

**TC
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ANABİLİM DALI
DOKTORA PROGRAMI**

DOKTORA TEZİ

**POST-POLİTİK DÖNEMDE NEOLİBERAL
DEMOKRASİ VE SİVİL TOPLUM: TESEV ÖRNEĞİ**

**GÖKHAN DEMİR
0572303**

**TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. FULYA ATACAN**

**İSTANBUL
2013**

**TC
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ANABİLİM DALI
DOKTORA PROGRAMI**

DOKTORA TEZİ

**POST-POLİTİK DÖNEMDE NEOLİBERAL
DEMOKRASİ VE SİVİL TOPLUM: TESEV ÖRNEĞİ**

**GÖKHAN DEMİR
0572303**

**TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. FULYA ATACAN**

**İSTANBUL
2013**

TC
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ANABİLİM DALI
DOKTORA PROGRAMI
DOKTORA TEZİ

POST-POLİTİK DÖNEMDE NEOLİBERAL DEMOKRASİ VE SİVİL
TOPLUM: TESEV ÖRNEĞİ

GÖKHAN DEMİR
05722303

Tezin Enstitüye Verildiği Tarih: 13 Şubat 2013
Tezin Savunulduğu Tarih: 28 Mart 2013

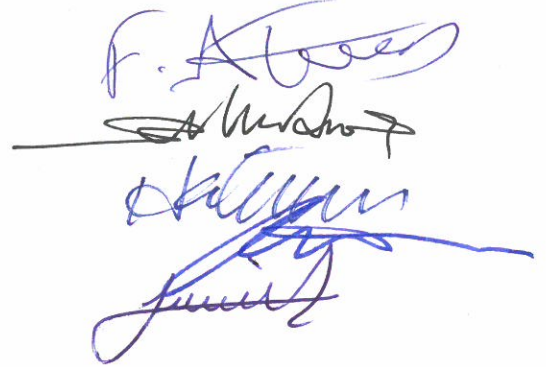
Tez Oy birliği / ~~Oy çokluğu~~ ile başarılı bulunmuştur.

Unvan Ad Soyad

İmza

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Fulya Atacan

Jüri Üyeleri: Prof. Dr. Mehmet Türkay
Prof. Dr. Hatice Kurtuluş
Doç. Dr. Ozan Erözden
Yrd. Doç. Dr. İsmet Akça

İSTANBUL
MART 2013

ÖZ

Post-politik Dönemde Neoliberal Demokrasi ve Sivil Toplum: TESEV Örneği

Gökhan Demir

Mart, 2013

Bu tezin amacı, demokrasi ve sivil toplum arasında kurulan özdeşliğin-denkliğin izini kendisini değişimin faili ve düşünce üretim merkezi olarak tanımlayan TESEV aracılığıyla sürmektir. Siyasete herhangi bir alan bırakmayan post-politik dönemde sivil toplum-demokrasi ve piyasa arasında kurulan içsel pozitif bağın eleştirisi çalışmanın temel hedefidir. Türkiye’de ‘devlete karşı sivil toplum’ amentüsünde temellerini bulan anti-devletçi retorikten farklı olarak bu çalışmada, devletin ve sivil toplumun birbirini dışlayan alanlar olmadığı düşüncesi savunulmaktadır.

1980’li ve özellikle 1990’lı yıllarla birlikte iki devinimsiz tözün karşılaşmasının sosyo-politik ve iktisadi yaşamın esas antagonizması olarak görüldüğü söylemden sivil toplumun siyasal bir özneye dönüştüğü normatif idealizme (sivil toplumun içkin demokratikliği) geçiş yaşandı. Devleti özerk bir toplumsal gerçeklik olarak ele alınan şeyleştirilmiş devlet görüşü yerini sivil toplumu panzehir olarak gören karşı şeyleştirmeye bıraktı. Devlete metafizik bir birlik sivil topluma demokratik bir öz atfeden bu yaklaşım demokrasinin-sivil toplumun-devletin toplumsal ve sınıfsal karakterini gizlemektedir.

1990’larda Türkiye’de liberal siyasal tahayyülün topluma dair ontolojisinin köşe taşı olarak sivil toplum mitik sosyopolitik güce dönüştü. Sivil toplum ortodoksisi, sivil toplumcu kanaat teknisyenleri kendiliğindenci bir yanılığa kapılıp sivil toplumun içkin olarak demokratik olduğunu ileri sürmektedirler. Sivil toplum ve demokrasi arasındaki neo-liberal tahayyülün kurmaya çalıştığı mutlak uyuma dayalı bağ sorunludur.

Sivil toplum-demokrasi özdeşliğini kuran 1990’lar Türkiye’si’nin hâkim söyleminin perspektifi yapısal bağlamı (neoliberal kapitalizmi) paranteze alan ‘pür’ demokrasi çerçevesi çizer. Bu çerçeve post-politiktir. Neoliberal tasarım içinde sivil toplum asli olarak ‘kerim’ devlete olan karşıtlığıyla tanımlanır. Neoliberalizmin biricik ufuk olduğu post-politik bir dönemde sivil toplum-demokrasi özdeşliğine dayanan iktidar söylemi, kapitalist ilişkilerin ‘özü’ne temas etmez.

1990’ların ortalarından itibaren toplumsal içeriğiyle ve sınıfsal niteliğiyle bağı koparılan demokrasi, kimlik ve tanınma talebine dayanan formel-hukuki eşitliğe indirgendi. Sivil toplum ve demokrasi özdeşliği neredeyse ‘saf siyasal’ diyebileceğimiz sınırlı bir demokrasi tanımına yaslanmaktadır. Bu demokrasi tasarımına dair bilginin üretildiği kamusal zeminler, mevzilerden biri olan TESEV demokrasinin anlamının neoliberal biçimde kapatılmasının faillerindedir, ürettiği demokrasi bilgisiyle sınıf mücadelesinin aktif bir parçasıdır.

Anahtar Kelimeler: Sivil Toplum, Demokrasi, TESEV, Yönetişim, Merkez-Çevre.

ABSTRACT

Neoliberal Democracy and Civil Society in the Post-Political Era: The Case of TESEV

Gökhan Demir

March, 2013

The aim of this thesis is to trace consubstantiality-equivalency constructed between democracy and civil society through TESEV which represents itself as an agency of change and think tank. The main objective of this study is to criticize the positive relations constituted between civil society-democracy and market in the post-political era within which no space is left to politics. Different from the anti-state rhetoric which is grounded in the credo of “civil society against state” in Turkey, this study asserts that the state and civil society are not mutually-exclusive.

In 1980s and especially in 1990s, a transition from the discourse, in which encounter of two quiescent substances was seen as the main antagonism of socio-political and economic life, to the normative idealism (the implicit democratic structure of civil society), in which civil society turns into political subject, was experienced. The reified state view that sees the state as independent social reality was replaced by the counter-reification which sees the civil society as antidote. This approach which attributes a unity to state and democratic essence to civil society conceals social and class characteristics of democracy-civil society-state.

In 1990s the civil society in Turkey, which is seen as the cornerstone of the ontology of social by liberal political imagination, turned into mythical socio-political power. The orthodoxy of civil society or the pro-civil society opinion technicians under a spontaneous illusion claim that the civil society is democratic. The nexus between civil society and democracy, which is attempted to be constituted by neo-liberal imagination, is problematic.

The dominant discourse perspective in Turkey in 1990s, which constitutes consubstantiality of civil society and democracy, forms a “pure” democracy frame bracketing structural context. This frame is post-political. The civil society in neoliberal projection is defined substantially by its opposition to “gracious” state. In the post political era in which the neoliberalism is a unique horizon, the discourse of power depending on consubstantiality of civil society and democracy does not touch on the ‘essence’ of the capitalist relations.

The nexus between democracy and its social content, and class attributes was distorted in the mid-1990s and it was reduced to formal-legal equality based on identity and recognition demand. The consubstantiality of civil society and democracy depends on ‘pure political’ limited democracy definition. Knowledge about this imagination of democracy is produced on the public grounds. TESEV as one of those sites is the perpetrator of conceal of democracy in a neoliberal way and with its production of knowledge of democracy it is an active part of class struggle.

Keywords: Civil Society, Democracy, TESEV, Governance, Center-Periphery.

ÖNSÖZ

Bu çalışmanın hazırlanışı sürecinde birçok kişinin desteğini aldım. Öncelikli olarak beni yönlendiren, yardım ve desteğini hiçbir zaman esirgemeyen tez danışmanım, hocam Fulya Atacan'a, tez izleme komitesi üyeleri Mehmet Türkay ve İsmet Akça'ya ve jüri üyeleri Hatice Kurtuluş ile Ozan Erözden'e değerli yorum, eleştiri ve önerileri için çok şey borçluyum.

TESEV'in eski ve hâlihazırdaki çalışanlarından Esra Bakkalbaşıoğlu, Gökçe Perçinoğlu ve Gülay Atar'a destek ve yardımları için teşekkür ederim. Çalışmanın hazırlanması sürecinde karşılaştığım güçlükler karşısında beni cesaretlendiren ve desteğiyle daima yanımda olan Semra'ya, eğitim hayatımı sürdürmem için hiçbir fedakârlıktan kaçınmayan, bu süreçte beni teşvik eden annem ve babama, yoğun moral destekleri için Esra'ya, Apo, Emra ve mutluluk kaynaklarımdan biricik yeğenim Ela'ya içtenlikle teşekkür ederim. Ayrıca arkadaşlarım Eylem, Elif, Yalçın, Gülay, Süreyya, Barış, Ece ve Evren, Yetkin ve Gülbanu'ya destekleri için teşekkür ederim. Sağladığı çalışma koşulları ve akademik ortamdan ötürü YTÜ Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nün değerli kadrosuna teşekkür ederim.

Bu sancılı süreçte karşılaştığım sıkıntıları büyük bir sabır ve olgunlukla karşılayan, gerginlikleri birlikte göğüslediğim yol arkadaşım sevgilim Nevra'ya sonsuz teşekkür ederim.

İstanbul, Mart, 2013

Gökhan Demir

İÇİNDEKİLER

Sayfa No

ÖZ.....	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ.....	vi
İÇİNDEKİLER	vi
1. GİRİŞ	1
2. SİVİL TOPLUM VE DEVLET: HEGEL, MARX, GRAMSCİ	19
2.1. G.W.F.Hegel	22
2.1.1. İhtiyaçlar Sistemi ve Kamusal Otorite	22
2.1.2. Polis ve Korporasyonlar	25
2.1.3. Zümreler	26
2.1.4. Sivil Toplumun Yapısal Bir Sorunu: Yoksulluk.....	28
2.1.5. Tikelciliğin Aşılması: Devlet.....	29
2.2. Karl Marx	31
2.2.1. Siyasal Devrim, Özel Mülkiyet ve İktisat-Siyaset Ayrılığı	31
2.2.2. Hukuk ve Sivil Toplum: İktisat Siyaset Birliği.....	34
2.3. Antonio Gramsci	40
2.3.1. Tarihsel Blok ve Organik Birlik.....	40
2.3.2. İdeoloji ve Hegemonya.....	42
2.3.3. Sivil Toplum ve Devlet	49
3. SİVİL TOPLUM, İKTİDAR VE DEMOKRASİ	55
3.1. Jürgen Habermas.....	55
3.1.1. Dil, İletişim, Anlaşma	55
3.1.2. Sistem, Yaşamdünyası ve Sivil Toplum	58
3.1.3. İdeal Konuşma Durumu ve Müzakereci Demokrasi.....	62
3.1.4. Müzakereci Demokrasiye Yönelik Eleştiriler	65
3.1.4.1. Lacancı Eleştiri ve Uyumsuzluk Etiği.....	69
3.1.4.2. Chantal Mouffe ve Agonistik Çoğulculuk	72
3.2. Michel Foucault	78
3.2.1. İktidar, Devlet, Yönetim ve Yönetimsellik	78
3.2.2. Yönetimsellik	82
3.2.3. Neoliberal yönetimsellik	83
3.3. Sivil Toplumun Siyasal Söyleme Dönüşü.....	87
4. TÜRKİYE’DE SİVİL TOPLUM VE DEMOKRASİ TARTIŞMALARI	92
4.1. Patrimonyalizm ve Devlet Geleneği Tezi	92
4.2. Şerif Mardin: Merkez Çevre Çözümlemesi	99
4.3. İdris Küçükömer: Asya Tipi Üretim Tarzı ve Sivil Toplum.....	106
4.4. Murat Belge.....	115
4.5. Avrupa Birliği ve Küreselleşme Ekseninde Demokrasi ve Sivil Toplum Tartışmaları: Sivil Toplum ve Demokrasi Denkliğinin Kurulması.....	119
4.6. Hâkim Yaklaşımın Eleştirisi	135
5. NEOLİBERALİZM VE İYİ YÖNETİŞİM	150
5.1. Dünya Bankası ve İyi Yönetişim	151

5.2. Yoksulluk ve Yoksulluğu Azaltma Stratejisi	172
5.2.1. Kapsamlı Kalkınma Çerçevesi	175
5.2.2. Yoksulluğu Azaltma Strateji Raporları	178
5.3. Yolsuzluk	192
5. TÜRKİYE EKONOMİK VE SOSYAL ETÜDLER VAKFI: PROSEDÜREL DEMOKRASİYİ NEOLİBERALİZMLE EKLEMEK	200
6.1. Ekonomik ve Sosyal Etüdlere Konferans Heyeti	203
6.2. 1990'lı Yıllarda Sermayenin Demokratikleşme Teşebbüsleri: 'Yeni'nin Peşindeki Burjuvazi	213
6.2.1. Yeni Demokrasi Hareketi	213
6.2.2. TÜSİAD Demokratikleşme Raporları	229
6.3. TESEV'in Faaliyet Alanları	242
6.3.1. Demokratikleşme	242
6.3.1.1. Algılar ve Zihniyet Yapıları	242
6.3.1.2. Yeni Anayasa	247
6.3.1.3. Kürt Sorunu	250
6.3.1.1. Siyasi ve Hukuki Çözüm Önerileri	250
6.3.1.2. Yerinden Edilme: Van Eylem Planı ve Tazminat Yasası	262
6.3.1.4. Azınlık Hakları Sorunu	269
6.3.1.5. Din, Devlet, Toplum	271
6.3.1.6. Yargı, Hukuk ve Adalet	278
6.3.1.7. Güvenlik Sektörü Reformu	283
6.3.2. Dış Politika	292
6.3.2.1. Ortadoğu ve Türkiye'de Dış Politika Algısı	293
6.3.2.2. Avrupa Birliği	297
6.3.2.3. Ermenistan ile İlişkiler	300
6.3.3. İyi Yönetişim	303
6.3.3.1. Yolsuzluk	306
6.3.3.2. Devlet Reformu	309
6.3.3.3. Bütçe İzleme, Yoksulluk ve Sosyal Politika	316
6.3.3.4. Mali Saydamlık ve Bilgi Edinme	325
6.3.3.5. Yerel Yönetimler	327
7. SONUÇ	333
KAYNAKÇA	350
ÖZGEÇMİŞ	388

1. GİRİŞ

Sivil toplum kavramının Antik Çağ'da Aristo ve Cicero'dan erken modern ve modern dönemde Thomas Hobbes, John Locke, Charles de Montesquieu ve Jean Jacques Rousseau'ya uzanan kapsamlı bir tarihi vardır. Sivil toplum kavramına veya sivil toplumun ne olduğuna, nasıl tanımlanması, kavramsallaştırılması gerektiğine ilişkin tartışmalar sosyal kuramda ve siyasal düşünce tarihinde uzun bir geçmişe sahiptir. Kuşkusuz kavramın içinin nasıl doldurulduğu dönemin tarihsel ve toplumsal koşullarıyla ve tartışanların konumuyla doğrudan ilgilidir. Sivil toplum terimi 18. yüzyıl öncesi siyasal düşüncede devlet veya siyasal toplum ile eşanlamlı veya birbirlerini ikame edebilir kavramlar olarak kullanılıyordu. 18. yüzyılla birlikte, sivil toplum ve devlet toplumsal yaşamın farklı, ayrı alanlarını oluşturan varlıklar olarak görülmeye başlandı. İskoç Aydınlanması'yla beraber sivil toplum terimi Batı siyasal felsefesinde yeniden canlandı. Örneğin klasik siyasal iktisatçılar liberal bir politik proje çerçevesinde sivil toplumu burjuva toplumsal düzenini meşrulaştıracak şekilde tarif etmişlerdir. Üretim ve mülkiyet ilişkilerinde yaşanan değişimler ve sosyo-politik ve kültürel formasyonların yeni biçimler oluşturması, sivil toplumun anlamlandırılmasının belirleyenleri olmuştur. 19. yüzyıl düşünce dünyasında da sivil toplum kavramının yeniden tarif edilmesine yönelik çabalar, tam da tarihsel olarak radikal dönüşümlerin yaşandığı sürece tekabül etmektedir. Kıta Avrupası'nda kapitalizmin egemen üretim tarzı haline gelmeye başladığı ve pre-kapitalist dönemi niteleyen faktörlerden biri olarak iktisat-siyaset birliğinin görünürde ayrışma yaşadığı bu dönemde sivil toplum, karmaşık ve eşitsiz toplumsal ilişkilerin alanı olarak görülmüştür.

19. yüzyılda sivil toplum-siyasal toplum ayrımını tam olarak ortaya koyan filozof G. W. F. Hegel'dir. Sivil toplum-devlet ilişkisinde bu iki alanı birbirine dışsal olarak kurgulayan Hegel ile birlikte düşünce tarihinde bir kopuş ortaya çıkmakta, devlet ve sivil toplum kavramları birbirinden ayrılmaktadır. Hegel, liberal, homojen medenilik alanı olarak sivil toplum kavramsallaştırmasını eleştiren bir çerçeve geliştirdi. Sivil toplumun çatışma içeren karakterini, meta ilişkilerinin gelişmesini ve piyasanın

kurulması süreçlerine içkin olan iktisadi, siyasi alanın birbirinden ayrılmasının bağı sivil toplumla kurdu.

Sivil toplumu ‘çelişki, mücadele, eşitsizlik’ içeren yapısı içinde yeniden kuramsallaştırmaya yönelik radikal bir kopuş Hegel tarafından gerçekleştirilmiştir. Hegel için sivil toplum, toplumsal tahayyülündeki nihai evre olarak etik yaşamın temelini oluşturacak ve aynı zamanda temelini yıkacak öğeleri bir arada bulunduran tikellikler alanıdır. Sivil toplum üretken alandır; metanın, arzunun, kimliğin üretildiği, ihtiyaçların karşılandığı, insanların birbirine bağımlı hale geldiği, aynı zamanda çıkar çatışmaları ve kutuplaşmalarını da içinde barındıran, kendi başına evrenselliğe ulaşamayacak alandır. Evrensele ulaşılabilir rasyonalite sadece devletin bünyesinde vardır. Bu noktada Hegel sivil toplumdaki tikelliğin yıkıcılığını soğurmak ve sivil toplumu devlete dolayım yapmak için polis veya kamu otoritesi ile zümreler sistemini devreye sokar. Bu siyasal dolayımlardan beklenen tikelle evrenseli, özelle kamusalı ilişkilendirerek sivil toplum ve devlet arasındaki kopukluğu azaltmak ve böylece tikel çatışmaları aşarak evrenselliğe ulaşmaktır. Ancak bu dolayım sistemleri üretim ve ihtiyaçların genişlemesiyle sivil toplumun yapısal bir sonucu olarak ortaya çıkan yoksulluk gibi sorunları çözmekte yetersiz kalırlar. İşte burada Hegel sivil toplumdan dışsal olan devletin, sivil toplumun çatışmalarını içermesi ve uyumlu hale getirerek evrensel etik yaşama ulaşılması açısından gerekli olduğu sonucuna varır.

Hegel’de devletin, sivil toplum alanındaki mücadelelerden bağımsız ve sivil toplumun üstünde olarak kurgulanması Marx ile temel ayrılık noktalarından birini oluşturmaktadır. Marx’ın devleti sivil toplumdaki sınıf mücadelelerine içkin, bu mücadelelerin yapısından türeyen, sınıf iktidarının somutlaştığı bir alandır. Mülkiyet ilişkilerinin dönüşümü aşamasında devlet, “sivil toplumun yanında ve onun dışında” yeniden konumlanmıştır ve bu yapıda sömürü ilişkileri doğrudan politik müdahaleye uğramaksızın, sivil toplum içinde, hukukun dolayım olduğu bir alanda eşitlik ve özgürlük aracılığıyla gerçekleşmektedir. Marx, Hegel’deki devlet ve sivil toplumun birbirinden ayrılmasını eleştirerek, evrensellik savının yanıltıcı olduğunu ve bu ayrılığın ne hukukun üstünlüğü ne evrensel ve tarafsız bürokrasi ile ne de dolayım sistemleri tarafından çözülebilir olduğunu savunmuştur. Artı-değere el koymanın gerçekleştiği, sınıfsal bölünmelere göre biçimlenen mücadele alanı olarak sivil toplum Marx’ta toplumsal ilişkilerin meta biçimiyle ilişkilidir ve “üretim ilişkilerinin

dolayımlandığı bir alan”dır. Sivil toplumun çelişkili ve çatışmalı yapısı bu ilişkilerin doğurduğu bir sonuçtur ve bu yapının aşılması sınıflı devlet vasıtasıyla gerçekleşmez.

Günümüz egemen yaklaşımlarının elinde tarihselliğini yitiren sivil toplum kavramına karşı eleştirel pozisyon alırken başvurulan Hegel ve Marx’tan sonra diğer önemli dūřünür ise Gramsci’dir. Gramsci de Hegel ve Marx gibi sivil toplumu çatışma, iktidar, mücadele, sınıf kavramlarının kestiği bir alan olarak görmektedir. Sivil toplum farklı sınıfların iktidar için mücadele ettikleri bir ilişki ve süreçler bütünü ve hegemonyanın zemini olarak görülür, içinde egemen sınıfın iktidarını şiddet içermeyen araçlarla genişlettiği ve sağlamlaştırdığı bir alan olarak kavramsallaştırılır. Bu ereve içinde sivil toplum sınıf ilişkilerinin hüküm sürdüğü ve mücadele konusu olduğu sürekli değişen güç ilişkileri alanıdır, sınıfların iktidar için mücadele ettikleri hegemonyanın icra edildiği alandır. Devletin safi bir baskı alanı olarak ele alınmaması gerektiği gibi sivil toplum da safi bir özgürlük alanı olarak ele alınmamalıdır. Sivil toplum katıksız bir özgürlük alanı değildir, iktidar ilişkilerini içeren bir alandır, devletin baskıcı iktidar ilişkilerinden bağı koparılmamalıdır.

Hegel’le birlikte, Marx ve Gramsci sivil toplumun politik karakterini ortaya koydular. Bu alanın, sınıf yapısını, iktidar ilişkilerinin deneyimlendiği bir eşitsizlikler alanı olduğunu gösterdiler. Hegel, Marx ve Gramsci sivil toplumu kapitalist toplumsal ilişkilerin, çatışma, iktidar, mücadele, sınıf gibi kavramların kestiği bir alan, ilişki ve süreç olarak gördüler. Marx ve Gramsci, devleti sınıf mücadelelerinin, iktidar ilişkilerinin yaşandığı, çatışma, çelişki, eşitsizlik alanı olarak nitelenen sivil toplumun üstünde ve dışında konumlandırmadı. Hegel’den farklı olarak Marx ve Gramsci devlet-sivil toplum karşıtlığını ve dışsallığını eleştiren ve bu ikiliği aşmaya dönük bir perspektif geliştirdiler.

Siyaset felsefesi ve toplumsal kuramın ihtilaflı kavramlarından biri olan sivil toplum uzun bir sessizliğin ardından 1980’li yıllarda yeniden gündeme geldi. Bu yeniden keşif sonucu sivil toplum kavramı demokrasiye dair tartışmaların kalbine yerleşti. Kavramın yeniden gündeme gelmesinin iki ana nedeni söz konusudur. İlk olarak ileri kapitalist ülkelerdeki sermaye birikim sürecinin, Keynesyen refah devletinin, fordist modelin krizi. İkincisi, Orta ve Doğu Avrupa’da (zellikle Polonya) ve Latin Amerika’da muhalefet hareketinin, otoriter devletin baskılarına, müdahalelerine, her şeyi kuşatan pratiklerine karşı sivil toplum kavramı etrafında mücadele ederken

resmi alan dışında ayrı bir toplumsal alan yaratmak çabasını kuramsallaştırmakta kullanılmasıdır. Neoliberal kapitalizmin muzaffer yayılcılığının bir ifadesi olarak devlet ve ekonomiden ayrı bir alan olarak sivil toplum kavramının yüceltilmesinin sosyo-politik-tarihsel koordinatlarını daha geniş biçimde konumlandırırsak karşımıza çıkan dönüşüm seti şudur: Sovyetler Birliği'nin yıkılışı ve Soğuk Savaş sonrası devlet toplum ilişkilerinin neoliberal yeniden yapılandırılmasıdır. Sermaye birikiminin neoliberal biçimi ve sivil toplum söyleminin yükselmesi arasında kritik bir bağlantı söz konusudur.

Neoliberalizmin siyasal dilinde sivil toplum ve sivil toplum örgütleri teşvik edilip sosyo-politik ve ekonomik sorunlar karşısında görevlerinin başına çağrılan aktöre dönüşmekte sivil toplum demokrasinin kapısını açacak mistik bir anahtar, tüm problemleri çözecek ilerici siyasetin öznesi olarak sunulmakta, bir proje, telos, nihai olarak varılması arzulanan mistik bir hedef haline gelmektedir. Neoliberal siyasal dil içinde sivil toplum kendi kendine gönderme yapan, soyut bir genel irade, demokratik bir faile dönüşmektedir. Neoliberal demokrasinin toplumsal muhtevasından arındırdığı demokrasi kavramı, sivil toplum özgürlük, demokrasi alanı olarak fetişleştirilmektedir. Çoğulculuğun, aktif vatandaşlığın, uyumlu konsensüs alanı olarak sivil toplum görüşü maddi eşitsizlikleri, farklılıkları, iktidar ilişkilerini kavramsallaştırmamaktadır. Bu siyasal dil, devlet ve sivil toplum ilişkisini ısrarla iki homojen varlığın karşı karşıya geldiği ikili karşıtlığa dayalı düalist bir momente çekmeye çalışmaktadır. Sivil toplumu sınıf mücadelesine açık bir alan olmaktan çıkararak, sosyo-ekonomik alandaki iktidar ilişkilerini depolitize eden bu soyutlama piyasanın tümüyle dizginsiz hale gelmesi ve devletin toplumsal yüklenimlerinden geri çekilmesi anlamına gelmektedir. Bu anlamda sivil toplum kavramının siyasal yeniden canlanması sermayenin siyasal tarihi bağlamı içine yerleştirilmelidir. Neoliberalizmin yükselişinin rasyoneli ve siyasal bağlamı haline gelen toplumsal karakterinden arındırılmış neoliberal prosedürel demokrasi ve sivil toplum piyasanın pürüzsüz işlemlerini teminat altına almaya dayanan bir hegemonya mücadelesi alanı olarak anlaşılmalıdır. Bu tasarım içinde devlet bütün kötülüklerin kaynağı olarak şeytanlaştırılırken sivil toplum ve piyasanın mücadele ve çatışma içeren siyasal doğası paranteze alınır. Sivil toplum ve piyasayı kendinde amaç haline getiren bu neoliberal siyasal dil bu kavramların anlamını kapatmaya yönelik bir sınıf projesinin bileşeni olarak görülmelidir. İktidarın sınıfsal eşitsizliklerin, çatışmanın yaşandığı

alan olmaktan çıkarılan bu türden sivil toplum görüşünü neoliberalizmin kucaklaması şaşırtıcı değildir.

Sivil toplum kavramının homojenleştirici, baskıcı ve bürokratik bir aygıt (devlet) 'direnen', içsel olarak demokratik ve barışçıl özelliklere sahip çoğulcu bir diyalog, tartışma alanı olarak geri dönüşünün düsturu 'devlete karşı demokrasi' ifadesinde somutlaşmaktadır. Devlet ve ekonominin dışında mütebaki bir toplumsal alan olarak düşünülen sivil toplum iktidar ilişkilerinin ve tahakküm mekanizmalarının işlemediği bir alan haline getirilmektedir. Devletin sivil toplumun gelişmesini engelleyen esas etken olarak öne çıkarılmasına dayanan bu ikilik neoliberal siyasal dile hızlıca girdi. Devlet-dışında her şeyi kuşatan içeren kavram kendisini kendisi olmayandan ayıran analitik sınırı yitiren ve açıklayıcı kapasitesini kaybeden sivil toplum her şeyi yutan içi boş bir sese dönüşür.

Bu çalışmada Marx, Gramsci ve Foucault'nun çalışmaları aracılığıyla ele alındığı gibi devlet ve sivil toplum sabit sınırlara sahip dışsal varlıklar değildir, birbirleriyle içsel olarak bağlantılıdır. Bu çalışma Gramsci'yi izleyerek sivil toplumun rakip sınıf projelerin, siyasal programların, ideolojilerin tasarımların çarpıştığı, iktidarın uygulandığı ve iktidara toplumsal temellerin arandığı sosyo-politik bir mücadele alanı olarak ele almaktadır. Bu anlamda devlet ve sivil toplumu iki ayrı, farklı varlık olarak ele almak yerine bunların tarihsel birliğinden bahsetmek daha isabetlidir. Sivil toplum iktidarın işlediği, hegemonya mücadelesinin yürütüldüğü bir alandır. Bu alanı iktidardan muaf özerk birlikteliğe dayalı demokratik bir öze donatan egemen sivil toplum söylemi, 1980 sonrası dönemde Türkiye'de devlet-toplum-demokrasi üzerine olan literatürün terminolojisine aynı içerik ve dille girdi. Sivil topluma daha fazla iktidar daha fazla demokrasi arasında analitik denklik kuruldu. Homojen, demokratik, özerk, gönüllü birlik(telik)ler alanı olarak kavranan hegemonik sivil toplum soyutlaması sivil toplum 'içindeki' farklılıkların, iktidar ilişkilerinin siyasal doğasını anlamaktan uzaktır. Kendisine sabit bir demokrasi özü atfedilmeye çalışılsa da tarihsel olarak kurulup toplumsal olarak yeniden üretilen sivil toplumun sabit bir özü yoktur. Neoliberal proje sivil toplum devlet ikiliğini temellük ederek söylemine dahil etti. Siyasete bulaşmama veya anti-siyaset söylemi sivil toplumun ethosu haline geldi. Neoliberalizm kendi imgesinde sivil toplum inşa etmek için bu ikiliği kullandı. Sivil toplumu demokrasinin önkoşulu haline getiren bu söylem üzerinde neredeyse global bir konsensüs oluştu.

Neoliberalizmin ücretli emek ve sermaye arasındaki sınıfsal eşitsizlik üzerine kurulu bir toplumsal formasyonda mülkiyet ve iktidar ilişkilerine dönük ciddi bir tehdit içermeyen bir demokrasinin sözcülüğünü yapması şaşırtıcı değildir. Zira bu demokrasi tasarımı iktisat siyaseti, toplumsal eşitlik, mülkiyet ve iktidar ilişkileri hakkında post-politik bir tavırla sessiz kalır. Kimlik, fark(lılık) ve tanınma siyaseti üzerine bina olan kültürel bir çoğulcuk düzeyine indirgenen demokrasi görüşü, demokrasiyi sınıfsal muhtevastından arındırır, ‘eşitliğe sırtını çeviren bir formel-hukuki özgürlükçülük’ aracılığıyla sınıflar üstü karakter kazandırmaya çalışır. Böylece demokrasi insanlığın nihai olması varması gereken bir ereğe dönüşür, adeta tarihin sonunu simgeleyen bir özlemi ifade etmeye başlar. Devlet ve sivil toplum arasındaki mücadeleyi daha doğrusu devletin sivil toplumu sonu gelmeyen kuşatma çabasını tarihe yön veren temel dinamik ve mantık haline getiren bu yaklaşım toplumdaki toplumsal sınıf ve cinsiyetten kaynaklanan sosyo-kültürel ve iktisadi eşitsizlikleri sorunsallaştırmaz. Tarih içinde değişime uğramadan varlığını sürdürdüğü düşünülen devlet-toplum karşılaşmasına, birbirleriyle karşı karşıya gelen ve dışsallaştırılan iki ayrı entitenin mücadelesine tarihi açıklayıcı ve devindirici bir özellik atfeder. Devlet baskıcı olduğuna göre, devlet dışı olanı doğası gereği baskı mekanizmasının işlemediği bir özgürlük alanı olarak gören hâkim sivil toplum kavrayışı baskıyı, tahakkümü siyasal alanla, hukuki eşitlikle sınırlar, iktisadi alandaki sömürü ilişkilerini sorunsallaştırmaz. Muzaffer ‘demokratik’ kapitalizm çağında mücadele, çelişki, eşitsizlik içeren iktidarı ve siyaseti usul’e, prosedüre indirgeyen bir post-politik ufkun demokrasi tasarımı mülkiyet ilişkilerine dair söz söylemeyen formel-hukuki siyasal eşitlikle sınırlandırılmıştır. Sivil topluma iradeci bir biçimde aktör, fail nitelikleri yüklemek diğer bir ifadeyle özneleştirmek, toplumdaki iktidar, egemenlik ilişkilerini dönüştürücü kapasite atfetmek, ulaşılmak istenen siyasal özelemleri gerçekleştirecek bir özerk bir fail, kamusal aktör, demokratikleşme sürecinin yürütücü öznesi mertebesine çıkarmak bir tür kendiliğindenciliktir.

Devlet ve toplum ayırımından hareket eden bu sivil toplum kavramsallaştırması, devlet ve toplumu birbirine dışsal varlıklar olarak görür, içsel ilişkiyi analiz dışı bıraktığından bu iki birim arasındaki ilişki dışsallığa dönüşür ve karşı karşıya gelme olarak yorumlanır. Kendi kendini düzenleyen bir alan olarak görülen sivil toplum tam da bu tehlikeyi bertaraf etmenin aracı, devletin panzehiri olarak devreye sokulur. Bu yaklaşımlarda sivil toplum kendisine içkin çelişkili, çatışmalı, eşitsiz, asimetric

iktidar ilişkilerinden azade bir alan olarak katıksız özgürlüğün ideal alanı olarak tasavvur edilir. Böylece sivil toplum tarihsel bağlamından koparılır, diğer bir deyişle sınıflar arasında mücadelenin yaşandığı bir alan olarak düşünülmez. Sınıf ve iktidar ilişkilerinden bağı kopartılmış bir demokrasi tasarımına sadık olan bu yaklaşım hem sivil toplumda sınıf mücadelesini hem de devlet ile sınıflar arasındaki ilişkiyi göz ardı ederek kopuş ve kırılma yaşamadan varlığını sürdürdüğü düşünülen ezeli ve ebedi bir gerçeklik olarak devlet sivil toplum çatışmasını yüzyılları aşan tarihin ‘öz’ü haline getirir.

1980’lerden özellikle 1990’lı yıllardan itibaren günümüze devlete karşı demokratikleşmenin kalesi olarak görülen sivil toplum kavramı gerek dünyada gerek Türkiye’de ağırlıklı olarak demokratikleşme, demokratik konsolidasyon literatürü tarafından enflasyonist biçimde kullanılmaktadır. Kavramı neoliberalizmin kendi söylemine temellük etmesiyle kavram artık çatışma, iktidar, sınıflar arası mücadelenin yaşandığı zemin olmaktan çok artık içsel çelişkilerini aşıp yekpare bir özneye dönüşen demokratik fail sunulmaktadır. Özellikle 1980 sonrasındaki tartışmalarda devlet, demokrasinin ve demokratikleşmenin önünde esas etken olarak görülmeye başlandı, merkez-çevre paradigmasının ve güçlü devlet söylemi aracılığıyla piyasa’ya insan benzeri (antromorphic) öznellik atfedildi, bütün kötülüklerin yekpare kaynağına dönüştü. Demokrasiyi ve demokratikleşme sürecini özerk bir sivil toplumun gelişmesiyle özdeş olarak gören bu yaklaşım Habermas’ta gördüğümüz gibi sivil toplumu baskıcı devlete karşı nefes alma imkanı sunan özerk bir toplumsal karşı iktidar olarak ele alarak rasyonalist-normatif çerçevenin içinde kalmaktadır. Siyaseti farklılıkları, ötekini tanımaya indirgeyen bu perspektif toplumsal antagonizmaları sivil toplum içinde müzakere ve konuşma-iletişim dolayısıyla çözülecek teknik bir mesele haline getirmektedir. Sivil toplumu, toplumsal üretim ilişkilerinden bağışık biçimde ele alarak demokrasiyi piyasa ekonomisi ve kapitalist toplumsal üretim ilişkileriyle eşdeğer kılmaktadır.

Sivil toplumu demokrasiyle özdeş ve sivil toplum örgütlerinden müteşekkil bir yapı olarak gören 1980’li yıllarda Doğu Avrupa ve Latin Amerika’da popülerlik kazanan yaklaşımı Türkiye’de de görmekteyiz. Sivil toplum, bu yeniden canlanma sürecinde toplumsal değişimin ve gelişimin, toplumsal barışın, demokratikleşmenin ve iktisadi kalkınmanın önemli bir aktörü olan bir özne olarak kabul edildi. Habermas’ın liberal çoğulcu sivil toplum kavramına benzer biçimde kamusal tartışma, müzakere mekanı

olarak düşünölen sivil toplumun modern dönemde siyasetin egemen odağı, aktörü olan ulus-devlete karşı güçlendirilmesi devlet-toplum/birey ilişkilerinin demokratikleştirilmesi için savunulmaktadır.

Habermas'ın sistem (devlet) ve yaşamdünyasını (sivil toplumu) birbirine dışsal iki ayrı, farklı varlık olarak ele alan yaklaşımı sivil toplum ve devleti birbirinden ayırıp, sivil toplumun kalbine uyum, anlaşma kavramlarını yerleştirip kavramın post-politikleşmesine, tarihsel-politik karakterinin yitirmesine kapı araladı. Kavramın analitik bir kategori olmaktan çıkarılmasına, etik bir ideal, toplumsal düzen tasarımının başucu kavramına dönüştürölmesine katkı yaptı. Kendinde bir amaç, dolaylanmamış bir özne olarak anlaşılan sivil toplum devletten özerk, kendi kendini yaratan gönüllü örgütlölüğe dayanan toplumsal yaşam olanı olarak demokratik bir mevziye dönüşür. Sivil toplum devletin ve ekonominin istilasına karşı özgürlük, eşitlik ve demokrasi alanı olarak kavranır. Devlet ve devlet-olmayan karşıtlığından bağını koparamayan bu sivil toplum görüşü modern toplumlarda iktidarın, hegemonyanın işleyiş biçimlerini anlamak için gerekli araçları sunmaktan uzaktır. Bu yaklaşım sivil toplumu, müzakere süreçlerini, kamusal tartışmayı içine yerleştirerek sivil toplumdaki hiyerarşik ilişkileri ve iktidar ilişkilerini kavramsallaştırmaz.

Siyasal iktidarın neoliberal yeniden biçimlendirilmesi, devlet-sivil toplum ikiliği ve dışsallığı içinden düşünen Habermas'ın yaklaşımında demokrasinin, özgürlüğün ve iletişimin gelişmesi, filizlenmesi için derin potansiyeller barından bir süreç olarak görülürken; Foucault'nun yaklaşımı özgürlük, özerklik yaşamdünyası, gönüllü birliktelikler alanı olarak sunulan alanın bızatıhi iktidarın uygulandığı bir zemin olduğunu savunur. Foucault 'sivil toplumun devletten özgürleşmesi' olarak formüle edilen dönüşümden demokrasi türetmez. Habermas'ın müzakereyi, iletişimi, anlamayı, demokrasiyi, katılımı yerleştirdiği zemine Foucault iktidarı, yönetimselliği yerleştirir. Habermas'ın normatif olanın izini sürdüğü, peşine düştüğü ilişkiler ağı içine Foucault iktidarı yerleştirir. Habermas'ın idealleştirdiği zemini Foucault sorunsallaştırır. Habermas'ın yaşamdünyasının sisteme, sivil toplumun devlete karşı güçlenmesi olarak okuduğu bu ilişki ve süreçler bütünü Foucaultcu perspektif içinde iktidar ilişkilerinin neoliberal yeniden biçimlenmesi, yapılandırılması deneyimi olarak görülür. Çoğulculuğa, aktif yurttaşlığa, uyuma, konsensüse dayalı görüşüyle Habermasçı siyasal dil sivil toplum ve demokrasiyi kendi kendine göndermeye yapan, soyut bir genel iradeye, faile dönüştürerek maddi eşitsizlikleri, farklılıkları,

iktidar ilişkilerini kavramsallaştırmaz. Bu siyasal dil, devlet ve sivil toplum ilişkisini ısrarla iki homojen varlığın karşı karşıya geldiği ikili karşıtlığa dayalı düalist bir momente çekmeye çalışır. Sosyo-ekonomik alandaki iktidar ilişkilerini siyaset dışına iten bu sivil toplum ve demokrasi soyutlaması piyasanın tümüyle dizginsiz hale gelmesi ve devletin toplumsal yüklenimlerinden geri çekilmesinin önünü açan neoliberalizmle paralellikler taşır. Yaşamdünyası ve sistem ikiliğine dayanan Habermas'ın yaklaşımı bir yerde Türkiye'de devlet, demokrasi, sivil toplum yazınıyla önemli benzerlikler gösterir. Yaşamdünyası-sistem ikiliği, devlet-toplum, merkez-çevre, demokrasi-bürokrasi ikiliklerini andırmaktadır. Benzer biçimde bu ikiliklerin ilk terimine olumlu, ikincisine olumsuz özellikler atfedilir. İktisadi-idari sistem (ceberrut-kerim devlet, elit/merkez) ve yaşamdünyasının demokratik ethosu (demokrasi, halk/çevre) arasındaki ikilik Türkiye'deki merkez-çevre ortodoksisinin siyasal dağarcığıyla örtüşür.

Türkiye'deki hakim liberal çerçeve, bütün Osmanlı-Türkiye tarihini merkez çevre arasındaki esasen kültürel içerikle donatılan bir çelişkinin, yarılmanın açılmasına indirger. Tarihi süreci açıklayan başat çelişki haline getirilen merkez ve çevre arasındaki bitmek bilmeyen mücadelenin, çatışmanın yarılmanın ne üzerine olduğu, nesnesi açık değildir. Bu iki 'özne'nin ne için mücadele ettikleri müphemdir. Kültür kavramının kuşatıcılığı yardımıyla bu tarih boyunca her toplumsal gerilim merkez çevre arasındaki çelişkinin dışavurumu olarak okunur. Kendini sürekli yeniden üreten ebedi ve üstesinden gelinemez bir antagonizma haline gelen merkez ve çevre arasındaki mücadele tarihin mantığına dönüştürülür. Buna göre, Osmanlı'da feodal bir geçmişin yokluğu ve güçlü bir merkezi iktidarın varlığı, bürokrasi geleneği yarattı. Bu durum burjuvazinin tarih sahnesine çıkmasını engelledi. Dolayısıyla sivil toplum gelişemedi veya güdük kaldı. Ülkelerin kendine has tarihsel koşullarını, örüntülerini mutlaklaştıran, sınıf tartışmasını paranteze alan kültürel 'farkı' temel analiz birimi yapan bir açıklamaya meyleden bu yaklaşımlar tarihi teleolojik bir biçimde yorumlayarak şöyle bir denklik kurarlar. Özerk kentler burjuvaziyi, burjuvazi kapitalizmi, kapitalizm sivil toplumu, sivil toplum piyasayı, piyasa demokrasiyi yarattı. Piyasayı demokrasi ve sivil toplumla, devleti despotizm ile denk kılarak tarihi burjuvazinin demokrasiye doğru bir hareketi olarak sunarlar.

Sınıf ve iktidar ilişkilerinden bağı kopartılmış bir demokrasi tasarımına sadık olan bu yaklaşım hem sivil toplumda sınıf mücadelesini hem de devlet ile sınıflar arasındaki

ilişkiyi göz ardı eder Sivil toplumu doğası gereği, demokrat, katılımcı, çoğulcu kılan hiçbir toplumsal dışı bir garantörünün olmamasına rağmen bu egemen yaklaşım demokrasinin anahtarı, önkoşulu haline getirir ve demokrasiye sınıf ve iktidar ilişkileriyle bağını kurmadan sınıflar üstü bir nitelik kazandırır. Sınıfı, iktidar ilişkilerini devre dışı bırakmanın kaynaklarından biri olan bu sivil toplum kavramsallaştırması post-politik bir ufku temsil etmektedir.

Güçlü devlet ile zayıf sivil toplumun karşı karşıya gelmesini (devlet-toplum ikiliğini) Osmanlı-Türkiye tarihinin sürekli, sabit bir 'gerçeği' olarak gören; devlet geleneğine vurgu yapan ve siyasal kültürü belirleyici kılan devlet merkezci bir çözümlemeyi benimseyen; devletin bu güçlü konumun demokrasinin ve sivil toplumun gelişmemesinin esas sorumlusu olarak kavramsallaştıran yaklaşımlar, devleti, bireyin özneleşmemesinin, piyasaya, demokrasiye, sivil topluma uç verecek bireysel inisiyatifin gelişmemesinin nedeni olarak ele almakta; sivil topluma devletin bu güçlü konumunu dengeleme vazifesi yükleyerek, sivil toplumu demokrasinin kapısını açacak bir anahtar olarak görmektedirler. Devleti denetlemenin, gücünü dengelemenin, bireysel hak ve özgürlükleri korumanın aracı olarak görülen sivil toplumla demokratikleşme arasında zorunlu olumlu bir bağlantı kurmakta; sivil toplumun 'aktifliği'nin daha iyi yaşama (demokrasi, refah, bireysel hak ve özgürlükleri) kendiliğinden gerçekleştireceğine dair inanca bağlı hareket etmektedirler.

Güçlü devlet zayıf sivil toplum ikiliğini analizin merkezine yerleştirenler için sivil toplumun güçsüzlüğünü ve demokrasinin gelişmemişliğini açıklayan esas etken güçlü devlet geleneği ve siyasal kültürdür. Adaleti tesis eden ve güvence altına alan bir devlete (babaya) itaati içselleştiren bir toplum (çocuk) arasındaki sağlıklı olmayan ilişki nedeniyle bireycilik, sivil toplum, piyasa ve demokrasi gelişmemiştir. Toplumdan özerk, paternalist ve vesayetçi bir devlete kutsiyet, değer atfeden bir kamusal birikim ve kültürel miras Türkiye'deki sosyo-politik ve iktisadi sorunların belirleyici ve açıklayıcı faktörü ve kaynağı olarak düşünülür. Kültürel yapıdaki düalizmin ve yarılımların maddi belirleyiciliğine vurgu yapılır.

Devlet ve sivil toplum arasındaki mücadeleyi daha doğrusu devletin sivil toplumu sonu gelmeyen kuşatma çabasını tarihe yön veren temel dinamik ve mantık haline getiren bu yaklaşım toplumdaki toplumsal sınıf ve cinsiyetten kaynaklanan sosyo-kültürel ve iktisadi eşitsizlikleri sorunsallaştırmaz. Tarih içinde değişime uğramadan

varlığını sürdürdüğü düşünölen devlet-toplum karşılaşmasına, birbirleriyle karşı karşıya gelen ve dışsallaştırılan iki ayrı entitenin mücadelesine tarihi açıklayıcı ve devindirici bir özellik atfeder. Devlet baskıcı olduğuna göre, devlet dışı olan alanı doğası gereği baskı mekanizmasının işlemediği bir özgürlük alanı olarak gören hâkim sivil toplum kavrayışı baskıyı, tahakkümü siyasal alanla, hukuki eşitlikle sınırlar, iktisadi alandaki sömürü ilişkilerini sorunsallaştırmaz. Muzaffer ‘demokratik’ kapitalizm çağında mücadele, çelişki, eşitsizlik içeren iktidarı ve siyaseti usul’e, prosedüre indirgeyen bir post-politik ufkun demokrasi tasarımı mülkiyet ilişkilerine dair söz söylemeyen formel-hukuki siyasal eşitlikle sınırlandırılmıştır. Sivil topluma iradeci bir biçimde aktör, fail nitelikleri yüklemek diğeri bir ifadeyle özneleştirmek, toplumdaki iktidar, egemenlik ilişkilerini dönüştürücü kapasite atfetmek, ulaşılmak istenen siyasal özlemleri gerçekleştirecek bir özerk bir fail, kamusal aktör, demokratikleşme sürecinin yürütücü öznesi mertebesine çıkarmak bir tür kendiliğindenciliktir.

Tarihsel toplumsal temellerinden koparılarak normatif bir ideale dönüştürölen sivil toplum 1980 sonrası dönemin demokratikleşme sorunsalı içinde ‘devlete karşı toplum’un genişlemesi, güçlenmesi olarak yorumlandı. Devletin baskısından kurtarılıp özgürleştirilmesi gereken sivil toplum söylemi, neoliberal iktidarın temel amentüsüdür. Devlet-piyasa ikiliği, siyaseti devlete, toplumu piyasaya indirgeyen (neo)liberalizmin kuramsal zeminini tarif eder.

Neoliberal hakimiyetin gereksinimleri doğrultusunda hayata geçirilen kurumsal, hukuki, idari düzenlemeler bütününe demokratikleşme denmektedir. Bu yaklaşımlar devletin kurumsal mimarisini baştan aşağı değıştiren dönüşüm paketleri ile birlikte yeni bir siyaset düzeni, yeni bir iktidar düzeni projesi sunan neoliberal dönüşümden demokratik bir öz üretmeye çalışmaktadırlar. Neoliberalizmin ücretli emek ve sermaye arasındaki sınıfsal eşitsizlik üzerine kurulu bir toplumsal formasyonda mülkiyet ve iktidar ilişkilerine dönük ciddi bir tehdit içermeyen bir demokrasinin sözcülüğünü yapması şaşırtıcı değildir. Zira bu demokrasi tasarımı iktisat siyaseti, toplumsal eşitlik, iktidar ilişkileri hakkında sessiz kalır. Kimlik, fark(lılık) ve tanınma siyaseti üzerine bina olan kültürel bir çoğulcuk düzeyine indirgenen demokrasi, demokrasiyi sınıfsal muhtevasından arındırır, ‘eşitliğe sırtını çeviren bir formel-hukuki özgürlükçölük’ aracılığıyla sınıflar üstü karakter kazandırmaya çalışır.

Böylece demokrasi insanlığın nihai olması varması gereken bir ereğe dönüşür, adeta tarihin sonunu simgeleyen bir özlemi ifade etmeye başlar.

Demokrasiyi formel-biçimsel bir düzeye sıkıştıran, devletten özerk bir sivil toplumun gelişiminin varlığına dayandıran kapitalist ekonomi ve devletten özerk olan sivil toplum görüşü, tarihi birbirleriyle antagonistik ilişki içinde olan iki homojen varlığın (devlet-sivil toplum, merkez-çevre) karşılaşmasına mücadelesine indirger. Bu tasarım içinde yoksulluk, sömürü gibi toplumsal üretim ilişkilerinin, kapitalizmin ürettiği eşitsiz ilişkiler, yapısal sorunlar, mülkiyet ilişkileri gönüllü birliktelik, özgürlük, rasyonelite, müzakere, iletişim yeri olan adeta bir ütopyik alanın (sivil toplum) kapısından içeri girememektedir. Bu demokrasi tasarımı ve sivil toplum söylemi iktisadi alanı sorunsallaştırmadığı, bu konuda semptomatik bir sessizliğe büründüğü için siyaseti, siyaset dışına iten bir yaklaşım olarak görülmesi gereklidir.

(Neo)liberal ideoloji sivil topluma uzlaşma yaratmak işlevi atfetmektedir. Uzlaştırılması gereken karşıt, antagonistik kutuplar/araflar ise hakim görüşün kadim çifti devlet ve toplumdur. Burada aşırılıklarından kurtulmuş, mutedil, rasyonel bir özne olarak sivil toplum görüşü karşımıza çıkmaktadır. Antagonizma içermeyen çoğulluğa dayalı fark(lılık)ın indirgenemezliği sivil toplumu demokratikleştiren esas unsur olarak görülmektedir. Farklılıkların ve çoğullukların çatışmasız ve antagonizmasız barış içinde bir arada yaşadığı, gönüllü, özerk etkinlik, katılımcı siyasal kültür, hoşgörü, özgürlük, pazarlık, uzlaşma, müzakere ve konsensüs alanı olarak kavramsallaştırılan sivil toplum devletin baskıcı, hükmedici eğilimlerine karşı denetim mekanizması olarak görülmektedir. Bu kadar 'rasyonelleştirilen' bir alanda iktidar ilişkilerinin izini sürmek olanaksızlaşmaktadır.

Türkiye'de devlet/toplum, devlet/piyasa ilişkisini düalist ve birbirine dışsal olarak kavrayan hegemonikleşen yaklaşımların eleştirisi, onların neoliberalizmin hegemonyasını kurması ve sürdürmesinde önemli bir rol oynadıkları için siyasal bir içerik taşımaktadır. Devleti bağımsız değişken alan metodolojiye dayanan toplumsal sınıfların kapı dışarı edildiği bir anlatının, neoliberalizmin değirmenine su taşıyan bu yaklaşımların eleştirisi siyasal bir muhteva taşımaktadır. Zira bu yaklaşımlar, örtük veya belirtik olarak neoliberalizme kuramsal destek ve meşruiyet zemini sağlamaktadır. 1980'lerden sonra sivil toplumu piyasa ekonomisiyle özdeş hale getiren, bu ikili arasında doğrudan bir neden sonuç ilişkisi kuran görüş yaygınlaştı. Sivil toplumun içkin olarak taşıdığı çoğulculuk, demokrasi, hoşgörü vs. gibi

‘değerler’ piyasa dolayımına, varlığına endekslendi. Neoliberalizmin küresel düzeyde yükselişiyle beraber demokrasinin tesisi ile sivil toplumun varlığı arasında özdeşlik kuruldu. Özelleştirme, piyasalaşma, güvencesizleştirme, sosyal devletin geri çekilmesi, devletin baskıcı aygıtlarının güçlenmesi gibi süreçleri içeren neoliberal söylem ve pratiğin mutlak egemenliğini sorunsallaştırmayan bir siyasal demokrasi veya neoliberal prosedürel demokrasi, demokratikleşmeyi piyasanın rasyonelliğine, buyruklarına uygun biçimde siyasal, iktisadi, idari yapının yeniden düzenlenmesi olarak tarif etti. Neoliberalizm, demokrasi ve sivil toplum arasındaki bağı kuran düzen ise ‘yönetişim’dir.

IMF ve Dünya Bankası’nın serbestleşme, özelleştirme, deregülasyon, mali disiplinin sağlanması, vergi reformu, mülkiyet haklarının teminat altına alınması, kamusal harcamaların ve devletin ekonomiye müdahalesinin azaltılması gibi önerileriyle hayata geçen neoliberal uygulamalar, bir yandan devletin iktisadi gelişmenin ve büyümenin önündeki temel engel ve krizin temel sorumlusu olduğunu ilan ederken diğer yandan piyasanın demokrasi ve sivil toplumun gelişmenin temel şartı olduğu fikrini popülerleştirerek devlet (sivil) toplum ve devlet piyasa ikiliğini yeniden üretti.

Yönetişim modeli söylemsel olarak temellendirilirken başvurulan argümanlardan biri de yönetim anlayışının nitelediği bürokratik hiyerarşik idare pratiğinin yarattığı krizdir. Modele monte edilen ‘sivil toplum katılımı’yla aşağının talebinin, sesinin yukarıya aktarılması olanaklı kılınacak, yoksulluk ve yolsuzluk azalacak böylece bu krizin üstesinden gelinecektir. Yönetişim retoriği önceki bölümde tartışıldığı gibi sivil toplumu homojenleştiren, içerisini sorgulamayan, post-politik bir biçimde bu alanın eşitliğin, demokrasinin doğal alanı olduğu fikrine bağlı kalmaktadır. Bu anlamda yönetişim, devlet, kapitalist ekonomi ve apolitik sivil toplum arasındaki uyuma dayanmaktadır.

Yönetişim söylemi, tarihdışı bir sivil toplum kavramına bağlıdır. Etkin devlet, ‘demokratik’ sivil toplum ve ‘kendi kendine’ işleyen ‘özgürleştirici’ piyasa arasındaki varsayılan ahenge dayanan liberal ontolojiyi yönetişim de paylaşır. Şeffaflık, hesap verebilirlik, katılım, çoğulculuk gibi demokratik içerik ilişitirerek ve bu ilke eşliğinde sunulan, dolaşıma sokulan yönetişim, Güney ülkelerini bir dizi siyasal ve hukuki reformu hayata geçirmeye zorladı. Bu reformlar sermaye birikiminin önündeki engelleri kaldırıp, sermayenin serbestçe dolaşımını teminat altına alacak düzeneklerin, koşulların, kurumların yaratılmasını hedeflemektedir. Bu

siyasal ve hukuki reformların desteklenmesi işi kamusal meselelere katılan güçlendirilmiş bir ‘sivil toplum’a havale edilmektedir.

Dünya Bankası krizi kötü yönetim sorunu olarak tarif ederek, yapısal uyum programları olarak bilenen neoliberal politikaların sonucu ortaya çıkan krizin faturasını siyasetçilerin kötü idaresine havale etmektedir. Dünya Bankası kalkınma sorununu siyasal iktidarın kullanılmasına referansla tarif ederek yapısal ve sistemik niteliklerine sahip bir krizi idarecilerin, bencil siyasetçilerin bireysel hatalarına, beceriksizliğine, keyfilğine, bu yapının yarattığı klientalist, popülist ilişkilere havale ederek kapitalizmin yapısal işleyişini, bu işleyişe içkin iktidar ilişkilerini görünmez kılmaya çalışmaktadır. Bu fikri popülerleştirerek kapitalizmin işleyişinden kaynaklanan sorunları, “beceriksiz” siyasetçilere havale ederek yapısal-sistemik karakterini görünmez kılmaktadır. Dünya Bankasının krizin temel kaynağının “kötü idare” ve bu pratiğin sonucu ortaya çıkan yolsuzluk, yoksulluk, patronaj, rüşvet vs. gibi siyasal ve kurumsal yozlaşma biçimleri olduğunu dile getirmesine benzer biçimde TESEV de gerek devlet reformu gerek iyi yönetim başlığı altında hazırlattığı raporlarda paralel argümanları dile getirmektedir. Dünya Bankası’nı izleyerek TESEV bu sorunları aşmak için özel sektör ve sivil toplumun önünün açılmasını, yasal-kurumsal düzenlemeler yapılmasını salık vermektedir.

1990’lı yıllarda sermaye ve örgütleri demokrasi, demokratikleşme talebiyle bir yandan ülke içinde toplumsal formasyonun yeniden üretim krizinin üstesinden gelme, dağılan toplumsal dokuyu birleştirme, devlet bürokrasisini burjuva disiplini altına almayı diğer yandan dışsal olarak Soğuk Savaş’ın bitmesinin çizdiği parametreler doğrultusunda yeniden kurulan dünya düzeninde AB çapası etrafında küresel kapitalizmle bütünleşmeyi hedeflemekteydi. İdare-i maslahatçılıkla aşılamayacak burjuva iktisadi ve siyasal sisteminin krizi hâkim sınıfın uzun dönemli çıkarları açısından bir değişimin zaruretini dayatmaktaydı. Bu demokrasi, demokratikleşme retoriği büyük sermayenin devlet bürokrasisi ve siyasal seçkinler üzerinde denetimi tesis etme amacının bir aracı olarak kullanıldı. Diğer bir ifadeyle sermayenin demokratikleşme talebinin içsel hedefi milliyetçi-devletçi direnci soğurma, yeniden üretim krizinin üstesinden gelme, organik buhranı aşma iken, bu çabanın dışsal hedefi uluslararası kapitalizm ve AB pazarıyla bütünleşme gibi beklentiler doğrultusunda Soğuk Savaş sonrası yeniden kurulan dünyada yer tutma kaygısıdır. Sermayenin demokratikleşme talebi bu iki etken düşünülerek ele

alınmalıdır. Sermayenin demokrasi, demokratikleşme arzusu, araçsaldır ve güçlü bir dış çapanın (AB) dolayımından geçmektedir. Türkiye burjuvazisi Soğuk Savaş sonrası dönemde yeni kurulan dünya düzeni içinde yer edinmek, AB'ye katılmak, devlet bürokrasini ve siyasal seçkinleri burjuvazi disiplini altına almak hedefleriyle demokratikleşme talebinin sözcülüğünü üstlendi. Bu demokrasi retoriği, hem dünya ile bütünleşmek hem de içeride sınıf iktidarını konsolide etmek hedefine dönüktür.

Büyük sermayenin örgütlerinin (bu çalışmada el alınan YDH, TÜSİAD, TESEV) demokrasi yanlısı tavrı ve tarif ettiği demokrasi neoliberal siyasal rasyonalitenin ideolojisiyle uyumludur. Demokrasi, iyi yönetim ilkeleri doğrultusunda hesap verebilir, etkin bir devletin sahip olabileceği bir nitelik olarak sunulmakta ve bu çerçevede iktisat ve siyaset ayrılığı üzerine inşa edilmektedir. Diğer bir deyişle, kapitalizmle bütünleşmenin yolunun demokrasiden geçtiği düşünülmektedir. YDH, TÜSİAD ve TESEV insan hakları, demokrasi ve sivil toplum kavramları etrafında oluşturulan küresel konsensüse uyarak istikrar ve iyi yönetişimin kaynağı olarak demokratikleşme talebini gündeme getirdi. Bu demokrasi görüşü, sosyal olanı, kapitalizmi paranteze alan neoliberalizmin siyasal rasyonalitesiyle uyumlu, iyi yönetim, hesap verebilirlik, küçük ve etkin devlet gibi ilkeler üzerinde yükselen biçimde bir demokrasi görüşüdür. İktisadi liberalleşme ve demokratikleşme arasında neden sonuç ilişkisi kuran bu perspektifte merkezi ve bürokratik devlet ve cılız sivil toplum arasındaki asimetri, piyasa ekonomisi ve demokrasinin gelişmesinin önündeki engel olarak görülmektedir.

Hukuku liberal-demokratik kerteye çekme, somut iktidar ilişkilerini tartışmadan demokrasi ve demokratikleşme meselesini hukuki mevzuata, yurttaşlık tanımına havale etme stratejisi TESEV raporlarının başat unsurudur. Bu stratejinin temel bileşenlerinden biri de 1990'lardan günümüze "herkesin özlemi" olan "yeni anayasa" etrafında oluşturulan siyasal bir mittir. Yeni anayasa yapmak işi, iktidar bloğunun bu yeni efsunu ve memleketin en asli 'siyasi' meselesi, hakiki sorunu haline gelmektedir. Herkesin iki dudağı arasında bütün sorunları çözecek bir sihirli sözcük olarak demokrasinin kapısını açacak adeta yeni bir anahtara dönüşmektedir.

Özel mülkiyet, özelleştirme, artı-değer sömürüsü, eşitsizlik ve iktidar ilişkilerini içeren bir zorunluluk alanı olan piyasa, verimliliğin temel şartı, demokrasiye giden yolun anahtarı olarak görülmektedir. Temel hak ve özgürlükler ve demokrasi bu piyasa ilkesinin belirlediği aynı bütünün farklı veçheleri olarak bir paket halinde

sunulmaktadır. Böylece piyasa ekonomisine bağıllık ile demokrasi arasında denklik kurulup siyasal liberalizmle neoliberalizmi birleştiren bir demokrasinin temelleri atıldı.

YDH'den TESEV'e bütün bir liberal-demokratik hattın pozisyonun alamet-i farikası, temel belirleyici parametresi anti-devletçi her hamleye, yönelime zorunlu, içkin olarak bir demokratik potansiyel atfetmesidir. Bu perspektif, derin-köklü toplumsal-iktisadi sorunların çözümünü hukuki mevzuatı otoriter, milliyetçi-tekçi muhtevasından arındırmaya indirgemektedir. YDH-TÜSİAD-TESEV hattı Türkiye'deki devlet-sivil toplum karşıtlığına dayanan liberal ontolojinin düşünsen birikimini temellük etmektedir. Buna göre, Türkiye tarihinin esas antagonizmasını devlet-(sivil) toplum ikiliği içinde çözüdüren bir tarih anlatısı; devlet(çilik) eleştirisi aracılığıyla varılan piyasa ve özelleştirme fetişizmi; sivil toplumun özneleştirilmesi, sivil topluma demokrasinin öznesi payesi verilmesi; piyasa-demokrasi denkliğinin kurulması; devlet-birey ilişkilerini yeniden yapılandıran, yurttaş hak ve özgürlüklerinin sınırlarını genişletip teminat altına alan yeni bir anayasayla gelmesi beklenen dönüşüm; otoriter, tekçi, milliyetçi muhteva ve pratiğin hukuki mevzuattan çıkarılmasına indirgenen demokrasi; (siyasal) kültür ve zihniyet kavramlarını merkezileştirerek aşırı belirlenim ve açıklayıcı kapasite atfetmek; toplumsal, kültürel yaşamı kuşatan sivil toplumu-bireyi boğan merkeziyetçi-bürokratik devletin bütün toplumsal, iktisadi, kültürel sorunların nedeni, kaynağı olarak görülmesi; iktidar ve tahakküm ilişkilerinden bağımsız olarak ele alınıp demokrasinin işlediği gerçek mekan olarak sunulup teşvik edilen yerel yönetimler; devletin ekonomiden çekilmesi yönündeki neoliberal buyruğa tam bağıllık; değişimi tekil olarak devlet-karşıtı pozisyona indirgemek gibi unsulardan oluşmaktadır.

Toplumsal ve politik çatışmayı, hukuk aracılığıyla çözülecek teknik bir mesele haline getirmeye dayanan bu strateji toplumsal iktidar ilişkilerin kalbine dokunmadan yeniden düzenlemeyi, bu tür çözümlerle tahakkümü gizlemektedir. Kapitalist sistemin bünyesinden veya doğrudan bu ilişkilerden kaynaklanan türeyen sorunlara oldukça sınırlı bir siyasal demokrasi merhemi sürülmektedir. Hukuki mevzuatın otoriter-milliyetçi aşırılıklarından arındırılmasına, farkın-ötekinin tanınmasına indirgeyen siyasetin evcilleştirilmesi programı, siyasetin anti-demokratik biçimde yukarıdan tanzim edilmesi anlamına gelmektedir.

YDH'nin TÜSİAD ve TESEV raporlarının da paylaştığı bu öneri setinin iki temel direği vardır. İlki hukuki mevzuatın gözden geçirilmesi, milliyetçi-tekçi öğelerden arındırılması ve siyasal demokrasinin inşa edilmesidir. İkincisi özelleştirme, piyasalaştırma, vergi reformu, devletin rolünün teknik bir faaliyete indirgenmesi, devletin ekonomiden geri çekilmesi gibi hususları içeren devletin neoliberal biçimde yeniden yapılandırılmasıdır. Diğer bir ifadeyle siyasal alandaki milliyetçi-devletçi pratiklerin, devletin etno-politik (özellikle Kürtlere yönelik) siyasetinin eleştirisi, din işlerinin cemaatlara bırakılması aracılığıyla laikliğin yeniden düzenlenmesi talebi gibi siyasal sistemi liberalleştirecek taleplerin yanında özelleştirme ve sosyal devletin tasfiyesine yönelik adımlara desteği içeren neoliberalizmin buyruklarına sadakate dayanan iktisadi yönelimi içermekteydi. Özel mülkiyet, özelleştirme, artı-değer sömürsü, eşitsizlik ve iktidar ilişkilerini içeren bir zorunluluk alanı olan piyasa, verimliliğin temel şartı, demokrasiye giden yolun anahtarı olarak görülmektedir. Temel biçimsel siyasal hak-özgürlükler ve demokrasi bu piyasa ilkesinin belirlediği aynı bütünün farklı veçheleri olarak bir paket halinde sunulmaktadır. Böylece, siyasal alanın liberalleşmesine dayalı, toplumdaki eşitsiz ilişkilere, sömürü ve iktidar ilişkilerine gözlerini kapatmış sınırlı siyasal-prosedüel demokrasi ve teknisist reform önerisiyle piyasa ekonomisine bağlılık ile demokrasi arasında bir denklik kurulup siyasal liberalizmle neoliberalizmi birleştiren bir demokrasinin temellerini atılmaktadır. Kapitalizmin aşılmaz ufuk liberal demokrasinin norm olduğu post-politik dönemde bu demokrasi, demokratikleşme, sivil toplum söylemi bir iktidar söylemidir.

Çalışmanın ikinci bölümünde sivil toplum ile devleti ilk defa bir karşıtlık içinde kurgulayan Hegel'in yaklaşımına izleyen sayfalarda bu ikiliği Hegel'den devralan fakat kendi sistemleri içinde farklı içerik ve anlamlarla kullanan (birbirine dışsal olarak kurgulanan ikiliğinin ötesine geçme çabası) Marx ve Gramsci'nin bu meseleye ilişkin yaklaşımlarına değinilecektir.

Üçüncü bölümde günümüzde sivil toplum kavramının 1980'lerden itibaren uyum, hoşgörü, demokrasi, özgürlük, rasyonel tartışma ve müzakere alanı olarak görülmeye başlanmasının izi demokrasi ve sivil topluma dair çağdaş tartışmada öne çıkan isim olan Jürgen Habermas'ın çalışmaları aracılığıyla sürülecektir. Habermas'ın en yetkin biçimde çerçevesini çizdiği bu yaklaşım, sivil toplumun kalbinde çatışma, iktidar, mücadele yerleştiren Hegel, Marx ve Gramsci'nin ortaya koydukları yaklaşımdan

kesin bir kopuşu temsil etmektedir. Bu bölümde Habermas'ın uyum, anlaşma merkezli sivil toplum ve demokrasinin modelinin eleştirisi için Michel Foucault ve Chantal Mouffe'un yaklaşımları ele alınacaktır.

Dördüncü bölümde, Türkiye'deki sivil toplum kavramı etrafında yürütülen tartışmanın temayüz eden sosyal bilimciler aracılığıyla temel pozisyonların soykütüğü çıkarılmaya çalışılmaktadır. Türkiye'deki tartışma içinde demokrasinin yokluğunu sivil toplumun gelişmemişliğine veya yokluğuna endeksleyen bir tikelci eğilimin hakimiyeti söz konusudur. Bu bölümde ele alınan tartışmanın belirleyici figürleri; Şerif Mardin, Metin Heper, İdris Küçükömer, Murat Belge ve 1980 ve özellikle 1990'lı yıllarda küreselleşme ve Avrupa Birliği üyeliği ekseninde yaşanan demokrasi ve sivil toplum tartışmalarında öne çıkan sosyal bilimcilerdir.

Beşinci bölümde ise Dünya Bankası'nın çerçevesini çizdiği demokrasi, sivil toplum, çoğulculuk, katılım gibi müspet çağrışıma sahip kavramlarla eşdeğer biçimde tanımlanan neoliberalizm ve iyi yönetim söylemi TESEV'in İyi Yönetişim Programı'nın da temel eksenini belirleyen gündem ve kavramlar üzerinden tartışılmaktadır. Son bölümde ise ilk olarak TESEV'e dönüşmeden önceki ismiyle Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti ele alınmaktadır. Daha sonra TESEV'le belirli bir süreklilik içinde olan sermayenin liberal demokrat hamlelerini içeren Yeni Demokrasi Hareketi ve TÜSİAD Demokratikleşme Raporları ele alınmaktadır. Bölüm, hükümetin kararlarını etkilemek amacıyla siyasal iktidara öneriler sunan TESEV'in faaliyet gösterdiği üç ana alandaki çalışmaları, pozisyonu ve ürettiği demokrasi bilgisinin dökümü ve değerlendirilmesine yönelik yürütülen bir tartışmayla çalışma sonlanmaktadır.

2. SİVİL TOPLUM ve DEVLET: HEGEL, MARX, GRAMSCI

Sivil toplum kavramının tartışmasız uzun bir tarihi vardır. Antik Çağ'da Aristo ve Cicero, erken modern ve modern dönemde Thomas Hobbes, John Locke, Charles de Montesquieu ve Jean Jacques Rousseau, doğal hukuk kuramı, toplumsal sözleşme geleneği. Devlet ve sivil toplum arasındaki ayrım genel olarak Hobbes'a kadar geri götürülmektedir. Erken modern dönem boyunca, en azından Hobbes'tan Rousseau'ya kadar, doğal toplum ve sivil toplum ya da daha ziyade doğa durumu ve sivil toplum arası ayrım siyasal düzeni kuran ve meşrulaştıran düalizm olarak önemli bir rol oynamaktadır (Hardt, 1995, 28). 18. yüzyıl öncesi siyasal düşüncede, sivil toplum terimi devlet veya siyasal toplum ile eşanlamlı veya birbirlerini ikame edebilir kavramlar olarak kullanılıyordu (Kumar, 1993, 376; Keane, 1993, 47-48). 18. yüzyıla birlikte, sivil toplum ve devlet toplumsal yaşamın farklı, ayrı alanlarını oluşturan varlıklar olarak görülmeye başladılar. İskoç Aydınlanmasıyla (David Hume, James Steuart, Adam Ferguson ve Adam Smith) beraber sivil toplum terimi Batı siyasal felsefesinde yeniden canlandı. N. Chandhoke, devleti, sivil toplumdaki ayıran ilk kuramcıların klasik siyasal iktisatçılar, İskoç aydınlanması olduğunu söyler (Chandhoke, 1995, 117).

İskoç aydınlanmacıları, muntazam, düzenli ve kendi kendini yöneten bir toplum kuramı geliştirmeye çalıştılar, bu toplumda bireylerin kendi özel çıkarlarının peşinden giderken aynı zaman kamusal refaha katkıda bulunacaklarını düşündüler (Perez-Diaz, 1995, 95). Sivil toplum Alman, İskoç, Fransız aydınlanmalarının farklı kuramcılar tarafından farklı bir biçimde tanımlanmasına rağmen özel ve kamusal, bireysel ve toplumsal, kamusal etik ve bireysel çıkar, bireysel tutkular ve kamusal aidiyet arasındaki sorunlu ilişkiyi ekleme çabası ortak tema olarak kalır (Seligman, 1992, 5).

Klasik siyasal iktisatçılar bireylerin ihtiyaçlarını doyumak için karşılaştıkları 'yer'e sivil toplum dediler. Klasik siyasal iktisatçılara göre sivil toplum, tarihin nihai ve en ileri evresidir. Sivil toplumun yapay ve yaratılmış olduğu anlayışından, sivil

toplumların büyüme ve gelişmenin üst evresine erişmiş halkların özelliği olarak sivil toplum anlayışına vardılar. Bireycilik, mülkiyet ve serbest piyasanın kurulması, sivil toplumun yapılandırıcı özellikleri, klasik siyasal iktisadın ve bütün liberal projenin esaslı ilkeleridir. Klasik siyasal iktisatçılar, sivil toplumu imtiyazlı kılarken, sivil toplumun baskıcı yönünü sorgulamadılar. Onlar, böylelikle, hakim burjuva toplumunu rasyonalize ettiler ve meşrulaştırdılar. Sivil toplum kavramı, klasik siyasal iktisatçılar iktisadi alanın sınırlarını içinde olduğunu iddia etmeye başlayana kadar, kesin tanımı, kavramsal sınırları yoktu. Bu iktisadi alana sivil toplum dediler, sivil toplum klasik siyasal iktisatçıların çalışmalarından kavramsal açıklık, içerik, kesinlik edindi (Chandhoke, 1995, 91-114).

Tıpkı bugünkü gibi, geç 17. yüzyılda sivil toplum düşüncesinin ortaya çıkışı toplumsal düzendeki bir buhran veya düzen düşüncesine dair mevcut paradigmalarının çöküşünün sonucudur. 17. yüzyılın genel buhranı – toprak, emek ve sermayenin ticarileşmesi, pazar ekonomilerinin büyümesi, keşifler çağı, İngiliz ve Kuzey Amerika ve kıta Avrupası devrimleri – tüm bunlar toplumsal düzen ve otoriteye dair mevcut modellerin varlığını sorguladı. Toplumsal düzenin temelini veya matrisinin toplumsal dünyaya dışsal – Tanrı, Kral – bir varlıkta ikamet ettiği düşünülüyordu, bu düzen ilkeleri 17. yüzyılın sonunda sorgulanmaya başlandı (Seligman, 1992, 15).

Sivil toplum tarihsel bir olgu olarak erken modern Avrupa’da, geç Ortaçağ’da biçimlenmeye başlar. Modern ticari merkezlerin ortaya çıkmasına bağlı olarak gelişen kentsel unsurların (esnaf, tüccar gibi burjuvazinin habercilerinin) feodal sistem içinde ekonomik özerkliklerini, meclislerde temsil hakkını, yerel egemenlik ayrıcalığını elde ederek feodalizmin ve mutlakiyetçiliğin kurallarından özgürleşmeleri sonucu ortaya çıkan durumu tanımlıyordu (Bernhard, 1993, 2). David Held, Avrupa’da sivil toplumun tarih sahnesini çıkışını sağlayan siyasal-toplumsal-iktisadi dönüşümler bütününe meşru otorite alanı üzerinde meydana gelen monarklar ve baronlar arasındaki mücadeleleri, aşırı vergi ve toplumsal yükümlülüklerle karşı köylü isyanlarını, ticaretin yayılması ve pazar ilişkilerini, klasik siyasal fikirlere (Yunan şehir devleri ve Roma hukuku) ilgiyi canlandıran Rönesans’ı, merkezi Avrupa’da (İngiltere, Fransa, İspanya) ulusal monarşilerin güçlenmesini, dinsel mücadeleleri, Katolikliğin iddialarına karşı çıkılmasını, devlet ile kilise arasındaki mücadeleleri katmaktadır (Held, 1989, 11-12; Tilly, 1975; Poggi, 2002).

Batı'da, geçmişi uzun süre öncesine hatta klasik antik döneme kadar uzanan entelektüel gelenekte, farklı yollardan bir insan ilişkileri alanı ve bir tür “toplum” kavramı tarif edilmiştir: Bu kavram siyasi iktidardan ayrı, devletin otoritesinden bağımsız, bazen de bu otoriteye muhalif ahlaki tepkileri olan bir topluluğu tanımlamaktadır (Wood, 1990, 61; 2003, 282).

Sivil toplum kavramı, toplumda yeni bir dönem açan değişimlere ayrılmaz biçimde bağlıdır. Bunlar seküler otoritenin doğuşu, özel mülkiyet kurumunun gelişmesi, kentsel bir kültürün ortaya çıkışı, mutlakçı devletlerin ölümü, 19. yüzyıl demokratik hareketlerinin doğuşu, modern anayasacılık, hukukun üstünlüğüdür. Her şeyden önce, kapitalist ekonominin ve bunun sonucu olan iktisat siyaset ayrılığının gelişmesiyle ve tartışmasız biçimde kapitalizmin doğuşu ve güçlenmesiyle bağlantılıdır. Gayri-şahsi siyasal iktidarın doğuşuyla, toplumun kapitalist biçimde düzenlenmesi koşulları altında iktisadi yaşamın merkezileşmesiyle yakından ilgilidir (Chandhoke, 1995, 77-78).

Sivil toplum, özel sermaye ile ücretli emeğin ‘siyasetdışı’ ilişkisinde ifadesini bulan, burjuvazinin proletarya üzerinde tarihsel olarak kurulmuş egemenliğini anlatır. Sivil toplum devlet garantisindeki meta üretimi ve mübadelesi – özel mülkiyet, açgözlü pazar rekabeti ve özel haklar – alanıdır (Keane, 1994, 56). Toplumsal gücün ayrı ve özerk bir alanı olarak özel mülkiyetin gelişimi ile bağlantılı, kapitalist üretim tarzının gelişmesiyle yakından ilişkili bir toplumsal kategori olarak sivil toplumun özgüllüğünü tayin eden dönüşüm, hala mutlakyetçi devleti karakterize eden ‘siyasal’ ve ‘ekonomik’in birliğinden özerk bir ‘ekonomi’nin ortaya çıkmasını sağlayan dönüşümdür. Sivil toplum, devletten farklılaştırılmış fakat ne kamusal ne özel veya aynı anda her ikisi olan ayrı bir insan ilişkileri ve etkinlikleri alanını temsil eder. Özel iktisadi ilişkileri, piyasayı, üretim, dağıtım ve mübadele kapsayan ayrı bir toplumsal etkinlik alanıdır (Wood, 1990, 61; 2003, 282-83).

Kapitalist üretim ilişkilerinin biçimlendirdiği bütünlük içinde doğan sivil toplum heterojen, bölünmüş, karmaşık ve asimetrik, eşitsiz ilişkilerin boy gösterdiği bir mücadele alanıdır. Bu bölümde sivil toplum ile devleti ilk defa bir karşıtlık içinde kurgulayan Hegel’in düşünce sistemine izleyen sayfalarda bu ikiliği Hegel’den devralan fakat kendi sistemleri içinde farklı içerik ve anlamlarla kullanan (birbirine dışsal olarak kurgulanan ikiliğinin ötesine geçme çabası) Marx ve Gramsci’nin bu meseleye ilişkin teorik yaklaşımlarına değinilecektir.

19. yüzyılda sivil toplum-siyasal toplum ayrımını tam olarak ortaya koyan filozof Hegel'dir. Sivil toplum-devlet ilişkisinde bu iki alanı birbirine dışsal olarak kurgulayan Hegel ile birlikte düşünce tarihinde bir kopuş, teorik bir kırılma ortaya çıkmakta, devlet ve sivil toplum kavramları birbirinden ayrılmaktadır.

2.1. G. W. F. Hegel

2.1.1. İhtiyaçlar Sistemi ve Kamusal Otorite

Hegel, *Bürgerliche Gesellschaft* veya sivil toplumu üçe ayırır. Bunlar, ihtiyaçlar sistemi (piyasa ekonomisi), hukuk sistemi (medenî özgürlükler ve keyfilikten korunmayı sağlayan yargı gücü) ve birlikler ve kamu idaresini (korporasyonlar ve polis) çoğulluklar sistemini içeren bir ilişkiler ağıdır.

Diğer bir deyişle, Hegel'e göre, sivil toplum şu üç momenti içermektedir. 1. İhtiyacın dolayımı ve bireyin, hem kendi emeği, hem de bütün diğer bireylerin emeği ve ihtiyaçlarının tatmini aracılığıyla tatmin bulması: İhtiyaçlar sistemi. 2. Bu sistemin içerdiği evrensel unsurun realitesi: mülkiyetin yargı gücü vasıtasıyla korunması. 3. İlk iki sistemdeki olağanlık kalıntılarına karşı alınan tedbirler ve özel menfaatlerin kamu yönetimi (polis) ve korporasyon vasıtasıyla, ortak çıkarlar olarak, korunması (Hegel, 1991, 163; 2003, 226).

Hegel, sivil toplumu, etik yaşamın (sittlichkeit) momentlerinden biri olarak kavramsallaştırır. Hegel'in kavramsallaştırmasında etik yaşam, karmaşık kavramlar, kurallar, ilkelerdir. Etik yaşam, dil gibi, tekil bireylerin özelliği veya ürünü değildir, bir bütün olarak topluluğun ürünü ve sonucudur. Dil gibi, etik yaşam, neredeyse bilinçdışı yollarla geliştirilebilir ve aktarılabilir. Hegel'in etik yaşamı, ulusal bilinç veya dilsel, etnik ve kültürel birliği varsayan ulusalcılıkla kimi benzerlikler gösterebilir, fakat ondan farklıdır. Etik yaşam asla bütünüyle statik değildir. Koşullar değiştiğinde etik yaşam da değişir ve gelişir (Pelczynski, 1971, 20-29).

Etik yaşamın üç uğrağı vardır. Bu uğraklardan ilki ailedir. Ancak Hegel'e göre aile ilişkileri toplumsal yaşamın temelini sağlayacak evrenselliğe sahip değildir. Çünkü her aile çocuklar, anne babalar olunca çözülür. Böylece aile dağılarak birbirleriyle olan ilişkileri kendine yeten somut insanlar arasındaki ilişkiye dönüşür. Bu da etik yaşamın ikinci uğrağı olan sivil toplumdur. Sivil toplumdaki ilişkilerden farklı olarak aile bir sözleşme ilişkisi değildir. Sözleşme ilişkileri sivil toplumun aracıdır ve bu

ilişkiler istendiği zaman sonlandırılabilir bir niteliğe sahiptir. Aile veya devleti sözleşmesel terimlerle görmeye çalışmak, her şeyi sivil toplum altında sınıflandırmak anlamına gelir (Avineri, 1972, 139).

Hegel, büyük bir kavramsal sorunla yüz yüze gelir. Geleneksel siyaset felsefesinin ve doğal hukuk kuramının bütünüyle açıklayamadığı ya aile ya da devlet olarak anlaşılan ‘toplumsal’ ilişkilerin nasıl anlaşılması gerektiği meselesi. Hegel öncesi ayırım, ‘devlet’ ve ‘sivil toplum’ arasında değil, ‘devlet ve sivil toplum’ ve ‘doğa durumu’ arasındaydı. Hem Hegel’e hem Marx’a göre, devlet ve sivil toplumun ayrılması modernitenin ayırteci siyasal özelliğidir. Bu ayrılma sonucu, siyasal ilişkiler, ayrı bir devlet otoritesi formu alır, siyasal ilişkiler bu otorite aracılığıyla icra edilir. Hegel’e göre, bir dizi *tarihsel* gelişme devlet ve sivil toplum arasında *kavramsal* bir ayırım yapmayı zorunlu kılar. 1. Fransız Devrimi, 2. Modern üretim tarzı, sanayileşme, 3. Siyasal-olmayan bir görünüm arz eden ne aile, ne devlet olan, bir alanda iradelerin çatışmasını, antagonizmaları ve gerilimleri içeren özel bireylerin bir araya gelmesi. Bu alandaki ilişkiler, çatışmalarla doludur ve bu ilişkilerin kamusal otoritece düzenlenmesi gerekir. Çünkü toplum siyasal olarak düzenlenmediği ve idare edilmediği müddetçe sivil olamaz (Neocleous, 1996a, 1-7).

Sivil toplum, siyaset felsefesinde köken itibari ile modern emek kavramına bağlıdır. Bu bağlantıyı en açık kılan düşünür de Hegel’dir. Hegel’in siyaset kuramını geliştirdiği dönemde bu temel toplumsal ayırımın ekseni yön değiştirmişti, böylelikle Hegel dikkatini birincil olarak doğa toplumu ve sivil toplum arasındaki karşıtlığa değil, sivil toplum ve siyasal toplum, yani sivil toplum ve devlet arasındaki karşıtlığa çevirdi. Hegel’de, sivil toplum artık, toplumsal sözleşme hipotezine dayanan açıklamalardaki gibi doğa durumunun kavramsal karşıtı değildir. Sivil toplum, modern ekonominin (geniş anlamda ekonomi) üretken yeridir; başka bir deyişle, mallar, arzular, bireysel ve kolektif kimliklerin üretildiği alandır. Toplumsal güçlerin kurumsal diyalektiğinin, devlete yol açan ve onu teminat altına alan toplumsal diyalektiğin alanıdır (Hardt, 1995, 27-32).

Hegel, sivil toplumu, ekonomi alanında rekabete girmek için aile birliğini terk eden bireylerin dünyası olarak tanımlar. Başlangıçta, bireyin ihtiyaçlarını karşılamak, tözsel (substantial) bütün olan aileye düşen bir görevdir. Aile bu görevini, bireye, evrensel kaynaklardan payını alabilmesi için gerekli bilgi ve becerileri vererek ya da kendi yapamaması durumunda, onun bakımını ve geçimini sağlayarak yerine getirir.

Fakat sivil toplum bu bağı kopartıp atar, aile üyelerini birbirlerine yabancılaştırır ve onları kendi kendine yeten kişiler olarak görür. Bireyin geçimini sağladığı baba toprağının ve cansız dış doğa kaynaklarının yerine kendi öz toprağını koyar ve tümüyle ailenin geçimini kendine, kendi olağanlıklarına bağımlı kılar. Böylece, birey sivil toplumun çocuğu olur (Hegel, 1991, 190; 2003, 263). Sivil toplumun diyalektiği, insanın insana evrensel bağımlılığını yaratır. Hiçbir insan artık bir ada değildir ve her biri kendini geri çevrilemez biçimde üretim, değişim ve tüketimin iç içe geçmiş dokusu içinde bulur (Avineri, 1972, 146). İşbölümünün, özel mülkiyet ve mübadele sisteminin ve bunlara eşlik eden ihtiyaçların toplumsal olarak belirleniminin sivil toplumun üyelerinin birbirlerine evrensel olarak karşılıklı bağımlılığıyla sonuçlandığını savunan (Cohen, 1982, 25) Hegel'e göre, sivil toplumun yaratılması modern dünyanın başarısıdır (Hegel, 2003, 220). Hegel, sivil toplumun zaman ve mekanın dışında var olan, önceden verili ve değişmez bir öz olmadığını vurgular. Sivil toplum, önceden belirlenmiş doğal ve meta-tarihsel bir gerçeklik değildir, tarihsel gelişmenin bir nesnesidir, uzun ve karmaşık bir tarihsel dönüşüm sürecinin ürünüdür (Keane, 1994, 76; 1993, 67; 1998, 50; Seligman, 1992, 50).

Sivil toplum, kapitalist piyasada görülen 'herkesin herkese karşı savaşı' anlamına gelmektedir. Sivil toplum bireylerin kendi çıkarlarının peşinden koştukları, çıkarıcı, rekabetçi, bencil ilişkilerin yaşandığı bir alandır. Hegel'e göre, sivil toplum, zıtlıkları ve karmaşıklıkları içinde, hem sefahat, hem de bu ikisi için ortak olan fizik ve moral yozlaşma manzaraları gösterir (Hegel, 1991, 160; 2003, 222). Bu bağlam içinde düşünüldüğünde Hegel yorumcularından Avineri, Hegel'in sivil toplumu piyasa mekanizmasıyla özdeşleştirdiğini söylemektedir (Avineri, 1972, 12; Shills, 1991, 5-6). Bireysel çıkarların birbiriyle çatıştığı bir savaş alanı olan sivil toplumdaki ilişkiler kutuplaşma yaratan, bütünleşme ve dayanışma süreçlerinin altını oyacak bir dinamiğe sahiptir. Bu dinamik, etik yaşamın bozulmasına neden olur, çünkü sivil toplum evrensel çıkarı sağlayacak rasyonaliteye sahip değildir. Evrensel çıkara sadece rasyonaliteyi bünyesinde taşıyan devlet aracılığıyla ulaşılabilir.

Sivil toplumdaki tikelliğin yıkıcı etkilerini azaltmak için Hegel siyasal dolayimler sistemini devreye sokar. Sivil toplumda konumlandırılan bu siyasal dolayimlardan bireyle (tikelle) devleti (evrenseli), özelle kamusalı, bireysel tutkularla, kamusal angajmanı birbirleriyle ilişkilendirme görevini yerine getirmesi beklenmektedir.

2.1.2. Polis ve Korporasyonlar

Hegel, bir bütün olarak topluluğun iradesinin öznel özgürlüğe baskın geldiği şehir devletinin klasik ideali ile çıkarların, bireysel hakların peşinden koşmanın kamusal otoriteye baskın geldiği bireyciliğin burjuva ideali arasında sentez yaratmaya, antik ethos kavramıyla, bireyin modern özgürlük kavramını birleştirmeye çalışmaktadır. Diğer bir deyişle, modern devlet kavramıyla, antik dönemin homojen siyasal topluluğu ile geç ortaçağın özerk toplumsal kurumlarının çoğulluğuyla uzlaştırmaya çalıştı (Fine, 1984, 51; Cohen ve Arato, 1992, 91; Khilnani, 2001, 23).

Bunun araçlarından biri polis'tir (Polizei). Polis'in ilk kertede vazifesi, sivil toplumun tikelliği içinde içerilen evrenselliğin gerçekleşmesini sağlamak ve bu örtük evrenselliği korumaktır. Polis, varlıklarını sadece evrensel'in içinde sürdürebilen özel amaçların çıkarların, himayesini ve güvenliğini sağlar (Hegel, 1991, 195; 2003, 269-70). Hegel'e göre polis, bireysel ve evrensel arasındaki dolayımdayıcı kurumlar bütünüdür, görevi hukuku tatbik etmek değildir (Neocleous, 1996a, 3). Hegel bireylerin iradelerine dışsal sınırlamalar getirme gereksinimini Polizei olarak adlandırır. Polis kavramının halihazırdaki kullanımıyla ilgili olarak olası yanlış anlaşılmalara söz konusu olabilir. Polizei kavramının 'Politeia'dan, kamusal yaşamdan ve kurallardan, bütünü kendisinin eyleminden geldiğini hatırlarsak bu yanlış anlamaları giderebiliriz. Bireyin kendisine tek başına bakması ve mülkiyet haklarının sessiz saadetinin tadını çıkartması için kamusal otoriteye gereksinim vardır (Avineri, 1972, 102). Polis veya genel kamusal otoritenin suçun ve haksızlığın önlenmesi ve siyasal düzenin sürdürülmesinden daha fazla bir anlamı vardır. Polis veya kamu otoritesi, kişinin mülkiyet haklarını korumak ve güvenliğini sağlamak, üretici ve tüketici arasında uyum sağlamak, suç ve haksızlıkla ilgili gözetleme/denetim yapmak, fiyat kontrolü biçiminde ekonomiye müdahale etmek ve ana sanayi dallarını düzenlemek, kamusal refah, hayırseverlik, eğitim vb. faaliyetlerde bulunmak gibi bir bütün olarak sivil toplumun düzenlenmesiyle ilgilidir. Tikellikler alanı olan sivil toplumun evrensellik rotasına doğru hareketinin önündeki engelleri kaldırmakla yükümlü bir kurumsal dolayımdır. Hegel polisin ayrıca 'sokak ışıklandırmasını, köprü inşasını, günlük gereksinimlerin fiyatlandırılmasını ve kamu sağlığını' sağlamaktan da sorumlu olması gerektiği ileri sürer (Hegel, 1991, 189; 2003, 262). Polis, adalet ve düzen sağlamak için devletin sivil topluma nüfuzudur, sivil toplumun içine sızmasıdır (Cohen ve Arato, 1992, 104-105).

Polis, tüm bireylerin refahını temin etmek üzere piyasa sisteminin serbest işleyişine müdahale etme sorumluluğuna sahiptir (Fraser, 2008, 106). Hegel burada, görüşleriyle kimi paralellikler olan klasik siyasal iktisatçılardan ayrılmaktadır. Hegel, klasik siyasal iktisatçılardan farklı olarak sivil toplumu, ekonomiyle özdeş olmaktan çıkarıp sivil toplumun alanını genişletmiştir. Hegel'e göre, sivil toplum kapitalist ekonominin mantığının kurduğu ve piyasanın ethosunu yansıtan toplumsal pratikler setidir, fakat sivil toplum ekonomiden ayrı bir mevcudiyete sahiptir. Klasik siyasal iktisatçılardan farklı olarak Hegel kendiliğinden ahenkli, arızasız biçimde işleyen bir düzen olduğu düşünülen piyasayı 'görünmez el'e teslim etmez. Hegel'in sivil toplumun insanın özgürlük bilincini gerçekleştirmesine doğru gerekli bir moment olan sivil toplum klasik iktisatçıların serbest piyasa modelini takip eder. Fakat sivil toplum daha yüksek bir evrensellik olarak devlete tabi kılınmıştır. Bir yandan görünmez el benimsenirken öte yandan bu görüşün iyimser ahenkçi içerimleri benimsenmez. Adam Smith korunarak aşılmıştır. Dolayısıyla Hegel'in A. Smith'in 'görünmez eli'nin negatif tarafını, piyasanın yabancı bir iktidar olduğunu kavradığı söylenebilir (Avineri, 1972, 142-147; Chandhoke, 1995, 117-18; Fine, 1984, 55).

2.1.3. Zümreler

Hegel'in, sivil toplumdan devlete geçişi sağlamak ve böylece de sivil toplum/devlet kopukluğunu aşmak üzere önerdiği ikinci temel dolayım zümrelerdir (Acar-Savran, 2003, 158). Zümrelerin ana işlevi, ihtiyaçlar sistemine içkin olan fiziki bağımlılığı iktisadi erkin kaba gücünün siyasal örgütlenmeye yönlendirildiği karşılıklı bağımlılığın etik bir ilişkisine dolayım lamaktır (Avineri, 1972, 105). Zümreler Hegel'e göre, sadece ekonomik gruplaşmalar değil, bireyi ortak toplumsal yapılara dahil etme işlevi gören özgül bilinç biçimlerine sahip bütünlüklerdir. Zümreler bireyin toplumsal ve siyasal olarak tanınmış bir grubun üyesi olarak bir statüye sahip olmasını sağlar (Cohen, 1982, 54). Bir dolayım organı olarak ele alındığında zümre meclisleri, bir yanda genel olarak hükümet (yürütme gücü) öbür yanda tikel alanlar ve bireylere bölünmüş halk arasında yer alırlar. Belirlenimleri gereği olarak, bunlar, hem devlet anlayışına ve devlete sadakat duygusuna hem de özel gruplara ve bireylere özgü çıkar duygusuna sahiptirler (Hegel, 1991, 245; 2003, 342).

Zümre meclislerinin rolü evrensel çıkara, yalnız *kendinde* değil, aynı zamanda *kendisi için* mevcudiyet kazandırmaktır, yani öznel biçimsel evrensel özgürlük

momentine, çoğunluğun görüş ve düşüncelerinin ampirik evrenselliği olarak kamu bilincine mevcudiyet kazandırmaktır (Hegel, 1991, 243; 2003, 339). Genel refaha ve kamu özgürlüğüne katkı yapan dolayım organlarından biri olarak devreye sokulan zümre meclisleri modern devlet iktidarının hayati bir parçasıdır zira zümreler aracılığıyla devlet, insanların öznel bilincine girer ve insanlar devlete katılmaya başlarlar (Hegel, 1991, 243-44; 2003, 339-342).

Hegel, sivil toplumdan devlete bir korporasyon sistemi aracılığıyla geçmeyi düşünür. Sivil toplum içinde oluşan birlikler olarak korporasyonlar Ortaçağ'daki loncalara benzemektedir, sivil toplumdaki sosyo-ekonomik grupların kendi iç işlerini idare etmelerini sağlayan örgütlenmelerdir. Hegel korporasyonlar aracılığıyla bireyin toplumsal yaşama katılmasını, kolektif yaşama dahil olmasını beklemektedir. Diğer bir deyişle, işlevi, tikelden evrensele geçişi sağlamaktır.

Korporasyonlar tikel çıkarları, ihtiyaçları ve tatminleri evrensel, soyut haklar olarak örgütlerler (Seligman, 1992, 49). Hegel'e göre, korporasyon, ailenin yanında devletin ikinci nesnel ahlaki kökünü, sivil toplumda temellenen kökünü oluşturur (Hegel, 1991, 198; 2003, 272). Moral sosyalleşme tarzları olarak korporasyonların üç boyutu vardır. İlk olarak, sivil toplumun atomize bireylerinin hem kimlik hem de aidiyet duygusu kazanmalarını sağlayan araçlardır. İkinci olarak, çatışan birçok çıkarı bütünleştirecek biçimde işlerler. Son olarak, toplumda üyelerinin çıkarlarını teşvik ederler (Chanhoke, 1995, 125-128).

Korporasyon, kamu otoritesinin gözetimi altında, kendi alanı içinde kendi çıkarlarını kollamak, üyelerini korumak, üye olmak için gerekli nitelikleri edinebilmeleri için dışarıdan kimseleri eğitmek haklarına sahiptir. Kısaca korporasyon adeta ikinci bir aile gibi davranır. Halbuki, bütün herkesi içine alan ve bireylere ve onların özel ihtiyaçlarına uzak kalan sivil toplum, ancak belirlenmemiş (indetermine) bir tür aile kimliği taşıyabilir (Hegel, 1991, 196; 270-71).

Tıpkı, polisin varlığıyla piyasa sistemine içkin olan sorunların üstesinden gelmesinin amaçlanması gibi, korporasyonların varlığıyla da ailenin ötesine geçip sivil toplumun üyesi olunca ortaya çıkan sorunların üstesinden gelmesi amaçlanmaktadır (Neocleous, 1996a, 3). Polis, devletin sivil topluma nüfuzudur, sivil toplumun içine sızmasıdır, benzer biçimde zümre meclisleri, sivil toplumun devlete nüfuzudur, sivil toplumun devletin içine sızmasıdır (Cohen ve Arato, 1992, 109).

Bu organlar devreye konulmasının nedeni, sivil toplumda görülen tikel çıkarların çatışmasını aşarak evrenselliğe ulaşmaktır. Bu organlardan, tikel (sivil toplum) ve evrensel (devlet) arasındaki mesafeyi, aralığı, kopukluğu azaltması beklenmektedir.

2.1.4. Sivil Toplumun Yapısal Bir Sorunu: Yoksulluk

Hukuk Felsefesinin bütünlüğü içinde öznellik momentine tekabül eden sivil toplumdaki sınıfsal bölünmenin ve artı-değer temellükünün sonucu olan yoksulluk olgusu, Hegel'in sivil toplum ile devlet arasına yerleştirdiği (polis, korporasyonlar) kurumsal dolayımın da üstesinden gelemeyeceği bir sorundu. Refahın yoğunlaşması, mübadele ve meta üretimi sisteminin genişlemesi aracılığıyla gerçekleşir. Bu eğilimin karşıt kutbu, toplumsal kutuplaşma, belli işlerin sınırlanması, nüfusun bir bölümünün mülksüzleşmesidir. Hegel'e göre, yoksulluk refahın büyümesine orantılı bir ilişkide büyür. Eğer kamu otoriteleri yoksullar için refah yardımı sağlayarak yoksulluğu azaltmaya çalışırlarsa, bu, sivil toplumda çalışarak yaşamını kazanmaya çalışan kişilerin onurunu zedeler. Eğer, öte yandan, yoksullara çalışma fırsatı verilirse, üretimin miktarı artacaktır. Bu, endüstriyel aşırı üretime yol açar, çünkü yeterli satın alma gücüne sahip tüketiciler bulunamayacaktır. Sivil toplumun içsel diyalektiği kendi sınırlarının ötesine gitmeye ve piyasalar aramaya zorlar. Emperyalist yayılma, sivil toplumun içsel çelişkilerinin kaçınılmaz bir sonucudur. Bir sivil toplum, her şeyden önce, kendi dışında tüketiciler aramak, fazlasıyla sahip bulunduğu kaynaklar veya genellikle sanayi bakımından, kendisinden geri durumda olan halklar arasında kendisine geçim yolları bulmak zorundadır. Tümüyle gelişmiş sivil toplum, düzensiz veya sistemli bir şekilde, sömürgeler kurmaya yönelir. Sivil toplum, sömürgeler kurarak, nüfusunun bir kısmına, yeni bir ülke üzerinde, aile ilkesine dönmek; kendisine de, endüstrisi için yeni bir pazar sağlamak imkanını elde eder (Hegel, 1991, 193-95; 2003, 267-69).

Yoksulluk Hegel'e göre, sivil toplumun tesadüfi bir türü, bir yan ürünü değildir, sivil topluma içkindir tam da üretim ve ihtiyaçların genişlemesinin sonucudur. Sivil toplumun içsel ilişkilerinin sistematik biçimde ürettiği bir olgu olan yoksulluk sonucu olan bir sınıfın varlığı sivil topluma Hegel'in dolayım sistemlerinin çözemeyeceği temel bir tehdit oluşturur. Sivil toplumun iktisadi olarak genişlemesi, toplumsal kutuplaşmaya ve bu kutuplaşmanın yoğunlaşmasına yol açar. Modern yoksulluğa, yeterli satın alma gücüne sahip olmayan tüketicilerin varlığı nedeniyle,

endüstriyel aşırı üretim eşlik eder. Yoksulluk, sivil toplumun arızalı işleminin sonucu değildir, yoksulluğa neden olan, tam da bunun karşıtıdır, piyasa güçlerinin arızasız işlemesidir (Cohen, 1982, 55-56; Avineri, 1972, 48-49). Yoksulluk, sivil toplumun işleyişinin yapısal, organik sonucudur. Eski olanın, az gelişmiş toplumun bir kalıntısı olmak bir yana, yoksulluk, modern toplumun olgusudur, meta üreten toplumun kendisinin yapısına dair bir sorundur. Böylece yoksulluk diyalektik bir kavram haline gelir, yoksulluk, sivil toplumun yarattığı ihtiyaçlar ve bu ihtiyaçları tatmin etmedeki yetersizliği arasındaki gerilimin dışavurumdur. Bu noktada karşımıza Hegel'in açmazı çıkmaktadır: eğer devlet iktisadi etkinliğin dışında bırakılıyorsa, sivil toplumun üyesi bir grup bu alanın dışında bırakılacaktır; eğer Hegel devleti, sorunları çözecek biçimde getirirse, kendisinin sivil toplum ve devlet ayrımı ortadan kalkacak ve bütün dolayım sistemi ve bütünleşmeye doğru olan diyalektik ilerleme çökecektir (Avineri, 1972, 148-151).

İşte bu özel toplumun kendi kendini kötürümleştirme dinamiklerini ortaya koyduktan sonra Hegel, etik yaşamın üçüncü uğrağı olan devletin sivil toplumun çatışmalarını içermesi ve uyumlu hale getirmesi bakımından gerekli olduğunu savunur.

2.1.5. Tikelciliğin Aşılması: Devlet

Devlet ile sivil toplum kavramını, belli bir karşıtlık ve dışsallık içinde ele alan Hegel devleti özgürlüğün gerçekleştiği moment, sivil toplumu ise özgürleşme sürecini sonucu olan fakat bu sürecin kesildiği bir moment olarak görür. Hegel, devleti, etik yaşamın diğer momentleri olan aile ve sivil toplumun üstünde konumlandırdı. Devlet, sivil toplumdaki tikellik ilkesi olarak bireyler arasındaki çatışma, çıkar savaşından azade bir mevcudiyete sahiptir. Kendinde (in-itself) bir evrensellik düzeni olan sivil toplum, kendinde ve kendi için yani daha yüksek derecede bir evrensellik düzeni olan (Perez-Diaz, 1978, 13) devlet tarafından düzenlenmelidir.

Ahlaki çöküntü, yabancılaşma, çatışma, rekabet, bencillik, sefalet, kutuplaşma, yoksulluk gibi yapısal sorunlara sahip bir alan olarak sivil toplum kendi kendini yok etme dinamiklerini bünyesinde taşır. Tikel çıkarlar alanı olan sivil toplum ve bu alandaki ilişkiler etik birliğin altını oyan çatışma ve eşitsizlikler içerir. Hegel, modern dünyanın bir başarısı olduğunu söylediği sivil toplumun sorunlar içeren bir alan, ilişkiler seti olduğunu kabul etmektedir. Sivil topluma içkin olan, dolayım organlarının (polis, korporasyon, zümre meclisleri) da üstesinden gelemediği bu

yapısal sorunların çözümü için Hegel evrensellik momenti olan devletin müdahalesini önerir. Yüksek bir kamu otoritesi olarak devletten beklenen, sivil toplumu korumak (bu alanın özgüllüğü korumak) ve aşmaktır. Hegel’de devlet, sivil toplumun çatışan unsurlarını içeren, koruyan ve bunlardan daha yüksek düzeyde bir ahlaki varlığı temsil eden bir uğraktır.

Devlet, ahlaki İdea’nın gerçekliğidir (actuality). Kendi kendisine açıkça görünen, kendi kendisini bilen ve düşünen ve bildiğini, bildiği için, yapan tözsel irade olarak ahlaki tindir (the ethical spirit as substantial will). Devlet, örf ve adetlerde dolaysız bir mevcudiyete sahiptir. Bireyin kendilik bilincinde, bilgisinde ve faaliyetinde dolaylı bir mevcudiyete sahiptir (Hegel, 1991, 199; 2003, 275). Devlet uğrağını diğer uğraklar (aile, sivil toplum) karşısında ayrıcalıklı konuma yerleştiren Hegel’in siyasal tasarımında özel-tikel çıkarlar dünyası olan sivil toplum, genel-evrensel çıkarın temsil edildiği devlet uğrağının karşıtıydı. Özel hak ve çıkar alanları (aile ve sivil toplum) karşısında devlet, bir bakıma, *dışsal* bir zorunluluk ve daha yüksek bir otoritedir; onların kanunları ve çıkarları, devlete bağımlı durumdadır (Hegel, 1991, 204; 2003, 283). Hegel’in tasavvur ettiği evrensel devlet, ‘sorgulanamaz ve meydan okunamaz olan bir laik tanrısallık olarak görülmelidir’ (Keane, 1994, 79). Marx’a göre, bilincin özerkliği, yüce bir devlet hayatı inancı tamamen yanılsamadır. Tarihin devindiricisi, ancak, toplumun ve onu oluşturan bireylerin maddi yaşamının üretimi ve yeniden üretimi koşullarının tümü olabilir (Marx ve Engels, 1972, 165). Sivil toplumun içsel çelişkilerinin, dinamiklerinin ve kriz yaratan potansiyellerinin güçlü biçimde farkında olsa bile, Hegel, sivil toplum olgusunu toplumsal üretim ve yeniden üretim sistemi içinde temellendirmez. Hegel’in mübadele ve üretimin birliğini açıklayacak birleştirici bir sermaye kavramı yoktur (Benhabib, 1981, 153).

Devletten bağımsız olan ve devletin koruduğu bir varlık olarak sivil toplum, tikelliğini aşıp evrenselliğe kendiliğinden erişemez, çatışan tikel çıkarların alanı olarak kalır. Burada sivil toplumun çelişkilerinin çözümü için etik yaşamın son uğrağı olan devlet devreye sokulur. Açıkça görüldüğü gibi, Hegelci tasarım içinde mutlaklaştırılan, rasyonalize edilen devlet, toplumsal ilişkilerin üstünde ve dışında konumlandırılır. Yaşanan çatışma, çelişki, mücadelelerden bağımsız, bunları dışarıdan düzenleyen üst ve üstün ahlaki bir içerikle donatılan metafizik bir varlıktır.

Hegel’in devleti, sivil toplum alanındaki mücadelelerden bağımsız bir mevcudiyete sahip bir evrensellik uğrağı, en yüksek normatif kurum olarak tarif etmesi,

Hegel'deki sivil toplum-devlet ikiliğini benimseyen Marx ile temel ayrılık noktalarından birisidir. Marx, tarihsel olarak mevcudiyet kazanan bir toplumsal kurum olarak devleti, toplumsal ilişkilerden ayrı (üstünde ve dışında) olarak düşünmez, devlet sınıf iktidarının bir biçimidir. Devlet, toplumun üstünde duran, bu alandaki çelişkili/çatışmalı karmaşık süreçler bütününden azade, sınıf ilişkilerine dışsal değildir, tersine, devlet bu ilişkilerin maddi nesnel yapısından kaynaklanır/türetilir. Devlet, toplumsal süreç, yapı ve mekanizmaların doğrudan sonucu olarak ilişkisel, tarihsel ve bütüncül bir toplumsal gerçekliğin görünümülerinden biridir. Bu nedenle, devlet ne özgürlüğü gerçekleştirecek bir kurum ne de aklın tarihsel gelişmesinin varacağı nihai sonuçtur. Marx'ı Hegel'den ayıran bir diğer nokta ise, Hegel'in bu iki alanı birbirine dışsal-düalist olarak tasarlamasından farklı olarak, Marx'ın sivil toplum-devlet ayrımının aşılmasına yönelik bakış açısıdır. Hegel'in devlete atfettiği işlev, sivil toplumun özgüllüğünü ortadan kaldırmadan, çelişkileri çözmek, bu iki alan arasında bütünsellik oluşturmaktır: Sivil toplumu korumak ve aşmak. Marx da Hegel'in teorik modelindeki bu noktayı sorunsallaştırmaktadır. Marx'a göre Hegelci düşüncenin çare olarak önerdiği devlet çözüm olamazdı.

2.2. Karl Marx

2.2.1. Siyasal Devrim, Özel Mülkiyet ve İktisat-Siyaset Ayrılığı

Marx'a göre mülkiyet ilişkilerinin, herkesin herkese karşı savaşının, bencilliğin alanı olan sivil toplum, Ortaçağ toplumsal düzenin çözülmesi sonucunda ortaya çıktı. Bu çözülme sonucunda kapitalizm öncesi dönemdeki olduğu gibi devlet ve sivil toplum iç içe geçmiş halde varlıklarını sürdüremeyeceklerdi.

Marx'a göre, politik özgürleşme eski toplumun *çözülmesidir*. Eski toplum (feodalite) *doğrudan politik* bir karakter taşıyordu, yani, örneğin, mülkiyet ya da aile ya da çalışma tarzı gibi medeni hayatın unsurları, öğeleri senyörlük, zümreler, korporasyon biçiminde, politik yaşamın öğeleri düzeyine yükseliyordu. Bu biçim altında, bu öğeler bireyin, bir bütün olarak devletle ilişkisini, politik ilişkisini, yani toplumun öteki bileşenlerinden ayrılma ve dışlanma ilişkisini belirliyorlardı (Marx, 1972a, 44-45; 1997, 37-38). 'Özel mülkiyetin, ortaklaşa mülkiyetten kurtulması sonucunda, devlet, sivil toplum yanında ve onun dışında özel bir varlık kazanmıştır' (Marx ve Engels, 1972, 187).

Marx için, sivil toplum/devlet ikiliğinin tarihi, feodalizmin çözülmesinin tarihidir. Kapitalizm öncesi dünyada her şey tikel ve somut kalır. Toplumsal ilişkiler kişiselleşmiştir. Ne emek ne de zenginlik genel, soyut bir biçim alır (Sayer, 1991, 19). Feodal toplumun ayırıcı niteliği, ekonomik egemenlik ile siyasal egemenlik arasında ayrılık değil, iki egemenlik biçimi arasında bir birliğin var olmasıdır. Feodalizmde artı değere el koyan toplumsal kesimler ile siyasal iktidarı fiilen elinde tutan toplumsal kesimler bir ve aynıydı. Siyasal iktidarın ekonomiden (kurumsal) ayrılığı kapitalizmle birlikte ortaya çıkmıştır. Feodalizmde insanların maddi yaşamını belirleyen tüm bireysel-toplumsal ilişkiler ve etkinlikler doğrudan bir siyasallık taşıyordu; mülkiyetin siyasal bağlardan ‘kurtulmasıyla’ siyasallık özel bir alanda toplanıyor; sivil toplum da bu özel alanın diyalektik karşıtı olarak oluşuyordu (Savran, 1984, 35). Politik boyunduruğun sökülüp atılması, aynı zamanda, sivil toplumun egoist tınısını engelleyen bağların sökülüp atılmasıydı (Marx, 1972a, 45; 1997, 39). ‘Sivil toplumun tınısını, egoizm alanının, herkesin herkesle savaşının (bellum omnium contra omnesin) tınısına haline gelmiştir’ (Marx, 1972a, 35; 1997, 20). ‘Sivil toplumun tınısını ve insanın insandan kopuşunun ve uzaklaşmasının dışavurumudur’ (Marx, 1972a, 39; 1997, 27).

Marx, *Yahudi Sorunu Üzerine*’de özel mülkiyetin topluluktan özgürleşmesi aracılığıyla devletin sivil toplumun yanında ve dışında ayrı bir varlık haline geldiğini savundu. Siyasal devletin kurulması ve sivil toplumun bağımsız bireylerinin ortaya çıkışı, bir ve aynı eylemin farklı veçheleri olduğunu savundu. Marx’a göre, bu eski toplumun çözülmesi sonunda ortaya çıkan sivil toplumun egoist insanı artık *ortaklığın* (community) değil *farklılığın* özüdür. Sivil toplum insanın *topluluğundan*, kendisinden ve diğer insanlardan *ayrılmasının* tezahürüdür (Marx, 1972a, 35; 1997, 20-21).

Marx kapitalizm öncesi toplumsal formasyonlardaki sivil toplum ile kapitalizmle birlikte gelişen sivil toplum arasında bir ayırım yapmıştır. Gerçek anlamda sivil toplum kapitalist özel mülkiyetle beraber ortaya çıkmıştır. Kapitalizm, kendisini basit meta üreten önceki biçimlerden ayıran özgül bir sınıf ilişkisine dayanır. Marx’ın sözcükleriyle, ‘bütün kapitalist üretim sistemi çalışanın emek-gücünü bir meta olarak satması olgusuna dayanır’ (Marx, 1906, 470). Kapitalist toplumdaki sınıf egemenliğinin önemli bir ayırt edici özelliği, onun meta değişimi aracılığıyla dolayımlanmış olmasıdır. Kapitalist üretim ilişkilerinin, onu, bütün kapitalizm-öncesi

üretim ilişkilerinden ayıran temel özelliği, doğrudan üretici ile üretim araçları sahipliğinin birbirinden ayrılması sonucunda emek gücünün bir metaya dönüşmesidir. Emek gücü bir meta olarak, piyasadaki diğer metalar gibi alınıp satılan, devredilen özel mülk haline gelir. Emek gücünün metalaşması, mübadele sırasında herhangi bir doğrudan (siyasal) zor (iktisat-dışı cebir) kullanımını dışlamaktadır. Emek gücü her iki tarafında özgür iradesini varsayan sözleşme aracılığıyla satılır. Üretiminin yapıldığı alanda, kurumsallaşmış zora dayalı ilişki yoktur. Her şeyden önce, artı-emeğin temellükü ‘ekonomik’ alanda ‘ekonomik’ araçlarla gerçekleşir. Başka bir deyişle, artığın temellükü, üreticinin çalışma koşullarından bütünüyle ayrılması ve temellük edenin üretim araçları üzerindeki mutlak özel mülkiyeti tarafından belirlenen biçimlerde gerçekleştirilir. Doğrudan ‘ekonomi dışı’ baskı ya da açık zor kullanımı, ilkesel olarak, gerekli değildir. İşçi kapitaliste doğrudan, fiziksel olarak tabii değildir, onun bu tabiiyeti emek gücünü bir mal gibi piyasada satması yoluyla dolayımlanır. Emekçi, ‘özgür’dür, bir bağımlılık ya da kölelik ilişkisi içinde değildir. Artı emeğin temellükü böylesi bir ‘ekonomi dışı’ ilişki tarafından koşullanmış değildir. Marx, bu durumu şöyle açıklamaktadır: “Para sahibi parasını sermayeye dönüştürmek için özgür emekçiyle pazarda karşı karşıya gelmelidir. Burada emekçi çifte anlamda özgürdür: özgür bir insan olarak kendi emek-gücünü, sahip olduğu bir metaymış gibi elden çıkarabilmesi bakımından; diğer yandan ise başkaca satacak hiçbir şeyi olmaması, kendi emek-gücünü gerçekleştirmek için gerekli olan her şeyden yoksun olması bakımından” (Marx, 1906, 187-188). İşçinin üretim araçlarının denetiminden koparılması nasıl fiziksel gücün doğrudan kullanımının mevcut sömürü sürecinden soyutlanmasını *mümkün* kılıyorsa, benzer şekilde, emek-gücünün serbestçe alınıp satılması yoluyla gerçekleşen sömürü de bu doğrudan güç ilişkilerinin mevcut üretim sürecinden soyutlanmasını gerekli hale getirir. Zor ögesi, siyasal alana kaymıştır. Böylece, kapitalizmde toplumsal ilişkiler ekonomik ve siyasal ilişkiler olarak ayrı biçimlere bürünürler (Acar-Savran, 2003, 191; Holloway ve Picciotto, 1977, 79; Wood, 1981, 80-81; Hirsch, 1978, Blanke, Jürgens ve Kastendiek, 1978). Doğrudan ve fiziki gücün icrasının bireysel kapitalistlerden ayrı kurumsallaşması ve bunun egemen sınıftan ayrı kamu otoritesi biçimini alması kapitalist üretim biçiminin açık bir özelliğidir.

Güç (iktidar) ilişkilerinin mevcut üretim sürecinden soyutlanması ve bu ilişkilerin bireysel sermayelerden kopuk bir kerteğe zorunlu olarak oturması ekonomik ile siyasal'ı kapitalist egemenliğin tikelleşmiş-farklı biçimleri olarak oluşturur. Söz konusu egemenlik biçimlerinin bu şekilde tikelleşmesi, kurumsal ifadesini, görünüşte özerk bir kendilik olarak devlet aygıtında bulur. Gene bu tikelleşme, kendisini, bireyin devletle olan ilişkisinin onun sermayeyle olan ilişkisinden kopartılmasında, işçinin işçi ve vatandaş diye ikiye ayrılmasında bulur (Holloway ve Picciotto, 1977, 79).

2.2.2. Hukuk ve Sivil Toplum: İktisat Siyaset Birliği

Kapitalizmde egemen sınıfın temsilcilerinden ayrılmış, tekil kapitalistlerin üzerinde konumlanan ve nesnel bir güç olarak görünen bir özel aygıt söz konusudur. İşçi, belirli bir sermaye sahibi için çalışmaya siyasal veya hukuksal olarak zorlanamaz, emek gücünü biçimsel olarak özgür sözleşme temelinde satar. Sömürü ilişkisi, 'bağımsız' ve 'eşit' meta sahibi iki taraf arasındaki bir ilişki, işçinin emek gücünü sattığı ve kapitalistin de bunu satın aldığı bir ilişki şeklinde gerçekleştiği oranda sınıfın siyasal iktidarı, kamusal iktidar biçimi olarak hukuksal bir nitelik kazanır (Pasukanis, 2002, 145).

Hukuku ve hukuk sistemini, devlet aygıtından veya herhangi bir toplumsal kurumdan bağımsız, tarafsız, boş bir kazan olarak değil, sınıflar arasında yaşanan bir toplumsal ilişki olarak ele almalıyız. Hukuku, toplumsal bütünlük içinde bağımsız veya özerk bir mevcudiyete sahipmiş gibi ele almak hukuku şeyleştirir. Hukuk sadece bir maske değildir, nesnel bir toplumsal temele sahiptir. Hukuk, sınıf iktidarının gerçekliğini örtbas eden ideolojik bir maske, aldatma ve ideolojik bir takiye (hypocrisy) öğelerini içermesine rağmen hukuk salt bunlarla açıklanamaz. Hukuku egemen sınıfın manipüle ettiği bir araç veya aygıt olarak görmek de eşit biçimde yetersizdir. Her iki yaklaşım da hukuku sınıfa dışsallaştırarak hukukun kendisinde vücut bulan sınıf ilişkilerini görememektedir. Dolayısıyla tarafsız ve tarihsel olarak sabit devlet aygıtı olarak hukuk resmini sağlamlaştırmaktadırlar. Hukukun tarafsızlık özelliği genel olarak kapitalist toplumdaki özerkliğine atfedilir. Kapitalizmde özgür ve eşit bireyler arasındaymış gibi görünen toplumsal ilişkiler doğrudan iktidar veya güç ilişkileri değildir (Hunt, 1993, 47; Picciotto, 1979, 166; Fine, 1979, 39).

Kapitalizmin toplumsal ilişkileri, özellikle kapitalist toplumsal işbölümü, bireyleri görünüşte özerk, özgürce sözleşme yapan bireyler (ya üretim araçları sahibi ya da emekgücü sahibi) olarak kurar. Marx'ın 'siyasal' devletin bizzatıhi kuruluşunun bir yanılısıma, ideal topluluk – ideolojik kurgu – olduğu iddiası birey ve vatandaş olarak eşit derecede hayali bir toplumsal kimliğin inşasına dayanır (Sayer, 1987, 99-104). Devlet ve sivil toplum arasındaki dışsal ikilik insanın kamusal ve özel insana bölünmesi olarak içselleştirilir. Her birey 'insan' ve 'vatandaş' olarak bölünür, devlet ve toplumu birbirinden ayrılır, yalıtılır, birey bir yandan hayali (imaginary) bir egemenliğin, devletin hayali üyesi, öte yandan sivil toplumda atomize olup nesnelleşmiş toplumsal iktidara tabi olur. Marx, bu 'hukuksal kişi'nin, burjuva düzeninin soyut öznesinin tanınmasının, meta değişimi etkinliğinin kendisinde örtük olarak var olduğunu savunur (Sayer, 1991, 58; Marsden, 1999, 53). Kapitalizm öncesi dönemde artı-emeğin temellükü hiçbir özel hukuksal değerlendirme gerektirmez. Kapitalizmde ücretli işçi pazarda emek gücünün özgür satıcısı olarak görünür ve bu nedenle kapitalist sömürü, sözleşme hukuksal biçimi altında dolayımlanır (Pasukanis, 2002, 110). Bu durum da kapitalist toplumda devlet iktidarı ve sınıf iktidarının birbirinden ayrılmasıyla, zor unsurunun üretim sürecinden siyasala alana kaymasıyla, siyasal alanın da sermaye sahibi sınıflardan ayrı bir alan olarak oluşmasıyla ilgilidir.

Bir sınıfın egemenliği, yani nüfusun bir kısmının diğerine tabiiyeti neden olduğu gibi kalmaz? Bu egemenlik neden resmi devlet egemenliği biçimi kazanır? Veya aynı anlama gelmek üzere, devletin baskı aygıtı neden egemen sınıfın özel bir aygıtı olarak yaratılmaz? Neden, toplumdan yalıtılmış gayrişahsi kamu otoritesinin biçimi olarak egemen sınıftan bağları koparılır (Pasukanis, 2002, 143). Evgeny Pashukanis, doğrudan egemenliğinin yanı sıra, toplumdan ayrılmış özgül bir iktidar olarak resmi devlet iktidarı biçiminde, dolaylı bir iktidar ve yansıtılan bir egemenliğin oluştuğunu söyler (Pasukanis, 2002, 142).

Bu gayrişahsî kamusal otoritenin (devletin) ortaya çıkışı hukuk fetişizmini en üst noktasına vardırır, çünkü sınıf ilişkileri bir sınıfın diğerini üzerindeki hâkimiyeti biçimini almaz, devletin dolayımладыđı dolaylı bir hâkimiyet biçimini alır. Bu dolayım, sınıf hâkimiyeti artık kendini olduğu gibi ortaya koymadığı için iktidarı mistifiye eder (Fine, 1984, 157). Dolayısıyla temel mesele kapitalizmde iktisat ve siyasetin neden ve nasıl ayrı bağımsız alanlar olarak göründüğüdür. Pashukanis'in

tartıştığı gibi, sömürü ilişkisinin ve sınıf egemenliğinin nasıl bağımsız ve tarafsız gayrişahsi kamusal/hukuki görünüm kazandığı sorusu can alıcı önem sahiptir.

Burjuvazi, kişiselleşmiş ilişkiler aracılığıyla yönetmediği için, kamusal iktidarın gayrişahsi biçimler alması gerekir. Modern zamanlarda, devlet, tıpkı ekonomi gibi, bağımsız bir alan olarak kavramsallaştırmaya başlanmıştır. Devletin bağımsız görüşünün zeminini hazırlayan kamusal iktidarın sivil/medeni yaşamdan biçimsel ayrılığıdır. İktidar dışsallaşmıştır, insanların farka dayalı öznel kimliklerinde değil, insanların dışında nesnel biçimlerde yaşar. İktidar kelimesi kelimesine somutlaştığı, vücut bulduğu bir bedenden kurtulmuştur (Sayer, 1991, 67-74).

Hukuk özneleri olarak bireylerin eşitliği ve özgürlüğü mübadele alanında artı-değerin kapitalizme özgü biçimde temellük edilmesini dolaylıdır. Sömürü, eşitlik ve özgürlük aracılığıyla gerçekleşmektedir. Bu bağlam içerisinde, hukuk, artı değer temellükünü veya sömürüyü mümkün kılan bir mekanizma olarak karşımıza çıkmaktadır. Hukuk aracılığıyla dolaylılanan sömürü ilişkisi özgür ve eşit bireylerin alanı sivil toplumda gerçekleşmektedir. Acar-Savran'ın deyişiyle, sivil topluma özgü toplumsal ilişki biçimleri, hukuk aracılığıyla, doğal ve sonsuz ilişkiler olarak mutlaklaştırılmaktadır (Acar-Savran, 2003, 197). Üretim ve mübadele alanları arasındaki içsel ilişki hukuku kapitalizmin en ayrıcalıklı ideolojisi haline getirir: Meta üretiminin öncülleri olan eşitlik ve özgürlük hukuk biçimi altında sistemleşir ve evrenselleşir. İşte, üretim, dolaşım ve bölüşüm kategorilerinin ya da başka bir deyişle, 'altyapı' kavramının *yanı sıra*, 'sivil toplum' kategorisini kullanmayı gerekli ve anlamlı kılan da, her şeyden önce hukukun kapitalizmdeki bu temel rolüdür (Acar-Savran, 2003, 194).

Sivil toplumun tarihsel özgüllüğü, kapitalizmde artı değer temellük edilme biçiminde yatmaktadır. İktisat ve siyasetin ayrılması bireyin, mülk-sahibi (burjuva) ve vatandaş olarak kurulmasına ve kamusal ve özel insan olarak bölünmesine eşlik eder (Marx, 1972a, 35; 1997, 19-21). Politik özgürleşme, insanın bir taraftan sivil toplum üyeliğine, *egoist* ve *bağımsız* bireye, diğer taraftan da *vatandaşa*, hukuksal kişiye bölünmesidir (Marx, 1972a, 46; 1997, 41). Böylece kapitalizmin egemen bireyi (Abercrombie, Hill, Turner, 1986) modern toplumun temeli olan paradoksal insan olarak ortaya çıkar.

Bu hukuksal kişi soyut vatandaş olarak sivil toplum kaynaklanan bir dizi ‘insan hakları’na, sahiptir. *Yahudi Sorunu Üzerine*’de Marx, Amerikan ve Fransız Devrimlerinin başarılarını çözümleyip eleştirirken eşitlik, özgürlük, güvenlik ve mülkiyet haklarını içeren insan haklarının sivil toplumun üyelerinin hakları, yani diğer insanlardan ve topluluğundan ayrılmış egoist insanın hakları olduğunu savunur.

Bu haklardan olan özgürlük dünyadan elini eteğini çekmiş, kendi içine kapanan, yalıtık monad olarak insanın özgürlüğüdür (Marx, 1972a, 46; 1997, 33). Özgürlük esasında mülkiyet hakkıdır. İnsanın özel mülkiyet hakkı, diğer insanlarla bağı koparılmış, toplumdan bağımsız biçimde, dilediği gibi servetinden yararlanma ve onu tasarruf hakkıdır, özel çıkar hakkıdır. Bu bireysel özgürlük ve onun kullanımı sivil toplumun temelini oluşturur (Marx, 1972a, 42; 1997, 33-34). Mülkiyet, hukuk ve devletin bütün içeriği (Marx, 1972b, 21) ve aynı zamanda sivil toplumun temelidir. Güvenlik ise sivil toplumun en yüce toplumsal kavramıdır, toplumun tümünün yalnızca, üyelerinin her birinin kişiliği, hakları ve mülkiyetinin korunmasını garanti altına alma durumunda oluşuna ilişkin polis kavramıdır. Güvenlik kavramı, sivil toplumun kendi egoizmini aşmasını getirmez. Güvenlik tersine, egoizmin sigortasıdır (Marx, 1972a, 43; 1997, 35). Bu haklar sivil toplum egoist, yalıtılmış bireyinin, toplumun diğer kesimleri karşısında haklarının korunmasıdır. Bu haklarla sivil toplumun sorunları aşılamaz. İnsan hakları denen hakların hiçbiri, egoist insanın, sivil toplumun üyesi olarak insanın, yani kendi içine kapanmış, kişisel çıkarlarının ve özel kaprislerinin sınırlarına çekilmiş ve topluluktan ayrılmış bireyin ötesine gitmez. İnsan haklarında insan bir türsel-varlık olarak görülmez, tersine türsel-yaşamın kendisi, toplum, bireylere dışsal bir sistem olarak, asıl bağımsızlıklarının bir sınırlanması olarak görünür. Onları birarada tutan tek bağlantı, doğal gereklilik, gereksinim ve özel çıkar, mülkiyetlerinin ve egoist kişiliklerinin korunmasıdır (Marx, 1972, 43; Marx, 1997, 35).

Marx’ın çalışmalarında sivil toplum kavramının izi sürüldüğünde kabaca iki farklı aşama, pozisyon karşımıza çıkmaktadır.¹ İlk aşamada, Marx, Hegel’in *Hukuk*

¹ Marx’ın düşüncesinde sivil toplum kavramının gelişim aşamalarının tartışıldığı bir makale için bkz. Hunt, 1990. Hunt, Marx’ta sivil toplum kavramının izini sürerken Marx’ı üç dönemde ele almıştır. Buna göre ‘erken dönem’ çalışmalarında (*Hegel’in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi, Yahudi Sorunu Üzerine*) Marx, sivil toplumu, Hegelci bir anlayışla devlete karşı konumlandırmıştır. ‘Geçiş dönemi’ çalışmalarında ise (örn. *Ekonomik ve Felsefi Elyazmaları, Feuerbach Üzerine Tezler, Alman İdeolojisi, Felsefenin Sefaleti*) sivil toplum genel anlamıyla toplumsal ilişkiler bütünlüğüne gönderme yapmaktadır. Marx’ın emek ve emek-gücü arasındaki ayrımı vurguladığı ‘olgun dönem’ eserlerinde (*Grundrisse, Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı, Kapital*) sivil toplum, eleştirel bir şekilde ele alınır

Felsefesinin Eleştirisi'nde devlet ve sivil toplumun birbirinden ayrılmasının genel eleştirisini geliştirdi ve devlete dair Hegelci evrensellik savının yanıltıcı olduğunu savundu. Bu ayrılığın ne hukukun üstünlüğü aracılığıyla evrensel ve tarafsız bürokrasi tarafından ne de dolayım sistemleri tarafından çözülebileceğini savundu. İkinci aşamada ise, siyasal iktisat alanındaki çözümlemeye dayanarak, sivil toplumun maddeci bir açıklamasını hedefledi. Sivil toplumu, artı-değer sömürsünün gerçekleştiği, sınıfsal bölünmelere göre biçimlenen içinde tarihin gerçek mücadelelerinin oynandığı bir alan olarak tarif etti (Chandhoke, 1995, 134-135; Wood, 1990, 61-61; Neocleous, 1996a, 15). İlkine göre, sivil toplum tarihsel maddecilik düzeyinde yer alan bir kategoridir, ikincisine göre ise, kapitalist toplumsal formasyona ilişkin, tarihsel olarak özgül bir kategori (Acar-Savran, 2003, 188; Yetiş, 2003, 35). Sivil toplum kavramı Marx'ta iki değişik anlamda kullanılmaktadır. Birincisi, sivil toplum, siyasal ve hukuksal üstyapının üstünde yükseldiği yapı anlamında kullanılmıştır. İkincisi, sivil toplum hem dolaşım alanında ortaya çıkan, hem de hukuksal ve siyasal alanda kendisini gösteren, bağımsız bireyler topluluğu ile temel haklar ve özgürlükler düzenini içeren, dolayısıyla ekonomik yapı ile üstyapı arasında bir moment olarak alınmaktadır (Acar-Savran, 2003, 185-194).

Marx ve Engels'e göre, 'bütün tarihin temeli'ni (Marx ve Engels, 1972, 164) oluşturan sivil toplum, maddi üretim, üretim ilişkileri ve üretim tarzı kavramlarıyla yakından ilişkilidir, kapitalizmin gelişimi ile sivil toplumun gelişimi arasında doğrudan bağlantı bulunmaktaydı. Marx (ve Engels) sivil toplumu, içinde bulunduğumuz aşamadan önceki bütün tarihsel aşamalarda mevcut üretici güçlerin koşullandırdığı ilişki biçimi olarak tanımlamışlardır. Sivil toplum, bütün tarihin gerçek kaynağı, gerçek sahnesidir (Marx ve Engels, 1972, 163). Sivil toplum burada, siyasal-ideolojik üstyapının temelini oluşturan (ekonomik) altyapıyla eşanlamlı kullanılmaktadır. *Alman İdeolojisi*'nde sivil toplumu-iktisadi temelle, yapıyla özdeş haline getiren başka bir yorum karşımıza çıkmaktadır. Bu yoruma göre, sivil toplum terimi, 18. yüzyılda, mülkiyet ilişkileri, ilkçağ ve ortaçağ topluluklarından kurtulur

ve bu çalışmalarda ikili bir karaktere bürünmüştür. 'Görüngüsel içeriğinde' kapitalist toplumsal formasyonlarda metanın değişim ve dolaşım alanını ifade ederken, 'ideolojik biçiminde' özgür, eşit, kişisel çıkarlarını düşünen, 'hakları olan' mülk sahibi bireylerin oluşturduğu topluluğa tekabül eder. Bu anlamda sivil toplum hem altyapıdır hem de üstyapı. Ancak sivil toplum, altyapının sadece yüzeysel olarak deneyimlenen bir boyutunu oluşturur. Sivil toplumun 'görüngüsel içeriği' de aynı zamanda artı-değere el koyulan kapitalist üretim ilişkilerinin 'görüngüsel biçimini' oluşturur. Hunt, 1990, 21-22, 31.

kurtulmaz ortaya çıktı. Sivil toplum, sivil toplum olarak ancak burjuvazi ile gelişir; böyle olmakla birlikte, üretimin ve karşılıklı ilişkinin doğrudan sonucu olan ve her zaman devletin ve ayrıca idealist üstyapının temelini oluşturan toplumsal örgütlenme de her zaman aynı adla belirlenmelidir (Marx ve Engels, 1972, 163).

Sivil toplum, üretim ilişkilerinin gelişimiyle ilişkili, tarihsel olarak belirlenmiş bir toplumsal ilişkiler alanı olarak tarif ediliyordu: “Sivil toplum, üretici güçlerin belirli bir gelişme aşaması içinde, bireylerin maddi karşılıklı ilişkilerinin tümünü kapsar. Verili bir aşamanın tüm ticari ve endüstriyel yaşamını kapsar ve bu bakımdan da, her ne kadar dış ilişkilerinde kendini milliyet biçiminde ileri sürmek ve içeride kendini devlet olarak örgütlemek zorunda ise de, devleti ve ulusu aşar” (Marx ve Engels, 1972, 163).

Sivil toplumu, doğal olarak verili bir durum olarak değil, tarihsel bir olgu olarak ele alan Marx, sivil toplum-devlet ilişkisinin, birbirine karşıt ve dışsal bir kopukluk, bağlantısızlık olduğunu düşünmez. Geleneksel yorumlar, Marx’ın maddi ve ideal, sivil toplum ve devlet arasındaki nedenselliğin yönünü tersine çevirerek Hegel’in devlete dair idealist kavramsallaştırmasını basitçe ‘maddileştirdiğini’ söylüyorlar. Fakat Marx’ın eleştirisi tam da bu ayrılığın yanlışlığına dairdir. Marx için sorun kötü niyetli bir devletin iyi kalpli bir sivil toplum üzerinde egemen olması değil tam da bunların ayrılabilmesi düşüncesidir. Sorun, sivil toplum gerçekliğinin dışında bir mistifikasyon olarak düşünülmesi değildir. Mistifikasyon, üretim ilişkileri üstünde konumlandırılan, ayrı sosyo-ekonomik ve siyasal kurumlar olarak düşünülen sivil toplum ve devletin ayrılabilmesi fikri bir mistifikasyon olarak tasavvur edilmektedir (Marsden, 1999, 50; Marsden, 1992, 359-61; Sayer, 1987, 88).

Marx, modern burjuva sivil toplumun en önemli niteliğini artı-değeri temellük edilmesi biçimi üzerinden ele alır. Siyasal zoru içermeyen dolaşım alanı veya meta mübadelesi alanı Marx’a göre değer varlığını ve sömürünün doğasını gizler. Bu sömürü ilişkisi kendini safi bir ekonomik ilişki olarak sunar. Marx’a göre;

“karşılığı ödenmeyen artı emeğin doğrudan üreticilerden çekilip alındığı özgül ekonomik biçim, yönetenler ve yönetilenler ilişkisini belirler [...] Bütün bir toplumsal yapının en içteki sırrını, gizli temelini ve bununla birlikte egemenlik ve bağımlılık ilişkisinin siyasal biçimini [...] ortaya seren şey daima üretimin koşullarına sahip olanlar ile doğrudan üreticiler arasındaki doğrudan ilişkidir” (Marx, 1991, 927).

Marx’ın bu eleştirisi ‘sonsuz’ ve ‘doğal’ olduğu düşünülen toplumsal ve tarihsel olarak oluşturulmuş ilişkileri olarak yerli yerine oturtmaya yöneliktir. Marx açıkça

sivil toplumun belirlenimlerini toplumsal ilişkilerin meta biçimiyle ilişkilendirmektedir.

“Sınırları içinde emek gücünün alınıp satıldığı dolaşım ya da meta mübadelesi alanı, aslında insanın doğuştan gelen hakları için bir cennettir. Bu alan, Özgürlük, Eşitlik, Mülkiyet ve Bentham’ın ayırt edici alanıdır. Özgürlüktür, çünkü bir metanın, emek gücünün, hem alıcısı hem de satıcısı, yalnızca kendi özgür iradesi tarafından sınırlandırılabilir. Bunlar her ikisi de yasa önünde eşit olan özgür failler olarak sözleşme yaparlar. Bu sözleşme, onların ortak iradelerinin ortak bir yasal ifadesidir. Eşitliktir, çünkü her ikisi de, basit meta sahipleri olarak ilişkiye girerler ve eşdeğer ile eşdeğeri mübadele ederler. Mülkiyettir, çünkü her ikisi de yalnızca kendisinin olanı kullanırlar. Ve Bentham’dır, çünkü her ikisi de yalnızca kendi çıkarını gözetir” (Marx, 1906, 195).

‘Sivil toplum, dolaşım alanıyla hukuk ilişkilerinin belirlediği ve üretim ilişkilerinin dolaymlandığı bir alan olarak düşünülebilir’ (Savran, 1984, 42) ve ‘ekonomi alanı ile siyasal alan arasında bir ‘köprü’ olarak kavramlaştırılabilir’ (Acar-Savran, 2003, 192-93). Marx’a göre sivil toplum, salt devletin ortaya çıkmasına neden olan çelişkilerin belirginleştiği çatışma alanı değil, aynı zamanda çelişkilerin diyalektik bir biçimde aşılmasını sağlayacak olan süreç ve öznelerin de açığa çıktığı toplumsal ilişkiler örüntüsüdür (Yetiş, 2003, 35). Marx’ın, Hegel’den farklı olarak sivil toplumun, ancak kendi içinden gelişecek olan dinamikler tarafından aşılabileceği görüşündedir. Diğer bir deyişle, Marx, sivil toplumun içerdiği çelişkilerin sivil toplumun kendi içinden çıkaracağı tarihsel özne tarafından ortadan kaldırılacağını öngörmüştür. Böylece Marx praksis felsefesinin bir görünümü olarak sivil toplumun analizini onun aşılmasına yönelik bir siyasal tasarımla bütünleştirmiştir (Yetiş, 2003, 70).

2.3. Antonio Gramsci

2.3.1. Tarihsel Blok ve Organik Birlik

Gramsci, siyasetin ardında mutlak bir ekonomik determinizm var olduğunu öngören mekanist yaklaşımların, çok boyutlu olan bir toplumsal gerçekliğin bütünselliği ile kavranmasına elverişli olmadığını söyleyerek, siyasetin mutlak biçimde ekonomiye bağımlı bir olgu olmadığına işaret etmiştir. Ona göre, siyaset önceden oluşturulmuş bir toplumsal bütünlük içinde ‘bölgesel’ bir kategori değildir. Böylece Gramsci, ekonominin hareket ‘yasaları’ tarafından yönlendirildiğini varsayan tarihsel materyalizmin pozitivist yorumlarından ve lineer tarih anlayışından kopuyordu. Gramsci’ye göre sadece altyapıyı ön plana çıkararak onun mutlak belirleyiciliğine hüküm vermek yanlıştır. Yapı statik veya formel bir uğrağa indirgenmez. Ama bu,

kuşkusuz üstyapının da tek başına belirleyiciliği olduğu anlamına gelmemelidir. Altyapı ve üstyapı arasında diyalektik bir etkileşim vardır ve belirleyicilik aynı temelden kaynaklanmaktadır.

Bu temel, Gramscici düşüncenin en temel kategorilerinden biridir: tarihsel blok. Tarihsel blok, altyapı-üstyapı metaforundaki ikiliğinin içerdiği yetersizliklerin ötesine geçme imkanı veren bir kavramdır. Tarihsel blok, ekonomi alanı (artı değer üretimi) ve siyasal-ideolojik alan (devlet iktidarı için mücadele alanı) arasındaki organik birliktir. Diğer bir deyişle, üretim ilişkileriyle, sivil toplumdaki toplumsal ilişkilerin iç içe geçmesine işaret etmektedir. Gramsci'nin kaba belirlenimcilik karşıtı düşüncesinin ögesi olan tarihsel blok kavramı, fikirler ve tarihsel gerçeklik, öznel ve nesnel güçler arasındaki ilişki ve birliği varsaymaktadır (Dimitrakos, 1986, 474). Tarihsel blok kavramı, kültürel ve siyasal ve iktisadi olan arasında ilişkiyi ve kitleler (halk) ve aydınlar, yönetenler ve yönetilenler, liderler ve yönlendirilenler arasındaki organik birliği içerir (Buci-Glucksmann, 1980, 286). Temel ve üstyapı arasında zorunlu karşılıklılığa dayalı bir bütündür. Toplumsal gerçekliği bütünselliği ile kavramayı yapı ile üstyapı arasındaki organik birlik ya da tarihsel blok sağlar (Buci-Glucksmann, 1980, 276). Gramsci, tarihsel bloku yapı ve üstyapı arasındaki ilişkiyle ilgili olarak kullanır. Bu bağlamda kavram bir yandan Marksist diyalektiğin Croceci idealist tahrifatına öte yandan ekonomist sapmaya karşı Gramsci'nin verdiği ikili mücadelenin parçasıdır. Gramsci'nin eleştirisinin hedefi etik-politik ve ekonomik arasındaki var olan organik, diyalektik birliğin tarihsel blokun momentlerinden 'birine' indirgenmesidir. Gramsci'ye göre yapılar ve üstyapılar bir 'tarihsel blok'u oluşturur. Yani, üstyapıların karmaşık, çelişkili ve ahenksiz bütünlüğü üretimin toplumsal ilişkilerinin bütünlüğünün yansımasıdır (Gramsci, 1971, 366). Üstyapılar iktisadi temeldeki tekil bir çelişkinin tekil bir dışavurumu değildir (Sassoon, 1987, 120). Dolayısıyla meseleyi tarihsel blokun herhangi bir momentinin, ögesinin diğeri üzerinde önceliği olarak ortaya koymak hatalı bir yaklaşım olacaktır. Tarihsel bloku oluşturan momentler arasında diyalektik ve organik bir ilişki söz konusudur. Çünkü tarihsel blok kavramının ereği, bu yanılgıdan sakınmanın ta kendisidir (Portelli, 1982, 61). Aksi halde, Gramsci, tarihsel blokun uğraklarından, momentlerinden birini öne çıkararak ekonomizm ve ideolojizm ile suçlamazdı. İdeolojizm, yapısal kertenin paranteze alınması ve yalnızca üstyapısal kertenin öne çıkarılmasıdır. Gramsci'ye göre hem ekonomizm hem ideolojizmde ortak olan yanılgı tarihsel-

siyasal çözümlemede, organik olanla konjonktürel olan arasındaki doğru ilişkiyi bulamamaktan kaynaklanır. Bu durum, aslında dolaylı olarak etkili olan nedenlerin doğrudan etkili olan nedenler olarak, ya da dolaysız nedenlerin tek etkili nedenler olarak sunulmasına neden olur. Gramsci, birinci durumu mekanik nedenlerin abartıldığı doktriner bir bilgiçlik veya ‘ekonomizm’in aşırılığı olarak görür. İkinci durum ise, iradenin veya bireysel unsurun abartılması sonucunda ortaya çıkan ‘ideolojizm’in aşırılığıdır (Gramsci, 1971, 178). Gramsci'ye göre, ekonomizm, “dinsel erekçilik (teleology) gibi önceden belirlenmiş bir erekçiliğe duyulan inanışla birlikte, tıpkı doğa yasalarına benzer nesnel tarihsel gelişme yasaları bulunduğu ilişkin katı inanç biçiminde ortaya çıkar” (Gramsci, 1971, 168). Ekonomizm ile “tarihsel materyalizmin özsel önermesi olarak ortaya konulan, siyaset ve ideolojideki her dalgalanmanın yapının dolaysız bir dışavurumu olarak sunulup yorumlanabileceği yolundaki iddia ile ilkel bir çocukluk olarak savaşılmalıdır” (Gramsci, 1971, 407). “Ekonomizmle sadece tarihyazını teorisinde değil, ama aynı zamanda ve özellikle siyasetin teorisi ve pratiğinde de savaşmak gerekir. Bu alanda, mücadele hegemonya kavramının geliştirilmesiyle yürütülebilir ve yürütülmelidir” (Gramsci, 1971, 165). Gramsci yukarıdaki yorumunda ekonomist sapma ile mücadelenin bir yöntemi olarak hegemonya kavramı geliştirdiğini söylemektedir.

2.3.2. İdeoloji ve Hegemonya

Gramsci, tarihsel olarak organik, belirli bir yapı için zorunlu olan ideolojiler, keyfi, rasyonalist, ‘kasıtlı’ (willed) ideolojiler arasında ayrım yapar. Tarihsel olarak zorunlu olmaları nedeniyle bunların bir gerçekliği vardır; bu da ‘psikolojik’ bir gerçekliktir; bu ideolojiler insan yığınlarını ‘örgütler’, insanların üzerinde harekete geçtikleri, durumlarının bilincine erecekleri, savaşacakları, vb. zemini hazırlar; ‘keyfi’ olanlar ise bireysel ‘hareketlerden’, polemiklerden vb. başka bir şey meydana getirmez (Gramsci, 1971, 377).

Gramsci'nin yazılarında kilit konumdaki kategori ideoloji değil, hegemonyadır. Hegemonya, ideolojiden daha geniş bir kategoridir, hegemonya sadece ideolojik süreçleri değil, aynı zamanda bu ideolojileri de yaratan maddi süreçleri ve ilişkileri de kapsar. Hegemonya, ideolojiyi kapsar, ama ona indirgenemez (Eagleton, 1996, 162; Joseph, 2002, 139). Hegemonya kavramı, daha soyut olan ideoloji kavramına maddi bir yapı ve siyasi kesinlik kazandırır. Gramsci ile birlikte, ‘düşünce sistemleri’

olarak ideolojiden resmi kurumların işleyişlerini olduğu kadar toplumsal yaşamın bilinçdışı, dile gelmeyen boyutlarını da kapsamı gerektiği farzedilebilecek yaşanan, alışılmış toplumsal pratik olarak ideolojiye hayati önem taşıyan geçiş gerçekleşir (Eagleton, 1996, 166).

Yaygın eğilime karşıt olarak, kavramın katkısının, genel olarak, egemen sınıfın aydınlar aracılığıyla kendi dünya görüşünü kabul edilmesini sağlayan 'ideoloji' ile sınırlandırılmayacağını düşünen Nicos Poulantzas'a göre, hegemonya kavramı, tarihsel olarak belirli toplumsal formasyon içinde temel-üstyapı, siyasalın ve devletin özgüllüğüne dair diyalektik materyalizmin kendine özgü sorunsalı içinde konumlanır. Poulantzas'a göre tarihsici-özelci bir hata yapan İngiliz Marksistler (Perry Anderson, Tom Nairn, Edward Palmer Thompson, Ralph Miliband) hegemonyayı yanlış biçimde Lukascçi sınıf bilinci kavramına indirgediler. Hegemonya bir sınıfın kendi ideolojisini veya 'dünya kavramsallaştırmasını' her şeyi kuşatır hale getirmesi meselesi değildir. Hegemonya kapitalist üretim tarzında yapısal olarak gerekli bir süreçtir. Hegemonya, iktisadi yapının doğrudan gölge olgusu değil, kapitalizmde burjuvazinin egemenliğinin ayrılmaz organik bir parçası olarak görülmelidir. Hegemonya kavramı, hümanist-özelci perspektiften vazgeçmeyi gerektirir (Poulantzas, 2008, 74-93; 1967; Jessop, 1985, 191-226). Joseph'in sözcükleriyle, hegemonya, basitçe dayatılmaz, hegemonya toplumsal bir gereklilik/zorunluluktur (Joseph, 2002, 173).

Poulantzas, ayrı bir varlık olarak sivil toplum kavramını, 18. yüzyıl siyasal düşüncesinin icadı olduğunu söyleyip, reddeder. Poulantzas'a göre, Gramsci'nin bu kavramı kullanması, kendi hegemonya kavramına tarihsicilik (historisizm) virüsü bulaştırmasıyla sonlanır (Poulantzas, 1973, 39, 124-25, 138-39, 200-1; 2004, 350). L. Althusser de Poulantzas gibi, toplumsal ilişkilerin ve eylemlerin kendine özgü ve özerk alanı olarak sivil toplum diye bir şey olmadığını savunarak sivil toplum kavramının muğlak olduğunu ve Marksist teorinin dağarcığından çıkartılması gerektiğini söyler (Althusser ve Balibar, 2009, 178-179; Althusser, 2002, 131-137).

Hegemonyanın sınıf bilincine, dünya görüşüne veya hakimiyet altındaki sınıfların rızasını elde etme çabasına indirgenemeyeceğini, toplumsal yapılar ve nesnel çıkarlarda temellendiğini vurgulayan Poulantzas'ın tanımında hegemonya, sermaye birikiminin sürekliliğini sağlayıp, toplumsal formasyonun tutunumunu (cohesion) teminat altına alarak yapısal-işlevsel bir rol yerine getirir. Hegemonya, iktidar

blokunun örgütlenmesinin sağlanmasının yanı sıra çatışan blokları, ittifakları ve projeleri birleştirme meselesidir. Bu, devletin kendisinin kurumsal bütünlüğü aracılığıyla sağlanır, devletin işlevsel rolü iktidar blokunun hegemonyasını örgütlemek ve buna olacak rızayı mobilize etmektir. Öznelci-hümanist açıklama hegemonyayı insan etkinliğinin dışavurumuna indirgerken, yapısalcı açıklama, hegemonyayı hegemonyanın işlevsel belirlenimine, yani toplumsal formasyonun birliğini sağlamak için gerekli genel ihtiyaçlara, indirgeme eğilimindedir (Joseph, 2002, 69-98, 126-145).

İdeolojiler doğruluk veya yanlışlık ölçütleriyle değil, farklı toplumsal unsurları birleştirme/bir arada tutma etkisine göre değerlendirilmelidir. Gramsci'ye göre, düşünceler, inançlar, kültürel tercihler ve hatta mitler ve hurafeler “maddi” gerçekliğe sahiptirler. Zira bunlar iktisadi koşullarla etkileşim halindedirler ve insanları eyleme yönlendirecek güçleri vardır, aksi halde bunlar boş soyutlamalardan öte bir şey olmazlardı. Maddi güçler tarihsel olarak biçim olmaksızın anlaşılabilirler gibi, ideolojiler de maddi güçler olmaksızın küçük bireysel kaprisler olurlardı (Gramsci, 1971, 377).

Gramsci'nin düşüncesinde ideoloji asla basitçe daha temel bir şeyin tahrif veya mistifiye edilmiş bir imajı değildir, ideoloji toplumsal bütünlükten ayrı değildir (Boggs, 1984, 158). *Hapishane Defterleri*'nde Gramsci ideoloji terimini nadiren kullanır, ideoloji yerine ideoloji terimiyle aşağı yukarı aynı anlama gelen “felsefeler”, “dünya kavrayışı”, “düşünce sistemleri” ve bilinç formları terimlerini kullanır. Gramsci'nin yazılarında ideolojiye tarihte “maddi güç” olarak yeni bir anlam verilir, bu anlam II. Enternasyonal'in ekonomik temelin basit yansıması olarak ele alınan ideoloji teorisinden oldukça farklıdır. Gramsci, iktisadi düzeydeki ilişkilerin basit bir yansıması ve yönetici sınıfın düşüncesinin basit bir dışavurumu olarak ideoloji kavramsallaştırmasından ayrılır. İdeolojiler yanlışlık ve doğruluk ölçütlerine göre değil, egemen ve bağımlı konumunda olan sınıfları ve sınıf kesimlerini birbirine bağlamadaki işlev ve etkilerine göre değerlendirilmelidir. İdeoloji, Gramsci için, zorunlu bir parçası olduğu toplumsal formasyon gibi, karmaşık, çelişkili bir birliğe sahiptir. İdeoloji, yönetici sınıfın işçileri sonsuza kadar kandırmak ve böylece onların önceden belirlenmiş tarihsel rollerini oynamalarını engellemek için dayattıkları bir ‘aldatmaca’ değildir. İdeoloji maddi gerçeklikler

dünyasında temellenir ve maddi bir güçtür (Hall, Lumley ve McLennan, 1977, 46-53).

İdeoloji ve siyaseti yapısal süreç ve ilişkilerin dışavurumu, yansıması olarak gören ekonomist sapma, bu süreç ve ilişkileri paranteze alan ideolojist sapma da eşit ölçüde sorunludur. Örneğin, hegemonyayı salt rıza momentiyle açıklayan yakın zamanlardaki (kültürelci, ideolojist) kullanılış biçimleri, kavramı, “ideolojik egemenlik” ile özdeşleştirme ve egemenlik ve tabiiyet ilişkilerinin basit bir yansıması olarak araçsallaştırmak eğilimindedir. Unutulmamalıdır ki hegemonya Gramsci’ye göre, ideolojik olanı içerir fakat bu düzeye indirgenemez (Hall, Lumley ve McLennan, 1977, 48). Kitlelerin zor ögesini de içeren sınıf siyasetine rızasını teminat altına alan düzenekler aracılığıyla işleyen hegemonya, Marksist egemen ideoloji kavramına ve şiddeti toplumsal bütünleşme amaçlarıyla birleştiren meşruiyet mekanizmalarına dair Weberci sorunsala indirgenirse hegemonya ideoloji, kültür ve dil arasında basit bir özdeşlik kurulur (Buci-Glucksmann, 1980, 56-57). Gramsci’ye göre, ideoloji önceden kurulmuş sınıf iktidarını mistifiye ederek haklı gösteren bir şey değildir (Mouffe, 1979, 196). Sürekli bir çatışma, mücadele alanı olarak görülmesi gereken ideoloji yanlış bilinç veya düşünceler sistemi değildir. İdeoloji maddi bir mevcudiyete sahiptir bir pratiktir (Mouffe, 1979, 185-86). Maddi güçler olmadan ideolojiler bireysel kuruntular, kaprisler olmaktan öteye gidemezler (Gramsci, 1971, 376-77).

Gramsci’nin hegemonya kavramının başlangıç noktası ikna ve zorun bileşiminin aracılığıyla bir sınıf ve temsilcisinin tabiiyet altındaki sınıflar üzerinde iktidarını uygulamasıdır. Hegemonya, sınıflar ve diğer toplumsal güçler arasındaki bir ilişkidir. Geniş bir toplumsal güçlerin bloğunu ulusal ölçekte temsil edebilir hale gelmek için bir sınıf dar kesimsel, ekonomik-korporatif mücadelelerin ötesine geçmeli ve ödünler vermeye kendini hazırlamalıdır. Bir sınıf kendini sadece sınıfsal çıkarlarla sınırlarsa ulusal liderliği elde edemez ve hegemonik hale gelemmez. Dolayısıyla safi biçimde sınıfsal karaktere sahip olmayan yani doğrudan üretim ilişkilerinden kaynaklanmayan popüler ve demokratik talep ve mücadeleleri hesaba katmak zorundadır. Gramsci’de hegemonyanın hem sınıfsal hem de ulusal popüler (national-popular) boyutlarının içerdiğini söylenmelidir (Simon, 1991, 24-27).

Hegemonya² kavramı, normalde güç kullanımına bel bağlamaya karşıt biçimde rızayı vurgulamak olarak anlaşılmaktadır. Hegemonya, toplumsal tutunum ve konsensüs temelinde hakim toplumsal grupların iktidarı veya liderliği elde ettiği bir yönetim tarzını tarif eder. Kavram, yönetici grubun konumunun otomatik olarak verili olmadığı, daha ziyade yönetici grubun, siyasal projelerin ve toplumsal ittifakların oluşturulmasıyla liderliği için rızayı elde etmesi gerektiği iddiasını içerir. En basit biçiminde hegemonya hakim grubun hakimiyet altındaki gruplar üzerinde rızanın inşası ve liderliğin icrasıyla ilgilidir, daha karmaşık biçiminde, siyasal projelerin detaylandırılması, çıkarların eklenmesi, toplumsal ittifakların inşası, tarihsel blokların gelişmesi, devlet stratejilerinin konuşlanması, pasif devrimlerin başlatılması gibi meselelerle ilintilidir. Fakat, bu görüş tek-yanlıdır. Bu hegemonya görüşü, hegemonyayı safi biçimde faile dayalı (agential) bir süreç olarak tanımlar, yani, hegemonya münhasıran, toplumsal failerin, grupların ve bireylerin planları ve eylemleriyle ilgili hale gelir. Şayet hegemonyanın basitçe bilinçli proje veya farklı toplumsal grupların açık göz planı olduğu düşünülürse hegemonyanın inşası, öznelerarası bir mesele haline gelir. Toplumunu incelemek, insan etkinliklerini incelemeye indirgenemez. İnsan pratiklerini incelemek kadar, daha soyut doğası olan, içsel olarak ilişkili unsurlardan oluşan daha derin (deeper) toplumsal yapıları incelemek de zorunludur. Göreceli olarak dayanıklı bir doğaya sahip olan çeşitli yapılar ve ilişkilerden oluşan toplumsal dünya bireysel etkinliğe indirgenemez. Eğer hegemonya bu faile dayalı yaklaşımla sınırlandırılırsa, toplumsal süreçleri basitçe önemli toplumsal aktörlerin veya grupların ürünü olarak gören hatalı bir tarih ve siyaset görüşü ortaya çıkar. Bu çalışma, Marx ve Engels'in uyarısına uygun biçimde, insanların eylemleri aracılığıyla hegemonyayı yaratmalarına rağmen, bunu, kendi seçtiklerinin koşullar altında yapamadıklarını görüşünü izler. Eğer hegemonya kavramı realist bir yorumla yeniden inşa edilecekse hegemonik blokların kurulmasının karmaşık bir siyasal stratejiyle toplumun yeniden üretimi ve dönüşümünü sağlama ihtiyacıyla ilişkilendirilmesi gerekmektedir. Diğer bir deyişle, hegemonya sadece yönetici bir blokun inşasıyla (toplumsal ittifaklar) ilgili değil aynı zamanda bu türden bir blokun maddi koşullarını yaratan toplumsal yapıların (yapısal süreçler) yeniden

² Gramsci öncesi Leninist yazında (Lenin, Troçki, Plekhanov, Axelrod ve Lukacs) hegemonya kavramının çerçevesini, devrime yönelik siyasal stratejinin gerektirdiği sınıf siyaseti ve siyasal ittifaklara dair tartışma çizmiştir. Hegemonya terimi siyasal liderliği kast etmek anlamında kullanılmıştır: Yoksul köylülük ile ittifak yapan proletaryanın liderliği olarak. Hegemonya teriminin Gramsci'den önceki kullanılış biçimi ve tarihsel serüveni için bkz. Bates, 1975; Anderson, 1976-77; Buci-Glucksmann, 1980; Lester, 2000.

üretimiyle ilgilidir. Aksi halde hegemonya, failler ve toplumsal yapılar arasındaki ilişkiden ziyade farklı insan faillerinin arasındaki ilişkiye indirgenir. Böylece hegemonya safi biçimde faile dayalı terimlerle (bloklar, projeler ve mücadeleler) düşünülür hale gelir (Joseph, 2002, 1, 4, 28, 125-26).

Hegemonyanın nesnel zemini sınıfsal ilişkileri içeren toplumsal işbölümünde, üretim ilişkilerinde aranmalıdır. Hegemonya etik-politik ve ideolojik unsurları ve süreçleri içerse de, hegemonyanın nesnel-yapısal zemini ekonomi alanında yatar. Üretim ilişkileri içinde üstünlüğe sahip olmayan herhangi bir toplumsal sınıf, grup hegemonyanın yürütücü öznesi, dolayısıyla hegemonik olamaz. Diğer bir deyişle, sadece temel sınıflar hegemonik olabilir.

Gramsci hegemonyayı entelektüel ve moral liderlik (direzione, direction) olarak tanımlar, bu liderliğin kurucu bileşenleri rıza ve iknadır. Bir toplumsal grup veya sınıf, kültürel ve ideolojik inanç sistemlerini, nüfusun geneli tarafından evrensel olarak geçerli kabul edilecek öğretiler biçiminde topluma yayıp, arttırıp, eklemlerse hegemonik bir rol üstlenebileceği söylenebilir. İdeoloji, kültür, felsefe ve bunların “örgütleyicileri” (yani aydınlar) hegemonya kavramına içseldir. Toplum ideolojik “prizmalar” veya “filtreler” aracılığıyla biçim ve anlam edinir, hegemonya zorunlu olarak bilgiye dair belirli bir yapının ve değerlere dair belirli bir sistemin yaratılmasını gerektirir. Kendi bilgi ve değer sistemini oluşturabilen ve bunları dünyaya dair genel ve evrensel olarak uygulanabilir kavramlara dönüştüren toplumsal grup veya sınıf entelektüel ve moral liderliği icra eden gruptur (Fontona, 1993, 140). Hegemonya, içinde, belirli bir yaşam ve düşünce biçiminin hakim olduğu bir düzen, toplumun kamusal ve özel görünümünün hepsinde baştan başa yayılmış, toplumun ruhuyla birlikte tüm beğeni, ahlak, görenekler, dinsel ve siyasal ilkeleri ve bütün toplumsal ilişkileri ve özellikle de bu ilişkilerdeki entelektüel ve ahlaki çağrışımları biçimlendiren bir gerçeklik algılamasıdır (Williams, 1973, 8-10).

Gramsci'nin hegemonya kavramı, toplumda herhangi bir kesimin ekonomik-korporatif taleplerinin ötesine geçen tavizlere dayanan farklı toplumsal güçler arasında bir tutunumun (bütünlüğün) yaratılmasını gerektirir.

“Hegemonya olgusu, şüpheye yer bırakmayacak biçimde, üzerlerinde hegemonya uygulanacak grupların çıkar ve eğilimlerinin göz önünde bulundurulmasını, belli bir uzlaşma dengesinin kurulmasını, yani yönetici (leading) grubun ekonomik-korporatif nitelikte tavizlerde bulunmasını gerektirir. Fakat bu türden tavizlerin ve böylesi bir uzlaşmanın işin özüne temas etmeyeceği de kesindir; çünkü hegemonya her ne kadar etik-politik nitelikte olsa bile aynı

zamanda ekonomik nitelikte olmak zorundadır, temelini yönetici grubun ekonominin kilit kesimlerinde yerine getirdiği belirleyici işleve dayandırmadan edemez” (Gramsci, 1971, 161).

Hegemonyanın işlevi sadece yeni bir siyasal düzen yaratmak değil, aynı zamanda yeni bir entelektüel ve moral düzen, toplum biçimi oluşturmaktır. Hegemonya “yeni bir ideolojik alan yarattığı, bilinçlerde ve bilgi yöntemlerinde bir dönüşüme yol açtığı ölçüde bilgiyle ilgili, epistemolojik felsefi bir olgudur” (Gramsci, 1971, 365).

“Bir toplumsal grubun üstünlüğü, kendini ‘egemenlik’ ve ‘entelektüel ve moral liderlik’ olarak iki biçimde gösterir. Bir toplumsal grup ‘tasfiye’ etmeye ya da belki silahlı güçle de olsa hükmü altına almaya yöneldiği uzlaşmaz karşıtlık içinde bulunduğu gruplar üzerinde egemenlik uygular; kendine yakın ve müttefik grupları yönetir. Bir toplumsal grup hükümet iktidarını kazanmadan önce bile ‘liderlik’ yapabilir ve yapmalıdır da (bu böylesi iktidarın kazanılmasının başlıca koşullarından biridir); ardından, iktidarı kullandığında egemen olur, ama onu elinde sıkı sıkıya tutsa bile, ‘yönetmeye’ de devam etmelidir” (Gramsci, 1971, 57-58).

Hegemonya mücadelesi asla basitçe Croceci anlamda düşünceler ve değerler çatışması değildir (Boggs, 1984, 189). Hegemonya, iktisadi ilişkiler alanıyla bağlantısız basit bir ideolojik mücadele değildir (Sassoon, 1982, 112). Hegemonya ne ideolojiye ne de farklı toplumsallaşma tarzları yaklaşımına indirgenemez. Hegemonya öncelikli olarak siyasal bir ilke ve stratejik liderlik formu ve kitlelerin aktif rızasını kazanmaya yönelik için bir stratejidir (Buci-Glucksmann, 1982, 117-119).

Hegemonya, yönetici sınıfların entelektüel, moral ve siyasal liderliği uygulamasıyla, hakimiyet altındaki sınıfların aktif rızasının başarılı bir biçimde harekete geçirilmesini ve yeniden üretimini gerektirir. Bu basitçe, zorla kabul ettirme, telkin veya yanlış bilinç demek değildir. Entelektüel ve moral liderliğin bileşenleri toplumsal ve iktisadi yeniden üretimin ihtiyaçlarına yetecek kolektif bir iradenin, ‘ulusal-popüler’ bir bakış açısının, ortak bir dünya görüşünün inşasını ve yeniden üretimini gerektirir. Bu entelektüel ve moral liderlik egemen inançlar, değerler, ortakduyular ve toplumsal tutumlar sistemleri içinde ve bunlar aracılığıyla işleyen etik-politik ve ideolojik pratikler yoluyla kurulur (Jessop, 1982, 148). Bir sınıf hegemonik olmak hevesindeyse kendi sınıf temelini ötesine geçmeli, diğer sınıf, grup ve kesimlere doğru genişlemelidir. Ahlaki, siyasi ve entelektüel liderlik kurarak bütün toplumu yönlendirmelidir, kendi çıkarlarını topluma baştan sona yaymalı, kendisini ‘ulusallaştırmalıdır’ (Gramsci, 1971, 241).

Marx ve Engels Alman İdeolojisi’nde hegemonya mücadelesi veren bir sınıfın, kendi sınıfsal çıkarlarını toplumun genel çıkarı olarak sunması gerekliliğine dair Gramsci

görüŖe dikkat çekici paralellikler taşıyan, dikkat çekici biçimde benzeyen bir görüşü dile getirirler.

“Kendisinden önce yöneten sınıfın yerini alan her yeni sınıf, sırf kendi amaçlarına ulaşmak için, kendi çıkarını toplumun bütün üyelerinin ortak çıkarı olarak göstermek zorundadır. Kendi düşüncelerine evrensellik biçimi vermek ve bunları tek akılcı, evrensel olarak tek geçerli düşünceler olarak sunmak zorundadır. Kendini bir sınıf olarak değil bütün toplumun temsilcisi olarak sunar, bir tek egemen sınıfla karşı karşıya gelen bütün toplum kitlesi olarak görünür” (Marx ve Engels, 1972, 174).

2.3.3. Sivil Toplum ve Devlet

Gramsci hegemonya meselesine iki farklı açıdan yaklaştı. Devlet ve sivil toplum arasındaki ayrımı kesen iki farklı iktidar tarzından söz eder. İlki (doğrudan fiziki) zor/baskıyı içeren egemenlik (domination) ikincisi ise rıza, yönlendirme, iknayı içeren hegemonya veya liderlik.

Gramsci üstyapının temel iki düzeye ayrılabilceğini söyler. İlki, ‘özel’ örgütlenmelerin bulunduğu düzeyin ‘sivil toplum’ düzeyi, diğeri ‘siyasal toplum’ ya da ‘Devlet’ düzeyidir. Bu iki düzey bir yanda egemen grubun tüm toplum üzerinde uyguladığı ‘hegemonya’ işlevine, diğeri yandan devlet ve ‘hukuksal’ yönetim yoluyla uygulanan ‘doğrudan egemenlik’ ya da buyurma/komuta işlevine karşılık gelir (Gramsci, 1971, 12).

Devlet kavramının Gramsci’de iki anlamı vardır. Dar anlamda devlet, geniş anlamda, bütüncül-bütünsel (integral) devlet. Dar anlamda devlet doğrudan egemenlikle, yönetimle, hükümetle özdeşdir. Burada devlete dair liberal tanımla karşılaşırız, safi biçimde baskıcı, kurumsal ve kurulu (toplumsal, iktisadi, siyasal) düzenin ‘zor’la sürdürülmesi özellikleriyle tanımlanan devlet. Geniş anlamda devlet = siyasal toplum + sivil toplum, yani zorlayıcı bir güce bürünmüş hegemonya (Gramsci, 1971, 263) şeklinde tanımlanır. Bu tanımın açıkça gösterdiği gibi sınıf hakimiyetinin biçimi olarak devlet zor ve rızanın dengeli bir kombinasyonu olarak görülür. Baskı, zor, rıza ve hegemonya içeren bir devlet tanımı söz konusudur. Dolayısıyla devlet sadece ‘zor’ kertesine hapsedilemez, iktidar sivil toplum aracılığıyla toplumsal ilişkilere doğru yayılır. Buci-Glucksmann’ın vurguladığı gibi Gramsci, Croce ve liberal ideolojiye karşıt olarak, sivil toplum ve devlet, hegemonya ve diktatörlük arasındaki organik ayrımı reddeder (Buci-Glucksmann, 1980, 93). Geniş devlet tanımına göre, devlet ve iktisadi olarak hakim sınıf arasındaki ilişki ne lineer ne de basittir. Hakim sınıf organik bir bilinçle donatılmış bir özne olarak düşünülürse ve devletin somut

formundan soyutlanıp çıkarlarıyla tanımlanırsa devlet hakkında somut hiçbir şey söylenemez (Vacca, 1982, 57).

Siyasal-topraksal veya toplumsal merkezleşmenin minimal olduğu antik ve ortaçağ döneminde devlet toplumsal grupların mekanik bir bloğuydu. Modern dönemde devlet bu türden mekanik bloğa değil tabiiyeti altındakilerin aktif rızasına dayanır (Gramsci, 1971, 54). Gramsci'ye göre, önceki yönetici sınıflar diğer sınıfların kendilerine katılmalarını sağlayacak organik geçişi oluşturamadıkları, yani kendi sınıf alanını "teknik olarak" ve ideolojik olarak genişletemedikleri için özünde muhafazakardırlar. Burjuva sınıfı devamlı bir hareket içinde kendini bir organizma olarak sunar ve bütün toplumu soğurarak, kendi kültürel ve iktisadi düzenine özümser. Artık devletin bütün işlevi dönüşmüştür, devlet "eğitici" haline gelir (Gramsci, 1971, 269). Devlet kendisi aracılığıyla, yönetici sınıfın kendi egemenliğini yalnızca haklılaştırdığı ve sürdürdüğü değil, ama yönettikleri üzerinde aktif rızayı kazanmaya çalıştığı bütün karmaşık pratik ve kuramsal etkinliklerdir (Gramsci, 1971, 244). Devlet dolayısıyla sınıf mücadelesine dışsal bir kurum, toplumsal ilişkilerin dışında yer alan araç, aygıt değildir. Bu mücadelenin organik bir parçası olan bir toplumsal ilişkidir. Devlet salt bürokratik, idari, hukuksal etkinliklere, zor kullanımına indirgenemez. Migliaro ve Misuraca'nın yerinde saptamasıyla, Gramsci'de yeni olan şey, kendisini toplumun dışına yerleştirerek ona hakim olan ve onu kontrol eden tikel bir organizma olarak devletin artık kolektif yaşamdan ayrı bir varlığa sahip olmadığıdır (Migliaro ve Misuraca, 1982, 72).

Gramsci egemen sınıfın yönetmek için sadece devletin baskı gücüne ya da hatta doğrudan ekonomik gücüne dayanmak zorunda olmadığını gördü. Egemen sınıf, sivil toplum ve devlette dışavurulan hegemonyası aracılığıyla, yönetilenler kendi inançlar sistemini kabul etmeye ve onun toplumsal, kültürel ve ahlaki değerlerini paylaşmaya ikna edilebiliyordu (Carnoy, 1984, 87).

Devlet, burjuva egemenliğinin aracı olarak (sivil toplumun parçası olarak) bilinç mücadelesine çok yakın biçimde katılmalıdır. Burjuvazi gelişimi, yalnızca üretici güçlerin gelişmesiyle değil, aynı zamanda bilinç alanındaki hegemonya ile de gerçekleşir. Devlet bu kapsam dahilinde ele alınmalıdır. Burjuvazi, bilinç üzerindeki mücadele alanında iktidarı (denetimi) olmadığına, kendisinin birincil egemenlik aracı olarak devletin zor gücüne müracaat edecektir (Carnoy, 1984, 76).

Devlet kendi siyasaları ve programları için rızayı bulduğu alan sivil toplumdur (Chandhoke, 1995, 148). Gramsci sivil toplumu devletin ayrılmaz bir parçası olarak gördü, ona göre, sivil toplum devlete muhalif olmak bir yana aslında devletin en dirençli kurucu bileşenidir. Gramsci'ye göre sivil toplum en iyi özgürlük alanı olarak değil, hegemonya alanı olarak tanımlanabilir. Hegemonya, rızaya dayanır, fakat rıza “özgür seçimin” kendiliğinden sonucu, ürünü değildir, rıza, çok karmaşık araçlar, farklı kurumlar ve sürekli değişen süreçler aracılığıyla üretilmektedir (Buttigieg, 1995, 4-7). Hegemonyanın yeri sivil toplumdur, diğer bir deyişle, sivil toplum içinde egemen sınıfın iktidarını şiddet içermeyen araçlarla genişlettiği ve sağlamlaştırdığı bir alandır. Sivil toplum, toplumun farklı bileşenlerinin eşit biçimde rekabet halinde oldukları ve faaliyette buldukları şefkatli, iyi huylu veya tarafsız bir alan değildir (Buttigieg, 1995, 26-27). Sınıf ilişkilerinin hüküm sürdüğü ve mücadele konusu olduğu sürekli değişen güç ilişkileri alanıdır. Sivil toplum, sınıfların iktidar için mücadele ettikleri hegemonyanın icra edildiği alandır. Devletin safi bir baskı alanı olarak ele alınmaması gerektiği gibi sivil toplum da safi bir özgürlük alanı olarak ele alınmamalıdır. Sivil toplum katıksız bir özgürlük alanı değildir, iktidar ilişkilerini içeren bir alandır, devletin baskıcı iktidar ilişkilerinden bağı koparılmamalıdır.

Siyasal ve sivil toplum arasında yaptığı ayrım aynı zamanda iktidarın farklı yönleri ve biçimleri arasında yaptığı ayrımdır. Gramsci siyasal toplum terimini, devletin çeşitli aygıtlarında (vergi, maliye, ticaret, sanayi, sosyal güvenlik vs. ile ilgili idari birimler, hapisaneler, hukuk sistemi, ordu, polis) maddileşen baskıcı ilişkileri anlatmak için kullanır. Sivil toplum, iktidarın görünmez biçimlerinin hüküm sürdüğü, ideolojinin üretildiği alandır. Siyasal toplum bedeni ceza yasası aracılığıyla disipline ederken, sivil toplum, zihni ve psişeyi eğitimsel, kültürel ve dinsel sistemler ve kurumlar aracılığıyla disipline eder (Chanhoke, 1995, 149). Egemen iktidar, inceltmiş ve kapsamlı bir şekilde içselleştirilmiş gündelik yaşam etkinliklerinin/pratiklerinin en küçük parçasına kadar yayılır ve ‘kültür’ün kendisi ile ayrılmaz bir biçimde iç içe geçmiştir; anaokullarından cenaze törenlerine kadar yaşantımızın bütün dokusuna kendi damgasını vuran bir toplumsal oluşum içerisinde kurulur (Eagleton, 1996, 164-165).

Stuart Hall, doğru biçimde, Gramsci'nin, kapitalizmin nasıl salt bir üretim sistemi olmayıp bütünsel bir toplumsal yaşam biçimi olduğunu bize gösterdiğini ileri sürmektedir. Hall'un Gramsci okumasında sivil toplum, medeni, siyasal, toplumsal

ve kültürel yaşamı sermayenin gereksinmelerine giderek daha fazla uygun getirdiği, kapitalizmin hakimiyet alanı için yaşamsaldır (Hall, 1977, 65-66).

Perry Anderson ve John Urry, Terry Eagleton, benzer biçimde sivil toplumun Gramsci'de, ekonomik ilişkiler alanını dışında devletle ekonomi arasında aracı olan üstyapısal kurumlar sistemi ve toplumsal ilişkiler seti anlamına geldiğini söylerler (Anderson, 1976-77, 35; Urry, 1981, 10; Eagleton, 1996, 164). N. Bobbio, Gramsci'de sivil toplum altyapısal alana, maddi temele değil, üstyapısal alana ait olduğunu ileri sürdü ve sivil toplumun maddi üretim ilişkilerinin bütününe değil, ideolojik-kültürel ilişkilerin bütününe, ticaret ve sanayi hayatının bütününe değil, tinsel ve düşünsel hayatın bütününe içerdiğini savundu. Hegel'den farklı olarak Marx ve Gramsci'de, tarihsel gelişmenin aktif ve olumlu momentini devlet değil sivil toplum temsil ettiğini savunan Bobbio'ya göre, bu aktif ve olumlu moment, Marx'ta altyapısal bir olguyken, Gramsci'de üstyapısal bir olgudur (Bobbio, 1987, 148-149; 1990, 29).³ Bobbio'nun vardığı sonuç, 'üstyapılar kuramcısı' olarak Gramsci'nin Marksist kuramda iki önemli tersine çevirme işlemi gerçekleştirmiş olduğudur. Bobbio'ya göre, bu tersine çevirmelerin ilki, (ideolojik) üstyapının (ekonomik) yapı üzerindeki önceliği, ikincisi ise üstyapının içerisinde ideolojik etkenin (sivil toplum) kurumsal etken (siyasal) üzerindeki önceliğidir (Bobbio, 1987, 154). Bobbio'nun bu okuması, analitik-metodolojik olan ayrımı organik olarak değerlendirilmesini içeren, sınıf egemenliğini salt rıza ve ideolojiye indirgeyen bir ideolojist yöntemsel hatadır. Bobbio, Marx'ın yapısal determinizmine karşı Gramsci'nin siyasal veya fail merkezli vurgusu gibi bir ikiliğin sınırları içinde kalmıştır. Gramsci'nin gerçekliğin farklı veçhelerini tanımlamak için yaptığı metodolojik ayrımları mutlaklaştırmıştır.

Öte yandan diğer bazı yorumlar Gramsci'nin üstyapıya öncelik, üstünlük atfettiğini reddetti. Jacques Texier, Gramsci'nin yaklaşımının altyapı ve üstyapı arasındaki ilişkilerin, bunların (iktisat, kültür ve siyasetin) birliğinin kuramı olduğunu savundu (Texier, 1979, 49). Texier, üstyapının momentlerinin ayrılmasını ve sivil toplumun devlet üzerindeki önceliğini reddeder. Gramsci'nin üstyapı ve altyapının birliğini içeren tarihsel blok kavramı bu türden ayrımları reddini gerektirir (Texier, 1979, 62-63). Bütün üstyapısal etkinliklerin tarihsel ve sınıf karakteri üretim alanıyla organik bir ilişki içindedir, dolayısıyla üstyapının momentlerini (zor-ikna, güç-konsensüs,

3 Geoffrey Hunt da benzer bir Gramsci okuması yapmıştır, bu okumaya göre, Gramsci temelden, iktisadi ilişkilerden bağımsız, bağı koparılmış, üstyapısal sivil toplum kavramının tanımını yapar. (Hunt, 1986).

egemenlik-liderlik, diktatörlük-hegemonya, ekonomik-etik, nesnellik-öznellik, zorunluluk-özgürlük, ahlak-siyaset, siyasal toplum-sivil toplum) karşıt kutuplar olarak tanımlanıp, birbirinden ayrılamaz. Bu ayrımlar Gramsci’de organik değil metodolojiktir. Gramsci’nin bütünsel-bütüncül (integral) kavramını kullanması bu alanların birliğine işaret eder. Asıl vurgulanması gereken, önceden verili bir uyumu olmayan ve ekonominin dolaysız gereksinimlerine indirgenemez olan toplumsal bütünün bireysel ‘parçaları’ ve ‘şeyler’in analizi değil parçaların, şeylerin birbirleriyle olan içsel ilişkileri, bağılıklarıdır. Bu parçalar-şeyler arasında nedensellik ilişkisi değil organik olarak bağılılık ilişkisi söz konusudur.

Sivil toplumla siyasal toplum arasındaki ayrım, hegemonyanın baskı-zor ve ikna-konsensüs momentlerini organik olarak bünyesinde taşıması nedeniyle analitiktir. Çünkü hiçbir toplumsal formasyonda salt onaya/rızaya/iknaya dayanılarak hegemonya inşa edilemediği gibi bir grubun sadece baskı aracılığıyla varlığını sürdürdüğü bir devlet düzeni de yoktur. Sadece ikna aracılığıyla bir toplumsal düzenin ayakta kalabileceği düşüncesi safi bir ütopyadır. Sadece zora, güce dayanan iktidar tarzı ise kısa ömürlü olacaktır çünkü kendini yeniden üretecek dinamiklerden yoksundur. Dolayısıyla hegemonya baskı ile ideolojinin ve rıza ile zorlamanın ayrılmaz bir bütünlüğüdür, yani yapısal (eklemlenmiş ve geçici olmayan) bir ilişki söz konusudur.

Rızanın örgütlenmesi ya da bağımlı bilinç biçimlerinin şiddet veya zora başvurulmadan inşa edildiği pratik stratejiler bütünü olarak hegemonya (Barret, 1991, 54) doğası gereği, dinamik olduğu kadar, ilişkisel de bir nosyondur. Hegemonya, egemen bir iktidarın, hakimiyeti altındaki insanların rızalarını kazanmada başvurduğu stratejik yönelimler bütünüdür (Eagleton, 1996, 167). Hegemonyanın maddi temeli, bir sınıfın liderliğinin sürdürülmesini sağlayan, ama diğer, sınıfların da belli taleplerinin karşılandığı bir reformlar ve uzlaşmalar aracılığıyla kurulur (Sassoon, 2002, 274). Hegemonya sivil toplumun çoğul ve çatışmalı bir alanında birliği örgütleyen ve sağlayan düzenleyici (organizasyonel) bir ilke olarak ortaya çıkar (Chandhoke, 1995, 152). Hegemonya bir sınıfın kendi çıkarları ile toplumun çıkarlarını söylemsel olarak eşitleyerek, ahlaki, siyasi ve entelektüel liderlik kurması anlamına gelir. Gramsci’nin siyaset ve ideolojiyle ilgili düşüncesinin ‘örgütleyici odağı’ (Barrett, 1991, 54) olan hegemonya sadece siyasal alanda değil baştan sona toplumun veya toplumsal yaşamın bütününde etkilidir.

Gramsci'nin üstyapıyı iki uğrağa ayırması (sivil toplum/siyasal toplum veya rıza ile güç ayrımı) organik değil metodolojik, analitik bir ayrımdır (Gramsci, 1971, 160). Gramsci'nin dünya görüşüne temel olan şey, herhangi bir momentin iktisat ve toplumsal bütünlüğün diğer düzeyleri arasındaki herhangi bir basit neden ve etki ilişkisini olanaksız kılan karmaşıklık ve organiklik üzerine olan vurgudur. Belirli bir toplumsal-tarihsel moment asla homojen değildir, çelişkilerle doludur, hiyerarşi, karşıtlık, mücadele gerektirir (Sassoon, 1987, 180). Gramsci için bu rıza ilişkisi statik değildir. Dinamik bir süreç ve ilişki olarak hegemonyanın, sürekli yenilenmesi, yeniden yaratılması, savunulması ve değişikliğe uğratılması gereklidir. Tam da hegemonyanın asla tekil ve statik olamaması nedeniyle, hegemonyayı sürdürmek isteyen toplumsal güçler, sürekli olarak hegemonyayı yenileme, yeniden yaratma, değiştirme ve savunma yolları arayışındadırlar. Hegemonya mücadelesi, devam eden bir olgudur, devlet iktidarının fiili transferinin ötesine geçer. Hegemonya çelişkilerle doludur ve mücadeleye tabidir (Williams, 1973, 8; 1990, 90; Boggs, 1984, 166; Carnoy, 1984, 70).

3. SİVİL TOPLUM, İKTİDAR VE DEMOKRASİ

3. 1. Jürgen Habermas

3.1.1. İletişim, Dil, Anlaşma

Habermas'ın çalışmaları genel olarak iletişimsel eylem kuramı ve söylem etiği modernite meselesine öznelerarası yaklaşım gibi anahtar kavramlar etrafında konumlanır. Çalışmalarında, iletişim kavramının ayrıcalıklı bir yeri söz konusudur. İletişim, iletişimsel eylem, konuşabilen ve eylemde bulunabilen en az iki özne arasında yaşanan anlaşmaya ulaşmaya yönelik bir ilişki olarak görülmektedir. Habermas için iletişim, basit biçimde içeriğin bir öznenen diğerine aktarılmasına dair değildir, daha ziyade dil, öznelerarası hakikat arayışının aracı olarak görülmektedir (Habermas, 2001a, 293-296).

İletişim, eylemleri koordine etme ve bireyleri toplumsallaştırma ve anlaşmaya ulaşma işlevlerini yerine getirir. İletişim, kültürel yeniden üretimin, toplumsal bütünleşmenin ve toplumsallaşmanın gerçekleşmesini sağlayan bir araç olarak düşünülür. İletişimsel ussallık 'tartışmaya dayanan konuşmanın sınırlandırılmamış, birleştirici, konsensüs oluşturucu gücü' olarak kavranır (Habermas, 2001a, 34). Habermas, her konuşmada konuşan ile dinleyen arasında 'zor'a dayanmayan bir anlaşmaya varmaya yönelik bir eğilim olduğunu ileri sürer. "İnsan konuşmasının asli amacı" olan anlaşmaya ulaşmak, konuşan ve eylemde bulunan özneler arasındaki anlaşmaya ulaşma sürecine" dayanmaktadır (Habermas, 2001a, 308). Bu anlamda, Habermas'a göre "her anlaşma süreci kültürel olarak kökleşmiş bir önamlama zemininde gerçekleşir" (Habermas, 2001a, 128). Anlaşma, dil ve eylem yetisi olan özneler arasında bir görüş birliğine ulaşma süreci olarak kabul edilir (Habermas, 2001a, 306).

Anlaşmaya varma tutumu her iletişimsel eylemin parçası olan üç evrensel geçerlilik (validity) iddiasına dayanır: Konuşma edimi var olan koşullara tekabül etmesi anlamında doğru olmalıdır; normatif bağlama uygun olmalıdır ve samimi (sincere)

olmalıdır. Bu özelliklerden her biri – hakikat, uygunluk ve samimiyet – (nesnel, öznel ve toplumsal) üç ‘dünya’dan biriyle ilgilidir (Habermas, 2001a, 127-128, 293-356).

Habermas geçerliliği, zor (force) içermeyen konsensüs olarak tanımlar. ‘Etkilenen herkesin ihtilafı normun sonuçlarını özgür biçimde kabul etmediği müddetçe çekişmeli bir norm pratik bir söylemde katılımcıların rızasını karşılayamaz.’ Bu geçerlilik iddiasıdır. Habermas, hakikat konusunda benzer bir şeyi dile getirir. ‘Tartışmanın bütün ilgililerin eşit ve özgür biçimde hakikat arayışına ortaklaşa katıldığı daha iyi argümanın gücünden başka kimsenin kimseyi zorlamadığı bir yeri teminat altına aldığı’ ifade eder. Tek güç ideal konuşma durumunda ve iletişimsel ussallıkta aktif olan ‘daha iyi argümanın gücü’dür (Habermas, 1990, 89-93, 198).

Geçerlilik ve hakikat, söylem etiğinin beş anahtar gerekliliğince teminat altına alınır: 1) Tartışılan şeyden etkilenen hiçbir grup söylemden dışlanamaz (genellik). 2) Tüm katılımcılar söylem sürecinde geçerlilik iddialarını sunma ve eleştirmede eşit imkana sahip olmalıdır (özerklik). 3) Katılımcılar her bir kimsenin geçerlilik iddiasına empati kurmaya gönüllü ve yetenekli olmalıdır (empati). 4) Katılımcılar arasındaki iktidar farklılıkları etkisiz hale getirilmelidir, nötralize edilmelidir, bu farklılıklar konsensüsün yaratılması üzerinde hiçbir etkisinin olmaması (iktidar yansızlığı) sağlanmalıdır. 5) Katılımcılar net biçimde amaç ve niyetlerini açıklamalıdır (şeffaflık). Son olarak bu beş ilkeye altıncı ilke olarak sınırsız zamanı ekleyebiliriz (Flyvbjerg, 1998, 213).

Anlaşılabilirlik, hakikat, doğruluk ve samimiyet bütün iletişimlerin a priori normları olduğu savunulur. Mutabakata bu iddiaların geçerliliğini örtük veya belirtik biçimde tanınması aracılığıyla ulaşılabileceği dile getirilir. Kant gibi Habermas da nesnel analizi temellendirmek için a priori bir kategoriye başvurmaktadır. Bu anlamda normlar evrensel ve zorunlu varsayımlardır, herhangi bir aktör, kültür veya tarihsel döneme göre değişmez, anlaşma veya iletişimin “aşkın” (ön)koşulları olarak düşünülür (Best, 1995, 154).

Bu çerçevede dilin siyasal mücadele ve çatışma alanı olarak gören Gramsci, Bakhtin ve Volosinov ve Foucault’dan farklı olarak Habermas dil kullanımının “kökensel biçimi”nin (original mode) iki veya daha fazla konuşmacı arasında anlaşmaya,

toplumsal konsensüse varmayı yönelmiş olduğunu ve bunun iletişimsel eylemin temeli olduğunu savunur (Ives, 2006, 163; Best, 1995, 146).

Bu bağlamda, Habermas, iletişimle ve insanla ilgili aşkın bir tez ileri sürer: ‘anlaşmaya ulaşmak insan konuşmasının içkin telosudur.’ Habermas bir adım daha ileri giderek en problemlili iddiasını ortaya atar: Özgürleşimde içkin insan ilgisi-çıkartı (interest) vardır, “tahakküm içermeyen bir iletişimin yaratılması” (Habermas, 2001b, 60). Tarihin a priori bir yönelimi olduğu iddiasına dayanan bu argüman tarihdışı, evrenselleştirici, teleolojik ve doğalcı bir mantığa dayanır. Sintomer’in sözcükleriyle, dil toplumsallaşmanın aracı olduğunda, iletişimsel eylem tarihin mantığı haline gelir (Sintomer, 1992, 369).

Dolayısıyla, Habermas’ın dil hakkında varsayımlarının dilsel etkileşime içkin olan iktidar ilişkilerini kavramsallaştırmaya elverişli olmadığını söylemek yanlış olmayacaktır. Habermas’ın dil hakkındaki varsayımları dilsel etkileşime içkin olan iktidar ilişkilerini kavramsallaştıramaz. Gramsci, Volosinov ve kısmen post-yapısalcıların dile ilişkin görüşleri iktidar ilişkilerini kavramaya daha elverişli bir çerçeve sunar. Gramsci’ye göre, her bir dil gerçekliğe yapışıktır, toplumsal ve siyasal güçler matrisinin organik kültürel ifadesidir. Gramsci, dilin bir insani kurumu olduğu, aklın bir yeteneği veya bir biyolojik kapasitesi olmadığı hususunda ısrar eder. Dili aşkın bir ‘öz’de veya tarihin ötesinde, meta-toplumsal bir kertede çözümlermez. İçine gömülü olduğumuz gerçekliğin yansıtıldığı veya sunulduğu, temsil edildiği bir araç olarak dil fikrini reddeder. Temsil aracı olarak dil düşüncesinin reddinin mantıksal sonucu dilin sadece dünya tasarımlarının, niyetlerin ve hislerin aktarıldığı bir iletişim aracı veya bilgi aktaran bir araç olmadığı fikridir. Dil, gündelik yaşamlarımızın, hayal kırıklıklarımızın ve başarılarımızın parçasıdır. Dil toplumsal gerçekliğin organik, bütünsel bir parçasıdır, tarihsel olarak yaratılmış anlam üreten maddi bir pratik, toplumsal bir kurumdur. Dil, hegemonya gibi asla tamamlanamayacak bir şeydir. Çelişki yüklüdür, uğruna sürekli mücadele edilmesi, yeniden örgütlenmesi, içeriklendirilmesi gereken bir süreç ve ilişkidir. Dil, farklı toplumsal gruplar, sınıflar arasında bir çatışmanın yaşandığı bir alandır. Dilin alanının sınırları sınıf mücadelesinin sınırlarıdır. Anlamın üretilmesi, dolaşımı ve alımlanması sosyo-politik bağlam içinde gerçekleşir. Dil, anlam üzerindeki mücadele hegemonya mücadelesine içkindir ve sınıfsaldır. Dil, anlam, gerçekliğin maddi

bileşeni, kurucu ögesi değil de gerçekliği yansıtan ‘teknik’ (toplumsal-olmayan) bir mekanizma değildir (Ives, 2006; 2004).

Gramsci ile paralel biçimde toplumsal gerçeklik ve dil arasında soyut ikiliğe düşmeyen Volosinov *Marksizm ve Dil Felsefesi*’nde her ideolojik göstergenin gerçekliğin bir yansıması, gölgesi olmadığını, bizatihi gerçekliğin maddi parçası olduğunu söyler. “Yönetici sınıf, ideolojik göstergeye sınıflar-üstü, ebedi bir nitelik kazandırmaya, ideolojik göstergede ortaya çıkan toplumsal değer yargıları arasındaki mücadeleyi bastırmaya/söndürmeye ya da ruhsal hayata sevk etmeye, göstergelyi tek-vurgulu (uniaccentual) kılmaya çalışır” (Volosinov, 2001, 67). Tek-vurgululuk, bir anlamın kapanmasıdır: şeylerin doğal, verili, değiştirilemez ve sınıflarüstü bir anlama sahip görünmesidir.

Habermas iletişimsel ussallığın doğası hakkında belirli bilişsel iddialar ortaya atıp, anlamı idealleştirirken, post-yapısalcı düşünce istikrarlı anlamın olabirliğini sorgular. Habermas’tan farklı olarak post-yapısalcı düşünceye göre (özellikle Jacques Derrida ve Ernesto Laclau) anlam içkin olarak istikrarsızdır ve sadece iktidar edimleri aracılığıyla sürdürülür. Anlamı kapatmak diğer olasılıkların dışlanmasına bağlıdır. Anlam üzerindeki her konsensüs siyasal mücadeleyi, iktidarı, asgari dışlanmayı ve şiddeti içerir. Habermas, iletişimi, tahakkümden özgürleşme ve konsensüs arayışını insan konuşmasına içkin evrensel bir a priori olarak gördüğü yerde post-yapısalcı düşünce iktidar kavramı olmayan bir iletişim kavramının gerçek dışı olduğunu ve iktidarın toplumsal yaşamın kurucu bir unsuru olduğunu söyler (Devenney, 2004).

3.1.2. Sistem, Yaşamdünyası ve Sivil Toplum

İletişimsel eylem, Habermas’ın “yaşamdünyası” (lifeworld) diye tanımladığı bir toplumsal bağlam içerisinde gerçekleşir. ‘Öznelararında paylaşılan bu yaşamdünyası iletişimsel eylemin artalanını oluşturur’ (Habermas, 2001a, 108). ‘İletişimsel eylemde bulunanlar her zaman, yaşamdünyalarının ufku içinde devinirler; bu ufuktan dışarı çıkamazlar. Konuşucunun ve dinleyicinin karşılaştığı aşkınsal yer olan yaşamdünyası, anlaşma için kurucudur’ (Habermas, 2001a, 558).

Önceden, *Rasyonel Bir Topluma Doğru* başlıklı çalışmasında, Habermas teknoloji-demokrasi, teknik gelişme-toplumsal alan, çalışma (work)-etkileşim (interaction) veya amaç-yönelimli ussal eylem (araçsal ussallık)-anlaşmaya yönelik iletişimsel

eylem arasındaki iki boyutlu kavramsal ayrımı daha sonra sistem ve yaşamdünyası terimleriyle formüle etti. İki boyutlu bu kavramsal ayrımlardan, ussallık biçimlerinden ilki toplumsal-moral alanı tahrip eden bir ilişkiler setiyle özdeşleştirilirken ikincisine pozitif nitelikler, özellikler atfedilir. Bunlar, farklı bütünleşme biçimleridir, sistem bütünleşmesi çalışma, araçsal ussallık alanında gerçekleşirken toplumsal bütünleşme iletişim, etkileşim alanında gerçekleşir.

Toplumsal bütünleşme, toplumdaki bireylerin eylem yönelimlerinin eşgüdümü şeklinde işlerken, sistem bütünleşmesi, bireylerin eylem yönelimlerinden bağımsız olarak para ve iktidar gibi *yönetim araçları* yoluyla işler (Wellmer, 1985, 54). Sistem, toplumun temel yönetme sistemlerini, devlet (bürokrasi, güç) ve ekonomiyi (piyasa, para) kapsar ve bu güçlerin kontrolünde olan bir alandır. Yaşamdünyası ise anlamların, anlaşmaya ulaşmak için geçerlilik iddialarının tartışıldığı, kimliklerin kurulduğu, bireysel ve toplumsal kimliğin sürdürülmesine katkıda bulunan, devlet ve ekonomiden bağımsız gönüllü birlikteliklerin alanı olarak iletişimsel eylemin evidir (Dryzek, 2000, 22; Ingram, 1987, 115; Meadwell, 1994, 717-722; Mouzelis, 1992).

Toplumu, sistem ve yaşam-dünyasının farklılaşması olarak kavramsallaştıran Habermas'ın düşüncesi iletişimsel (yaşamdünyası) ve araçsal (sistem) rasyonalite arasındaki ayrıma dayanır. İletişimsel eylem kavramının tamamlayıcısı olan yaşamdünyasının temel yapısında, öznelerarası bir şekilde kurulan bir toplumsal gerçeklik söz konusudur. Bireyler arasındaki karşılıklı anlaşma, iletişimsel eylem ve yaşamdünyası içinde gerçekleşir. Yaşamdünyası kültürel olarak aktarılan ve dilsel olarak örgütlenmiş bir yorumlayıcı örüntülerin tümel kümesidir. Yaşamdünyasını sözün ve kültürün kurduğu düşünülür. Yaşamdünyası, sadece kültürel anlam örüntülerinden meydana gelmeyip, öznel tecrübeleri ve normları, pratikleri ve bireysel becerileri içerir. Yaşamdünyası, kültürel yeniden üretim, toplumsal bütünleşme ve toplumsallaşma alanıdır (Benhabib, 1986, 237-239).

Sistem, stratejik eylem ve araçsal akıl alanıyken, yaşamdünyası iletişimsel eylem ve iletişimsel akıl diyalog ve karşılıklı anlaşma alanıdır. Sistem (dikey, bürokratik devlet, piyasa ekonomisi) ve yaşamdünyası (yatay, iletişimin temelini oluşturan kültür, sembol, gelenek, anlam kişilik, gündelik toplumsal etkinlik alanı) farklılaşması Habermas'ın modernite analizinin temelini oluşturur. Sistemi yönlendiren dinamik güç ve para mekanizmalarıyken yaşamdünyasının mantığı paylaşılan anlamların barışçıl normatif dünyasıdır. Günümüz demokratik toplumları

toplumsal dünya-bağlam üzerindeki iktisadi ve siyasi denetim sorunuyla, yaşamdünyasının sömürgeleşmesi meselesiyle yüz yüzedir. Sivil toplum, demokrasi ve iletişim alanı (yaşamdünyası) devletin, bürokrasinin, meta üretiminin tehdidi altındadır.

Yaşamdünyasının – özellikle refah devletinde – artan hukukileşmesi ve gündelik yaşamın idari bürokratikleşmesi giderek genişleyen bir bağımlılık alanı yaratır (Habermas, 1987, 437). Bireyler iktisadi ve siyasal sistemle çalışan ve tüketici, müşteri ve vatandaş olarak ilişkilendirilir ve kurumsal yapılarla giderek artan biçimde bütünleşirler. Sonuç özgürlük kaybı ve artan düş kırıklığıdır. Bununla beraber yaşamdünyası bu buyruklara direnecek kapasitesini sürdürür. Bunun bir örneği, 1960'lardan beri artan yaşamdünyasının sömürgeleştirilmesi eğilimine doğrudan direnç gösteren yeni toplumsal hareketlerdir (Devenney, 2004, 42).

Habermas'ın *İletişimsel Eylem Kuramı* Cilt 2'de sistem ile yaşamdünyası arasında yaptığı ayrım bir yerde toplumsal yapı-nesnellik-zorunluluk ve insan eylemi-öznellik-özgürlük uğrakları arasında yapılan bir ayrımdır. Habermas'ın düşüncesi içinde sivil toplum yaşamdünyası içine yerleştirilir. Sivil toplum devlet ve ekonomi alanı dışında gönüllü birlik(telik)lerin alanı olarak düşünülür. Bu birlik(telik)ler kiliseden kültürel derneklere, spor kulüplerinden fikir derneklerine, bağımsız medyadan akademiye, vatandaş gruplarından taban inisiyatiflerine ve siyasal partilerden sendikalara kadar uzanır (Habermas, 1992, 453-454). “Sivil toplum idari mekanizmadan olduğu kadar ekonomik sistemden ayrı duran özerk kamusal alanların toplumsal temelini sağlar” (Habermas, 1999, 47). “Gönüllü birlik(telik)ler ve siyasal kültür ağı olarak sivil toplum sınıf yapılarından ayrılmıştır. Sivil toplumun toplumsal konumların eşitsiz dağılımını ve bunlardan kaynaklanan iktidar ayrımlarını (differentials) soğurması ve etkisizleştirilmesi beklenmektedir” (Habermas, 1996, 175). Habermas'a göre, bugün sivil toplumdan kastedilen artık Marksist kullanıma karşıt olarak özel hukukun kurduğu ve piyasa, emek, sermaye ve metaların yönlendirdiği bir alan olarak ekonomiyi içermez. Daha ziyade, sivil toplumun kurumsal yapısı hükümet dışı, ekonomi dışı bağlantıları ve yaşamdünyasının bileşeni olan kamusal alanın iletişim yapılarında temellenen gönüllü birlik(telik)leri içermektedir. Sivil toplum aşağı yukarı kendiliğinden doğan birlik(telik)ler, örgütler ve hareketlerden oluşur. Sivil toplumun temeli örgütlenmiş kamusal alanlar çerçevesi içinde genel çıkar sorunlarında dair problem-çözücü söylemleri kurumsallaştıran

birlik(telik)ler ağından oluşur. Kamusal alanın iletişim yapısını sağlam tutacak olan hareketli-diri bir sivil toplumdur (Habermas, 1996, 366-369).

Sivil toplum her şeyden önce kendisini iletişimsel eylem aracılığıyla yeniden üreten kurumların ve pratiklerin alanıdır. Sistemden, devlet ve ekonomiden ayrıdır. Dolayısıyla Habermas için sivil toplum devlet-olmayan her şey olarak tanımlanır. Sivil toplum doğal bir telos, nihai amaç biçimini alır, insanların sivil toplum içinde gönüllülüğe, özgürlüğe, demokrasiye eğilimli olduğu düşünülür. Gönüllülüğe dayalı özerk bir alan olarak sivil toplum özgürlük ve demokrasinin yaşandığı yer haline gelir. Sivil toplumu demokrasiyle özdeş hale gelir. Sivil toplum demokrasiyi besleyen bir kaynak olarak düşünülür. Sivil toplum sistemin yaşamdünyasını sömürgeleştirmesine karşı özerk bir güç olarak konumlandırılır. Habermas, burada devlet, ekonomi ve sivil toplum alanları arasındaki ayrımı sürdüren ve sivil topluma normatiflik ve ilerici atfedilen liberal gelenekle hemfikirdir.

Habermas'ın yaklaşımı önemli ölçüde demokrasi tahakkümden, iktidardan azade iletişim koşullarını gerektirir gibi bir anahtar temada temellenmektedir. Habermas'ın siyasal görüşü sınırlandırılmamış bir kamusal alanda bireylerin, toplumların nasıl yönetilmesi gerektiği hakkındaki rasyonel tartışmada demokratik bir konsensüse ulaşmaya çalışmak olarak ifade edilebilir (Best, 1995, 150).

Habermas'ın sistem (devlet) ve yaşamdünyasını (sivil toplum) birbirine dışsal iki ayrı, farklı varlık olarak ele aldığını yukarıda vurgulamıştım. Önceki bölümde tartışıldığı gibi, sivil toplum ve devlet kavramları ve aralarında ilişki Marx ve Gramsci ile birlikte farklı bir nitelik kazanmıştı, bu iki alan birbirine dışsal olarak kavranıp kuramsallaştırılmıyordu. Hegel, Marx ve Gramsci sivil toplumun politik karakterini, çatışma içeren niteliğini ortaya koydular. Bu alanın, sınıf yapısını, iktidar ilişkilerinin deneyimlendiği bir eşitsizlikler alanı olduğunu gösterdiler. Gramsci ve Marx, devleti sınıf mücadelelerinin, iktidar ilişkilerinin yaşandığı, çatışma, çelişki, eşitsizlik alanı olarak nitelenen sivil toplumun üstünde ve dışında konumlandırmadılar. Habermas ise sivil toplum ve devleti birbirinden ayırıp, sivil toplumun kalbine uyum, anlaşma kavramlarını yerleştirip kavramın post-politikleşmesine, politik karakterinin yitirmesine kapı araladı.

Böylece, Habermas, kavramın analitik bir kategori olmaktan çıkarılmasına, etik bir ideal, toplumsal düzen tasarımının başucu kavramına dönüştürülmesine katkı yaptı.

Yaşamdünyasını sömürgeleştiren devlet (bürokratikleşme) ve ekonominin (metalaşma) mantığından ayrı olan iletişimsel etkinlik alanının genişletilmesi mücadelesi normatif ideal olarak sivil toplum görüşüne dayanır. Kendinde bir amaç, dolaylanmamış bir özne olarak anlaşılan sivil toplum devletten özerk, kendi kendini yaratan gönüllü örgütlülüğe dayanan toplumsal yaşam olanı olarak demokratik bir mevziye dönüşür. Sivil toplum devletin ve ekonominin istilasına karşı özgürlük, eşitlik ve demokrasi alanı olarak düşünülür. Devlet ve devlet-olmayan karşıtlığından bağıni koparamayan bu sivil toplum görüşü modern toplumlarda iktidarın, hegemonyanın işleyiş biçimlerini anlamak için gerekli araçları sunmaktan uzaktır. Sivil toplum devlete, siyasal topluma bir tehdit olmak bir yana bizatihi devlete yardım eder.

Sivil toplumu, müzakere süreçlerini, kamusal tartışmayı içine yerleştirdiği yaşamdünyasında var olan hiyerarşik ilişkileri ve iktidar ilişkilerini kavramsallaştırmaz. Yaşamdünyası farklılıkların yer almadığı barışçıl homojen bir mekana dönüşür. Yaşamdünyası ve sistemi karşıtlık içinde ele alan Habermas'ın bu analizi bir yerde Türkiye'de devlet, demokrasi, sivil toplum yazınıyla önemli benzerlikler gösterir. Devlet-toplum, merkez-çevre, demokrasi-bürokrasi ikiliği içinde düşündüğüne işaret eder. İktisadi-idari sistemin (ceberrut, kerim devlet, elit, merkez) ve yaşamdünyasının demokratik ethosu (demokrasi, halk çevre) ve merkez çevre ortodoksisinin siyasal dağarcığıyla örtüşür.

3.1.3. İdeal Konuşma Durumu ve Müzakereci Demokrasi

İletişimsel ussallık ve kamusal tartışma, ideal konuşma durumu kavramlarına dayanarak Habermas, demokratik meşruiyetin prosedürel açıklamasını müzakereci siyasetle birleştiren bir demokrasi modeli geliştirir. Habermas, müzakereci siyasetin prosedürel modelini hem liberal hem de cumhuriyetçi modellere alternatif olarak sunar. Müzakereci siyasetin merkezi iddialarından biri siyasetin alanının çıkarların birikmesinin, toplanmasının ötesine genişletilmesi gerekliliğidir. Bu model çıkarların birikmesine dair klasik liberal modelden daha fazla siyaset gerektirir. Müzakereyi içeren cumhuriyetçi model gibi, müzakereyi etik konsensüse ulaşma hedefi etrafında (Flynn, 2004, 437-443).

Habermas'ın müzakereci demokrasi ve siyaset modeli kamusal konuşma ve tartışmaya dayanan ideal konuşma durumu ve iletişimsel eylem kuramı üzerinde

temellenir. Bu model liberal demokrasinin meşruiyet anlayışını ve yaşadığı krizi aşmaya yönelik bir yaklaşımdır. Bu krizin ancak aktif vatandaş katılımı, sivil toplum, kamusal tartışma aracılığıyla aşılabileceğini önerir. Habermas'a göre,

“yapılması gereken, devlet erkleri arasında değil, toplumsal entegrasyonun değişik kaynakları arasında yeni bir denge kurulmasıdır. Hedef artık kapitalist doğrultuda özerkleşmiş egemenlik sisteminin ‘ilgası’ değil, sistemin emredici kiplerinin yaşam dünyası alanlarına dönük sömürgeleştirici tecavüzlerine set çekilmesidir” (Habermas, 2002, 41).

Liberal siyaset modeli vatandaşları karar alma süreçlerinden, siyasetten dışlayan bir temsil sistemine dayanır. Liberal modelin siyasete katılmayı takvime, meşruiyeti periyodik seçimlere indirilmesi yaşadığı krizin nedenleri olarak düşünülür. Habermas'ın önerdiği herkesin özgür ve kısıtlamasız biçimde katılacağı kamusal tartışmaya, diyaloga, müzakereye dayanan meşruiyet modeli liberal modelden daha ilerici bir modeldir.

Çağdaş Anglo-Amerikan siyasal düşüncesinde müzakereci (deliberative) demokrasi kuramlarının canlanmasına tanık olmaktadır. Bu kuramların tümü tarafından paylaşılan temel ilke kamusal argümantasyon (tartışma) ilkesidir. Bu ilkeye göre, genel bir normun meşruiyeti, bu normun etkilediği tüm kişiler arasında rasyonel ve kamusal diyalog süreci sonucunda oluşacak mutabakat temeline dayanmalıdır. Bu türden bir diyalog bazı koşullar altında ideal olarak demokratik meşruiyet zeminine oturacaktır.

Müzakereci demokrasi modelinin savunucularından Seyla Benhabib'e göre, demokratik toplumlarda, meşruiyet, ortak ilgi alanını oluşturan meseleler hakkında herkesin katıldığı özgür ve kısıtlamasız kamusal müzakereye kaynaklanmalıdır. Benhabib'e göre, bu modelin temeli bir kolektivitinin refahını etkileyen kararların, ahlaki ve siyasal bakımdan eşit bireyler arasındaki özgür ve rasyonel bir müzakere usulünün sonucu olarak görülebileceği ilkesinde yatar (Benhabib, 1994, 26-27). Müzakereci demokrasi modeli, bir yönetim biçimindeki karar alma süreçleri açısından meşruiyete ve rasyonelliğe ulaşmanın gerekli koşullarından söz eder. Söz konusu yönetim biçimindeki kurumlar öyle düzenlenmelidir ki, herkesin ortak çıkarı olarak görülen şey, özgür ve eşit bireyler arasında rasyonel ve adil biçimde yürütülen kolektif müzakere süreçlerinden kaynaklansın (Benhabib, 1994, 30-31). Normlar ve kurumsal düzenlemelerin geçerlilik şartı, bunlar üzerinde sonuçlarından etkilenen herkesçe mutabık kalınmasıdır.

Benhabib'e göre, ancak sonuçlarından etkilenen herkesin üzerinde anlaşacağı normların (yani genel davranış kurallarının ve kurumsal düzenlemelerin) geçerli (yani ahlaki açıdan bağlayıcı) olduğu söylenebilir; bu anlaşmaya da şu özellikleri taşıyan bir müzakere sonucunda varılmış olmalıdır veya ideal konuşma durumunun (ideal speech situation) dört koşulu şöyledir: 1) Böyle bir müzakereye katılım, eşitlik ve simetri normlarına göre düzenlenir; konuşma edimlerini başlatma, soru sorma, sorgulama ve tartışma açma bakımından herkes aynı fırsatlara sahiptir. 2) Herkesin belirlenen konuşma normlarını sorgulama hakkı vardır (ilk ikisi simetri). 3) Herkesin söylem usulünün kuralları ve bunların uygulanma veya yürütülme tarzı hakkında savlar ortaya atmada eşit hakkı vardır. 4) Dışlanan kişi ya da grup, önerilen söz konusu normdan dolayı olumsuz olarak etkilendiğini gerekçeli olarak gösterebildiği sürece, baştan konuşmanın gündemini ve katılımcıların kimliğini sınırlayan kurallar yoktur (son ikisi karşılıklılık). İdeal konuşma durumunun simetri koşulu, yalnızca konuşma edimlerine ve bunların uygulanmasını yürüten koşullara atıfta bulunurken, karşılıklılık koşulu ise mevcut eylem bağlamlarına atıfta bulunur ve bir yandan hakiki olmama ve iki yüzlülük, öte yandan eşitsizlik ve boyun eğme durumlarının askıya alınması gereklidir. İdeal konuşma durumu, katılımcıların söylem esnasında izlemesi gereken bir dizi kuralı (simetri koşulu) ve kendi aralarında kuracakları bir dizi ilişkiyi (karşılıklılık koşulu) tarif eder; ama bu durum, ulaştıkları mutabakat yalnızca daha iyi kanıtın gücüne bağlı olarak akılsal olarak güdülenmişse mümkündür (Benhabib, 1986, 285, 1994, 31; Cohen ve Arato, 1992, 347-348).

Habermasçı siyaset, araçsal ve iletişimsel ussallık arasındaki ayrıma, iktisadi ve siyasal güçlerin yaşam dünyasını sömürgeleştirmesinin eleştirisine, kamusal alan içinde daha büyük demokratik katılımı başlatabilecek olan iletişimsel eylemin artı kalan artıklarından kurtulma çabasına ve bilimin etik ve siyaset üzerindeki hegemonyasına meydan okuyan moral-pratik ussallığı geliştirme projelerine bağlıdır. Toplumsal çatışma ve hiyerarşi ve tahakküm ilişkilerini aşan konsensüse dayalı ussal bir topluluk yaratmak isteyen Habermas mücadele ve çatışma biçimlerini kabul eder fakat dilin temel olarak açık, samimi, hakiki iletişime ve anlaşmaya varmaya doğru yöneldiğini iddia eder (Best, 1995, 178-189).

Habermas'ın düşüncesinin ve toplum tasarımının ana kavramlarına (iletişim, demokrasi, sivil toplum, kamusal alan) işlerlik kazandıran temel bir varsayım,

normatif bir ideal söz konusudur. Bu kavramlar iktidar içermeme hali söz konusu olduğuna anlamlı hale gelir.

3.1.4. Müzakereci Demokrasiye Yönelik Eleştiriler

Eleştirilerin bir kısmı müzakereci modelin uygulanmasına ve kurumsallaştırılmasına dair problemlere yöneliktir. Herkese açık bu tartışmaların yürütüleceği zeminlerin nasıl yaratılacağı ve herkesin bu tartışmaya nasıl katılacağı meselesi. Diyelim ki müzakereci bir aşamada birçok vatandaş bu tartışmaya katılmak istiyor fakat hastalık, mesai, ders, çalışma, çocuk bakımı gibi engellerin varlığını aşamıyor. Plotke'un "hazır bulunma problemi" (problem of attendance) olarak adlandırdığı soruna bu modelin çözümü yoktur (Plotke, 1997, 25).

Müzakerenin yürütülmesi aşamasında karşılaşılabilecek bir diğer sorun da 'katılımcıların hiçbir şey üzerine anlaşmalarını ya da belki, daha makul olarak, hiçbir genel anlaşmaya asla varmamalarını önleyecek olan'ın ne olduğudur? (Baynes, 1988, 304). Diğer bir deyişle, en iyi argümanın dışında bir garantörün olup olmadığıdır. Bu modelin yanıtsız bıraktığı bir diğer sorun da tartışma gündeminin nasıl ve kim(ler) tarafından belirlendiği meselesidir. İdeal konuşma durumu koşulları altında dahi daha iyi argümanın gücünün kazanacağına garanti nereden gelmektedir?

'Özgür ve kısıtlanmamış iletişimin en iyi argümanı üretebileceğini ve bütünün refahını tikel çıkarların bölücü, yıkıcı etkilerinden koruyabileceğini umut ederek Habermas söylemin herkese açık olduğu ve herkesin birbirine saygı göstermesi gerektiği ve argümanın evrenselleştirilebilecek iddialar tarafından desteklenmesi gerektiği hususunda ısrar eder.' Habermas tahakküm yerine iletişim aracılığıyla bütünleşme ve meşruiyet istiyor fakat piyasanın yapısal eşitsizliklerinin içinde tüm aktörlerin eşitlik koşulları içinde hareket ettiği, eşitsizlik ve iktidar ilişkilerinden temizlenmiş bir kamusal alanın varlığı tartışmalıdır. Özel haklar, biçimsel eşitlik ve hukukun üstünlüğü, yaygın maddi eşitsizlik ortamında rasyonel-eleştirel bir söylem alanını kurmak için yeterli değildir. Bütün iletişimler kaçınılmaz olarak sınırlandırılmıştır ve daha iyi argümanın piyasanın nüfuz ettiği bir sivil toplumda bolca bulunduğunu beklemenin hiçbir gerekçesi yoktur. Söylem etiği siyasal çatışma, sınıf mücadelesi, şiddet ve kapitalizmin yapısal eşitsizliklerinin işaretlediği bir ortamda demokratik bir kamusal yaşam inşa edemez (Ehrenberg, 1999, 222-224).

Habermasçı görüşe karşıt olarak, Geoff Eley'in gösterdiği gibi, kamusal alanın oluşumu sadece ussal söylem ve konsensüs aracılığıyla gerçekleşmez. Çatışma, çekişmeli anlamlar, mücadele, iktidar ve dışlama bu alanın oluşum sürecinin parçasıdır (Eley, 1992, 307). Böylece Habermas'ın, antagonizmaların ve çelişkilerin kusursuzca üstesinden geldiği Hegelci görüşün parametreleri içinde kaldığı söylenebilir (Best, 1995, 201).

Devenney de iktidar içermeyen iletişim ve müzakere varsayımına karşı şu sorunlara dikkat çeker; iktidardan arınmış ideal bir tartışma durumu varsayan bu modelde 'katılıma yeteneği olan özerk ve rasyonel fail olarak özne' kavramsallaştırmasında iktidarın zaten mevcut oluşudur. İkinci sorun rasyonel konsensüsün ideolojik konsensüsten ne kadar ayrı, bağımsızdır olduğudur (Devenney, 2009, 141-42). Katılımcıların aynı rasyonelliği paylaştıkları ve aynı "en iyi sav" üzerinde uzlaştıkları durumlarda, kamusal müzakerecinin gereklilik koşulları ortadan kalkmıyor mu? Diğer bir deyişle ideal konuşma durumunun gerçekleşmesi bizatihi iletişime olan ihtiyacı ortadan kaldırır. İdeal iletişim iletişimin sonu olacaktır (Thomassen, 2007). Aslında bu durum Eagleton'ın sözcükleriyle ideal konuşma durumunda herhangi bir 'dışarı' olması olasılığının reddiyle ilgilidir (Eagleton, 1996, 184).

Habermas ve onun müzakereci modelin gerçekleştirilebilirlik problemine ağırlık veren, müzakereyi güvenceye alacak temel unsur olarak yasaları ve diğer kurumları gösteren takipçileri, Dryzek'in de belirttiği gibi, vatandaşların siyasal sürece dahil olmasının başka araçlarını, protestonun, gösterinin, boykotun, enformasyon kampanyalarının, medya olaylarının vs. rolünü göz ardı etmektedirler. Müzakereci demokrasinin kurumsal çerçevesi, eleştirel boyutunu yitirmiş ve yönetime, devlete ve onun hukuk sistemine atfettiği meşruiyet nedeniyle, liberal teoriye yakınlaşmış görünmektedir (Doğanay, 2003, 63-64).

Bu model, müzakere sonucu üzerinde uzlaşılan ussal sonucun vatandaşların içine gömülü oldukları egemen tarihsel-toplumsal ilişkilerden geleneklerden ne ölçüde kurtulabildiklerini sorunsallaştırmaz. Yapısal eşitsizlikler, çıkar farklılıkları, fikir ayrılıkları olduğu yerde ussal konsensüs talebi statükoyu teşvik etmek işlevini yerine getirme tehlikesini barındırır (Kohn, 2000, 418).

Her türlü etkiden arınmış rasyonel bir gerekçenin olmadığını savunan agonistik model yakın Jane Mansbridge'e göre, demokraside müzakere uğraklarının dışında

zorlayıcı uğraklarda olmalıdır, diğerk bir deyişle, bu model zorun rolünü ele almadığı için tek boyutlu bir modeldir (Mansbridge, 1999).

Siyasete ve siyasal süreçler bütününe iktidar kavramı üzerinden değil akıl kavramı üzerinden bakan, siyasal tartışma sürecini akıl yoluyla varılmış savlara dayandıran müzakereci demokrasi ideali, I. M. Young'a göre, ekonomik ve siyasal gücün etkisini ortadan kaldırdığımızda insanların konuşma ve anlama tarzlarının aynı olacağını varsayma eğilimi gösterir; ama bu ancak insanların kültürel farklılıklarını ve farklı toplumsal konumlarını da ortadan kaldırmamız halinde gerçekleşebilir. Katılıma dair içsel ve dışsal dışlamalardan söz eden Young'a göre, müzakerenin kültürel olarak tarafsız ve evrensel olduğu iddiası kaynaklara ulaşma mekanizmalarındaki eşitsizlikleri göz ardı etmektedir. Young'a göre eşitsizlik sadece ekonomik bağımlılıktan ya da siyasal baskıdan değil, aynı zamanda insanın konuşmaya hakkı olduğu veya olmadığı şeklindeki içselleştirilmiş duygudan ve bazı insanların konuşma üslubunun değersiz görülüp, bazılarının konuşma üslubunun yüceltilmesinden kaynaklanır. Müzakere normları, duygusal patlamadan ve bedensel taşkınlıktan arınmış bir konuşmaya öncelik verir. Nesnellik hatalı biçimde serinkanlılıkla duygusal ifadeden yoksunlukla özdeşleştirilir (Young, 1999, 178-180; 2000, 53-55).

Habermas'ı Cornelius Castoriadis üzerinden eleştiren Andreas Kalyvas'a göre, Habermas, demokrasinin özgürleşimci içeriğini liberal hukukun üstünlüğünün formel prosedürel yeniden ifadesine indirgemektedir. Castoriadis'in kuramının ontolojik varsayımları ve varlığı kendisine dışsal olan bir şey tarafından belirlenmiş olarak kavrayan nesnelci yaklaşımlardan kaçma çabasından bakıldığında, Habermas, temelci ayartmadan kaçınmakta başarısızdır ve bir kökene, doğal bir zemine ve mutlak biçimde toplumsal dışı (extra-social) temellere geri döner. Kalyvas'a göre, müzakereci demokrasi kuramlarının temel kusurlarından biri karar boyutunu irade ve akıl arasındaki bağa dahil etmedeki başarısızlığıdır. Habermas, karar uğrağını demokrasinin dışında bırakır. Siyasetin, müzakerenin kurumsallaşmış mekanizmalarına indirgenemeyeceğini söyleyen Castoriadis'in perspektifinden bakıldığında, Habermas'ın söylemsel demokrasisi, özerklik karşıtı (heteronomous) temsili, liberal oligarşinin diğerk bir versiyonundan başka bir şey değildir (Kalyvas, 2001, 3-10).

Farklı müzakereci demokrasi yaklaşımları olsa da bu yaklaşımların paylaştıkları ortak varsayım tartışmayla yaratılan rasyonel konsensüsün demokratik siyaset için normatif rehber olarak ele alınması gerekliliğidir. Margaret Kohn, iletişimin tarafsızlığına ve dilin saydamlığına dayanan normatif bir ideal olarak müzakere düşüncesini eleştirdiği yazısında müzakereci demokratların rasyonel konsensüsün kurulmasının fiili güç ilişkilerinin kurucu biçimde çarpıtıcı etkilerini göremediklerini savunur. Dil, akıl ve demokrasi arasındaki ilişkiye öznelerarası diyalog sürecine, çarpıtılmamış iletişimsel rasyonelliğe (ideal konuşma durumu), ideal koşullarda dilin tümüyle saydam olacağı varsayımına dayanan konsensüs görüşüyle müzakereci demokrasi modeline göre, konsensüs, konuşmanın kendisine içkin yapısal potansiyellerin gerçekleştirilmesidir. İletişimin öncüllerinin rasyonel konsensüs olanağını içermesinin, konsensüsün, anlaşmaya varmanın insan konuşmasına içkin bir telos olmasından ötürü olanaklı olduğunu düşünür (Kohn, 2000, 409).

Rasyonelliği söylemin kendisinin yapısında öznelerarası iletişimin ideal ön koşullarında temellendirmeye çalışan Habermas'ın düşüncesinde iletişimsel eylem 'konsensüse yol açacak aktüel etkileşimlerin koşullarını biçimlendiren düzenleyici (regulative) bir idealdir.' Kohn'a göre, dilin kendisi temel bir istikrarsızlık tarafından kurulmaktaysa ve önsel/a priori iktidar ilişkileri tarafından belirlenmekteyse, o halde öznelerarası konsensüsten kaynaklanan normatif geçerlilik iddiası her zaman çekişmeye açık olacaktır. Dil, önceden/zaten var olan gerçekliğin adı ve tümüyle formüle edilmiş bir fikrin dışavurumu değildir. Kohn, bu eleştiri için Wittgenstein, Bakhtin ve Derrida'nın görüşlerine başvurmaktadır. Dil, bütünüyle belirlenemez çünkü dil, toplumsal koşullar tarafından sürekli yeniden inşa edilir. Yani, yanlış iletişim ve manipülasyon ilineksel, tali sonuç değildir, dilin doğasının parçasıdır. Dil, iletişimsel bağlama öncel/önsel olarak kavranamaz. Toplumsal bağlam dilin kendisiyle içsel olarak bağlantılıdır. Kohn'a göre, Wittgenstein gibi dili, kapalı bir sistem, homojen bir bütünlük olarak değil, somut geleneklerde ve pratiklerde gömülü 'yaşam biçimi' kurallar ve anlamlar seti olarak düşünmeliyiz. Gösterge ve anlam arasında varsayılan tekabüliyeti (correspondence) doğallıktan kurtarma amacıyla olan Wittgenstein, dili ne toplumsal bağlama ne de konuşmacının niyetine indirgedi. Gösterge, sadece öteki göstergelerle göndermede bulunmaz, önceki tüm kullanımların tarihine göndermede bulunur. Wittgenstein kavramıyla aile benzerlikleri (family resemblance): bir kelimenin özgül kullanımını açıklayan

herhangi bir yekpare yapı yoktur, fakat her bir kullanımı, kullanımın geçmişiyle bağlantılandırılan soykütüksel (genealogical) bir ilişki vardır. İletişimi toplumsal ve siyasal bağlamından bağımsız olarak analiz etmenin imkansız olduğunu gösteren Wittgenstein'in görüşleri normlar hakkında öznelarası konsensüs için temel sağlayan ideal konuşma durumuna ilişkin Habermasçı öncülü şüpheli hale getirir (Kohn, 2000, 410-411).

Kohn'un Habermasçı görüşün karşına çıkardığı bir diğer düşünür de Mikhail Bakhtin'dir. Bakhtin, dili asla iletişim için tarafsız bir aracı olarak ele almaz. Dil, toplumsal konum, tabaka (sınıf) ve iktidar bağlamında oluşturulur ve yeniden üretilir. Hem Wittgenstein hem Bakhtin'e göre, saydam iletişimi olanaksız kılan bireylerin niyetleri değil, dilin kendisinin doğasıdır. Yani, dilin istikrarsızlığı kurucu (olumsal değil) bir momenttir (Kohn, 2000, 412-413). Laclau da anlamın idealleştirmesinin zorluklarına, dilin içkin istikrarsızlığına dikkat çeker. Laclau'ya göre, anlam içkin olarak istikrarsızdır, sadece iktidar edimleri aracılığıyla sürdürülür (Laclau, 1996, 36-46).

Kurumsallaşmış normatif ihtilaf, uyuşmazlık olmaksızın demokrasinin demokrasi olmadığını savunan Hillier'a göre, Habermasçı kuramsallaştırmada, ideal iletişim durumunun tüm katılımcılar için deneyüstü/aşkın mutabakat yaratacağı metafizik inancı söz konusudur (Hiller, 2003, 41). Habermas'ın ideal konuşma durumu kavramında bulunan evrenselcilik ve yarı-temelciliği eleştiren Rorty, hakikatin herhangi bir 'temel'i olduğuna ilişkin Aydınlanmacı ve rasyonalist görüşü reddetmektedir. Rorty'ye göre, Habermas'ın pozisyonu aşkın olmasa da en azından 'evrenselci' bir perspektifte temellenir (Rorty, 1985).

3.1.4.1. Lacancı Eleştiri ve Uyumsuzluk Etiği

Doğrudan Habermas'a veya müzakereci modele yönelik olmasa da Yannis Stavrakakis'in uyum ontolojisi adını verdiği bir eğilimin eleştirisi bu modele uyarlanabilir. Stavrakakis'e göre, uyum ve anlaşma ontolojilerinin veya uyum etiğinin moderniteye ve moderniteyle birlikte kurulan demokrasiye içkin müphemliği çözmeye veya demokratik kaosu yeni bir uyuma dönüştürmeye çalışması veya olumsuzluğun tehdidini azaltmak için çaba göstermesi demokrasiyi de-demokratikleştirmektedir (Stavrakakis, 1997, 79-80). Çağdaş birçok demokrasi kuramındaki asıl sorunun demokratik düzenlemelerin içkin ve kurumsallaşmış

uyumsuzluğunu görememek olduğunu düşünen Stavrakakis'e göre, demokrasi eski rejimin organik birliğini yıkar (Lefort). Yani, bu birlik a priori olarak verili değildir, siyasal hegemonik mücadelenin sonucu olmalıdır.

Lefort'a göre, monarşide, iktidar prensin kişiliğinde cisimleşmekteydi, eski rejimde (ancien regime) prens sembolik iktidarın yerini (locus) işgal etmekteydi. 'Demokratik devrim'le birlikte iktidarın yeri 'boş bir yer' haline geldi (Lefort, 1988, 17). Demokratik devrim, sembolik iktidarın tikel bir bedende cisimleşmesi olasılığının altını oymuştur. Sonuç olarak, iktidarın yeri bir boş yer haline gelir. İktidarın yeri doldurulamaz, işgal edilemez. Demokratik devrimle iktidarın yeri boş bir yer haline gelmiştir, yani aşkın garantörlere yapılan göndermeler ortadan kalkmıştır (Laclau ve Mouffe, 1985, 186). Laclau ve Mouffe'a göre, prensin kişiliğinde cisimleşen ve aşkın bir otoriteye bağlanan iktidarın yokluğu, nihai bir garanti ya da meşruiyet kaynağının varlığını geçersiz kılar; toplum artık organik bir kimliğe sahip bir töz olarak tanımlanamaz. Geriye kalan, açıkça tanımlanmış taslağı olmayan bir toplum, tekil ya da evrensel bir bakış açısının perspektifinden betimlemenin imkansız olduğu bir toplumsal yapıdır. Demokrasi bu şekilde aşkın garantörün yokluğu ve 'kesinlik işaretlerinin çözülmesiyle' (Lefort, 1988, 19) karakterize olur. İktidarın bu boş yeri, demokratik devrim sonrasında modern toplumlarda hiçbir birey ya da grup tarafından nihai olarak doldurulamayan bir yer halini almıştır. Hiçbir hükümet o iktidarı kendine mal edemez, onu sahiplenemez. Paradoksal olarak, toplum adına bu iktidarı uygulayarak toplumun birliğini temsil etme çabası daima, çatışmaları ve antagonizmaları açığa çıkarmaya eğilimlidir. Laclau, Mouffe ve Lefort'a göre, siyaset olumsal ve belirlenimsiz bir alanda gerçekleşir, yani mutlak rasyonel veya moral temeller yoktur.

Demokrasi kökensel bir uyumsuzluğa veya düzensizliğe bağlıdır. Stavrakakis'e göre, demokrasi, sadece olanaksız evrensel organik birliği yeniden kurmak çabasını gösteren evrenselci totaliter eğilimler tarafından tehdit edilmez. Aynı zamanda bunun simetrik zıttı olan bir tehlike de söz konusudur. Bu, tikelcilik ve herhangi bir anlamlı eklemlenme olabilirliğini yadsıyan toplumsal dokunun parçalara ayrılması tehlikesidir (Stavrakakis, 1997, 82-84).

Modern demokrasinin tarihsel özgüllüğü ve biricikliği, totalitarizm ve parçalanmadan farkını, ayrıca bu karşıt eğilimi dolayımmanın potansiyel yararlarını göstermeye çalışan Stavrakakis, iktidarın yerinin boşluğunun korunması ve tanınması

gerektiğini düşünür. Bu tür demokrasi anlayışı önemli etik sorunlar ortaya çıkarır. Stavrakakis, uyum yerine uyumsuzluğu meşrulaştırmak ve bölünmeyi tanımak lehinde tavır almaktadır. Demokrasinin ihtiyaç duyduğu şey uyumsuzluk etiğidir, demokrasinin müphemlikleriyle bağdaşır bir etiktir. Lacancı etik bu iş için en olası adaydır. Psikanaliz etiği (geleneksel etiklerde olduğu gibi) ideal veya iyi olanın etiği değildir. Uyumlu bir toplum yerine demokrasi, toplumsal alanın içkin olarak bölünmüşlüğü kabul eder (Stavrakakis, 1997, 84-85). Psikanaliz etiği, fantazmatik uyum etiği gibi ideali olmayan bir etiktir. Demokrasideki müphemlik, bölünme, uyumsuzluk toplumsal alanın kalbinde orijinal bir eksikliğin var olması modernite deneyimidir. Tanrı'nın ölümü, diğer bir deyişle, dışsal evrensel kesinlik işaretlerinin yerinden edilmesidir (Stavrakakis, 1997, 89-90).

Stavrakakis'e göre, ütopyacı fantaziler ne tür sosyo-politik biçim alırsa alsın negativitenin⁴ ilelebet ortadan kaldırılacağını taahhüt eder. Bu olanaksız amaca ulaşmak için, ütopyacı söylemler, negativitenin nedenlerini tikel bir toplumsal grup veya siyasal düzende sınırlandırır. Ütopya terimini kelimenin güçlü anlamında, yani, nihai siyasal çözümleri öneren bir söylem olarak kullandığını söyleyen Stavrakakis'e göre, ütopyacı fantazilerde hakim olan diğer bir düzen (ütopyacı bir toplum, negativiteyi bir kerede ver herkes için ortadan kaldıran uyumlu bir gelecek) elde etmenin kesinliğine başvurmaksızın negativite ile karşılaşmanın/yüz yüze gelmenin korkusudur. Çağımızın, zamanımızın en acil siyasal görevlerinden biri ütopya fantazisini kat eden (traverse) post-fantazmatik bir doğrultuda (demokratik devrim doğrultusunda) dönüştürücü (transformative) siyaseti yeniden icat etmektir. Bu doğrultuda nihai hiçbir çözüm, hiçbir siyasal nihai çözüm taahhüt edilmez; antagonizma kurucudur ve kurucu kalır. 'Demokratik devrim', toplumsalın, siyasalın kurulmasının yeni bir biçimidir, kendi tarihselliğinden haberdar bir toplumdur, iktidara bağlanacak hiçbir beden yoktur, iktidarın yeri 'boş yer' olarak belirir, sadece geçici olarak işgal edilebilecek boş bir yer (Stavrakakis, 2003, 57-58).

Demokrasinin anti-politik normalleşmesine Lacancı negatif ontoloji üzerinde itiraz eden Stavrakakis'e göre, siyasal mekanın açıklığına bağlılık toplumsalın nihai dikişinin (suture) kurucu olanaksızlığının farkında olmak, yani sürekli demokratik devrim siyasal ethosumuz olmalıdır (Stavrakakis, 2003, 69). Stavrakakis, radikal

⁴ Bu görüşe göre, kişisel travma, toplumsal kriz ve siyasal kesinti biçiminde ortaya çıkan negativite insan deneyiminin karakteristiğidir.

demokrasinin demokratik devrimi derinleştirmenin uyum fantazisi ötesinde etik bir konumu gerektirdiğini iddia eder. Nihai bir uzlaşmanın olanaksızlığı ve antagonizmanın indirgenemezliğini kabul etmek yeni siyasal düzenin etik düğüm noktası haline gelir. Radikal demokrasi, demokratik devrimin alanını yeniden canlandıran ve genişleten bir proje olarak bir dizi somut öneri içermesinin dışında belirli bir siyasal ethos içerir (Stavrakakis, 2003, 61-62).

İlgili tüm aktörlerin arasında baskılanmamış özgür ve açık müzakeresinden kaynaklanan konsensüs ‘dışarı’ olmadan var olamaz. ‘Dışarı’nın yokluğu siyaseti ‘ortadan kaldırır’ ve sterilize eder. Lacancı düşünce, toplumun sosyo-politik uyumlu bütünlük olarak kurulması kavramının ve fantastik bir gerçekleştirilemez hayalden başka bir şey olmadığını savunur. Çünkü çatışma, antagonizma ve çelişki sistemin bozukluklarının sonucu, olumsal bir uru değildir, toplumun ve toplumsal değişimin kalbinde yatar, yani içkindir.

3.1.4.2. Chantal Mouffe ve Aganistik Çoğulculuk

Mouffe’a göre, Habermas’ın müzakereci demokrasi anlayışı evrenselcilik, rasyonalizm ve modern demokrasi arasında zorunlu bir bağ olduğu görüşüne dayanır. Habermas, aydınlanma evrenselciliği ve rasyonalizminin eleştirisini modern demokratik projeye tehdit olarak sunmakta hatalıdır. Mouffe’un, eleştirisi, Habermas’ın Aydınlanma’nın demokratik değerlerinin sadece rasyonalist felsefi temeller iddiası yoluyla savunulabileceği ve genişletilebileceği iddiasına yönelmektedir.

Müzakereci demokrasi kuramına göre, demokrasiyi savunmak için ona rasyonel temeller vermek zorunludur. Bu görüşe göre, rasyonalizmi eleştirmek, demokratik vatandaşlığın temellerinin altını oyar ve demokratik projeyi tehdit eder. Bu tür rasyonalist ve evrenselci çerçeve, demokratik devrim tarafından temsil edilen Aydınlanma’nın siyasi yönleri korunmak kaydıyla, terk edilmelidir. Diğer bir deyişle, Habermas ve izleyicilerinin ileri sürdüğü şeyin tersine, Aydınlanma’nın epistemolojik yanının siyasal yanı (demokratik proje) için zorunlu bir koşul değildir (Mouffe, 1993, 12; 1995, 259; 1997, 24; 1999a, 12; 2002a, 134-135).

Mouffe’a göre, Aydınlanma’nın epistemolojik boyutunu (rasyonellik ve evrenselcilik) eleştirmek onun siyasal boyutundan (demokratik proje) vazgeçildiği anlamına gelmez. Aydınlanma rasyonalizmini eleştirmek modern projeye tehdit

oluşturmaz. Bilakis, sadece bu türden bir eleştiriyi göz önünde bulundurursak demokratik kurumları savunmak ve genişletmek olanaklı olur. Eğer bugünlerde demokrasi tehlikeye sokan bir şeyler varsa bu tam olarak rasyonalist yaklaşımdır, çünkü bu yaklaşım, siyasetin doğasına karşı kördür ve siyasetin alanında tutkuların oynadığı merkezi rolü yadsır (Mouffe, 1995, 260; 1997, 24). Mouffe, müzakereci demokrasinin eleştirisinde Carl Schmitt⁵ ve Wittgenstein'a başvurur.⁶ Burada, Schmitt'e başvurarak yaptığı müzakereci demokrasi eleştirisine değineceğiz.

Uygun müzakere prosedürleri sayesinde, hem (liberal hakların savunulması olarak anlaşılan) rasyonaliteyi hem de (halk egemenliği tarafından temsil edildiği şekilde) demokratik meşruluğu tatmin edecek anlaşma biçimlerinin bulunmasının olanaklı olduğunu savunan (Mouffe, 2002a, 88) müzakereci demokratlar, Mouffe'a göre, rasyonel bir konsensüsün sağlanabildiği dışlayıcı olmayan (non-exclusive) kamusal bir müzakere alanının var olabileceğini kabul etmekle, meşruiyet ve rasyonalite arasındaki aralığı kapatabileceklerini ve sonuç olarak da demokraside ortaya çıkan kolektif irade ve herkesin iradesi arasındaki gerilimi çözebileceklerini hayal ederler (Mouffe, 1999a, 756-757). Ancak, Mouffe'a göre, bu modelin savunucuları, siyasetin merkezi meselesi olarak çıkar ve tercihler birikiminin/toplanmasının (aggregation) yerine akli ve rasyonel tartışmayı görmeyi önererek, basitçe ekonomik modelden siyasal olan boyutunu içermeyen ahlaki bir modele hareket ederler (Mouffe, 1999a, 745-6; 2002a, 54). Diğer bir deyişle, 'siyaseti ahlakın içine çökerten' (Mouffe, 2002a, 104) bir yaklaşım sunarlar.

Mouffe, Habermas'ın müzakereci demokrasi modelini genel olarak siyasette iktidar ve çatışmaların oynadığı rolü ve özel olarak da kolektif kimliklerin oluşumunu görmezlikten geldiği için kusurlu bulur. Müzakereci demokrasi modeli, iktidarın, bertaraf edildiği ve meşruiyetin pür rasyonalitede temellendiği bir rasyonel tartışmanın olanaklı olduğunu varsayar. Mouffe'a göre, 'siyaset, rasyonaliteye indirgenemez, çünkü siyaset rasyonelliğin *sınırlarını* gösterir' (Mouffe, 1993, 115). Her konsensüs, zorunluluk gereği dışlama edimlerine dayanır ve tümüyle içerici rasyonel konsensüs yoktur (Mouffe, 1993, 141; 2005a, 11). Habermas'ın tersine Laclau ve Mouffe anlamın bir ideallik olarak dahi varsayılmayacağını, belirli bir

⁵ Burada değinilmeyecek olan Schmitt'in tüm kurallara, düzenlemelere ve kurumsal sınırlara meydan okuyan mutlak, sınırsız, bölünmez, anti-liberal, çoğulculuk karşıtı kararcı egemenlik kuramı için; (Schmitt, 2002; 2007; Hirst, 1990, 105-137; Kalyvas, 2000).

⁶ Mouffe, müzakereci demokratların tarafsız ve rasyonel diyalog varsayımını eleştirisinde geç Wittgenstein'in felsefesine de başvurmaktadır (Mouffe, 2002a: 66-84).

anlamın sürdürülmesinin öteki olasılıkların dışlanmasına bağlı olduğunu iddia ederler (Devenney, 2004, 61).

Mouffe'a göre, bu modelin temel sorunlarından biri siyasi olanın 'doğasını' kabul etmekteki yetersizliğidir, bu modelin siyasi olanı ortadan kaldırma çabası başarısızlığa mahkumdur. Çünkü antagonizmanın sökülüp atılmaz ögesi olarak anlaşılan siyasal olan ne çıkar hesabına indirgenebilir ne de rasyonel müzakere yoluyla evcilleştirilebilir. Siyasi olan, enerjisini çok farklı kaynaklardan, birçok farklı (dinsel, moral, ekonomik, etnik vs.) toplumsal ilişkiden türetir. Siyasi olan, toplumsal ilişkilerde mevcut olan antagonizma boyutuyla dost/düşman ile ilgili olarak oluşturulan biz/onlar ilişkisinin olanaklı olması ile ilgilidir. (Mouffe, 1995, 262; 1997, 26). Siyasal olanın doğasında ise 'dost' ve 'düşman' ayrımı yatar.⁷ Dost/düşman ayrımı siyasal olanın 'öz'ünü oluşturmaktadır. Dost-düşman ayrımı ortadan kalkarsa, siyasal yaşam da ortadan kalkar. Siyasal birlik doğası gereği, bütün insanlığı ve tüm yeryüzünü kapsar biçimde tekil bir birlik olamaz. Dost-düşman ayrımı ortadan kalkar; geriye sadece siyasetten arındırılmış bir dünya görüşü, kültür, medeniyet, ekonomi, ahlak, hukuk, sanat, eğlence, vs. kalırsa ama ne siyaset ne de devlet olmaz. (Schmitt, 2007, 71, 74). Rasyonalist ve bireyci bir çerçeve içinde formüle edildiği müddetçe siyasal olana kör olan hatta siyasal olanı anlamada engel oluşturan liberalizm antagonizmanın sökülüp atılmazlığını ve akılla erişilecek nihai uzlaşmanın olanaksızlığını kabul edemez.

Siyaset alanının, çatışmaların, antagonizmaların, iktidar ilişkilerinin ortadan kaybolduğu ve özel çıkarlar arasında rasyonel müzakere süreçlerine indirgendiği, rasyonel ve evrensel çözümlerin formüle edilebildiği tarafsız bir zemin olmadığını savunan Mouffe'a göre, çatışmalara nihai bir çözümün olanaklı olduğuna inanmak demokratik projeye gerekli ufku sağlamak bir tarafa, bizatihi bu projeyi riske atan bir yanılısamadır (Mouffe, 2002a, 42). Müzakereci demokratların savunduğunun tersine,

⁷ Schmitt'e göre düşman, varoluşsal olarak olumsuzlanan ötekidir, başka bir varlıktır, yabancı olandır, içeriden olmayandır. 'Bu düşman tanımının daha çarpıcı yönü, teritoryel olarak bir siyasal birliğin içinde olup da, aslında öteki olmaları nedeniyle bu birliğin dışında olanların da düşman kapsamında olmasıdır' (Deveci, 2002, 62). Bu türden her şeyi içerebilecek, içine alabilecek bir ayrım yapan Schmitt, dost-düşman ayrımını içeriksiz (ulus, sınıf, din, dil, ideoloji gözetmeksizin) bırakır. (Deveci, 2002, 67). Mark Neocleous da Aydınlanma rasyonalizmin vitalist eleştirisinde temellerini bulan Schmitt'in siyasal olan kavramında içsel ve dışsal düşman arasındaki ayrımın ortadan kalktığını söyler (Neocleous, 1996b, 53). S. Zizek ise, Schmitt'in siyaset anlayışını ultra-siyaset olarak adlandırmaktadır. Mevcut mücadeleyi, siyasetin doğrudan militarizasyonu aracılığıyla 'aşırılaştırarak', bir başka deyişle 'Biz' ile 'Onlar' (yani 'Düşman') arasındaki simgesel karşıtlığa yer bırakmayan amansız bir savaşa dönüştürerek siysetsizleştirme çabası (Zizek, 2005: 230).

radikal ve çoğulcu demokrasi, dışlayıcı olmayan rasyonel kamusal tartışma alanı olanağını reddeder, ortak meseleler üzerinde herkesin dahil olduğu özgür ve kısıtlamasız bir kamusal müzakerenin önündeki engelleri kavramsal bir olanaksızlık olarak görür (Mouffe, 1999a, 751; Mouffe, 2002a, 43-44). Habermasçı problematik içinde hareket edenler, ideal söylemin gerçekleştirilmesinin önünde engeller olacağını reddetmezler, ancak bu engellerin pratik ve *ampirik* olduğunu düşünürler (Mouffe, 1999a, 748; 2002a, 56, 93). Ancak, Mouffe’a göre, ideal konuşma durumu gibi rasyonalist bir düzeneğin önündeki engel ontolojiktir.

Mouffe’a göre, müzakereci demokratlar, bir müzakereyi sonlandırmanın daima diğer olanakları dışlayan ve genel kural ya da ilkelerin emirlerine başvurarak sorumluluğu taşımanın asla reddedilemeyeceği bir *kararın* sonucu olduğunu anlayamazlar (Mouffe, 2002a, 109).

Mouffe’a göre, müzakereci demokrasi modelinin kusurları çoğulculuğun doğasını kavrama konusundaki yetersizliklerinde de kendini gösterir. Mouffe, burada Schmitt’in liberalizm eleştirisine başvurur. Mouffe’a göre, Schmitt, siyaseti anlamada değerlerin rolüyle ilgilenir ve liberalizmi, bu boyutu görmezlikten geldiği için eleştirir. Schmitt, haklı olarak bir demokraside ortak siyasal değerlere olan ihtiyacı vurgular, demokrasinin homojenliği gerektirdiğini, diğer bir deyişle homojenlik olmaksızın demokrasinin olmayacağını iddia eder. Schmitt’e göre, demokratik siyasal bir topluluk içinde çoğulculuğa yer yoktur. Demokrasi, homojen bir demos’un varlığını gerektirir ve bu durum her türlü çoğulculuk olanağını dışlar. Schmitt’e göre, liberal çoğulculuk ile demokrasi arasında üstesinden gelinemez bir çelişki olmasının veya ‘liberalizmin demokrasiyi demokrasinin de liberalizmi olumsuzlamasının’ nedeni budur (Mouffe, 1993, 105; 2002a, 59; 2005a, 14). Ancak, Mouffe için Schmitt’in çözümü kabul edilemezdir, zira Schmitt, tözsel normatif ve toplumsal homojenliğin gereğine inanır. Mouffe, liberalizmin siyasi olan boyutu kavrayamaması konusundaki yeteneksizliği⁸ konusunda Schmitt ile hemfikirdir fakat bunun bizi liberalizm toptan reddine götüreceğini kabul etmez. Bu yüzden kendisini ‘Schmitt’i ile Schmitt’e karşı’ kullanan biri olarak görür.

⁸ Schmitt’e göre, “Burjuva liberalizmi doğası gereği devleti ve siyasal’ı inkar eder; burjuva liberalizmi devleti ve siyaseti nötrleştirir, depolitize eder.” “Liberal düşünce, devleti ve siyaseti sistematik biçimde teğet geçer ya da dikkate almaz; bunun yerine iki heterojen alanın sürekli yenilenen tipik iki ucu arasında hareket eder: Ahlak ve ekonomi, tin ve iş, eğitim ve mülkiyet” (Schmitt, 2007: 81, 91).

Mouffe'a göre, modern liberal demokrasi bir 'paradoks'tan, nihai olarak çelişkili iki buyruk arasında, kurucu bir gerilimden meydana gelir: bireysel özgürlük ve hukukun üstünlüğü (liberal buyruk, çoğulculuk) halk egemenliği ve eşitlik (demokratik buyruk, eşdeğerlik). Mouffe'a göre, iki buyruk birleştirilebilir, ancak bir mantık diğerini olumsuzladığından nihai olarak asla tümüyle uzlaştırılmaz. Modern demokrasi, özgüllüğü iki farklı gelenek arasındaki eklemlenmeden doğan toplumun, yeni bir siyasi biçimidir. Bir tarafta hukuk düzeni, insan haklarının korunması ve bireysel özgürlüğe saygıdan oluşan liberal gelenek, diğer tarafta ana fikirleri, eşitlik, yöneten ve yönetilen arasındaki özdeşlik ve halk egemenliği olan demokratik gelenek. Bu iki farklı gelenek arasında zorunlu hiçbir ilişki yoktur, yalnızca olumsal ve tarihsel bir eklemlenme vardır (Mouffe, 2002a, 14-15; 2002b, 95-96; 1996, 25; Mouffe, 1993, 133; 2005b, 129). İki ilke ve gelenek arasındaki bu kurucu gerilim modern demokrasinin 'indirgenemez' gerilimidir. Liberalizm ve demokrasi arasındaki olumsal eklemlenme asla uyumlu bir birlik üretmez. Sonuç olarak, Mouffe, uzlaşma ve mutabakat arayışının terk edilmesi gerektiğini ve demokratik kuramın bu paradokstan yola çıkması gerektiğini savunur. *Demokratik Paradoks*'un temel tezlerinden birine göre, liberal demokrasi son kertede birbiriyle uyuşmaz iki mantığın (liberal fark(lılık) mantığı ve demokratik eşdeğerlik mantığı) eklemlenmesinin sonucudur ve bunları kusursuz biçimde uzlaştırılabilmek olanaksızdır (Mouffe, 2002a, 16).

Mouffe'a göre, çoğulcu bir demokrasi kamu alanında rasyonel bir konsensüse ulaşmayı amaçlayamaz. Çünkü iktidar ve antagonizmanın ortadan kaldırıldığı rasyonel konsensüsün gerçekleştiği bir yer olarak kamusal alan olanaklı değildir. Her konsensüsün, kalıcı olmayan bir hegemonyanın geçici bir sonucu, bir istikrarlılaştırma gücü olarak var olduğunu ve daima, dışlama biçimini gerektirdiğini kabul etmek zorundayız. İktidarın rasyonel bir tartışmayla feshedileceği ve meşruluğun salt rasyonaliteye dayanabileceği fikirleri demokratik kurumları tehlikeye sokan yanılsamalardır (Mouffe, 2002a, 109; 1998, 24).

Mouffe'a göre, iktidar ilişkilerinin toplumsalın kurucusu olduğunu kabul edersek demokratik siyaset için esas soru, iktidarın nasıl bertaraf edilmesi değil, demokratik değerlerle daha çok bağdaşan iktidar biçimlerinin nasıl kurulacağı olur (Mouffe, 1999a, 753; 2002a, 33, 105). Demokratik toplum, artık, toplumsal ilişkilerde kusursuz bir uyum ve mutlak saydamlık hayalini gerçekleştirecek bir toplum olarak

tasarlanamaz. Bir topluma demokratik karakteri, ancak, hiçbir toplumsal aktörün, kendisine bütünü temsilini atfedemeyeceği gerçeğiyle verilebilir. Demokrasiye asıl tehdit, antagonizmanın sökülüp atılmaz karakterini yadsımak ve evrensel bir rasyonel konsensüsü hedeflemektir (Mouffe, 2002a, 32-3, 105).

İktidar ilişkilerinin kuruculuğunu kabul etmek uzlaşmış bir demokratik toplum yanlış idealini terk etmeyi gerektirir. Demokratik konsensüs sadece *çatışmalı/çatışmaya dayalı bir konsensüs* olarak düşünülebilir. Demokratik tartışma, herkesin kabul edeceği *tek* rasyonel çözüme ulaşmayı amaçlayan müzakere değildir, muarızlar arasındaki karşılaşmadır. Bu model, siyasal topluluk bağlamında, rakibin ortadan kaldırılması gereken bir düşman olarak değil, daha ziyade varoluşu meşru ve hoş görülmesi gereken bir muarız olarak düşünülmesini gerektirir. Siyaset alanında, agonistik çoğulculuk yaklaşımı, ‘öteki’yi artık yok edilecek bir düşman olarak değil, fikirleriyle mücadele etmeyi sürdürsek de fikirlerini savunma hakkını hiçbir zaman sorgulamayacağımız birisi olarak, yani ‘muarız’ olarak görür. Muarızlar birbirleriyle mücadele eder, fakat konumlarının meşruluğunu sorunsallaştırmazlar. Muarızlar, liberal demokrasinin etik-siyasi ilkelerine ortak bağlılığı paylaşırlar (Mouffe, 1999b, 4; 1993, 4; 1995, 263; 1997, 26; 1999a, 755; 2002a, 106; 2005a, 20; 2005b, 126).

Mouffe, Stavrakakis gibi, bizi bölünmüş özneler olarak kabul eden bir bağ yaratmaya çabalayan psikanalitik ‘Gerçek etiği’ni (ethics of the Real) savunduğu çoğulcu demokrasi modeline uygun bulur. Bu etik görüşü, olanaksız bir uzlaşmayı hayal etmez, çünkü yalnızca iyiye ilişkin fikirlerin çokluğunun indirgenemez olduğunu değil, aynı zamanda antagonizma ve şiddetin de sökülüp atılmayacağını kabul eder (Mouffe, 2002a, 141).

Mouffe’a göre, demokrasinin radikalleşmesi, demokrasinin hiçbir zaman tümüyle gerçekleşmeyeceğini, onun her zaman uğruna mücadele vereceğimiz ama asla ulaşamayacağımız bir *proje* olarak kalacağını anlamayı ve nihai hedef diye bir şey olamayacağının kabul edilmesini gerektirmektedir. Demokrasi, doğası gereği açık ve tamamlanmamış kalmalıdır, diğer bir deyişle sürekli ileriye doğru işlediğimiz bir süreçtir (Zournazi, 2004, 137; Mouffe, 2005b, 131). Mouffe’a göre, radikal demokrasi anlayışları, Jacques Derrida’nın ‘gelecek olan demokrasi’⁹ (democracy to

⁹ Geleceğe açık bir biçim olarak demokrasi her zaman gelmekte olan (coming) ve asla ulaşamayacağımız, tamamlanamaz, kapatılamaz bir şeydir. Bu yaklaşıma göre, demokrasi bir ‘görev’ veya proje olarak düşünülmelidir. Derrida’nın demokrasi kuramına yaklaşımı için; (Fritsch, 2000; Patton, 2007).

come) dediği şeyle bağlantılıdır; bu, demokrasinin asla tam olarak erişilemeyecek bir şey olduğunu kavramayı gerektirmektedir (Zournazi, 2004, 136).

Habermas, iktidarı anlamak için çok az şey geliştirdi ve çözmeye çalıştığı şeyin parçası haline geldi. Eğer hedefimizi Habermasçı ideallere (tahakkümden özgürlük, daha fazla demokrasi ve güçlü bir sivil toplum) doğruysa ilk görevimiz iletişimsel ussallık ütopyasını anlamak olmamalı, iktidarın gerçekliklerini anlamak olmalıdır. Bunu yapmak için Foucault'nun çalışmalarına dönmemiz gerekir (Flyvbjerg, 1998, 219).

3.2. Michel Foucault

3.2.1. İktidar, Devlet, Yönetim ve Yönetimsellik

Habermas'dan farklı olarak Foucault'da iktidar ve iktidar ilişkileri kavramları kurumlardan kaynaklanıp oradan toplumsal gövdeye yayılan sabit bir merkeze (sistem) sahip olarak düşünülmez. İktidar, dağılmış, çoğul, belirlenmemiş, başkalaşabilen, toplumsal gövdede kök salmış toplumun yerel ve kılcal alanlarında işleyen üretken, öznesiz bir ağdır. İktidar ve iktidar ilişkileri formel siyasetin yüzeyinin, sınırlarının ve 'baskıcı' makro yapıların, siyasal kurumların ötesinde tam da gündelik hayatın dokusunda konumlandırılır.

Habermas'ın sistem kavramı çerçevesinde merkezileştirdiği iktida Foucault için bir kurum ve yapı, bazılarının baştan sahip olduğu belirli bir güç değil, belli bir toplumda karmaşık bir stratejik duruma verilen addır. İktidar ilişkileri, Habermas'ın yaşamdünyası'ndaki ilişkilere dışsal bir güç değil onlara içkindir. Dolayısıyla, iktidar her yerdedir; her şeyi kapsadığından değil, her yerden geldiğinden dolayı her yerdedir (Foucault, 1978, 93-94). İktidar, merkezi bir konumdan, yekpare bir kurumdan kaynaklanmaz. İktidar, egemen siyasal fail veya güç (kral, devlet, halk, egemen sınıf) sahip olabileceği bir şey değildir. Ona göre, yapılması gereken, iktidarı sınırları hukuksal hükümler ve devlet kurumu tarafından çizilmiş yasa ve yasaklama kavramları etrafında örgütlenmiş Leviathan modelinin ötesine geçmek ve iktidarın analizini, tahakküm teknik ve taktiklerinden hareketle yapmak (Foucault, 2005b, 111) ve siyaset teorisinde kralın kafasını uçurmaktır (Foucault, 2005a, 72).

Bu çerçeve içinde Foucault iktidarı, 'iktidarın mikrofiziği' dediği mikro düzeyden başlayarak yukarıdan aşağıya değil aşağıdan yukarıya doğru çözümler. Verili bir

zaman ve toplumdaki güç ilişkilerinin genel bir matrisi olarak düşünölen iktidarı kendi maddiliğinde gündelik yaşamdaki işleyişinde anlamak istiyorsak mikro-pratikler düzeyinin ötesine gitmeliyiz (Smart, 1983, 83; Dreyfus ve Rabinow, 1982, 185-86).

Problemini insanlar (kendilerini ve diğerklerini) hakikat üreterek nasıl yönettiklerini anlamak olarak tanımlayarak (Foucault, 1991, 79) Foucault burada nasıl sorusunu sorar. İktidar metafiziğı' ya da 'ontolojisi'nden kaçmak adına iktidar nedir, nereden gelir sorularına yanıt aramaz. İktidarın 'nasıl'ını inceler. Yanıtlamaya çalıştığı soru, 'bazıları niye tahakküm kurmak istiyor? Neyin peşindeler? Genel stratejileri nedir?' sorusu değil; 'tabi kılma prosedürü düzeyinde ya da bedenleri tabi kılan, hareketleri yöneten, davranışları yönlendiren sürekli süreçler düzeyinde, tam o anda, işler nasıl olup bitiyor?' sorusudur (Foucault, 2005b, 106; 2005c, 69).

Foucault, genel bir iktidar kuramı sunmaz, toplumsal yapı içinde iktidarın işleyiş biçim ve mekanizmalarına, iktidarın nasıl çalıştığına odaklanan iktidar tematiğı (analytics) sunar. Devleti olanaklı kılan iktidar pratiklerini inceler. İktidarın kökenini, kaynağını veya buna sahip olan bir fail aramaz. Böylece, yönetim tematiğı ve nasıl (yönetiyoruz ve yönetiliyoruz) sorusuna öncelik veren iktidarın nasıl çalıştığına bakan yönetimselliğe geçer. Yönetim ve yönetimsellikle Foucault, devletin makro-düzeyiyle (toplum, nüfus, iktidar teknolojileri) iktidarın mikro düzeyini (birey, beden, benlik teknolojileri) birleştirmeye çalışır.

Foucault, iktidara dair bütün olguları devletten türetmenin hatalı olduğunu söylerken kast ettiği şey devletin önemsiz oluşu değil iktidar ilişkileri analizinin devletin sınırlarını aşmasıdır. İktidar ilişkilerinin devletin sınırlarını iki anlamda aştığını düşünür; ilk olarak, devlet bütün gücüne rağmen bütün fiili iktidar ilişkileri alanını işgal edebilecek güçten yoksundur. İkincisi, devletin ancak zaten var olan iktidar ilişkileri temelinde işleyebilmesidir. Devlet, bedeni, cinselliğı, aileyi, akrabalığı, bilgiyi, teknolojiyi, vb. kuşatan bir dizi iktidar ağı karşısında üstyapısal konumdadır (Foucault, 2005a, 73; 2005e, 43). Foucault daha sonra, 'Özne ve İktidar' başlıklı makalesinde, devletin sadece iktidarın uygulanma biçimi ya da yerlerinden biri – en önemlisi olsa bile – olmadığını, tüm diğerk iktidar ilişkisi türlerinin bir biçimde devlete gönderme yaptığını söyler. Önceki pozisyonuyla çelişecek biçimde iktidar ilişkilerinin devletten türediğini iddia etmez, iktidar ilişkilerinin giderek devletleştğini savunacaktır (Foucault, 2005c, 79).

Foucault burada devleti yönetim problematiği içine oturtmaktadır. Foucault'ya göre, devlet her zaman önceden var olan bir nesne değildir. Devlet sadece maddi bir yapı ve düşünme biçimi değil, aynı zamanda yaşanan ve cismanileşen bir deneyimdir. Devlet, siyasal stratejilerin ve toplumsal iktidar ilişkilerinin bir etkisi ve aracı olarak tasavvur edilir. Devlet siyasal eylemden önce var olan homojen, istikrarlı bir aktöre indirgenmediği müddetçe stratejilerin bir *etki*'sidir. Devlet önceden var olan ve siyasal süreci belirleyen bir köken-özne olarak oldubitti biçimde varsayılmaz (Lemke, 2007, 48-53). Devlet özgül ve kesintili (discontinuous) bir gerçekliktir (Foucault, 2008, 5). Devletin özü yoktur. Devlet ne evrenseldir ne de iktidarın özerk bir kaynağıdır. Devlet, daimi devletleşmenin (statification) etkisi, profili, hareketli biçimlenmesidir. Devletin kalbi yoktur, sadece iyi veya kötü hisleri olmaması nedeniyle değil aynı zamanda içerisi (interior) olmaması nedeniyle bir kalbi yoktur. Devlet, çoğul yönetimsellikler rejiminin mobil bir etkisinden başka bir şey değildir (Foucault, 2008, 77). Devletin kendi işlerliğini olanaklı kılan çok sayıda iktidar ilişkisinin kodlanmasından meydana gelir (Foucault, 2005a, 73). Maddi ilişkilerin, pratiklerin bileşiminin sonucu olan devlet stratejik eylemin alanı olarak görülür. Dolayısıyla bakılması gereken yer, devletin genel, global biçimi değil, çoğul noktalarda uygulanması biçimleridir. Siyasal iktidar üzerine bu perspektif, devletin, yönetim alanında tikel bir yer olduğunu savunur.

Foucault'nun Habermas'tan farklılaşmasını, özellikle, nüfusu ve topraksal bir bütünü yönetme işinin sadece devlet tarafından yapılmadığında hususundaki ısrarı üzerinden de izleyebiliriz. Foucault, yönetimin, nüfus boyunca yayılmış Habermas'ın demokratik potansiyeller attettiği kamusal ve özel kurumlar, failer aracılığıyla yerine getirildiğini savunur. Dolayısıyla yönetme işi sadece devletin eylemleriyle sınırlandırılmaz. İşverenler, gönüllü kuruluşlar, mali kuruluşlar vs. kısaca şimdi sivil toplum denilen alanın unsurları olan diğer kurumlar, failer devrededir. Nüfus ve topraksal birlik üzerinde iş başında olan devlet siyasal iktidarın tek merkezi değildir.

Devletin yönetimi, her tarafa yayılmış ve heterojen bir etkinliktir. (Hindess, 2005, 390-393). Devlet merkezli siyasal iktidar kavramına karşıt olarak yönetimin merkezlerinin çoğullaştığı savunulur. Söylemlerin ve yönetim tekniklerinin karmaşık ve mobil bir bileşkesi olan modern devlet kendisini oluşturan karmaşık kurumlar, örgütler ve aygıtlar arasında biçimlenen ilişkilere dayanarak yönettiği savunulur (Rose ve Miller, 1992, 176-178). İktidar, yönetim Habermas'ın terimleriyle sadece

sistem alanında değil, demokrasiyle organik olarak ilişkilendirilen yaşamdünyası düzeyinde de işlemektedir.

Habermas'ın iktidarı devlette merkezileştiren anlayışından farklı olarak Foucault'da yönetim insanlara rehberlik etme, onların davranışlarını biçimlendirme, yöneltme, yönlendirme, yönetme çabalarının bütünü içerir (conduct of conduct). Yönetim insanlara birtakım yasalar dayatmak değil; tersine şeyleri yönlendirmektir. Yani şeyleri, birtakım araçlarla şu ya da bu ereğe ulaşabilecek bir şekilde düzenlemektir (Foucault, 2005d, 276). Yönetim sözcüğü sadece siyasi yapıları ya da devletlerin yönetilmesini anlatmakla kalmaz, bireylerin ya da grupların davranışlarına nasıl yön verilebileceğini (çocukların, zihinlerin, toplulukların, ailelerin, hastaların yönetilmesi) de gösterir (Foucault, 2005c, 74-75; 2008, 1-2). Yönetim, sadece kendimizi ve diğerlerinin davranışlarını belli ilkeler ve amaçlar ışığında yönlendirdiğimizi, onlar üzerinde nasıl otorite uyguladığımızı içermez, devlet ve nüfus gibi soyut varlıkları nasıl yönettiğimizi de içerir. Yönetim, bir dizi teknik ve bilgi biçimi kullanarak arzularımız, amaçlarımız, çıkarlarımız, inançlarımız aracılığıyla çalışarak davranışlarımızı biçimlendirmeye çalışan çeşitli, çoğul otoritelerin ve failerin üstlendiği hesaplanmış ve rasyonel bir etkinliktir (Dean, 1999, 11-12). Yönetim kavramı, yönetimin modern sistemleri, devlet ve devlet-dışı otoriteler, arasındaki karmaşık ilişkiler setine işaret ederek (Rose, 1996, 41-42; 1999, 16) devleti ve toplumu yönetmeyi aynı işlemin farklı veçheleri olarak kavrayarak hakim sivil toplum söylemi ve Habermas gibi devlet toplum ikiliğine düşmez.

Sorunsallaştırıcı bir etkinlik olarak yönetim rasyoneliter, teknikler ve prosedürler aracılığıyla temas edilecek, ele alınacak sorunu olanaklı kılar ve belli stratejiler önerir. İktidar teknikleri ve siyasal programlar gerçekliği yönetilebilir, programlanabilir biçimler oluşturur. Yönetilmeye çalışılacak alanın (örneğin sosyal politika) öncelikle yönetilmeye uyumlu hale getirilmesi gerekir. Yönetilecek alan, alanın kavramları, sınırları, özellikleri tanımlayıp (bilgi) özgül hale getirilmelidir. Böylece, bu alan, alanın aktörleri tarafından düşünülebilir, değerlendirilebilir, siyasal olarak hesaplanabilir, programlanabilir bir hale gelir, hakikat rejiminin menziline girer.

3.2.2. Yönetimsellik

Yönetimsellik (governmentality) kavramı ile Foucault, bireylerin ve kolektivitelerin yönetilmesini amaçlayan pratik alanlarına ve idare (conduct) biçimlerine dikkat çeker. Bu kavramla Foucault, iktidarın mikrofiziği kavramını toplumsal makro-yapılara ve devlet olgusuna doğru genişletir. Yönetimi yapısızlaşmış bir süreç olarak gören yönetimsellik literatürünün paylaştığı genel ilke devleti iktidarın merkezileşmiş yeri olarak ayrıcalıklı kılınmasının reddedilmesidir. Habermas'ın yaşamdünyası-sistem ikiliğine yaslanarak türettiği demokratik kamusal alan Foucault için normatif ve pürüzsüz değil, iktidar ve çelişki yüklüdür.

Foucault'ya göre, yönetimsellik “hedefi nüfus, temel bilgi biçimi ekonomi politik ve esas teknik araçları güvenlik aygıtları olan bu çok spesifik; ama karmaşık iktidar biçiminin uygulanmasını sağlayan kurumlar, prosedürler, analizler ve düşünceler, hesaplar ve taktiklerden oluşan bütün”dür (Foucault, 2005d, 285). Yönetimin nihai amacı nüfus, nüfusun sağlığı, refahı, koşullarının iyileştirilmesi, zenginliğinin, yaşam süresinin, sağlığının, vb. artmasıdır. Temel mekanizması ise güvenlik aygıtlarıdır (Foucault, 2005d, 282).

Yönetimsellik, nüfusun refahı, sağlığı ve mutluluğunu bilme ve yönetme çabalarında cismanileşen düşünme ve eylemde bulunma biçimleri olarak siyasal rasyonalitelerde somutlaşır. Siyasal bir rasyonaliteler yönetilen gerçekliği basitçe “sunan, temsil eden” safi, tarafsız bir bilgi değildir. Siyasal rasyonaliteler, dışsal bir kerte değildir, içinde iktidarın uygulanmasının “rasyonel” hale getirildiği söylemsel bir alan yaratılmasını sağlayan yönetimin bir ögesidir. Yönetimsellik kavramı iktidar teknikleri (kurumlar, pratikler) ve bilgi formlarının (rasyonaliteler, söylemler) karşılıklı olarak kurulduğunu gösterir (Lemke, 2001, 191; 2002, 50-56).

Foucault, Habermas'ın yaşamdünyasının sömürgeleşmesi tezine paralel fakat farklı bir tez ileri sürer. Günümüzde daha önemli olan şey “devletin toplumu tahakküm altına alması veya toplumun devletleşmesi değil, devletin yönetimselleşmesidir” (Foucault, 2005d, 286). Habermas'tan farklı olarak iktidar ilişkileri alanını devlet formuna indirgemez, bu formun stratejik bir alan olan devlette nasıl yoğunlaştığını gösterir. Foucault, modern devletin iktidarın merkezi yeri olarak sabitlenmesine karşı çıkar ve devletin kendisini yekpare bir kurum veya aygıt olarak değil yayılmış pratikler seti olarak görür. Bu merkezsiz, yayılmış pratikler seti özgürlük alanı olarak

tasavvur edilen sivil toplumla (yaşamdünyası) özdeşleştirilen alanlarda işler. Tam da bu nokta iki düşünürün karşı karşıya geldiği zeminlerden biri olan neoliberal iktidar tarzının ele alınmasına kapı aralar.

3.2.3. Neoliberal Yönetimsellik

Neoliberalizmle birlikte yönetimselliğin yeri iktidarın yekpare imgesi olarak devletten özerkleşmekte, heterojenleşmekte, birçok ayrı işleve bölünmekte, küresel, bölgesel, yerel düzeylerde iş gören birçok farklı faile (şirketler, kamusal ve özel kurumlar ve hükümet dışı birimler, sivil toplum örgütleri) havale edilmektedir. Yönetimin neoliberal biçimleri, böylece bireyleri onlardan sorumlu olmaksızın yönlendirecek ve kontrol edecek, uzaktan yönetecek, dolaylı iktidar teknikleri geliştirir. Bu, önceki dönemin (refahçılık) siyasal rasyonalitesinden, iktidar tekniklerinden, programlarından (sosyal güvenlik, vergi rejimi, istihdam) vatandaş toplumsal düzene bağlayan mekanizmadan bir kopuş anlamına gelmektedir.

Klasik liberalizmden ve onun bireyinden (homo economicus) farklı olarak, neoliberalizm yönetimin rasyonelliğini bireylerin rasyonel eylemlerine bağlar. Referans noktası artık önceden verili insan doğası, yönetimin eylemlerini düzenleyen ve sınırlayan hepimizin saygı duyması gerektiği doğal bir özgürlük değildir. Yeni ilke, ekonomik-rasyonel bireylerin rekabetçi ve girişimci davranışlarında somutlaşmaktadır (Lemke, 2001, 200; Rose, 1996, 50-62; Gordon 1991; Burchell, 1996). Neoliberal dönemin temel niteliği, girişim formunu bütün davranışlara genişletilmesi, bu kültürün teşvik edilmesidir (Burchell, 1996, 29; Lazzarato, 2009; Dardot, Laval, 2012, 361-408; Brown, 2005). Neoliberal yönetim toplum aracılığıyla yönetmeye çalışmaz, bireysel vatandaşların düzenlenmiş seçimleri aracılığıyla yönetmeye çalışır. Bireyler, kendi kendini gerçekleştirme ve kendi kendini tatmin eden seçim ve arzularının özneleri olarak kurulurlar. Bireyler kendi özgürlükleri aracılığıyla yönetilirler (Rose, 1996, 41; Foucault, 2005c, 75).

Neoliberal yönetimsellik söylemi, rasyonalitesi ve pratiği içinde insanlar, kendi kendini gerçekleştirme sürecinde aktif seçimler yapan, yaptıkları seçimlerin girişimci özneleri olarak kodlanır, kendi kendini harekete geçiren özneler olarak teşvik edilirler. Neoliberal yönetim tarzı girişimci, riski yöneten, ihtiyat, sorumluluk sahibi aktif vatandaşın iktidarını canlandırmaya dayanır. Yeni özne, “yaşam kalitesini yaptığı seçimlerle arttıran aktif birey”dir (Rose, 1996, 57). Neoliberal yönetimsellik

artık toplum yoluyla değil özerk toplumsal aktörlerin (vatandaş, tüketici, girişimci, işveren, yönetici vb.) düzenlenmiş tercihleri aracılığıyla yönetmeye çalışır. Bireysel özneyi ve diğer toplumsal birliktelikleri “sorumlu” kılma stratejisi hastalık, işsizlik, yoksulluk gibi toplumsal risklerin üstlenilmesinde bir değişikliği gerektirir. Toplumsal yaşamda bireyler sorunları ‘kendi kendine bakarak’ çözmesi gereken tek sorumlu fail haline getirilir. Lemke’nin ifadesiyle neoliberal yönetim tarzının anahtar özelliği, sorumlu ve ahlaki birey ile iktisadi-rasyonel ihtiyatlı, basiretli (prudent) aktör olarak birey arasındaki uyumu yaratmasıdır (Lemke, 2002, 59; 2003, 177).

Neoliberal yönetimselliğin yeni öznesi aktif, katılımcı, rasyonel ve sorumlu faildir. Neoliberalizm bireyleri kendi yaşamlarına özgül girişimci bir biçim vermelerini teşvik eder. Kendi hayatı üzerinde girişimde bulunarak yaşam kalitesini arttırmaya çalışan aktif, rasyonel, tercih sahibi bireyler inşa etmeye çalışan yönetsel tekniklere dayanan neoliberal yönetim tarzı, bireyleri ve kolektif aktörleri kendi özgürlükleri yoluyla doğrudan baskı ve müdahaleye başvurmaksızın uzaktan yönetmeye çalışan bir siyasal rasyonalitedir (Rose, 1996, 1999). Kamusal refah ve sosyal güvenliği gözden çıkaran neoliberalizm yönetim rasyonalitesine uygun olarak piyasada rekabetin belirlediği özel sigortayı, sağlığı, barınmayı teşvik eder. Özgürlük, rekabet, bireysel seçim, özerklik, birlikte başarıma, girişimcilik diliyle donatılan yönetim teknikleri refahçı kapitalizmin ‘toplumsal’ vatandaşından vazgeçer, seçim yapan, özgür vatandaşı kurmaya çalışır.

Bu özellikleriyle öne çıkan neoliberalizm, toplumsalın, toplumsal olanın sonu veya ölümü demek değildir. Toplumsal olan hala bilgi, müdahale, pratikler ve kurumlar alanı olarak yönetimin nesnesi ve hedefidir. Neoliberal yönetim tarzı toplumsalı değil toplumsalın refahçı biçimini sorunsallaştırır (Dean, 1999, 193). Neoliberalizm hedef olarak sadece ekonomiyi değil toplumu alır. Bütün pratikler (sağlık, güvenlik, refah ve eğitim vb.) iktisadi olanın tikel bir imajına göre (piyasa) yeniden yapılandırılır (Rose, 1999, 146).

Yönetim tarzında yaşanan, gerek dünyada gerek Türkiye’deki literatürde sivil toplumun baskıcı devletten özgürleşmesi, bastırılanın geri dönüşü, demokrasinin gelişmesi olarak tanımlanan bu değişiklik (‘devletin geri çekilmesi’), neoliberal bir yönetim tekniği olarak anlaşılmalıdır. Hali hazırdaki siyasal değişimler devlet egemenliğinin çöküşü olarak değil, çeşitli toplumsal alanlardaki bireysel sorumluluğu, özelleştirilmiş risk-yönetimini, güçlendirme (empowerment)

tekniklerini, girişimcilik modellerini teşvik eden ve kurumsallaştıran yönetim formlarının geliştirilmesi olarak anlaşılmalıdır. Günümüzde deneyimlediğimiz şey, ne siyasetin sonu ve siyaset-sonrası (post-politik) bir durum ne de devlet egemenliğinin azalmasıdır. Formal tekniklerden enformel tekniklere doğru bir yer değiştirme, toplumsal iktidar ilişkilerinin yeniden yapılandırılması ve yönetimin yanında yeni aktörlerin (sivil toplum örgütleri) ortaya çıkması söz konusudur. Bu dönüşümler devlet-olma durumunda (statehood) ve devlet ve sivil toplum aktörleri arasındaki ilişkilerde temel dönüşümlere işaret eder (Lemke, 2002, 58-59; 2007, 45; Demirovic, 2003).

Yönetim zihniyeti neoliberalizmi sadece ideolojik bir retorik veya siyasal-iktisadi bir gerçeklik olarak değil zaten var olan bir toplumsal gerçekliği yaratmaya çalışan siyasal bir proje, siyasal bir rasyonalite olarak kurmaya çalışır. Bunu yapmaya çalışarak sadece bireylerin değil, devletin, kamu kurumlarının, şirketlerin sorumlu, esnek ve özerk olması gerektiğini telkin eden neoliberal uyumu ifşa eder (Lemke 2002, 60, 2003, 178).

Yönetimsellik literatürü, devleti bütün kötülükleri kaynağı olarak kodlayan neoliberal yönetim tarzı ve egemen sivil toplum görüşünden farklı olarak sivil toplumu iktidardan muaf bir alan olarak düşünmez. Foucault'ya göre, sivil toplum yönetimi reddeden, iktidara muhalefet eden bir ideolojik kurgu veya ilkel (aboriginal) bir gerçeklik değildir. Sivil toplum, yönetim için yaratıcı yönetim tekniklerinin gelişmesinin, sorunsallaştırmanın zeminidir. Yönetimin hedefi ve nesnesidir. Sivil toplum, devlete ve siyasal kurumlara karşıtlığın kaynağı veya temeli olan tarihsel-doğal olarak verili bir şey değildir. Sivil, öncelikli ve dolayimsız (immediate) bir gerçeklik, felsefi bir fikri değildir. Modern yönetsel teknolojinin parçasını oluşturan bir şeydir. Sivil toplum devletten ayrı ve kendi başına yaşamaz. Sivil toplum devletin sonu gelmeyen özsel doğasına karşı duran doğal olarak verili bir özgürlük alanı değildir. Yönetimin siyasal teknolojilerinin işlediği bir alandır (Foucault, 2008, 296-297; Ashenden, 1999, 154).

Devlete ve siyasal idarenin bürokratik aygıtlarına panzehir olarak düşünülen sivil toplumun kavramsal ve tarihsel olarak siyasal iktidarın uygulandığı belirli bir alan olduğunu savunur (Rose, 1999, 169). Siyaset, iktidar tam da vatandaşların özgür ve siyasal olarak aktif özneler olarak oluşturulduğu sivil toplum düzeyinde işler (Cruikshank, 1999, 44).

Siyasal iktidarın yeniden biçimlendirilmesi, işleyişi, mekanizmaları devlet ve sivil toplum karşılığıyla anlaşılmaz. Sivil toplum, devlet ayrılığı neoliberal yönetim tarzının mantığıyla uyumlu bir karşıtlıktır. Özgürlük, özerklik yaşamdünyası, gönüllü birliktelikler alanı olarak sunulan sivil toplum iktidarın uygulanmasının zemini ve mekanıdır.

Demokrasiyi formel-biçimsel bir düzeye sıkıştıran, devletten özerk bir sivil toplumun gelişiminin varlığına dayandıran kapitalist ekonomi ve devletten özerk olan sivil toplum görüşü, tarihi birbirleriyle antagonistik ilişki içinde olan iki homojen varlığın (sistem-yaşamdünyası, devlet-sivil toplum) karşılaşmasına mücadelesine indirger. ‘Öteki’ni anlamanın, hoşgörünün, demokratik müzakerenin, çokkültürcülük siyasetinin mekanı olarak sunulması siyaseti siyasetten arındıran (post-politik) bir söyleme dayanan neoliberal bir demokrasi tasarımına kapı aralar. Bu tasarım içinde yoksulluk, sömürü gibi toplumsal üretim ilişkilerinin, kapitalizmin ürettiği eşitsiz ilişkiler, yapısal sorunlar, mülkiyet ilişkileri gönüllü birliktelik, özgürlük, rasyonalite, müzakere, iletişim yeri olan adeta bir ütöpik alanın (sivil toplum) kapısından içeri giremiyor. Bu demokrasi tasarımı ve sivil toplum söylemi iktisadi alanı sorunsallaştırmadığı, bu konuda semptomatik bir sessizliğe büründüğü için siyaseti siyaset dışına iten bir yaklaşım olarak görülmesi gereklidir. Bu çerçevede içinde, sivil toplumdaki ‘farklılıkların barışçıl oyunu’nda sosyo-politik çatışmanın zemini sınıflar arası mücadeleden kimlik-fark-tanınma mücadelesine doğru bükülür. Sivil toplum, yaşamdünyası içindeki eşitsiz iktidar ilişkilerini, sınıfsal çatışmayı paranteze alan bu konsensüs yönelimli, söz merkezli uyum ontolojisinden farklı olarak iktidar ilişkilerinin sivil topluma içkin olduğu unutulmamalıdır.

Farklılıkların ve çoğullukların çatışmasız ve antagonizmasız barış içinde bir arada yaşadığı, gönüllü, özerk etkinlik, katılımcı siyasal kültür, hoşgörü, özgürlük, pazarlık, uzlaşma, müzakere ve konsensüs alanı olarak kavramsallaştırılan bir ilişkiler ve süreçler bütünü içinde iktidar ilişkileri teorik bakımdan fiilen hükmünü yitirmektedir. Bu kadar ‘rasyonelleştirilen’ bir alanda iktidar ilişkilerinin izini sürmek olanaksızlaşmaktadır.

Siyasal iktidarın neoliberal yeniden biçimlendirilmesi, devlet-sivil toplum ikiliği ve dışsallığı içinden düşünen Habermas’ın yaklaşımında demokrasinin, özgürlüğün ve iletişimin gelişmesi, filizlenmesi için derin potansiyeller barından bir süreç olarak görülürken; Foucault’nun yaklaşımı özgürlük, özerklik yaşamdünyası, gönüllü

birliktelikler alanı olarak sunulan alanın bizatihi iktidarın uygulandığı bir zemin olduğunu savunmaktadır. Foucault, ‘sivil toplumun devletten özgürleşmesi’ olarak formüle edilen dönüşümden demokrasi türetmez. Habermas’ın müzakereyi, iletişimi, anlamayı, demokrasiyi, katılımı yerleştirdiği zemine Foucault iktidarı, yönetimselliği yerleştirir. Habermas’ın normatif olanın izini sürdüğü, peşine düştüğü ilişkiler ağı içine Foucault iktidarı yerleştirir. Habermas’ın idealleştirdiği zemini Foucault sorunsallaştırır. Habermas’ın yaşamdünyasının sisteme, sivil toplumun devlete karşı güçlenmesi olarak okuduğu bu ilişki ve süreçler bütünü Foucaultcu perspektif içinde iktidar ilişkilerinin neoliberal yeniden biçimlenmesi, yapılandırılması deneyimidir. Çoğulculuğa, aktif yurttaşlığa, uyuma, konsensüse dayalı görüşüyle Habermasçı siyasal dil sivil toplum ve demokrasiyi kendi kendine gönderme yapan, soyut bir genel iradeye, faile dönüştürerek maddi eşitsizlikleri, farklılıkları, iktidar ilişkilerini kavramsallaştırmaz. Bu siyasal dil, devlet ve sivil toplum ilişkisini ısrarla iki homojen varlığın karşı karşıya geldiği ikili karşıtlığa dayalı düalist bir momente çekmektedir. Sosyo-ekonomik alandaki iktidar ilişkilerini siyaset dışına iten bu sivil toplum ve demokrasi soyutlaması piyasanın tümüyle dizginsiz hale gelmesi ve devletin toplumsal yüklenimlerinden geri çekilmesinin önünü açan neoliberalizmle paralellikler taşır.

3.3. Sivil Toplumun Siyasal Söyleme Dönüşü

Siyaset felsefesi ve toplumsal kuramın ihtilafli kavramlarından biri olan sivil toplum uzun bir sessizliğin ardından 1980’li yıllarda yeniden gündeme geldi. Bu yeniden keşif sonucu sivil toplum kavramı demokrasiye dair tartışmaların kalbine yerleşti. Kavramın yeniden gündeme gelmesinin iki ana nedeni söz konusudur. İlk olarak ileri kapitalist ülkelerdeki sermaye birikim sürecinin, Keynesyen refah devletinin, fordist modelin krizi. İkincisi, Orta ve Doğu Avrupa’da (özellikle Polonya) ve Latin Amerika’da muhalefet hareketinin, otoriter devletin baskılarına, müdahalelerine, her şeyi kuşatan pratiklerine karşı sivil toplum kavramı etrafında mücadele ederken resmi alan dışında ayrı bir toplumsal alan yaratmak çabasını kuramsallaştırmakta kullanılmasıdır.

Kavramının yeniden doğuşunun sosyo-ekonomik bağlamı, çerçevesi buradan kaynaklanıp hızlıca yayıldı. Devlet’e karşı sivil toplum retoriği siyasetin yeni düsturu, meta-dili haline geldi. Kavram üzerindeki günümüzdeki obsesyonun

kaynağı makro-tarihsel dönüşümün sonucu ortaya çıkan bu retorikte aranmalıdır. Bu retorik, bir sivil toplum kuramcısı olarak, birey ve devlet arasında konumlanan bağımsız, enformel ağlara, yerel cemaatlere, demokratik gönüllü birlik(telik)lere vurgu yapan Tocqueville'in yeniden keşfedilmesine dayanır.

Neoliberal kapitalizmin muzaffer yayılmacılığının bir ifadesi olarak devlet ve ekonomiden ayrı bir alan olarak sivil toplum kavramının yüceltilmesinin sosyo-politik-tarihsel koordinatlarını daha geniş biçimde konumlandırırsak karşımıza çıkan dönüşüm seti: Sovyetler Birliği'nin yıkılışı ve Soğuk Savaş sonrası devlet toplum ilişkilerinin neoliberal yeniden yapılandırılmasıdır. Sermaye birikiminin neoliberal biçimi ve sivil toplum söyleminin yükselmesi arasında kritik bir bağlantı söz konusudur. "Sivil toplumun yeniden canlanması, neoliberalizmin yükselişiyle aynı zamanda, neoliberalizmin hızla serpilip kendisine meşruiyet kazandırmakta kullandığı söylem ve aygıtlara içkin bir biçimde gerçekleşmişti" (Sinha, 2007, 271).

Yeni bir siyasal stratejinin merkezi bileşeni-ögesi haline gelen sivil toplum, devletten ayrı bir alan olarak muhalif hareketlerin dayanacağı bir yer niteliği kazandı (Buttigieg, 2005, 36). Ehrenberg (1998, 15), bu süreçte bu retorik'in sözcülerinin kuramsal olarak klasik siyasal iktisat, Tocqueville ve liberal cumhuriyetçiliğe ve Soğuk Savaş döneminin kitle toplumu ve totalitarizm literatürüne dayandıklarını dile getirmektedir.

Sivil topluma özgürleştirici potansiyeller atfetmek erken kuramların hiçbirinin yapmadığı bir şeydi. Sivil toplumun özgürleştirici potansiyellerin taşıyıcısı olarak siyasal dağarcığa girişini sadece yeni sol değil egemen siyaset bilimi de sahiplendi. Kavram 1980'lerden günümüze gerek dünyada gerek Türkiye'de ağırlıklı olarak demokratikleşme, demokratik konsolidasyon literatürü tarafından enflasyonist biçimde kullanılmaktadır. Örneğin, Samuel Huntington önceden güçlü devleti siyasal düzenin, istikrarın temel ilkesi olarak ele alırken daha sonra sivil toplum terimini demokratikleşmenin 'üçüncü dalga'sının merkezi kavramı olarak kullanmaya başladı. Sivil toplum, devlete (Leviathan) karşı demokratikleşmenin kalesi olarak görülmeye başlandı (Huntington, 1996). Devletten ve ekonomiden ayrı, özerk demokrasinin yeşerebileceği toplumsal bir mekan olarak sivil toplum ideali 'analitik bir kavramdan ziyade bir slogana dönüştü' (Lewis, 1993, 300).

Neoliberalizmin siyasal dilinde sivil toplum ve sivil toplum örgütleri teşvik edilip sosyo-politik ve ekonomik sorunlar (yoksulluk, iyi yönetim, demokratikleşme, insan hakları, çevre sorunları) karşısında görevlerinin başına çağrılan aktörler haline geldi. Sivil toplum demokrasinin kapısını açacak mistik bir anahtar, tüm problemleri çözecek ilerici siyasetin öznesi olarak sunuldu. Kavramın kullanımı, ulusal bağlamı (siyasetçiler, bürokratlar, medya, akademisyenler) aşır uluslararası (Dünya Bankası, IMF, AB, Birleşmiş Milletler) sihirli bir karaktere büründü. Sivil toplum artık bir projedir, telos'tur, nihai olarak varılması arzulanan mistik bir hedeftir. 'Sivil toplumun özgürleşmesi' zamanımızın hegemonik ideolojik projesi haline geldi (Ayers, 2006, 330). Neoliberal politikaların kabulü, sivil toplumun olmazsa olmazı haline geldi. Neoliberal demokrasinin toplumsal karakterinden arındırdığı demokrasi kavramı, sivil toplum özgürlük, demokrasi alanı olarak post-politik biçimde fetişleştirilmesine eşlik etti.

Sivil toplumun devletin boğucu pençesinden özgürleşmesi, zamanımızın hegemonik ideolojik projesi haline geldi. Yeni hegemonyanın doğuşu, Doğu Avrupa'daki sosyalist yönelimli devletlerin çöküşü Üçüncü Dünya'nın devletçi milliyetçi stratejilerinin cılız performansı, Batı'da devletin refahçılığının buhranı tarafından sahneye konuldu. Bunların hepsi bu toplumlardaki sınıf ilişkilerinin yeniden yapılandırılmasıyla ve toplum merkezli kalkınma ittifaklarının çözülmesiyle bağlantılıdır (Beckman, 1993, 20).

Neoliberal siyasal dil içinde sivil toplum kendi kendine göndermeye yapan, soyut bir genel irade, demokratik bir faile dönüşmektedir. Çoğulculuğun, aktif vatandaşlığın, uyumlu konsensüs alanı olarak sivil toplum görüşü maddi eşitsizlikleri, farklılıkları, iktidar ilişkilerini kavramsallaştırmaz. Bu siyasal dil, devlet ve sivil toplum ilişkisini ısrarla iki homojen varlığın karşı karşıya geldiği ikili karşıtlığa dayalı düalist bir momente çekmeye çalışır. Önceki bölümde tartıştığımız gibi sivil toplum sınıf mücadelesine açık bir alandır. Sosyo-ekonomik alandaki iktidar ilişkilerini depolitize eden bu sivil toplum soyutlaması piyasanın tümüyle dizginsiz hale gelmesi ve devletin toplumsal yüklenimlerinden geri çekilmesi anlamına gelir. Sivil toplum kavramının siyasal yeniden canlanması sermayenin siyasal tarihi bağlamı içine yerleştirilmelidir.

Neoliberalizmin yükselişinin rasyoneli ve siyasal bağlamı haline gelen toplumsal karakterinden arındırılmış neoliberal prosedürel demokrasi ve sivil toplum piyasanın

pürüzsüz işlemlerini teminat altına almaya dayanan bir hegemonya mücadelesi alanı olarak anlaşılmalıdır. Bu tasarım içinde devlet bütün kötülüklerin kaynağı olarak şeytanlaştırılırken sivil toplum ve piyasanın mücadele ve çatışma içeren siyasal doğası paranteze alınır. Sivil toplum ve piyasayı kendinde amaç haline getiren bu neoliberal siyasal dil bu kavramların anlamını kapatmaya yönelik bir sınıf projesinin bileşenidir. Bu türden iktidarın sınıfsal eşitsizliklerin, çatışmanın yaşandığı alan olmaktan çıkarılan sivil toplum görüşünü neoliberalizmin kucaklaması şaşırtıcı değildir.

Sivil toplum kavramının homojenleştirici, baskıcı ve bürokratik bir aygıt (devlet) 'direnen', içsel olarak demokratik ve barışçıl özelliklere sahip çoğulcu bir diyalog, tartışma alanı olarak geri dönüşünün düsturu 'devlete karşı demokrasi' ifadesinde somutlaşır. Devlet ve ekonominin dışında mütebaki bir toplumsal alan olarak düşünülen sivil toplum iktidar ilişkilerinin ve tahakküm mekanizmalarının işlemediği bir alan haline getirilir. Devletin sivil toplumun gelişmesini engelleyen esas etken olarak öne çıkarılmasına dayanan bu ikilik neoliberal siyasal dile hızlıca girdi.

Devlet-dışında her şeyi kuşatan içeren kavram kendisini kendisi olmayandan ayıran analitik sınırı yitirir ve açıklayıcı kapasitesini kaybeden, her şeyi yutan içi boş bir sese dönüşür. Edwards'ın tabiriyle 'kaypak', 'kaygan' bir kavram haline gelir. (Edwards, 2004, vi). Herkesin ağzından aynı anda çıkan sivil toplum 1980'lerin sonunda bir tür boş evrensel, bütün iyiliklerin etiketi haline geldi (Colas, 1997, 4). Günümüzde sivil toplumun aldığı biçim tam da budur. Örgütlü olan her hareket sivil toplum olarak tanımlanmaya ve Outhwaite'in tabiriyle sivil toplum pratikte toplum yerine kullanılmaya başlandı (Outhwaite, 2006, 102).

Neoliberal proje sivil toplum devlet ikiliğini temellük ederek söylemine dahil etti. Siyasete bulaşmama veya anti-siyaset söylemi sivil toplumun ethosu haline geldi. Sivil toplumu demokrasinin önkoşulu haline getiren bu söylem üzerinde neredeyse global bir konsensüs oluştu. "Dünya Bankası, demokrasiden gayri her türlü sebeple siyasetle ilişkisini kesmiş bir sivil toplumun en hassas destekçisi haline geldi. Demokratik söylemlerin bu şekilde neoliberal söyleme dahil edilmesi süreci, neoliberalizmin 1990'larda meşruiyet kazanmasında önemli bir rolü olan bir unsurdu" (Munck, 2007, 116-117). Bütün toplumsal düzeylerde emek ile sermaye arasındaki güç ilişkilerini sermayenin lehine olacak şekilde yeniden düzenlemeyi

amaçlayan bir sınıf politikası, siyasal bir proje olan neoliberalizm (Milios, 2007, 347) kendi imgesinde sivil toplum inşa etmek için bu ikiliği kullandı.

Önceki bölümde tartıştığımız gibi Marx, Gramsci ve Foucault devlet ve sivil toplumun sabit sınırlara sahip olmadığını, birbirlerine dışsal olmadığını içsel olarak bağlantılı olduğunu savunurlar. Bu alanı iktidardan muaf özerk birlikteliğe dayalı demokratik bir öze donatmazlar. Sivil toplumu rakip sınıf projelerin, siyasal programların, ideolojilerin tasarımların çarpıştığı, iktidarın uygulandığı ve iktidara toplumsal temellerin arandığı sosyo-politik bir mücadele alanı olarak kavrarlar. Devlet ve sivil toplumu iki ayrı, farklı varlık olarak ele almak yerine bunların tarihsel birliğinden bahsetmek daha isabetlidir. Sivil toplum iktidarın işlediği, hegemonya mücadelesinin yürütüldüğü bir alandır.

Bu egemen sivil toplum söylemi, 1980 sonrası dönemde Türkiye’de devlet-toplum-demokrasi üzerine olan literatürün terminolojisine aynı içerik ve dille girdi. Sivil topluma daha fazla iktidar daha fazla demokrasi arasında analitik denklik kuruldu. Homojen, demokratik, özerk, gönüllü birlik(telik)ler alanı olarak kavranan hegemonik sivil toplum soyutlaması sivil toplum ‘içindeki’ farklılıkların, iktidar ilişkilerinin siyasal doğasını anlamaktan uzaktır. Kendisine sabit bir demokrasi özü atfedilmeye çalışılsa da tarihsel olarak kurulup toplumsal olarak yeniden üretilen sivil toplumun sabit bir özü yoktur.

4. TÜRKİYE'DE SİVİL TOPLUM VE DEMOKRASİ TARTIŞMALARI

4.1. Patrimonyalizm ve Devlet Geleneği Tezi

Türkiye'de demokrasi, sivil toplum tartışmalarının veya siyasal alandaki sorunların kökenini Osmanlı İmparatorluğu'na kadar geri götüren bir yaklaşımın hakimiyeti söz konusudur. Bu yaklaşım Max Weber'den hareket ederek Osmanlı toplumsal-siyasal düzenin patrimonyal özellikler gösterdiğini ileri sürmektedir. Weber, patrimonyalizmi esasen siyasal bir egemenlik biçimi olarak, temel doğrultusu gelenekler tarafından belirlenen, gerekleri mutlak bir kişisel hukuk adına yerine getirilen bir egemenlik türü olarak tanımlar. Bu örgütlenme içinde bulunan toprakların tümü ve insanlar, bir devletin partimuanına aittir, devletin kimliğiyle padişahın kişiliği iç içe geçmiş, birbiriyle bütünleşmiştir (İnsel, 1996, 43; 1990, 28). Patrimonyal egemenlik, elindeki güç sayesinde ister aile reisi ister feodal lord veya patrimonial hükümdarda olsun, toplumsal ve ekonomik ilişkilerin kesin belirleyicisidir. Bu sistemde ise mevki ve itibarı tayin eden yasal düzen değil, hükümdarın lütfudur (İnalçık, 1994, 7-8). Padişahlar, bir kimseye berat, yani rütbe, nişan ya da toprak tahsis edildiğini gösteren imparatorluk belgesini vererek ya da verdiği beratı geri alarak, o kimsenin vergiden muaf ya da vergi ödeyecek grup içinde olduğuna karar verebilirlerdi (Mardin, 1969, 272). Hukuk, teorik olarak, 'hükümdarın kişisel iradesi' ya da 'son kertede bütünüyle hükümdarın ihsanlarından türeyen bireysel ayrıcalıklar ve öznel haklardan ibaret'ti (İnalçık, 1994, 17).

Osmanlı İmparatorluğunun toplumsal-siyasal-iktisadi kurumsal mimarisinin zeminini teşkil ettiği söylenen patrimonyalizmin, iktidarın geleneklere bağlı kalması, merkezin çevresine karşı baba rolünü üstlenmesi, mülkiyetin padişah devletinin kişiliğiyle temsil edilmesi gibi özellikleriyle öne çıktığı savunulmaktadır (İnsel, 1996, 56).

Patrimonyalizm çözümlemesinde, Weber, patrimonyalizmin uç bir örneği olarak Osmanlı devletinin özel niteliğinden söz eder. Rasyonel otoritenin her biçiminden farklı olan patrimonyal otorite, keyfi buyurma yetkisi temelinde işlediği yerlerde

sultanizm olarak tarif edilir. Patrimonyalizm ve en uç örneği halindeki sultanizm, geleneksel egemenliğin bütünüyle efendinin kişisel bir aracı olan bir idari ve askeri güç geliştirdiği zamanlarda ortaya çıkmaya eğilimlidir. Kısaca, efendinin her şeyi şahsı için sahiplenmesi demek olan patrimonyalizm keyfi buyurma yetkisi olarak işlediği yerlerde, bu sultanizm diye anılır. Ayırt edici niteliği, *askeri güç ve keyfi iktidar* ya da *despotizm* olan sultanizmin klasik mekanı Weber'e göre Yakın Doğu'dur. Osmanlı imparatorluk sistemini, Weberci anlamda 'sultanizm' yapan, Osmanlı sultanının kendi kişiliğinde siyasal ve ruhani iktidarı birleştirme iddiası olduğu söylenebilir. Yasal sınırları veya geleneksel kontrolleri tanımayan sultanizm patriarkal egemenliğin ya da partimonyalizmin saf biçimi olarak yorumlanabilir (İnalçık, 1994, 5-7).

Weber, patrimonyalizmi bir krallık hanedanın doğrudan uzantısı olarak örgütlenmiş herhangi bir hükümet için sultanizmi de kişisel despotizmin aşırı biçimlerini tarif etmek için kullanmıştı. Weber'e göre, patrimonyalizm/sultanizm birlikte olunca Doğu'da olabilecek en iyi hükümet tipini tarif ediyordu, oysa patrimonyalizm/feodalizm Batı için daha uygundu (Mardin, 1999, 60). Patrimonyal devlet kavramı Weber'in ideal tiplerinden biridir ve tanım gereği soyutlamadır, analitik araçtır. Dolayısıyla, gerçekliğin kendisini doğrudan yansıtmaz.

Patrimonyalizm, idari düzeyde devletin kurumsal mimarisinin hükümdarın kendi şahsi aracına dönüşmesi, devlete mutlak hakimiyeti anlamına gelirken, üretim ilişkileri düzeyinde mülkiyetin (tarım, ticaret ve zanaattan gelen gelirin) mutlak biçimde hükümdarın elinde toplanmasına işaret eder. Devletin toplumsal, iktisadi ilişkilerin mutlak belirleyicisi olduğu bir yapı, düzen 'serbest piyasa sistemi olmayan bir patrimonyal toplum' (Sunar, 1974, 17) olarak nitelenmektedir. Bu düzende toprak sahipleri ise Batı'daki gibi özerklik kazanamamış ve aristokrat bir sınıf haline gelememişlerdir (Mardin, 1969; Sunar, 1974; 2004). Bu çerçevede içinde kalındığında Osmanlı toplumsal formasyonu Batı örneğiyle karşılaştırmalı olarak ele alındığında en iyi sıfat "yoklar tarihi" olarak karşımıza çıkmaktadır: Sivil toplumun, devlet ve toplumu dolayımlayan ara tabakaların, özerk şehirlerin, burjuvazinin, aristokrasinin, sivil toplumdan doğan toplumsal sözleşmenin yokluğu.

Osmanlı İmparatorluğunu patrimonyal olarak niteleyen İnel, Weber'in bu patrimonyalizm tanımını kendi perspektifine bükerek dahil eder ve kavramın anlamını, çevrelediği siyasal egemenliğin ötesine taşır, genişletir ve bu egemenliğin

ötesine geçip, ‘derinleştirerek’ patrimonyalizmin bir toplumsal örgütlenme biçimi olduğunu ileri sürer (İnsel, 1996, 43; 1990, 28). Osmanlı İmparatorluğu’nda ve kısmen Türkiye Cumhuriyeti döneminde devlet-biçiminin ‘maddi iskeleti’ni oluşturduğu iddia edilen patrimonyalizmin renkten renge girerek yüzyıllar boyunca varlığını sürdürdüğünü ve Türkiye’nin dokusuna sindiğini ve giderek ‘bilinçaltı’na itilen bir refleks haline geldiğini söylemektedir (İnsel, 1996, 43). Türkiye’de devletin Osmanlı patrimonyalizminin temelleri üstünde yapılaşması, devletçi bir kolektif ‘bilinçaltı’nın varlık alanını genişlettiğini iddia eder (İnsel, 1996, 144).

Dolayısıyla, siyasal, kültürel ve iktisadi veçhelere sahip bütünlüklü bir tasarım olan devletçilik, devletin toplum üzerinde egemenlik kurma arayışının bir aracı olarak düşünülür (İnsel, 1996, 18-22). Toplumdaki her türlü dinamiği denetim ve gözetimi altında tutan, her toplumsal gelişmeyi devletin üstün çıkarları açısından değerlendiren, devlet dışı hiçbir toplumsal olgunun özerk meşruiyetini tanımayan bütüncül bir siyasal dünya olduğu savunulur (İnsel, 1990, 13). Osmanlı-Türkiye tarihinin günümüze kadar uzanan belli başlı yapılarından biri olan siyasal devletçilik meşruiyetini toplumsal ötesi bir tarihten aldığına inanır. Dolayısıyla, toplumsal faaliyetlerin meşruiyetinin devletin tespit ettiği yararlılık kıstasına tabi kılındığı otoriter, merkezîyetçi ve elitist bir siyasal tasavvurun ürünü olarak görür (İnsel, 1990, 147-148). Bu genişletilmiş tanım içinde, Osmanlı Devleti’nin bütün tarihi boyunca varlığını sürdürdüğü savunulan patrimonyalizm bürokratik bir idare pratiği, siyasal bir egemenlik biçimi olmanın sınırlarını aşan sosyo-politik bir zihniyet dünyasının, toplumsal tahayyülün bütününü imlemeye başlar. Bu zihniyet dünyasının, imgelemin, adeta her şeyi kuşattığı düşünülen pratiğin adı devletçiliktir.

Asırlar boyunca biçimi değişse de aktarılacak günümüze bozulmadan gelen bir ‘öz’ haline getirilen devletçilik, toplumsala nüfuz eden, özerk her dinamiği boğan sınırı ve dışarısı olmayan bir aşkın varlığa, bir heyulaya dönüşür. Siyasal kültür kavramını merkeze alan yaygın ve egemen yaklaşımlara benzer biçimde İnsel devlet-toplum ikiliğinden veya dışsallığından hareket etmektedir. Avrupa’da yaşanan pratikten farklı bir rota izlediği düşünülen Osmanlı’da-Türkiye’de devletin kaskatı kesildiği, meşruiyeti herhangi bir toplumsal aktör, özne ile paylaşmayı tekeline aldığı savunulmaktadır. Bu yaklaşıma göre, devletin özerk her toplumsal dinamikten, hareketten, örgütlenmeden korkmasının nedeni, meşruiyetini toplum içinde yerleştirememesi, toplumsaldan türetememesi dolayısıyla tümüyle toplumsal bir

boşluk üzerinde yükseldiği düşüncesinde aranmaktadır. Meşruiyetini dahi kendinden türeten bir devletin karşısında cılız bir toplum konumlandırılıyordu. Devletin esas ve daimi hedefi, pasif ve cılız bir nesneyi (toplumu) gözetlemek, denetlemek, yönlendirmek, tanzim etmek ve biçimlendirmektir. Bu argümanın doğal sonucu, nihai olarak varacağı durak devlet-toplum ikiliğidir. Devletin aktif özne, toplumun pasif nesne olduğu bir ikili karşıtlıktır (İnsel, 1990, 1996).

Weber'den hareketle Osmanlı toprak düzeninin patrimonyal özellikler gösterdiğini savunan bir diğer yazar Metin Heper de bütün ülkenin, tek bir mülk, *oikos* olduğunu adeta Sultanın geniş bir malikanesi olduğunu ileri sürmektedir (Heper, 1980, 83). Osmanlı'daki yapının patrimonyal olduğunu belirten Heper'in analizlerinde patrimonyalizm ve 'güçlü devlet' söylemi el ele gitmektedir.

Osmanlı geçmişinin, mirasının Türkiye'de siyasal alanın temel parametrelerini, demokrasiyi belirleyen, tayin eden bir kudrete sahip olduğu iddiasını İnsel gibi Heper de dile getirmektedir. Bu miras, (siyasal) 'kültür' kavramı çerçevesinde formüle edilmektedir. Siyasal kültür, açıklayıcı bir analiz birimi, bağımlı değişken olarak düşünülmemekte ve kültüre doğrudan ve kati bir belirleyicilik özelliği atfedilerek bağımsız değişken haline getirilmektedir. Osmanlı-Türkiye sürekliliği içinde bu kültürün öğeleri olan normların, kuralların, davranış örüntülerinin yüzyıllar boyu varlığını sürdürdüğü, günümüzde etkisinin sürdüğü savunulmaktadır (Heper, 2000; 2006). Bu patrimonyal, bürokratik-merkezi siyasal örgütlenme veya yönetim geleneği, idealleştirilen Avrupa dinamiği ve deneyiminin izlediği seyirden farklı bir yol tuttuğu söylenen Türkiye'nin nev-i şahsına münhasır bir tikellik olduğu yönündeki iddianın esas kanıtı olarak sunulmaktadır. Daha geniş biçimde ifade edersek, bu geleneğin ve kültürün günümüzde siyasal rejime ve demokrasiye geçişe, demokrasiyi pekiştirmeye ve derinleştirmeye dair yaşanan açmazların, sorunların baş müsebbibi olduğu düşünülmektedir. Siyasal kültürün filiz verdiği zemin ise toplumların erken devlet inşası deneyimleri arasındaki farklılıkların olduğu ifade edilmektedir.

Heper, karşılaştırmalı devlet analizini devletlilik dereceleri, siyasal tarih ve gelenekler üzerinden yaparken üç tip devlet biçimini ayırıştırır. Bunlar merkezi feodalizmin ortaya çıkardığı İngiltere, adem-i merkezi bir feodalizmin sonucu doğan Fransa ve patrimonyalizmin devamı olan Türkiye örnekleridir. İngiltere'de devlet aşamalı olarak yerel düzeydeki gruplar arası bir uzlaşmanın sonucu, "ulusal bir

sözleşmenin” parçası olarak doğmuştur. Fransa’daysa merkezi krallık ve soylular arasında bitmek bilmeyen mücadeleler uzlaşmayı önleyici bir etmen olmuş ve devletin güçlenmesini sağlamıştır. Heper’e göre, Osmanlı-Türk yönetim biçimi uzun evrimle süreci boyunca İngiltere’nin tam karşı kutbunda yer almıştır. İngiltere’de öncül yapı merkezi feodalizm, Fransa örneğinde adem-i merkeziyetçi feodalizm iken, Osmanlı’da bu yapı patrimonyalizmdi. Hem merkezi hem de adem-i merkeziyetçi feodalizm de merkezi otorite, dengeleyici güçler tarafından etkin biçimde kontrol edilirken, patrimonyalizm de çevre, merkez tarafından hemen tamamen etkisiz hale getirilmiştir (Heper, 2006, 22-47). Osmanlı-Türk siyasal hayatında, çatışmaları hukuk yoluyla çözme (*Standestaat*) geleneğinin gelişmemesi yani, feodal “toplumsal sözleşme” olgusu bulunmaması nedeniyle Osmanlı-Türk ve Batı Avrupa deneyimleri arasındaki bu nitel fark (bir yanda kişisel yönetim ya da en iyisinden patrimonyalizm, diğer yanda *Standestaat* geleneğinin bulunması) demokrasinin farklı özellikler sergilemesine yol açmıştır (Heper, 2006, 249).

Tebaanın daima korku ve umut arasındaki gri alanda tutulmasına dayanan Osmanlı siyaset sahnesi, otoriter kişiliklerin gelişmesi için uygun bir ortamdı. Daimi bir gerilim üzerine kurulan bu durum, Osmanlı siyasal kültürünü önemli ölçüde şekillendirmiştir. Söz konusu gerilimin kaynağı, bürokratik merkezin daima çevrenin niyetlerinden şüphe duyması eğilimidir. Bu siyasal kültür, güçlü devlet ve zayıf toplum veya merkez-çevre¹⁰ ikiliği Osmanlı’dan Türkiye Cumhuriyeti’ne miras kalmıştır. Devlet-toplum çatışması Osmanlı-Türkiye tarihinin sabit bir motifi olarak varlığını sürdürmüştür (Heper, 2006, 40-41).

Devleti içine gömülü olduğu iktisadi-toplumsal-siyasal bütünlükten ve ilişkiler açısından kopararak ona özerk bir pozisyon atfeden devlet-merkezci yaklaşımın temayüz eden figürlerinden biri olan Heper, devleti Türkiye’de kendinde bir varlık ve özerk bir güç olarak görür. Devletçi-kurumsalcı yaklaşımla paralel biçimde devlet olgusu, ülkenin siyasal yaşamının parametrelerini tarif ettiği, yapısını, niteliğini, işleyişini açıkladığı düşünülen bir bağımsız değişken olarak alınır.¹¹

¹⁰ Heper, ‘merkez’den kastedilen, siyasal düzende devletin özerkliğini ve egemenliğini sürdürmeye çalışan, yönetimde devletin özerkliğini ve üstünlüğünü korumaya çalışan grupları, ‘çevre’den kastedilen devletin düzenlemelerinden kaçmaya çalışan grupları kasteder (Heper, 1980, 85, 99).

¹¹ Devlet-merkezci yaklaşımın anahatları için bkz. Nettl, 1968; Skocpol, 1985. Eleştirisi için bkz. Cammack, 1989, 1990; Milliband, 1983; Jessop, 1990, 278-306.

Bu türden merkez'in (devletin) kuşatıcılığı altındaki bir yönetim geleneği ve siyasal kültür uygulamaları içinde, çevre (toplum) talileştirilmiştir, güçsüzleştirilmiştir. Çevredeki güçlerse kendi aralarında yatay bağlar inşa ederek iktidarı hedefleyen toplumsal oluşumlar çıkartma çabasında olmamıştır. Osmanlı da her zaman çevreyi kontrolü altında tutmayı amaçlamış bürokratik merkeze karşı çevre bağımsız değerler veya kültür örüntüsü geliştirememiştir. Güçlü olarak kabul edildikleri dönemlerde dahi çevredeki toplumsal aktörler merkezi karşısına almaktan kaçınmıştır. Osmanlı'da diğer ülkelerin deneyimlerden farklı olarak iktidar mücadelesi merkez ve çevre arasında yaşanmamış, merkezi oluşturan bloğun kendi içinde cereyan etmiştir (Heper, 2006). Devlet ve sivil toplum veya merkez ve çevre arasındaki bu mesafenin nedeni yerel meclislerin (parlement ve Stande) talepleri ve tazyikleri ile mücadele etmek zorunda kalmamasıdır. Güçlü devlet (merkez) ve zayıf (sivil) toplum ikiliğine dayanarak devletin Türkiye'nin siyasal ve toplumsal düzeni üzerindeki belirleyici etkilerine dikkat çeken açıklamasıyla Heper, çevresel güçlerin veya toplumsal failerin Osmanlı-Türkiye bağlamında gelişmemesinin nedeni olarak devletin toplumsal gruplar üzerinde uyguladığı hakimiyet ilişkilerini ve toplumsal grupların kendi aralarında yatay ilişkiler inşa edip merkezin evrenselliğine meydan okuyamamasını gösterir. Hegel'in yaklaşıma benzer biçimde sivil toplum tikelliğini aşamayan bir alan, ilişkiler bütünü olarak düşünülür. Karşısında bütünlüklü, tutarlı, iyi örgütlenmiş bir çevre bulamadığı için güçlenen devlet ve zaten güçlü olduğu için çevre'de bu tür örgütlenmeye izin vermeyen bir merkez. Osmanlı-Türkiye sürekliliği içinde esas antagonizmanın tarafları, muktedir olmayan bir çevre (sivil toplum) ve devletlilik derecesi yüksek bir merkezdir (devlettir). Çevreye karşı hoşgörülü olmayan bir (politik) merkez, merkeze meydan okumayan bir (sosyo-ekonomik) çevrenin karşı karşıya gelmemesi tarihi gelişimi izah eden bir çerçeve olarak düşünülür. Burada argümantasyonda dikkati çeken unsur, güçlü devlet ve zayıf sivil toplum birbirinin açıklaması olarak kullanılmasıdır: nedenle sonucun aynı olduğu bir fasit daire, döngüsel nedensellik zinciri söz konusudur.

Siyasal hayatındaki esas bölünme iktisadi değil kültürel bir bölünme olduğu düşünülen modern Türkiye'nin toplumsal gelişimini tanımlayan temel eksiklik, sadece iktisadi anlamda değil, daha da önemlisi, etik kaynağı olarak da girişimci orta sınıfın bulunmayışı olarak görülmesidir. Bu mantığa göre, Türkiye'de siyasal hayatı

etkileyebilen bir sivil toplum olmadığı için, girişimci orta sınıflar ağırlıklı siyaset örüntüsü gelişmedi.¹² (Heper, 2006, 174-177).

Osmanlı-Türk siyasal deneyimi ödün verilerek uzlaşmaya varılması (*Standestaat*, çevre seçkinlerinin iktidarı paylaşmaları) geleneğinden yoksundu, patrimonyalist bir tarz içinde merkez çevreyi tamamen kendi etki alanı içinde tutuyordu (Heper, 2006, 190). Dolayısıyla bu türden koşulların sonucu olarak, Osmanlı-Türkiye örneğinde, siyaseti etkileme gücü olan bir aristokrasinin ve girişimci orta sınıfın gelişmesine izin verilmedi. Bu nedenle, Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasal hayatında temel bölünme, hakim bir merkez ve tikelci ve kendi içinde parçalı bir görünüme sahip çevre arasında oldu. (Heper, 2006, 248). Diğer bir deyişle, esas çatışma devlet seçkinleri ile siyasi seçkinler arasında cereyan etmektedir. Devlet seçkinleri ve siyasal seçkinler arasında bir çatışma nesnesi haline gelen demokrasiye 1940'lerde sosyoekonomik grupları temsil eden *siyasi seçkinler* tarafından değil *devlet seçkinleri* (kendilerini, ülkenin uzun vadeli çıkarlarının yegane koruyucuları olarak gören siyasetçiler, bürokratlar ve askerler) aracılığıyla geçildi (Heper, 2002, 113). Bu geçişin ardında yapılan seçimlerden sonra Demokrat Parti'nin iktidara gelmesi bir Yeşil Devrim (çevrenin merkezde söz sahibi olmaya başlaması) olarak adlandırılmaktadır (Heper, 2006, 137).

1950 seçimlerinin çevrenin tarihsel olarak biriktirdiği tepkinin tezahürü olduğunun düşünülmesi ve Demokrat Parti'nin (DP) bastırılan, susturulan çevrenin geri dönüşü, merkezden aldığı intikamın siyasal demokrasi içinde ortaya çıkan bir biçimi olarak düşünülmesi Türkiye'deki liberal literatür içinde yaygın biçimde kabul edilmektedir. DP'nin iktidara gelişi, "tepeden inme" geleneğinin piyasanın hakimiyeti lehine reddedilmesi anlamında çevrenin merkezin tiranlığına karşı zaferi olarak değerlendirilmektedir (Yalman, 2002a, 12-13; 2004, 55; Birtek, 1995; Keyder, 1988; Mardin, 2002; Sunar, 1985). 1946 sonrası dönem, Tanzimat, Meşrutiyet ve tek partili dönemde tohumları atılan, ancak yeterince gelişemeyen demokrasinin, sivil toplumun yeni bir biçim kazanmaya başladığı dönem olarak yorumlanmaktadır (Erdoğan-Tosun, 2001, 269). CHP/DP karşıtlığı, bürokrasi-burjuvazi mücadelesi olarak açıklandığı gibi devlet elitleri/siyasi elitler mücadelesi olarak da

12 Bu argümanı bir adım ileri götürürsek karşımıza gerek dünyada gerek Türkiye'de yaygınlaşan bir eğilim olarak demokrasi tarihinin öznesinin burjuvazi olduğunu ileri süren bir tez çıkmaktadır. Bu tezin zengin ampirik incelemelerle desteklenmiş eleştirisi için bkz. Rueschmeyer, Huber Stephens, Stephens, 1992; Huber, Stephens, 1999; Eley, 2007, 2008; Canfora, 2006; Therborn, 1977; Guangbin, 2009.

açıklanmaktadır. Örneğin ilk grup açıklamanın temsilcisi olan Çağlar Keyder DP'nin oluşumundaki çevredeki toplumsal güçlerin sosyo-ekonomik ilişkiler bütünü içinde işgal ettiği yere odaklanırken, Heper DP'nin iktidarını siyasi elitlerin devlet elitlerine karşı üstünlüğü olarak görür. Heper'e göre siyasi elitlere çevresel güçler destek vermiş olsa da siyasi bir hareket olarak DP Batılı partilerdeki gibi toplumsal tabandan yoksundur; çünkü toplumsal sınıflarla parti arasında yatay ilişkiler kurulamamıştır. Zaten Türkiye'de çelişkiler işlevsel-ekonomik değil de kültürel eksenslidir. Siyasi krizlerin temelinde yatan temel neden elitlerarası çelişkidir. Bu açıdan krizler bölüşüm ilişkilerinden ya da herhangi bir sınıfın siyasi parti programına karşı duyduğu hoşnutsuzluktan kaynaklanmaz (Heper, 1992). Dolayısıyla, Türkiye'nin siyasal hayatında temel bölünme, 'işlevsel' (ekonomik) bölünmeden daha çok 'kültürel' bir bölünme görünümü vermiştir (Heper, 2006, 175).

Türkiye'de sivil toplum değil devlet seçkinlerinin öncülüğü ile demokrasiye geçilmesi diğer bir deyişle, Türkiye'de sivil toplumun olmamasının nedeni siyasi, ekonomik ve toplumsal gücün merkez'de toplandığı Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet'e kalan bir miras olarak görülmektedir (Heper, 2000, 53). Bu çerçevede içinde, merkez-çevre gerilimi sadece Osmanlı siyasal kültürünü şekillendirmekle kalmadı, aynı zamanda Türkiye siyasal yaşamının yörüngesini tayin etme gücüne sahip mitik, tek tanımlayıcı paradigmasına dönüştü. Patrimonyal geçmişin yarattığı siyasal kurumsallaşma sonucu sivil toplumdaki bağımsız duran bir devlet Türkiye'nin temel niteliğini teşkil etti.

4.2. Şerif Mardin: Merkez Çevre Çözümlemesi

Türkiye'de devlet-toplum ilişkileri üzerine bilgi, kanaat üreten sosyal bilimcilerden olan Şerif Mardin sivil toplumdaki şüphe duyan, onu denetlemeye, bastırmaya, asimile etmeye çalışan, toplumsal konsensüsün oluşmasını engellemek için biteviye çalışan asırlık bir bürokratik gelenek, ceberut devlet anlatısını analizin merkezine yerleştiren egemen bir çerçevenin kuramsal mimarlarından.

Türkiye toplumsal-siyasal düzenini Avrupalı muadilinden ayıran farklı bir doğası, kendine özgü bir geçmişi ve gelişme örüntüsü olduğu fikrinden hareket eden Mardin'e göre Avrupa'da modern devletin oluşum süreci, yani merkezileşme süreci üzerinde yükseldiği feodal zeminden ötürü çevredeki güçlerle çeşitli karşı karşıya gelmeleri içeren bir uzlaşmayı kapsadı. Çevredeki bu güçler feodal soylular, kentler,

kasabalar ve sanayi emeğiydi. Bu uzlaşmalar, diğer bir deyişle, feodal zümrelerin, ayrıcalıklı sınıfların veya işçilerin siyasal sistemle, yönetimle bütünleşmesi hem modern devletin eklemlenmiş bir yapı olmasını hem de bu çevresel güçlerin özerkliklerinin tanınmasını sağladı. Avrupa toplumsal tarihinde yaşanan bu karşı karşıya gelmeler sonucu oluşan özerklik edinip sistemle bütünleşme 19. yüzyıldan önce Osmanlı İmparatorluğu'nda eksik kalan bir unsurdu. Eksikliğin nedeni, *temel* karşı karşıya gelmenin tek boyutlu ve daima merkez ile çevre arasındaki bir çatışma olarak ortaya çıkmasıdır. Avrupa'daki deneyimde çevresel güçlerin özerkliği hukukilik zırhını edinmiş bir kurumsallık (tüzel kişilik) taşırken Osmanlı'da yaşanan fiili bir özerklik olmanın ötesine gidememesi sonucu Türkiye siyasetinin asli belirleyeni merkezin çevreden kopukluğuna dayanan kültürel bir karşı karşıya gelme oldu (Mardin, 2003c, 37-38).

Avrupa'da bir 'Batı toplumsal aşaması olarak sivil toplum'un doğuşunu hazırlayan ilişkiler matrisinin gerisinde yatan unsur feodalizm ve feodalizmin çözülmesi sürecidir. Bu süreç Batı'nın yakın tarihini belirleyen başat faktörlerden biridir. Feodalizm, en genel hatlarıyla siyasal olarak bölünmüş, zayıf kral, feodal asiller arasında parçalı bir siyasal iktidara dayanan model, kentler ve kent hayatına bağlı ticaretin gelişmesi sonucu çözülmeye başladı. Kentlerin gelişmesine bağlı olarak ortaya çıkan ticaret toplumun bütünü için bir zenginlik kaynağı oldu. İktidarı elinden kayıp giden feodal asiller de bu yeni zenginlik mekanizmasından yararlanmak istediler. Bunun koşulu ise, tüccarın, küçük esnafın ve üreticinin korunmasına dayanan bir düzeneğin inşa edilmesiydi. Bu türden bir mekanizmanın kurulması için kentin bu üretici sınıfları feodal asillere verdiklerinin karşılığını talep ediyorlardı. Böylece, eski düzenin hakim unsurlarından olan feodal asillerle, yükselen güç olan kentin ahalisi arasında bir uzlaşmanın maddi zemini oluştu. Kentin yükselen toplumsal güçleri zenginliği mümkün kılan kent hayatının yarattığı dinamiğin sürdürülmesini olanaklı kılacak talep ettikleri hakları ve imtiyazları elde ettiler. Elde ettikleri temel haklar, kent hayatına feodal asillerin müdahale etmemesini içeren özerklik, kendi askeri güçlerini örgütleyebilmeleri, kent sınırları içinde hukuk kurallarının işleyebilmesi ve kendi mahkemelerini kurabilmeleriydi. Böylece tarih sahnesine çıkan kent özgürlükleri Batı tarihsel seyrinin en önemli niteliklerinden

birini oluşturdu.¹³ Uzlaşarak edinilen ve kentlerde temellerini bulan ‘hürriyet’ olarak adlandırılabilen bu haklar içinde en can alıcı önemde olanı kentteki toplumsal grupların kolektif bir kimlik, tüzel bir kişilik kazanmasıdır. Tüzel bir kişilik edinen kentler artık kendi kendilerini yöneten birimler haline geldiler. Birkaç şehir ortak amaç etrafında birleşince feodal beylerin ummadıkları bir güç odağı ortaya çıktı. Feodal düzenin egemenleri, güçlenen bu yeni odağın biçimlendirdiği sürecin sonucu ortaya çıkan kurumlarını kabul etmek zorunda kaldı. Sonuç olarak kentte, kentin dışına taşarak bir *bölge*’nin yargı fonksiyonunu üzerine alan yeni yargı organları (parlaments’lar) ve yeni danışma organları (etats’lar) ortaya çıktı (Mardin, 2003a, 10-12).

Öte yandan, Osmanlı İmparatorluğu’nda iktisadi ve hukuki bir sisteme sahip olan örgütlü bir cemaat mevcuttu. Fakat bu ‘cemaat’ düzeni sağlayacak otoriteye sahip değildi. Otorite, devletin tekelindeydi. Batı’daki gibi iktidarın bölünmüşlüğü söz konusu değildi. Sivil toplumun tanımlayıcı unsurları olarak kullanılan iktisadi sistem, hukuki sistem gibi kavramlar Osmanlı İmparatorluğu’nda Batı’dakiyle eş anlamlı değildi. Bu anlam farklılığı Osmanlı İmparatorluğu Batı’dan farklı, ayrı çizgilerle gelişmiş toplumsal tarihi çerçevesi içine yerleştirildiği zaman anlaşılabilir. Batı’da kilise/seküler güçler; feodalite/burjuvazi/sanayi proletaryası; yerel odaklar/milli odaklar şeklinde görülen kutuplaşmanın yarattığı çatışmalar yerine, Osmanlı İmparatorluğu’nda çatışmalar cemaat devlet ekseninde odaklanmıştır (Mardin, 2003b, 23).

Batı toplumlarının sosyal tarihinin dinamiklerinin yarattığı bir özellik de ‘siyasi’nin, siyasi güçlerin sultasından kurtulma biçiminde karşımıza çıkmaktadır. Bu, Batı’yı Osmanlı ve Türkiye’nin izlediği seyirden ayıran esas farklılık olarak görülmektedir. Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye’de bu ‘kurtulma’ fikrinin hiçbir zaman Batı’da olduğu kadar derin köklere sahip olmamıştır. ‘Biz’de Batı tipi bir sivil toplum geleneği yoktur. Ne Osmanlı İmparatorluğu’nda, ne de Cumhuriyet Türkiye’sinde kentlerin özellikleri Batı’da olduğu gibi bir gelişme seyri izlemiştir. Osmanlı-Türkiye’de 19. ve 20. yüzyılda ortaya çıkan modernleşme çabaları, Batı’nın önceden deneyimleyerek vardığı sürece, toplumsal tarihin seyrine, ona ‘yataklık’ eden gelişmelere dayanmadan, ‘havada’ kalmıştır. Sivil toplum Mardin’e göre, Batı

¹³ Kapitalizmin kökeni, feodalizmden kapitalizme geçiş, kentlerin gelişmesiyle kapitalizmin doğuşu arasındaki mutlak özdeşliğin eleştirisi ve Batı’nın biricikliği meselesine dair tartışmalar için; Brenner, 1977; Wood, 2003, 2007; Mooers, 1997; Hirst, 1985; Dobb ve diğ., 2000.

Avrupa'nın tarihinde çok önemli bir toplumsal tarih evresiyle, kentlerin gelişimiyle birlikte ortaya çıkan hak, hürriyet ve yükümlülükleri içerir. Bu hak ve hürriyetler, siyasal iktidarın otoritesinden özerkleşmeyi başaran bir toplumsal sistem olarak görülen sivil toplumun temelini teşkil eder. Osmanlı-Türkiye bu toplumsal tarih evresini yaşamadığı için demokratik 'geleneğimiz' sivil toplumun eksikliğinden kaynaklanan tarihsel temeli olmayan bir boşluk üzerinde yükselmiştir (Mardin, 2003a, 13-18).

Diğer bir deyişle, Batı'da sivil topluma, demokrasiye giden yolun dönüm noktalarından biri olarak düşünülen özerk kentlerin gelişmesine bağlı ortaya çıkan bu türden hürriyetler Osmanlı toplumsal tarihinde güdük kalmıştır. Adem-i merkeziyetçi feodal yapı bağlamı içinde meydana gelen bu dönüşümlerin Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanmamasının müsebbibi merkeziyetçi patrimoniyal yapı olarak görülmektedir. Bütün iktisadi faaliyetler alanını ve siyasal denetim ve yaptırım mekanizmalarını tekeline alan merkezi bürokratik yapı esas sorumlu olarak görülmektedir. Bu yapı nedeniyle Batı'da yeni gelişen sınıfların kendi siyasal ve iktisadi çıkarlarını kurumsallaştırıp teminat altına almak için oluşturdukları ara tabakalar, kurumlar Osmanlı'da ortaya çıkmamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda sadece dini birimlerin sahip olduğu bir tüzel kişilikten bahsedilebilir.

Doğu despotizmi kavramı bu boşluğu izah eden bir kavram olarak devreye sokulmaktadır. Buna göre, Osmanlı İmparatorluğu'nda padişah 'köleleşmiş'¹⁴ bir bürokrasi yoluyla yönetmekteydi. Vurgu, padişah otoritesiyle tebaası arasında 'aracı', köprü, tampon vazifesi görececek bir güç, kurumun yokluğu üzerinedir (Mardin, 2003b, 24). Dolayısıyla, devletin müdahale etmemesinin teminat altına alındığı bir gündelik hayat ve iktisadi faaliyetlerin özerkliğe sahip olması gibi unsurların belirlediği bir denge durumu Osmanlı-Türkiye'de yaşanmadı (Mardin, 2003a, 13). Feodal asillerin, lordların yerel topluluklara hükmettikleri feodalitenin koşulları altında Ortaçağ Avrupa'sında devlet toplum ilişkilerini niteleyen esas unsur, merkezin çevre üzerinde mutlak bir hakimiyet icra edememesi ve dolayısıyla artığın, artı ürünün çekilip alınması sürecinde çevresel güçlerin ahip oldukları özerklidir.

¹⁴ Osmanlı İmparatorluğu'nda kul ve köle kavramı arasındaki farklılıklara dikkat çeken bir çalışma için bkz. Timur, 1996, 15-82.

Osmanlı sisteminde eksik olan ve Türkiye'ye miras kalan özgür kentlerin gelişmemesi Batı'da sivil toplumu oluşturan ve demokrasiye yol veren yapıların yokluğuyla birleşince Osmanlı-Türkiye toplumsal-siyasal sistemi merkez-çevre (devlet-toplum) arasındaki çatışmanın salınımlarıyla açıklanmaktadır. Batı modeliyle 'açık karşıtlıklar' barından Osmanlı-Türkiye düzeni gelişme seyri merkezin çevreden veya devletin toplumdaki ayrılığına ve ilkinin (devlet-merkez) ikincisi (toplum-çevre) üzerinde tahakküm kurmasına yol açmıştır. Merkezin çevre üzerinde kurduğu tahakküm nedeniyle Batı'da olduğu gibi merkez ve çevre arasındaki uzlaşma neticesinde sözleşmeye dayalı bir sivil toplum gelişemedi. Dolayısıyla nüve halinde var olsa dahi hukuki varlığı teminat altına alınmış özerk bir sivil toplum filiz verip gelişmemiştir.

Özerk bir sivil toplumun yokluğunu belirleyen faktörler olan özerk kentlerin gelişmemesi, sözleşme geleneğinin yokluğuna Mardin devlet-toplum ilişkilerini belirleyen İslami ethosu ekler (Mardin, 2003b; 1995). Mardin, ülkenin toplumsal tarih seyri içindeki evrimini öncelikli açıklama birimi haline getiren yaklaşımıyla devlet-toplum ikiliğini merkeze alan hegemonik yaklaşımdan kısmen farklılaşan bir çözümleme çerçevesi önermektedir. Analizini farklı kılan husus toplumsal tarihe yaptığı vurguda düğümlenir. Fakat toplumsal tarihe ve ülkenin özgüllüğüne ve bu özgüllüklerin ürettiği değer ve anlam sistemine vurgusu Batı'nın biricikliği (uniqueness) argümanı ile birleşmektedir. Buna göre, her toplumun birbirinden farklılaşan, kendi tarihi boyunca belirli yapısal bir boyut edinen bir rüya'sı veya telos'u vardır. Batı Avrupa ve Müslüman toplumlarının rüyaları birbirlerinden farklıdır. Sivil toplum bir Batı rüyasıdır, tarihsel bir arzudur, bu rüya somut biçimde Batı Avrupa toplumsal tarihinin parçasıdır. Dolayısıyla, İslami terimlere tercüme edilemez. İki toplumun rüyalarını farklılaştıran yapısal bir unsur olarak kentlerin gelişmesinin izlediği farklı güzergaha dikkat çekerek, Batı'da bu rüyayı gerçekliğe dönüştüren esas unsur olarak kentlerin gelişmesini adres gösterir (Mardin, 1995, 279). Ayrıca, İslami/Osmanlı rüyası kökenlerini siyasi iktidarın müdahalesinden bağımsız olan bireysel ve kolektif hak ve özgürlüklere göndermede bulmaz. İslam sadece fiziki kişileri tanır, tüzel kişiliği ve hakları olan korporasyonları tanımaz. Dolayısıyla, Batı kentlerinde görülen çıkarların kurumsallaştırılmasını içeren kolektif örgütlenmelerden bahsetmek olanaklı değildir. Zira Osmanlı rüyasını niteleyen şey adil bir hükümdarın himayesi altında yaratılan toplumsal denge idealidir (Mardin,

1995, 285-288) nihai kertede otoriteye itaati içeren bir adalet anlayışına yaslanan bir İslami ethostur. Görüldüğü gibi, Mardin merkez çevre analizinde sivil toplumun güdük kalmasının nedenleri arasına İslam'ın siyasal topluluk üzerinde etkisinden söz ettiği İslam'ın sosyo-kültürel niteliklerini de dahil eder. İslami kültürel kodun baskınlığı nedeniyle devlet ve birey arasında ne ikincil yapılar, dolayımlayıcı ara tabakalar gibi tüzel kişilikler ne de bireysel özgürlük ve özerklik değerleri gelişti.

Osmanlı-Türkiye toplumsal tarihini, yaşamını çözümlerken Mardin kültürü, kültürel öğelerin belirleyici gücünü öne çıkaran bir çerçeve önermektedir. Batı'da ortaya çıkan sivil toplumun ve doğrusal süreç sonunda erişilen demokrasiye hareket etmenin Osmanlı'da gelişmemesinin nedeni tam da bu kültürel farklılıkta aranır. Bu kültürel fark ise Osmanlı'dan Türkiye'ye miras kalan merkez-çevre arasındaki bölünmedir. Diğer bir ifadeyle, Osmanlı-Türkiye toplumsal ve siyasal düzeninin bir hakikati mertebesine çıkarılan güçlü devlet zayıf sivil toplum ikiliğidir. Mardin'in çalışmalarında Osmanlı'da Batılı manada bir sivil toplumun ortaya çıkmayışının nedenleri olarak iktidarın bölünmemişliği, kentsel dinamizmin, gelişmişliğin güdüklüğü ve İslam'ın rolü gibi unsurlar sıralanmaktadır. Bu türden bir sivil toplum kavramsallaştırması, siyasal iktidardan bağımsız, özerk bir etkinlik alanını gerektiren hukuken teminat altına alınmış şahsi ve kolektif hak ve özgürlükler kavramı gibi klasik liberal çoğulcu sivil toplum kavramsallaştırmasının temel öncüllerini paylaşmaktadır.

Yukarıda anahatları ortaya konan yaklaşım Türkiye'de sivil toplum ve demokrasi üzerine olan tartışmaların esas pozisyonları için bir zemin sağladı. İnsel, Heper, Mardin, Küçükömer, Belge ve diğer gibi sosyal bilimciler aralarındaki farklılıklara rağmen bu düalist merkez-çevre, devlet-toplum anlayışını paylaşırlar. İnsel ve Heper gibi Mardin de devlet ve toplum ikiliğini, kadir-i mutlak, kuşatıcı devlet, dolayımlayıcı kurum, ara tabaka ve sivil toplumun yokluğu gibi savlar aracılığıyla demokrasiye dair sorunların kalbine yerleştirmektedir. Bu yazarlar arasındaki bir diğer yakınlaşma noktası devlet ve toplum arasındaki yarılmanın Osmanlı-Türkiye'de sivil toplumun doğuşunu ve demokrasinin gelişmesini engellediği varsayımdır. Bu çerçeve içinde Batı toplumsal tarihinden ayrı bir gelişme yörüngesine ve kültüre sahip olduğu düşünülen Osmanlı İmparatorluğu'nda esas toplumsal çatışma ve bölünmenin tarafları ve zemini toplumsal sınıflar ve sınıf mücadelesinde değil merkez ile çevre arasındaki yarılma aranmaktadır.

Anahatlarıyla özetlenen kuramsal çerçeve, bütün Osmanlı-Türkiye tarihini merkez çevre arasındaki esasen kültürel içerikle donatılan bir çelişkinin, yarılmanın açıklanmasına indirger. Tarihi süreci açıklayan başat çelişki haline getirilen merkez ve çevre arasındaki bitmek bilmeyen mücadelenin, çatışmanın yarılmanın ne üzerine olduğu, nesnesi açık değildir. Bu iki ‘özne’nin ne için mücadele ettikleri müphemdir. Kültür kavramının kuşatıcılığı yardımıyla bu tarih boyunca her toplumsal gerilim merkez çevre arasındaki çelişkinin dışavurumu olarak okunur. Kendini sürekli yeniden üreten ebedi ve üstesinden gelinemez bir antagonizma haline gelen merkez çevre arasındaki mücadele tarihin mantığına dönüştürülür. Merkez çevre paradigması bir kuramsal inşa olmanın ötesine geçip, Açıkkel’in ifadesiyle gerçekliği temsil ettiği kadar gerçekliği kuran bir paradigmaya dönüştü (Açıkkel, 2006, 34).

Toplumların ‘kurucu değerlerin’, ‘kurumların’, ‘seçkinlerin’ üzerinden tartışılması verili iktidar biçimlerinin içermediği, dışladığı ve bastırdığı kesimleri tartışmanın dışına çıkararak bir yönelimdir. Kemalist iktidar (merkez, devlet) ve İslami muhalefet eksenini (çevre, toplum) modernliğin neredeyse kurucu tek eksenini olarak alan, otoriter devlet demokratik popülist kitle ideal tiplerine dayanan merkez çevre anlatısı çevrenin değerler sistemine, kültürel kodlarına zorunlu olarak içkin bir demokratik ethos atfeder (Açıkkel, 2006, 31-33, 60).

Bireyle devlet arasında konumlandırılan, özgürlük ve demokrasi yaratması beklenen sivil toplumun gelişmesine cevaz vermeyen hatta mani olan bir idare tarzı ve geleneği olarak patrimonyal bürokrasi analizi oryantalist söyleme kapı aralamaktadır. Standart bir devlet-(sivil) toplum ikiliğine dayanan ve Doğu-Batı karşıtlığı eksenine oturan bu söylem Batı’yı dinamizm, akış ve dönüşümle özdeşleştirirken Doğu’yu durağanlıkla, hareketsizlikle özdeşleştirmektedir.¹⁵ Zamanın aktığı Batı ve zamanın donduğu, kısır döngü içinde kaskatı bir Doğu ikiliği içinde kalmaktadır. Bryan Turner’ın ifadesiyle, “İslami toplumun, siyasetin, iktisadın ve kültürün eksiklikleri, oryantalizmde, mevcut olmayan sivil toplum meselesinde konumlandırılır” (Turner, 1994, 31; 1997; 2001). Sınıfların ve mücadelenin devre dışı bırakıldığı bir anlatı içinde Doğu coğrafyasındaki değişim sadece elitler arasındaki çekişmelerle açıklanmaktadır.

15 Osmanlı İmparatorluğunu değişmeyen statik bir varlık olarak gören oryantalist yaklaşımın eleştirisi için bkz. Abou-el-Haj, 2000.

Sivil toplum ve demokrasiye dair Türkiye'deki tartışmalar merkez-çevre paradigması ve bu paradigmadan türetilmiş veya bunun esas öncüllerini paylaşan bir entelektüel alan yarattı. Weberyen patrimonyal bürokrasi çözümlemesine dayanarak Doğulu bir toplumsal formasyon olan Osmanlı İmparatorluğu'nda Batı toplumsal tarihinin bir deneyimi olarak sivil toplum bulunmadığı savunuldu.¹⁶ Mardin, Heper'in açtığı yolu diğerleri izledi: özerk bir sivil toplum gelişemedi, devlete karşı demokrasi doğamadı. Özellikle, 1980 sonrasındaki literatürde devlet, demokrasinin ve demokratikleşmenin önünde esas etken olarak görülmeye başlandı, merkez-çevre paradigmasının ve güçlü devlet söylemi aracılığıyla piyasa'ya insan benzeri (antromorphic) öznellik atfedildi; devlet özneleşti, bütün kötülüklerin yekpare kaynağına dönüştü. Demokrasiyi ve demokratikleşme sürecini özerk bir sivil toplumun gelişmesiyle özdeş olarak gören bu yaklaşım Habermas'ta gördüğümüz gibi sivil toplumu baskıcı devlete karşı nefes alma imkanı sunan özerk bir toplumsal karşı iktidar olarak görerek rasyonalist-normatif çerçevenin içinde kalır.

4.3. İdris Küçükömer: Asya Tipi Üretim Tarzı ve Sivil Toplum

Küçükömer de İnsel, Heper, Mardin gibi Doğu ve Batı arasındaki ayrımı çözümlemesinin zemini olarak kullanır. Küçükömer diğer sosyal bilimciler gibi Osmanlı İmparatorluğu'ndaki devlet-toplum arasındaki aralığı, güçlü devlet zayıf sivil toplum ikiliğini günümüzde özellikle siyasal sistemin karşılaştığı sorunların baş müsebbibi olarak görür. Doğulu bir toplumsal formasyon olan Osmanlı İmparatorluğu'nda 'hakim olanların kendilerini, maddi koşullarıyla birlikte sürekli yeniden üretebilmek üzere gerektiğinde zor kullanabilen, kararları alan' bir toplum olan politik toplum veya devlet iktidarın tek sahibidir (Küçükömer, 1994, 124).

Doğu'dan farklı olarak Greko-Romen ve onun mirasçısı Batı dünyasında iktidar daima bölünmüştür, bölünmeye açıktır. Çeşitli düzeylerde açığa çıkan bu bölünmüşlük 'derin yapı'da temellenir, tarih devinse de, asıl olan budur. Doğu'daki manzara ise bunun tam karşı kutbudur, bölünmüşlük yapısal değil geçicidir, asıl olan iktidarda tekliktir, simetrisinin yokluğu ve organik bütünü varlığıdır. Diğer bir

¹⁶ Etyen Mahçupyan da benzer bir argümanı savunur. Demokrat nüvelerin mücadelesi sonucu ortaya çıkan 'sivil toplum geleneği'ni esas olarak Batı tarihinin bir parçası olarak görür, devletin dışında ve ona rakip olabilecek bir güç odağı, bir iktidar alanı arayışı olarak tarif eder. Sivil toplum geleneği, farklı zaman ve mekanlarda, farklı sosyal gruplarca oluşturulmuş bir özgürleşme ve katılma arayışı olarak betimlenir (Mahçupyan, 2000: 126-132).

deyişle, politik toplum ya tek kişiden ya da çok dar bir gruptan oluşur, sivil aralık açılmaz veya cılız kalır, bu teklğin, bölünmemişliğin ideolojisi (siyasal) kültür üzerinde ağırlığını hissettirir (Küçükömer, 1994, 126). Sivil toplumun yokluğunun, güdüklüğünün veya önemsizliğinin bir göstergesi de Osmanlı-Türkiye sürekliliğinde felsefe geleneğinin olmayışıdır. Her toplum belli bir kültür ve düşünce geleneği üretir. Fakat Doğu dünyasında Batı'nın, eski Yunan'dan itibaren klasikleşen ve 17. yüzyıl'da modern çağı açan felsefe genel olarak var olmadı (Küçükömer, 1994, 121-22). Doğu geleneğinde iktidar hakim grupların kendilerini maddi koşullarıyla birlikte sürekli yeniden üretmek için gerektiğinde zor kullanabildikleri, kararları alan toplum olarak tarif edilen siyasal topluma aittir. (Küçükömer, 1994, 123-24). Diğer bir deyişle, siyasal toplum, siyasetin yapılıp üretildiği toplumken sivil toplum ise en basit tanımıyla ihtiyaçların giderildiği, üretim, dolaşım ve değişim süreçlerini içeren iktisadi ilişkilerin yaşanaadığı bir toplumdur (Küçükömer, 1994, 133).

Küçükömer *Düzenin Yabancılaşması*'nda sivil toplumun yokluğunu veya gelişmemesini birbirine indirgenmemesi gereken iki ayrı mantık tarihi kategorileri olduğunu söylediği Doğu-Batı ayrımında temellendirmektedir. Batı tarihinde şehir devletinden beri gelişen ilişki ve kavramların Doğu'da olmadığını, dolayısıyla 'biz'de Batı'daki anlamda bir sivil toplumun hiçbir zaman oluşmadığını söylemektedir. Ona göre, bürokratik miras içinde politik toplumun darlığı veya iktidar bölünmemişliği sivil toplumun dar kalması anlamına gelmektedir (Küçükömer, 1994: 134-143). Bu mirasta siyasal kerte, düzey daha doğrudan bir ifadeyle bürokrasi esas belirleyici faktördür, üstyapı ögesi değil altyapıdır. Bürokrasi gayrişahsidir, içimizde, benliğimizde hayat bulur. Gündelik deneyimimiz, hayatımız içinde farkında olmadan bürokrasiye uyarız veya uyduruluruz. İktidarın ayrışmasına veya bölünmüşlüğüne dayanan Batılı toplumun ürettiği devlet tipinden farklı olarak bu devlette iktidar ayrışmamıştır, devlet her şeyi bilen ve yapan kadir-i mutlak bir varlıktır. Herkes daima tek olan mevcut ideolojiye biat etmeye zorlanır, ulema da profesör de devletindir. Ortodoks olan bu bütüncü ideoloji karşıtını, muhalifini veya heterodoks unsurları reddeder. Değişime karşıdır ve yeniye direnir. Bu devlet-merkezci düşünce gücünü kendini tekrarlamaktan, üretmekten alır. Tekerrüre dayalı bir politik toplumda düşünce, yaşamaz ve gelişmez (Küçükömer, 1994, 131-32).

Doğu'da siyasal düzey merkezi-hiyerarşik biçimde örgütlenmiştir, ayrışık birimlerin varlığı geçici kalmıştır, sistemik bir nitelik kazanamamıştır. Doğu toplumlarında

Batılı anlamda piyasa sistemi ve onun sermaye piyasası hiç olmamıştır. Bu bütüncül merkezi siyasal yapının varlığı nedeniyle piyasa sistemi gelişmemiştir (Küçükömer, 1994, 144-145). Küçükömer'in yazılarında Türkiye'de siyasal iktidarın parçalı bir nitelik taşımamasına dayanan siyasal miras'a attığı potansiyeller, (sivil) topluma hükmeden güçlü devlet ve devlet ve toplum arasında iktidarın bölünmüşlüğü temaları sıklıkla karşımıza çıkar.

Mardin'de gördüğümüz özerk kent teması Küçükömer'de de karşımıza çıkmaktadır. Küçükömer, merkezi-askeri ve yarı seferber haldeki devlet yapısıyla beraber Osmanlı üretim ilişkilerinin Avrupa feodalizminde ortaya çıkan özerk yerel yönetimi bulunan, giderek burjuva egemenliğinin ağır basacağı kentlerin gelişmesine imkan vermediğini söyler (Küçükömer, 2002, 37, 217). Benzer biçimde Küçükömer de Batı tarihinin kent devletinden beri parçası olan politik toplum ve sivil toplum arasındaki iktidar ayrışmasını özerk kentlerin, kapitalizmin, burjuvazinin ve vatandaşlığın gelişmesinin zemini olarak görmektedir. Bu çerçevenin doğal uzantısı ise Doğu toplumlarında bu ayrışmanın yaşanmadığı düşüncesidir. Devlet-toplum ikiliğini Osmanlı-Türkiye toplumsal formasyonunun bir olgusu olarak kabul eden yukarıda tartışılan yaklaşımlara benzer biçimde Küçükömer feodal geçişin yokluğunun esas belirleyen etken olduğunu savunan üretim ilişkilerini merkeze alan bir çerçeve önerir. Bu çerçevenin adı Asya Tipi Üretim Tarzıdır. ATÜT kuramsal olarak Osmanlı toplumu gibi (statik) Doğu toplumlarının (dinamik) Batı toplumlarının tarihinden izlediği farklı seyri izah etmek için başvurulan bir kavramsallaştırmadır. Osmanlı toplumunun Batı'dan farklılığını veya feodal olmadığını Marksist çerçeve içinde sunmaya çalışmanın ismidir.

Üretim tarzı kavramından söz etmişken Osmanlı toplumsal formasyonu üzerine yapılagelen tartışmaları birkaç ana başlık altında toplamak mümkündür. İlk olarak, Osmanlı'yı tamamen kendine özgü, nev-i şahsına münhasır bir tarihsel geçmiş ve gelişme örüntüsü içinde ele alan Ömer Lütfi Barkan, Halil İnalçık, Metin Heper'in temsil ettiği 'biz bize benzerizci' yaklaşım, Halil Berktaş'ın ifadesiyle "partikülarist ottomanizm" (Berktaş, 1983, 2470). Bu yaklaşıma göre, Osmanlı köylüsü (reaya) serf nitelikleri taşımaz, yani özgürdür ve toprak aristokrasisi yoktur (Berktaş, 1983). İkinci olarak Osmanlı toplumunu feodal bir yapı olarak görenler, İsmail Hüsrev Tökin, Behice Boran¹⁷ (Boran, 1962, 1970), Halil Berktaş (Berktaş, 1988, 1991). Bu

¹⁷ Boran 'merkezi feodalizm' terimini kullanır.

gruptaki yazarlar üretim ilişkilerine bakmanın gerektiğini ve feodal ilişkiyi hukuki normların değil üretici bir sınıfın, üretime katılmayan bir sınıf tarafından kontrol edilip artık ürününe el koymasının belirlediğini savlarlar. Üçüncü olarak, Osmanlı toplumunun Asya Tipi Üretim Tarzına benzediğini savunan yazarlar, Sencer Divitçioğlu (Divitçioğlu, 2003), İdris Küçükömer (Küçükömer, 2002), Muzaffer Sencer (1999) daha sonra kullanmaktan vazgeçmekle beraber Huricihan İslamoğlu (Keyder, İslamoğlu, 1983), Osmanlı'nın feodal olmadığını söyleyip, örtük olarak ATÜT olduğunu ima eden Niyazi Berkes (Berkes, 2006), (klasik dönem için bu nitelemeye kullanan) Çağlar Keyder (Keyder, 1983; 2001). Bu üç pozisyonun dışında Osmanlı'daki üretim tarzı için tribüter (haraççı) üretim tarzı diyen Ahmet İnel (İnel, 1996) ve Fernand Braudel'den hareket ederek proto-feodal terimini (Timur, 1996) kullanan Taner Timur'u sayabiliriz.

Osmanlı toplumsal formasyonunda üretim tarzı tartışmalarında genel olarak Osmanlı'nın feodal olmadığını savunan yaklaşımlar Batı'da serf, vassal, feodal lorda bağlılık gibi kavramların birebir karşılığı Osmanlı'da bulunmadığı için Osmanlı'nın feodal olmadığı sonucuna varırlar. Fakat feodalizm kendi çiftliklerini işleten, geçim kaynaklarıyla doğrudan ilişkisi olan ve ürettikleri ürüne belirli toplumsal güçlerin zorla el koyduğu bir köylüler toplumu olarak tanımlanırsa, sanayi öncesi bütün toplumları bu kategori içinde ele almak mümkündür (Faroqhi, 1999, 18; 1991). Zira bir üretim tarzını niteleyen esas unsur artığa el konuluş biçimidir, artığa el koyan bireyin, toplumsal grubun kim olduğu değildir.

Osmanlı tarihinin Batı'dan farklı olduğunu söyleyen yaklaşımlara göre (gerek özgücülük tezi gerek ATÜT tezi) Osmanlı toplum yapısı, toprak düzeni (tımâr, sipahi, reaya) Avrupa feodalitesinden (malikane sistemi, senyör, serf) farklıdır. ATÜT tezinin en temel özelliği, toprakta özel mülkiyetin yokluğu, mülkiyetin devlete ait olması iddiasıdır. ATÜT tezinin önde gelen savunucularından Sencer Divitçioğlu bu savı desteklemek için Marx'ın Engels'e yazdığı mektuptan "Bernier haklı olarak Türkiye, İran ve Hindistan'dan bahsederken Doğu'daki bütün olayların temelini toprakta özel mülkiyetin yokluğunda aramalıdır, diyor. Bu, Doğu cennetinin gerçek anahtarındır" ifadesini aktarır (Divitçioğlu, 2003, 35). Toprakta özel mülkiyetin olmayışı devletin iktidarına karşı çıkacak bir sınıfın olmayışını ve dolayısıyla 'Doğu despotizmi'nin varlığını açıklamakta kullanılmaktadır. Kendi kendine yeten, otarşik köy toplulukları despotik devletin karşısında sosyo-ekonomik

örgütlenme bağı kuramaması sonucu, devlet ve toplum arasında ara tabaka ortaya çıkamamıştır.

Çağlar Keyder de Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik dönemde (1300-1600) devletin sınıf yapısının belirlenmesinde ve toplumsal yeniden üretimdeki rolü, nedeniyle Avrupa feodalizmi olarak görülmemesi gerektiğini, Osmanlı düzeninin Bizans ve Doğu Roma örneklerine benzediğini söyler (Keyder, 2001, 15). Keyder'in 1970-1990 yılları arasındaki yazıları kabaca Osmanlı İmparatorluğu'nun evrimini üç döneme ayırır. Osmanlı İmparatorluğu, 17. yüzyıla kadar ATÜT, 17. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar feodalleşme eğilimlerinin hakim olduğu bir yapıken, 19. yüzyılı izleyen dönemde ise, Osmanlı çevreleşerek bir kolonyal devlet haline gelir ve kapitalizmle eklemlenir (Aydın, 2002, 73). Klasik dönemde Osmanlı toplumsal yapısında hakim üretim tarzı Asya Tipi Üretim Tarzıydı. ATÜT'ün yeniden üretiminin temel mekanizması merkezi otoritenin arttığını ve üretimin temellükü (edinimi) üzerindeki kontrolüdür (Keyder ve İslamoğlu, 1983, 118). ATÜT'ün en temel unsurları, siyasi kertenin hakimiyeti, devlet mekanizmasının arttığını üretimi ve temellükü üzerindeki siyasi kontrolüdür. ATÜT'de büyük ölçüde kırsal bir ekonomiye dayalı güçlü bir devletin varlığı söz konusudur. Arttığın tümü merkezi otoriteyi temsil eden bürokratlar sınıfı tarafından vergi biçiminde toplanır. Kullanım ve mülkiyet hakları aynı elde toplanmamıştır. Toprağı kullananlar toprağın hukuki sahibi olmadıklarından arttığın aynı kişiler elinde birikimi önlenir. Devlet ATÜT'de sistemin hakim ögesidir. Devlet, bürokrasi aracılığıyla imparatorluk coğrafyasının en ücra köşesine ulaşır, vergi toplar. Merkezi bürokrasi vergi gelirlerini, dolayısıyla arttığın üretimini kontrol ederek lonca sistemi aracılığıyla kentlerdeki küçük üretimi ve tımar düzeniyle tarımsal kırsal ekonomi üzerinde hakimiyetini kurar. Bu sistem artığı çekip alan tek sınıf¹⁸ bürokrasidir, dolayısıyla ATÜT'ün hakim ideolojisi bürokrat ideolojisidir (Keyder, 1983, 11-14).

¹⁸ Keyder ve İslamoğlu'na göre, ATÜT'te üretim süreci, üreticilerle artığa el koyanlar arasında çatışma yaratmaz. Köylü, merkezi otorite adına hareket eden vergi tahsildarlarıyla, özgür bir köylü olarak tamamladığı üretim süresinden sonra ilişkiye girer. ATÜT, kendisini köleci, feodal ya da kapitalist üretim tarzlarından ayırd eden bir özgüllüğe sahiptir; sınıf çatışması üretim faaliyeti içinde kavranamaz. O zaman başlıca potansiyel dinamik sınıflar-arası çatışmada değil sınıf-için çatışmalarda aranmalıdır. Osmanlı toplumsal kuruluşunda yalnız devlet görevlilerin artık üzerinde hakları vardır. Bu sınıf, farklı işlevlere tekabül eden çeşitli kesimlerden oluşur. Bu kesimler, tümü devlet için gelir toplama işlevine tekabül eden tımar sahipleri, muhtesibler, mültezimler; devletin ideolojik, hukuki ve idari işlevlerine tekabül eden ulema, kadı ve İstanbul'daki bürokratlardır. Özgül konjonktüre göre, artık çeken sınıf içinde çeşitli çelişkiler mümkündür (Keyder, İslamoğlu, 1983, 127-128). Diğer bir deyişle, arttığın çekiliş tarzı veya sistemin tanımı üzerinde aralarında ihtilaf olmaması, grup üyelerinin

ATÜT tezinde temel vurgu ‘farklı bir devlet yapısı’ ve bu devletin ‘belirleyici’ konumda olması üzerinedir. ‘Güçlü devlet’in varlığına, özel mülkiyetin eksikliğine dayanan bir sistem vardır. Bu sistemde devlete karşı hareketler üzerinde sıkı denetim altındadır, bu durum, toplumda ‘bir sınıf oluşmasına’ engel olmuş ve ‘nüfusun geri kalanını tek bir halk sınıfını’ oluşturmuştur. Osmanlı toplumsal formasyonun temel öğelerinden biri küçük köylülüğe ve bu formun korunmasına dayalı bir yapının varlığıdır. Devletin özgür köylü üreticilerin artık ürününe vergi olarak el koyması ATÜT’ün özelliklerinden biridir.

Feodal üretim tarzını ATÜT’ten ayıran önemli farklılıklardan biri de mülkiyeti devlette olan toprağın tasarrufunun özel kişilerde olmasıdır. Mülkiyet ve tasarruf arasındaki ayırım aynı zamanda feodalitenin serfi ve ATÜT’ün özgür köylüsü (reaya) arasındaki farktır.¹⁹ Fakat bu özgürlük mutlak değildir, son kertede reaya, devletin işlerini yürüten bir sınıf, bürokrasi tarafından sömürülmektedir. Kemal Tahir gibi sınıf kavramına dayanmayan bir kerim devlet analizine dayanan ATÜT yaklaşımından farklı olarak Divitçioğlu, Küçükömer’in çalışmalarında sınıf kavramı devrededir. Fakat başat çelişkinin sınıflar arasında değil, toplumsal artığı temellük eden merkezi bürokratik bir aygıtla (devlet) toplum arasında yaşandığı varsayılar. Doğu despotizmi, güçlü devlet iddiası bu defa patrimonyalizm değil ATÜT formunda karşımıza çıkmaktadır. ATÜT’ün hakimiyetiyle Türkiye’de Batı tarzı bir sivil toplumun doğamaması arasında mutlak bir mütakabiliyet, doğrusal sebep sonuç ilişki öngörülmesi ATÜT tezinin siyasal içerimidir.

Osmanlı-Türkiye tarihini devlet ve sivil toplum arasındaki kopukluk, aralık dolayısıyla ilişkisizlik çerçevesinde çözümleyen Küçükömer Osmanlı’nın feodal olmadığı, ATÜT’e dayandığı görüşünden hareket etmiştir. ATÜT’ün hakim olduğu Osmanlı toplumunda siyasal alan ve devlet merkezi bürokratik, Doğu despotizmi vb. niteliklerle tarif edilir. Bu özellikleri taşıyan ve Türkiye’ye miras kalan bir geleneğin sivil toplum ve demokrasinin gelişmesinin önünde esas engel olduğu fikri analizin başlangıç noktası olarak alınır. ATÜT tezi en temel düzeyde Doğu-Batı karşıtlığına yaslanmaktadır. Değişim ve gelişme ile nitelenen dünya tarihinin ayrıcalıklı bir alanı olarak görülen dinamik (demokratik) Batı, buna mukabil sabitlik ve durgunlukla

sadece artığın kendi aralarındaki bölüşümü üzerinde çekişmeleri, bürokrasiyi homojen bir sınıf yapar (Keyder, 1983, 15).

19 Metin Heper de köylülerin serf olmamasından hareketle Osmanlı toplumsal düzeninin feodal olarak nitelenemeyeceği sonucuna varır (Heper, 2006, 51).

nitelenen değişmeyen statik ve irrasyonel otoriter (despotik) Doğu imgesine dayanan ATÜT tezi ‘doğu despotizmi’nin devlet ve toplumsal yapı arasındaki mesafenin varlığına dayanan argümanını paylaşır. ATÜT, sınıfların var olmadığı, kendi kendini tekrar eden tarihsel bir devinimsizliğe, bürokratik idareye dayanan bir tarihsiz süreklilik anlatısıdır.

İmparatorluktan ‘milli devlet’e doğru ilerleyen tarihsel seyir içinde hiçbir dönemine ‘feodalite’ konduklamayın bu tarih anlatısının merkezinde toprakta mutlak devlet mülkiyeti, adil yönetim ve ‘sınıfsız’ korporatist bir toplum unsurları yer almaktadır. Feodal olmayan Osmanlı tasarımı ve buna eşlik eden demokratik kurumların, demokrasinin yeşermesine engel olan merkezi devlet yapısı tezi, Türk tarih yazıcılığındaki esas mitostur (Aydın, 2002, 57, 60, 70). Demokrasiye geçişin, Batılı ‘normal’ tarihsel evrimi izleyememenin önündeki esas engel olarak görülen merkezi ve ceberut devlet Osmanlı ve Türkiye tarihinin asli ve ayrıcalıklı belirleyen öznesi olarak düşünölmektedir. Belirli bir zaman-mekanın devletine, bütün tarihi hatta bugünü, bütün olanları ve olmayanlarıyla açıklamaya gücü atfetmek Suavi Aydın’ın terimleriyle kültürcü bir idealizm ve tarihsiz bir historisizmdir (Aydın, 2002, 75).

Buna göre, Osmanlı’da feodal geçmişin yokluğu ve güçlü bir merkezi iktidarın varlığı, bir bürokrasi geleneği yarattı. Bu durum burjuvazinin tarih sahnesine çıkmasını engelledi. Dolayısıyla sivil toplum gelişemedi veya güdük kaldı. Ülkelerin kendine has tarihsel koşullarını, örüntülerini mutlaklaştıran, sınıf tartışmasını paranteze alan kültürel ‘farkı’ temel analiz birimi yapan bir açıklamaya meyleden bu yaklaşımlar tarihi teleolojik bir biçimde yorumlayarak şöyle bir denklik kurarlar. Özerk kentler burjuvaziyi, burjuvazi kapitalizmi, kapitalizm sivil toplumu, sivil toplum piyasayı, piyasa demokrasiyi yarattı. Piyasayı demokrasi ve sivil toplumla, devleti despotizm ile denk kılarak tarihi burjuvazinin demokrasiye doğru bir hareketi olarak sunmaktadır.

Homojen bir feodalizm, daha doğrusu Batı tasvirine dayanan bu yaklaşım, Avrupa feodalizminde iktidarın bölünmüşlüğü sonucu özerk bireyler, piyasa ekonomisi ve kapitalizm geliştiğini, bunun da devlet ve birey arasında konumlanan sivil toplumun doğuşunu sağladığını ileri süren bir çerçeveye dayanır. Batı’dan farklı olarak Doğu’daki tarihsel seyir sonucu iktidar hiç bölünmedi, merkezi devlet iktisadi alanı ve ilişkileri yoğun denetimi altında tuttuğu için piyasa ve kapitalizm gelişemedi,

dolayısıyla sivil toplum ortaya çıkmadı. Diğer bir deyişle, ‘Doğu despotizmi’nin her şeyi kontrol etme ve ‘tepeden belirleme’ gücüne sahip özneleşen kadir-i mutlak devleti, sivil toplumu boğmuştur, dolayısıyla özgürlüğün, hakların, gelişmenin, demokrasinin önündeki en önemli engeldir. Sonuç, iktisat siyaset ayrışmasının yaşanmamasıdır. Doğal olarak sınıfların olmadığı, toplumsal mücadelenin yaşanmadığı bir coğrafyada tek hakiki özne despotik devlet olacaktır. Yokluklarla malul bir tarihi olan Doğu’da kapitalizm, piyasa, sınıf, bireycilik, demokrasi, mücadele, hak, vatandaşlık, sivil toplum, dinamizm yoktur, bu coğrafyada tarih adeta akmaz. Batı’da bütün bunların olmasının kök nedeni ise piyasanın varlığıdır. Aykırı, farklı sese tahammülsüz ceberut devlet ve sınıf olarak görülen bürokrasi toplumsal muhalefetin bastırılması üzerine kurulu bir rasyonaliteye sahiptir. Toplumsal taleplere, aşağıdan gelen isteklere göre değil, bizatihi bürokratik rasyonalite gereğine göre hareket eden bir ‘devlet geleneği’ söz konusudur. Bu analiz toplumun üstünde ve dışında duran bir mutlak güç olarak devlet varsayımını içerir. Doğu’da devlet adeta havada asılıdır.

Üretici güçlerin gelişmesini engelleyen üretim biçimi (ATÜT) nedeniyle Osmanlı’da kapitalizm gelişemedi, Batılılaşma adıyla yapılan reformlar ve idari, kurumsal düzenlemeler de bu gelişme dinamiğini engelledi. Batı’da özel mülkiyet’in varlığında cismanileşen kral, feodal asiller ve kentler arasındaki mücadelenin sonucu ortaya çıkan sivil toplum Osmanlı düzeninde politik toplumun hakimiyetinden kurtulamadı. Cumhuriyet de bu tarihsel mirasın çerçevesini çizdiği bir bağlam üzerine kuruldu. Batı’da yaşanan seyir, burjuvazi iktisadi olarak büyüyüp siyasal erki ele geçirdi, ‘biz’de öyle olmadı. Kapitalist gelişmeyi yaratan burjuvazi gelişemediği için kapitalizm bürokrasi aracılığıyla gelişti. Cumhuriyet döneminde de bürokrasi sermaye birikim sürecini, kapitalist gelişmeyi engelledi. Dolayısıyla sivil toplum ve demokrasi gelişemedi.

Üst yapıda girilen sınıf gücüne dayanmayan yenilikler (Küçükömer, 2002, 54) veya Batılılaşma aracılığıyla sivil toplum yaratma çabaları, ithal yani Batı kapitalizminde mevcut olan ve mevcut yerli üretim düzeninden kopuk veya onunla eklemlenemeyen bir yabancılaşma ve kültürel yarıma yarattı (Küçükömer, 2002, 83). Buradan hareketle Küçükömer, Türkiye’de sağ-sol, ileri-gerici ayrımını içeren bir şema ortaya koyar. Buna göre, yeniçeri-ulema-esnaf birliğinden oluşan Doğucu-İslamcı halk cephesine dayanan oluşumlar güçler ilericiliği ve solu temsil ederken, Laik-Batıcı

bürokratik geleneğindeki oluşumlar, güçler sağ ve gericiliği temsil ederler. Prens Sabahattin, Hürriyet ve İtilaf, TBMM'deki İkinci Grup, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, Serbest Fırka, Demokrat Parti ve Adalet Partisi sol yandır. İttihat ve Terakki, TBMM'deki Birinci Grup, Cumhuriyet Halk Fırkası, Milli Birlik Komitesi ve Ortanın Solu (CHP) hareketi ise sağ yanı oluşturur (Küçükömer, 1994, 72). Bu ayrılmanın tarafları Küçükömer'e göre, Lale Devri'nden İslamcı Doğucu bir kimlik etrafında bir araya gelen üretici güçleri temsil eden cephe ve Mustafa Reşit'ten beri iktidarı elinde tutan kapitalizmin gelişmesi önündeki en büyük engel olan Batı bürokratik cephedir. Doğucu cephe üretim güçlerinin yanında saf tutmalarından ötürü bürokrasiye göre ilerici konumdadır.

Bu mücadelenin tarafları bürokrasi, bürokratik seçkinler, ceberut devlet ve halk olarak konmaktadır. Kültürel yabancılaşma teması, Batılılaşma süreci sonucunda ortaya çıkan devlet-toplum arasındaki mesafeyi veya aralığı anlatmaktadır. Halkın 'öz', otantik değerler manzumesine sırtını dönen devlet elitleri nedeniyle halk muhafazakar, değerlere ve İslami hareketlere yöneldi. Laik-Batıcı cephe, halkçı cephe içinden sosyalist bir hareket çıkmasının üretim güçlerinin gelişmesinin önünde bir engel olmak olmaktadır (Küçükömer, 2002, 13-16). Yukarıdan, tepeden inmecei usullere dayanan idare pratiğiyle Batıcı bürokratik kadrolar, halk hareketinin, sınıf hareketinin gelişmesini, piyasanın oluşmasını ve demokrasinin filiz vermesini engelledi. Küçükömer de dahil tartışılan bütün yazarlar, devletin toplum üzerindeki denetimini sınırlamak, devletin gücünü toplum lehine dengelemek, bireysel hak ve özgürlükleri teminat altına almak gibi işlevler atfedilen liberal-bireyci-çoğulcu sivil toplum kavramına bağlıdır.

Türkiye, bu bürokratik, otoriter gelenek, miras nedeniyle demokrasiye geçiş sorunlarıyla boğuşmaktadır. Çözüm 'devletin gölgesinde yetişen' burjuvazinin, piyasanın devletin pençesinden kurtarılmasıdır, bürokrasinin çözülmesidir. Küçükömer'e göre, bürokrasinin egemenliğini ortadan kalkmadan, ne piyasa sistemi, ne etkin bir ekonomi ne de demokrasi olabilir. Esas çözüm olan sivil topluma geçişin yegane şartı bürokrasinin çözülmesidir (Küçükömer, 1994, 155-56).

Sivil toplum unsurları denilen toplumsal güçlerle siyasal toplumu oluşturan güçler arasında Batı'ya has tarihsel mücadelenin yokluğu üzerine inşa edilen çözümleme devlet toplum ikiliğini benimsemeyen yazarları birleştiren ortak noktalardan birisidir. İktisadi ve siyasi liberalizmin Avrupa-merkezci bir epistemolojiyle eklememesi

neticesi olan kuramsal bir araç olarak ATÜT Türkiye’de sivil toplumun neden oluşmadığını ve gelişemediği izah etmekte başvurulan bir kaynak olarak kullanıldı. 1980 sonrası literatür, merkez-çevre, güçlü devlet-zayıf sivil toplum, bürokrasi-burjuvazi vs. gibi ikiliklere dayalı bir tarihin yorumunu devletin, piyasanın ve demokrasinin önündeki esas engel olduğu fikriyle birlikte kucakladı. Türkiye’de burjuvazinin özerk olmamasını esas sorun olarak gören, tarihi, toplumsal ve siyasal mücadeleyi seçkinler arası bir çekişme olarak okuyan bu argümantasyonu, halkın otantik değerlerine yabancılaşmış bürokratik seçkinler anlatısıyla muhafazakar sağ ve devletin iktisadi alandan çekilmesini salık veren neoliberal tezler de sahiplendi.

4.4. Murat Belge

Topluma hükmeden, onu yönlendiren bir devlet yapısı ve geleneği Murat Belge’nin Türkiye’de sivil toplum ve demokrasi üzerine olan yazılarının da başlangıç noktasıdır. Baskıcı, ceberut devlet yapısı ve geleneği sivil toplum ve demokrasinin yokluğu döngüsü Murat Belge’nin de analizlerinin temel çerçevesini oluşturur. Bu analize göre, kendi tarihiyle ‘huzurlu’ bir ilişki yaşamayan Türkiye kendiliğinden ‘evrilmesine’ izin verilmeyen, yukarıdan müdahalelerle gelişme seyri belirlenen bir toplum oldu (Belge, 2004, 248). Osmanlı’da siyasete, siyasal faaliyete şüpheyle yaklaşan, kitlelerin zinhar bulaşmaması gereken bir iş olarak gören devlet anlayışı hakimdi ve bu anlayış devlet kavramına kutsiyet atfetmişti. Osmanlı İmparatorluğu’nda kitle ve siyaset arasında bir mesafeye dayanan ve kutsallıkla donatılan devlet otoritesi ‘mutlaklı ve her şeyi yapabiliyordu.’ Siyasal alanın ve siyasetin sınırlarını daraltan bu gelenek ve onun ideolojik mutlaklığı Cumhuriyet döneminde değişmek bir yana bilakis eklenen yeni motifler aracılığıyla genişledi ve sistematik hale geldi. Güçlü devlet ve ideolojik mutlaklık ‘Türk siyasal kültürünün en olumsuz niteliği’ haline geldi. Devlet her şeyi yapmaya muktediri. Doğu geleneğinin hükümdarı, onu kendini denetlemeye çağıran bütün ahlaki ilkelere rağmen başına buyruk bir despottu. Türkiye’nin siyasi kültürü, siyasetin kitlelerden kopukluğu, toplumsal hayatta siyasal bir alanın varlığına izin verilmemesi gibi pek çok olumsuz özelliğini cumhuriyet öncesi Osmanlı devletinden miras almıştır (Belge, 1993, 85-91).

Osmanlı tarihinin, özerk bir aristokrasinin yokluğuna ek olarak, ayırt edici özelliği Bizans İmparatorluğu’ndan beri yaklaşık iki bin yıl kadar sürmüş bir merkezi devlet

geleneğidir. Merkezle merkezkaç güçler arasındaki bitmez tükenmez mücadele, bu yörenin tarihinin başlıca eksenidir (Belge, 1989, 72). Bu devlet, toplumu her an yönlendiren, bir an başıboş bırakmayan, iktidar tekeli elinde tutan, ülkede olabilecek her şeyin nedeni olarak kavranır. Görüldüğü gibi, Türkiye'nin güçlü bir devlet geleneğine sahip olduğu argümanı Belge'nin analizlerinde de karşımıza çıkmaktadır. Bizans'a kadar geri götürülebilecek bu devlet geleneğinin tarihi, çevreyi zayıflatma ve merkezi güçlendirme mücadelesinin tarihi olarak görülür. Merkezin hep güçlü kaldığı bu tarihin önemli sonuçlarından biri de Batı'daki gibi toprağa dayalı bir aristokrasinin oluşmamasıydı (Belge, 1993, 108-110). Belge de yukarıda tartışılan yazarlar gibi devlet ve toplum (devlet olmayan güçler) arasındaki karşı karşıya gelmeyi Türkiye tarihinin, sosyo-politik yaşamının esas çelişkisi olarak görmektedir. Türkiye'de topluma hiçbir zaman gerçek bir inisiyatif tanımamış olan baskıcı ve otoriter tavrında gelenekleşen bir sürekliliğe sahip özel bir devlet egemenliğini öne çıkarmaktadır.

Belge, patrimonializm ve ATÜT tezinin de ortaklaştığı öge olan topraktaki devlet mülkiyetinin veya özel mülkiyetin yokluğunun merkeziyetçiliğe ve Batı'dan farklı bir siyasal kültür ve geleneğin oluşmasına yol açan bir unsur olduğu ileri sürer (Belge, 1989, 73). Özel mülkiyet-sivil toplum-demokratik siyasal kültür-demokrasi zinciri tekrar devrededir. Mardin gibi, Belge de Batı toplumsal tarihinin bir parçası olarak görülen sivil toplumun, Bizans ve Osmanlı İmparatorluklarının merkeziyetçi idaresi altında yaşayan yerlerde ortaya çıkmadığını savunur (Belge, 1989, 73). Günümüzde karşılaştığımız sorunların asli müsebbibi olarak görülen asırlar boyu varlığını sürdüren merkeziyetçi devlet mantığı etkilerini ideoloji, siyasal alan, demokrasi, sivil toplum ve siyasal kültür üzerinde gösterir. Karşımıza çıkan nedensellik zinciri aynıdır: Devlet toplumu baskı altında tutup nefes almasına izin vermedi, dolayısıyla sivil toplum, hak arama geleneği gelişemedi, ideoloji ve siyasal kültür tekçi mantığa büründü, demokrasi gelişemedi.

Belge, Batı toplumlarında yaklaşık bin yıllık bir tarihsel süreç içinde oluşan sivil toplum kavramını Batı Avrupa toplumlarında gördüğümüz niteliklerle eşitler. Geçmişini açıklamakta faydalı analitik bir araç olarak gördüğü sivil toplum kavramının açıklamaya çalıştığı gerçekliğin, Batı toplumlarına özgü bir tarihsel evrimin içinde oluştuğunu, Türkiye'de bu türden bir oluşumun yaşanmadığını söyler. Küçükömer ve Mardin gibi Belge de burada sivil toplumu, iki farklı toplumun tarihini anlamak için

uygun bir kuramsal araç olarak görür. Kavram, Türkiye’de Batı’dan farklı olarak yokluğu veya eksikliğiyle ve varılması hedeflenen bir amaç olarak gündeme gelir. Sivil toplumun sadece Batı’da oluştuğu ‘olgu’sunu tek başına Batı’nın dışında bir yerde sivil toplum oluşturmayı hedeflemenin gerçekçi bir tavır olmadığını kanıtlamak için yeterli görür. Buradan hareketle sivil toplumun Batı Avrupa ülkelerinin tarihine özgü olduğu ve taklit edilemeyeceği sonucuna ulaşır (Belge, 1989, 72-74; 1993, 43).

Sivil toplumun tarihi kapitalizmin Batı Avrupa’daki gelişme dinamiklerinin ve burjuvazinin iktidar mücadelesinin tarihi olarak görülür. Dolayısıyla, Batı toplumsal tarihinin bir özgüllüğü olan sivil toplum farklı gelişme seyri izleyen Batı-dışı toplumlara uyarlanamaz. Batı’da siyasal iktidara karşı mücadele içinde biçimlenen sivil toplumdan farklı olarak Türkiye’de iktidarın, devletin kendisinin bir sivil toplum kurmaya çalıştığı savunulur. Fakat devlet eliyle sivil toplum kurmaya çalışmak tanım gereği olanaksızdır (Belge, 1989, 95-97). Bu argümana göre, Batı tarihselliğine sahip olmayan, devletin dışında ‘aşağı’nın kendi başına sivil toplum kurmadığı toplumlarda yaşamın her alanı devlet denetimi ve müdahalesi altındadır. Belge’nin sözcükleriyle, Batı Avrupa, ABD ve Kanada gibi toplumları çıkarttıktan sonra geri kalan toplumlarda devlet her şeye hakim ve otoritedir. Devletin her şeyi kuşatan varlığı kanıksanmıştır. Sivil toplumun gelişmediği bu toplumlarda devlet sivil siyasal alanın sınırlarını çizen temel aktör olarak kalır (Belge, 2008, 10-11).

Bu, sınıflar üstü devlet tasarımının doğal uzantısı olan belirli bir olgunluk mertebesine erişememiş bağımlı burjuvazi savını Murat Belge’de de görüyoruz. Ona göre, yakın zamanlara kadar Türkiye’nin burjuvazisi demokratik ya da anti-demokratik olmaya kendisi karar verecek kadar bağımsız ya da yeterince egemen olamamıştır. Türkiye’de vesayet altında büyüyen, devlet kadroları karşısında bağımlı tavrını hala sürdüren devletin gölgesinde yetişen burjuvazi, aşağı yukarı her zaman kural olarak kararnamelerle doğmuş, serpilmiş, büyümüştür ve bu haliyle de egemen ideolojiye damgasını vuracak gücü yoktu (Belge, 1989, 77, 128-131).

Mardin, Küçükömer de gördüğümüz, sivil toplumun ortaya çıkışının özerk şehirlerin varlığına endeksleyen, bu ikisi arasında paralel bir gelişme örüntüsünü varsayan çözümlenmeyi Murat Belge’de de görmekteyiz. Ona göre, Batı Avrupa’da oluşan burjuvazi feodal senyörlere karşı mücadelesinde feodal, politik iktidara karşı belirli bir özerklik ayrıcalıkları elde etti. Kentler, kentlilerin kendilerini yönetmek için

kurduğu belediyeler, sivil toplumun çekirdeklerinin olduğu ve geliştiği mekanlar oldu (Belge, 1989, 95). Bu düşünceye göre, Batı dünyasının tarihi gelişmesinin ortaya çıkardığı toplumsal bir biçimlenme olarak görülen sivil toplumun muadilini, benzerini bu tarihi yaşamamış toplumlarda bulmak olanaklı değildir. Batı tarihine özgüllüğünü veren şey, yukarıda tartışılan diğer yazarlarla ortak bir tema olan kent geleneğidir. Küçükömer'e benzer biçimde Belge, Grekoromen kent geleneğini, bütün bu sivil toplum geleneğinin eski tarihi olarak görür. Tüm bu tarihsel sürecin kalbinde 'özerklik ilkesi', devletin doğrudan müdahalesinin dışında kalan özerk etkinlikler alanının yaratılması ve 'bağımsız yurttaşlar sistemi'nin doğuşu vardır. Merkezi iktidar ve burjuvazi arasındaki mücadele ve pazarlıklar sonucu edinilen haklar ve özerklik asli tema olarak tekrar karşımıza çıkmaktadır. Sivil toplumu ortaya çıkaran sosyo-tarihsel gelişmelerin anlamını, bireyi devlete karşı korumak, teminat altına almak düşüncesinde sabitleyen çoğulcu liberal sivil toplum görüşü tekrar karşımıza çıkmaktadır. Burjuvazinin sırasıyla feodalizm ve mutlakıyetçiliğe karşı yürüttüğü mücadelenin sonunda şekillenen düzenin temel bir özelliği olan sivil toplum kurumsallaşmış, devletin müdahale etmediği alan niteliği kazanmıştır. Kentlerin tarihsel gelişme içinde mücadele sonucu edindiği bu özerklik sivil toplumun temelidir, üzerinde yükseldiği asli zemindir. Sivil toplumun izini Avrupa'nın kent tarihinde süren Belge'ye göre, sivil toplumun temsil ettiği şey, bir özerklik, tek bir iktidar sultanının kontrolünde olmayan çeşitli özerklik alanlarıdır (Belge, 1989, 95-97; 2008, 11-14).

Sivil toplum bir toplumun içinde bulunabilen bir 'şey'dir, ama niceliksel bir şey de değildir. Daha çok bir toplumun varoluşunun, kendini yeniden üretmesinin üslubuna ilişkin bir nitelemedir. Tanımı gereği 'iktidarın dışında' olandır. Daha çok, varlığıyla, bir toplumda iktidarın oluşma biçim ve ilişkilerini belirleyen bir şeydir. Bir toplumsallık biçimi, bir özerklik ilkesi, bağımsız yurttaşlar sistemi olarak sivil toplum bir toplumda siyaset yapma geleneğini belirleme gücüne sahip bir öge olarak düşünülür. Sivil toplum özelliklerine sahip bir toplumda toplumsal ideoloji yukarıdan aşağıya belirlenmez, bağımsız örgütlenme, toplu olarak hak arama, örgütlenme gelenekleri ve bireylerin kendi ideolojileri olduğunu söyler (Belge, 1993, 40-44).

Sivil toplum, somut olarak toplumun sorunlarını devletten bağımsız, onun müdahalesine uğramaksızın kendi dinamiğiyle özerk bir alan olma niteliğini koruyarak çözdüğü bir yapılanmaya dayanan alan olarak tarif edilir (Belge, 1989, 19,

73-74). Sivil toplum her şeyden önce devlet otoritesinin dışında bir şeyler yapma alışkanlığını edinmiş bir toplumdur. Devletten bağımsız, her şeyi ondan beklemeyen, onun dışında yer alan bir toplumdur (Belge, 2008, 10). Toplumda doğrudan doğruya devletin denetiminde olmayan bütün alanların bulunduğu yer olarak sivil toplum tanımını kapsayıcılığından ötürü yetersiz bulan Belge, sivil toplumu, devletin doğrudan müdahale etmediği alanlar ve durumlarda, yurttaşların işlerini kendi aralarındaki ilişkilerle yürüttükleri bir toplumsal alan olarak tanımlar (Belge, 2008, 1).

Güçlü devlet, cılız sivil toplum ikiliği ‘olgu’su Mardin, Küçükömer İnsel ve Heper gibi Belge’nin de Türkiye’nin Batılılaşma/modernleşme süreci analizinin genel referans çerçevesini oluşturur. Bu analize göre, devletin merkeziliği, Türkiye’de sosyo-politik alanın yapısal bir niteliğidir. Devlet, sivil toplum için dikkate değer bir özerklik bırakmayacak biçimde yaşamın her alanına nüfuz etmiştir ve bu alanlardan bazılarında tekel biçiminde var olmaktadır. Ekonomide, eğitimde ve hatta dinde devlet bütün ağırlığıyla vardır ve bu varoluş toplumu güdükleştirmektedir (Belge, 1993, 168). Belge yukarıda tartışılan yazarlar gibi Türkiye analizini bu perspektiften yapar ve sivil toplumun Batı tarihsel evrimi içinde geliştiğini ve dünyanın diğer yerlerinde ortaya çıkmadığı sonucuna ulaşır. Bunun nedeni ise diğer yazarlarda gördüğümüz gibi feodal geçmişin yokluğu savı veya güçlü devlet-zayıf sivil toplum ‘olgu’sunun varlığıdır.

4.5. Avrupa Birliği ve Küreselleşme Çerçevesinde-Ekseninde Sivil Toplum ve Demokrasi Tartışmaları: Sivil Toplum ve Demokrasi Denkliğinin Kurulması

1980 sonrası dönemi Türkiye üzerine söz söyleyen sosyal bilim literatürünün önemli bir gövdesi sivil toplumu, gönüllü, kendi kendini oluşturan, kendi desteklerine sahip, devletten özerk, özel alan ile devlet arasında aracı niteliğinde örgütlü bir sosyal yapılanma olarak tarif etmektedir (Sarıbay, 1997, 90). Sivil toplumu bireylerin bireysel ya da toplumsal çıkarları-talepleri-sorunları dile getirmek üzere kurdukları, gönüllü faaliyet ve kaynaklardan beslenen, devlet iktidarının alanı dışında, ondan özerk örgütlenmelerinin alanı olarak ele almaktadır (Erdoğan-Tosun, 2001, 161). Bu yaklaşımda sivil toplum, bireysel vatandaşların gönüllü, özel etkinliklerinden kaynaklanan yapılar, süreçler ve kurumların belirlediği bir toplumsal bağlama gönderme yapmaktadır. Dolayısıyla, sivil toplum devletin veya merkezileşmiş

iktidarın vatandaşların işlerine karışmaması, müdahalesinin yokluğu anlamına gelmektedir. Her bir bireyin özerk, rızaya dayanan ve kendi kendine harekete geçen eylemleri sivil toplumu oluşturan meselenin özünü belirler. Bu tür bir tanımın bütün vurgusu özgür irade, yerel karar alma ve devletin karışmadığı toplumsal sözleşme üzerinedir (Kalaycıoğlu, 2002, 251-52).

Bu hakim yaklaşıma göre, temel sorun, Doğu toplumlarında bireyi devlete karşı koruyacak mekanizmaların ve yapıların, yani sivil toplumun yokluğu temel meseledir. Türkiye’de de sivil toplumun gelişmesinin önündeki ana engel devletin müdahalesinden bağışık özerk alanlara ve bireysel inisiyatife yer bırakmayan bürokrasinin aşırı güçlenmesidir (Toprak, 1996, 91). Türkiye’de Osmanlı döneminden beri katı devlet-toplum karşıtlığının siyasal düşüncüyü şekillendirdiğini, devlet geleneğinin ağırlığının, toplumda ‘devlete karşı fesad’ın olduğu anlayışı gibi bir merkez noktasına dayandırdığını (Sarıbay, 1997, 88) söyleyen Sarıbay’a göre, bu durum Türk bireyinin kamucu/devletçi olmasına, bireyci kültür tipi gelişmemesine neden olmuştur. Oysa bireyci kültür tipi, demokratik yönetimi mümkün kılmada daha destekleyici bir özelliğe sahiptir (Sarıbay, 2000, 48, 62). Benzer biçimde Ersin Kalaycıoğlu da, Türk siyasal kültürünün ezeli bir güç olarak işleyen, siyasal sistemi ve toplumu biçimlendiren ‘kadir-i mutlak devlet’e göndermelerle dolu olduğunu, Türkiye’de bireye karşı topluluğu, çeşitliliğe karşı birliği vurgulayan sivil toplum ile uyumlu olmayan bir devlet geleneğinin varlığından söz etmektedir (Kalaycıoğlu, 2002, 250-251).

Hakim yaklaşımı en çok başvurulan sivil toplum tanımını Larry Diamond yapmıştır. “Sivil toplum, örgütlü toplumsal yaşamın gönüllü, kendi kendini üreten, kendi kendini destekleyen, devletten özerk olup bir yasal düzen ya da ortak kurallarla bağlı olan bir alandır [...] sivil toplum özel alan ve devlet arasında duran aracı bir varlıktır” (Diamond, 1994, 5). Diamond’a göre sivil toplumun demokratik işlevleri şunlardır: Devlet iktidarını denetlemek, sınırlandırmak; siyasal katılımı arttırmak; hoşgörü, ılımlılık, karşıt görüşlere saygı gibi demokratik tutumların geliştirmek, çıkarların-taleplerin temsil edilmesi ve eklemlenmesi için kanallar yaratmak; siyasal çatışmaları ve kutuplaşmaları yumuşatmak; yeni siyasal liderlerin yetiştirmek ve eğitmek; seçim sistemini düzeltmek, yasamayı güçlendirmek ve siyasal partileri demokratikleştirmek; bilgiyi topluma yayma ve siyasal sistemin hesap verebilirliğini, sorumluluğunu, etkililiğini dolayısıyla meşruiyetini arttırmak (Diamond, 1994, 7-11).

Bu yaklaşımın temayüz eden figürlerinden biri de E. Fuat Keyman'dır. Bu bölümde Keyman'ın çalışmalarından hareketle bu yaklaşım ele alınacaktır.

Charles Taylor'ın sivil toplum düşüncesinin oluşumu ve tarihsel gelişimi üzerine yazdığı makalesini izleyerek Keyman, Batı modernitesinde sivil toplumun anlamının izini sürdüğü üç kullanım biçimi ve model önermektedir. İlk modele veya kullanıma göre, sivil toplum, özgür örgütlenmenin olduğu yerlerde devletin vesayeti olmaksızın var olan hak ve özgürlükler temelli işleyen bir örgütsel yaşamdır. Kavram, esas olarak geleneksel toplumdaki modern topluma geçişi açıklamak, modern toplumun özgünlüğünü tanımlamak ve geleneksel toplumdaki farkını belirgin hale getirmek için kullanılmaktadır. Klasik siyasal iktisatçılarda gördüğümüz gibi modern toplumla eş anlamlı olarak kullanılan sivil toplum birey ve serbest piyasa temelinde tanımlanmaktadır. Sivil toplum, yeni kentsel sınıfın hak ve özgürlüklerinin merkezi otoriteye karşı hareket alanı olarak görülmektedir. 'Sivil toplum=birey+serbest piyasa+hak nosyonu' denklemi, birinci dalganın hakim sivil toplum anlayışıdır. Bu modelde sivil toplum devletin karşısında konumlandırılır, piyasa ve bireysellik ile ilişkilendirilir, bireysel hak ve özgürlükler bağlamında tanımlanır, fakat demokrasi ile bağı kurulmaz. Sivil toplum, en genel düzeyde, 'devlet iktidarının baskısı ve denetimi altında olmayan gönüllü örgütlerin yer aldığı alan' olarak tanımlanmaktadır. Bu tanım sivil toplumun demokratikleşme sürecine ya da demokratik toplum yönetimine yaptığı katkıyı göz önünde bulundurmadığı için minimalist bir tanım olarak görülür (Taylor, 1990; Keyman, 2007, 19-20; 2008, 3-10; Keyman ve Öniş, 2007, 271-272).

İkinci model ve kullanım biçiminde ise sivil toplum, 'iyi toplum'un ayrılmaz bir parçası olarak görülür. Bu modelde sivil toplum, toplumun kendisini bir bütün olarak yapılandırdığı ve etkinliklerini devletin vesayetinden bağımsız birliktelikler aracılığıyla koordine ettiği yerlerde var olduğu düşünülür. 'Bir toplumun kendisini ve eylemlerini bir bütün olarak, devlet iktidarının baskısı ve denetimi altında olmayan gönüllü örgütler yoluyla örgütlemesi' biçiminde tanımlanan sivil toplum, ahlaki ve siyasi olarak özgür ve iyi olan bir toplumun varlığını temsil eder. Çok açık biçimde devlet ve (sivil) toplum ikiliğine, karşıtlığına dayanan bu tanım içinde sivil toplum toplumsal hayatın kendisini devlet müdahalesi olmadan bağımsızca örgütleyebileceği, etkinliklerini gönüllü birliktelikler aracılığıyla düzenleyebileceği ve isteklerini gene bunlar aracılığıyla siyasi alana aktarabileceği anlamına

gelmektedir. Sivil toplumu, askeri yönetimden ya da otoriter ve totaliter siyasi rejimlerden demokrasiye geçişin baş aktörü ve ana alanı olarak gören bu modelin izlerine, Orta ve Doğu Avrupa’da ve Latin Amerika’da 1980’lerde yer bulan demokratikleşme hareketlerinde rastlayabiliriz. Bu ülkelerde demokratikleşme talepleri içinde canlanan sivil toplum kavramı, despotik devletten bağımsız bir yaşamı simgeler, dolayısıyla totaliter, despotik devletten demokrasiye geçişin anahtarı olarak düşünülür. Bu tartışma içinde öne çıkan isimler olan Vaclav Havel ve György Konrad sivil toplumu düşünce ve örgütlenme özgürlüğüne sahip özgür bireylerin yaşam alanı olarak tanımlarlar. Özellikle Konrad’a göre, sivil toplum totaliter siyasete karşı geliştirilen ‘anti-siyaset’ alanıdır (Konrad, 1984). Yani, siyasi iktidarı ele geçirmeye çalışmayan, bireysel hak ve özgürlükleri yaşama geçirmeye çalışan bağımsız düşünme, tartışma ve demokratik yönetim çağrısının yapıldığı alan, sivil toplum olarak adlandırdığımız yaşam alanıdır (Keyman, 2007, 19-20; 2008a, 6-10; Keyman ve Öniş, 2007, 271-72).

Sivil toplumu sadece örgütsel, birlikteliğe dayalı bir yaşamla eşitleyen ilk model, mikroyken, sivil toplumu demokrasiyle doğrudan ilişkilendiren ikinci model de makro ve ahlaki açıdan yüküldür. Diğer bir deyişle, sivil toplumu sadece devletin vesayeti, denetimi dışında gönüllü örgütlerin alanı olarak tanımlamak kavramı teknikleştirmek ve taşıdığı ahlaki ve siyasi değeri azaltmak sorununu içeriyorsa, sivil toplumu sadece demokratik toplum yönetimi olarak tanımlamak da kavrama aşırı ahlaki ve siyasi değer yüklemek sorununu içermektedir. Her iki kullanım biçimi ve modelde net biçimde gördüğümüz özellik devlet sivil toplum karşıtlığı veya ikiliğidir. Bu problemler, sivil toplumun ikinci modele alternatif ve tamamlayıcı olarak düşünülen, bu bağlamda da devlet politikasının gidişatını belirleyen ya da değiştiren örgütler topluluğu olarak tanımlanan bir üçüncü modelin ortaya çıkması sonucunu doğurdu. Bu alternatif yaklaşım sivil toplumu toplumsal sorunlara çözüm üretme sürecine katılan, siyasi aktörleri bu çözümleri yaşama geçirecek politikalar üretmeye yönlendirmeye çalışan etkili bir aktör olarak ele alır ve farklı gönüllü örgütlerin devlet denetimi dışında kurduğu ortak alan olarak tanımlar. Bu problemlerin çözümünde sivil toplumun devlet ve diğer siyasi aktörlerle işbirliği yapabileceğini vurgular. Sivil toplumun devlete verimlilik ve şeffaflık kazandırmada yol gösteren aktör olması gerektiği görüşünü savunur. Sivil toplumun, toplumun mikro-yerel düzeyden makro-ulusal düzeye kadar ‘aktif vatandaşlık’ temelinde

örgütlendiğini öne sürer. Sivil toplumun farklı kimliklerin, aktörlerin ve kesimlerin demokratik bir zeminde birbirleriyle ilişki kurmalarına aracı olduğunu belirtir. Günümüzde sivil toplumun, hak ve sorumlulukların devlet, toplum ve bireyler tarafından adil ve demokratik bir şekilde bölüştürülmesini temin etmede ana etken olduğu sonucuna varır. İşte, son zamanlardaki demokrasi, modernite ve küreselleşme tartışmalarından ortaya çıkan bu model, siyasi ve ekonomik toplumun dışına yerleştirdiği sivil toplumu, birlikteliğe dayalı yaşamın örgütlendiği, daha iyi bir toplum arayışı içerisinde kamusal müzakerenin başlatıldığı üçüncü bir alan olarak görür. Bu üçüncü kullanım biçiminde veya modelde hem siyasal toplumdan hem de serbest piyasaya dayalı ekonomik toplumdan ayrıştırılarak sivil topluma toplumsal sorunlara ve taleplere demokratik ve uzun dönemli çözüm bulmak için siyasal toplumu etkileme işlevi verilir. Sivil toplum önceki iki modelde olduğu gibi sadece bireysel hak ve özgürlüklerin uygulanması ve teminat altına alınması ya da siyasal sistemin demokratikleşmesinin aktörü olarak değil, aynı zamanda bir ülkede devlet-toplum/birey ilişkilerinin ‘katılımcı demokrasi’ temelinde inşa edilmesinin aktörü olarak görülür. Sivil toplumu katılımcı demokrasi terimleriyle düşünmek, yeniden tanımlamayı içeren ikili bir kuramsal hamleyi gerektirir. Birincisi, toplum kavramını siyasal, ekonomik ve sivil toplumdan oluşan üç boyutlu bir bütünlük olarak tanımlamak. İkincisi vatandaşlık kimliğini sadece bireysel hak ve özgürlüklere indirgememek, aynı zamanda toplumsal sorunların çözümü için aktif olarak hareket eden ve siyasal toplumun alttan denetimini sağlamayı amaçlayan toplumsal benlik olarak tarif etmek. Böylece aktif vatandaşlık temelinde tanımlanan sivil toplum demokratik toplum yönetiminin katılımcı demokrasiye dönüşmesini sağlayacak bir kavram haline gelmektedir. Bu son kullanım içinde sivil toplum ‘toplumsal sorunlara etkili ve uzun-dönemli çözüm bulma sürecine aktif olarak katılan ve siyasi aktörleri bu çözümleri yaşama geçirecek politikalar üretmeye yönlendirmek için çalışan farklı gönüllü örgütlerin devlet denetimi dışında kurduğu ortak alan’ olarak tanımlar (Keyman, 2007, 20-21; 2008a, 11-12; Keyman ve Öniş, 2007, 271-274).

Keyman, üçüncü kullanım biçiminin akademik ve kamusal söylemde dolaşıma girmesinin üç nedeni olduğunu söylemektedir. Birincisi, sivil toplumun katılımcı demokrasi doğrultusunda gelişmesinin önünü açtığını savunduğu Batı modernitesinin krizi ve postmodernleşme sürecidir. Modernitenin krizi ile anlatılmak istenen, siyasal düzeyde siyasal partilerin toplumla bağlarının zayıflaması ve temsili demokrasinin

krizi, iktisadi düzeyde sanayi toplumundan bilgiye dayalı sanayi-sonrası topluma geçiş, kültürel düzeydeyse toplumsal sınıf ve birey gibi kimlik kodlarının farklı toplumsal kesimlerin kimlik taleplerine yanıt verememesidir. Siyasal partileri zor durumda bırakan bu gelişmeler aynı zamanda sivil toplumu ve sivil toplum örgütlerini güçlendiren zemindir. Ona göre, postmodernleşme süreci ise toplumsal hareketlerin vatandaş inisiyatiflerinin ortaya çıkmasını, bilgi ve hizmet sektöründe yeni bir orta sınıfın yaratılmasını, toplumsal sınıfın dışında kültürel farka dayalı kimlik siyasetinin ortaya çıkmasını içermektedir. Toplumsal hareketler, vatandaş inisiyatifleri ve kimlik siyasetleri bu üçüncü modelin temel parametrelerini oluşturmaktadır. Yaşadıkları sorunlara çözüm bulmak amacıyla siyasal iktidarı etkilemeyi amaçlayan bu hareketler karar alma süreçlerine katılma talebinde bulunmaktadırlar. Bu hareketlerin oluşturduğu sivil toplum temsili liberal demokrasiye katılımcı bir nitelik kazandırmaya çalışmaktadır. Sivil toplumun gelişmesine katkıda bulunan ikinci süreç ise, dünyanın son yıllarda geçirdiği değişim ve dönüşüm setini ifade eden küreselleşmedir. Ulus-devlet, ulusal kimlik, ulusal ekonomi gibi ‘ulusal bağlam’ı aşındırdığı, siyasetin referans noktalarını değiştirdiği savunulan küreselleşme süreci yoksulluk, adaletsizlik, doğanın tahribatı, eşitsiz gelişme, savaş gibi pek çok olumsuz ve yıkıcı boyutu içermektedir. Bu olumsuz ve yıkıcı etkilere ulus-devletlerin tek başlarına yanıt üretmekte zorlanmaları sivil toplumun gelişimi için bir zemin oluşturmaktadır. Sivil toplum bu argümantasyona göre, siyasetin küresel bir bağlam içinde değişen doğasının ortaya çıkardığı dünyanın demokratikleşmesinin ‘anahtar alan’ı statüsüne yükselmektedir (Keyman, 2008a, 12-13; Keyman, İçduygu, 2003, 219-220; Uğur, 1998, 70). Bu kavramsallaştırmada küreselleşme, yarattığı açılım ve devinim ile devletçi/popülist sıfatlarıyla tanımlanan siyasal idarenin iktisadi/siyasal tıkanma sürecini deneyimlemesinin nedeni ve bu koşullar içinde kültürel ve toplumsal karşılanamadığı için topyekün değişimi kaçınılmaz hale getiren temel dinamiktir (Mahçupyan, 2000, 164).

Sivil toplumun gelişmesine katkıda bulunan son neden ise refah devletinin krizi ve neoliberalizmin yükselişidir. Yapısal meseleleri bireysel sorunlara indirgeyen, devletin sosyal niteliğini aşındıran hatta ortadan kaldıran, kamusal-toplumsal yaşamı girişimci, rekabetçi birey anlayışı etrafında tarif eden neoliberalizm refah devletinin tasfiyesinin ardından bu yapısal, toplumsal sorunların çözümü için sivil toplumun, örgütlenme girişimlerinin gelişmesi sonucunu doğurmuştur. Tüm bunlar

modernitenin krizi ve postmodernleşme, küreselleşme ve refah devletinin krizi ve neoliberalizmin güçlenmesi 1980'lerden itibaren demokratikleşmenin ve katılımcı demokrasinin önkoşulu olarak düşünülen sivil toplumun gelişmesine katkıda bulundular (Keyman, 2008a, 13-14; Keyman, Öniş, 2007, 267-68).

Keyman'a göre, üç model ve kullanım biçiminde tasnif edilen sivil toplum tartışmasının izini Türkiye'de de sürebiliriz. Türkiye'de sivil toplumun, hem bireysel hak ve özgürlüklerin yaşama geçirilmesi (sivil toplum örgütleriyle özdeşleştirilen örgütsel yaşam), hem demokrasiye geçiş (demokratikleşmeyle özdeşleştirilen, demokrasiye geçişin önkoşulu), hem de katılımcı demokrasi taleplerini seslendiren örgütlerden oluştuğunu söyleyebiliriz (Keyman, 2008a, 16; 2009, 15).

Sivil toplumu demokrasiyle özdeş ve sivil toplum örgütlerinden müteşekkil bir yapı olarak gören 1980'li yıllarda Doğu Avrupa ve Latin Amerika bağlamlarında popülerlik kazanan yaklaşımı Türkiye'de de görmekteyiz. Bu özdeşlik kurma ve sivil toplumu sivil toplum örgütlerinden oluşan bir alan olarak sabitleme çabası bazı önemli sorunlar doğurmaktadır. Mali kaynak peşinde koşan, kendi kapasite sorunları üzerinde vakit harcayan, örgütsel büyümeye önem veren profesyonel bir yapıya bürünen bu örgütlenmelerin demokratikleşme sürecine katkıda bulunma ve toplumsal sorunları/talepleri kamusal tartışma alanına taşıma işlevleri giderek talileşmektedir. Bu sorunlar sivil toplum örgütlerini hem eleştirdikleri sistemin, yapının bir parçası, bileşeni haline getirme tehlikesini hem de kendi aralarındaki ilişkilerde dayanışmanın azalması sonucunu doğurmaktadır. Dahası, sivil toplumun, sivil toplum örgütleri çerçevesinde etkinlikleri nicel olarak artarken bu nicel artışın nitel bir dönüşümü sağlayacak sivil toplum demokratikleşme ilişkisinin kurulmasında ciddi sorunlar yaratmaktadır (Keyman, 2008a, 16-17; 2009, 15).

Öte yandan, sivil toplum demokrasi özdeşliği, sivil topluma aşırı ahlaki ve siyasi değer atfetme sorununu ve sorunlu bir sivil toplum-devlet karşılığını içermektedir. Örneğin kimi sivil toplum örgütleri devlet denetimini yoğun biçimde üzerlerinde hissederken kimileri de kendi varlıklarını devletle veya siyasal iktidarla özdeşleştirmektedirler. Bu ikinci türdeki kuruluşlar demokratikleşmeye katkı yapmak bir yana egemen söylemi ve ideolojiyi yeniden üretecek bilgiye katkı yapmaktadırlar (Keyman, 2008a, 17).

Sivil toplum, bu yeniden canlanma sürecinde toplumsal değişimin ve gelişimin, toplumsal barışın, demokratikleşmenin ve iktisadi kalkınmanın önemli bir aktörü olan bir özne olarak kabul edildi. Habermas'ın liberal çoğulcu sivil toplum kavramına benzer biçimde kamusal tartışma, müzakere mekanı olarak düşünülen sivil toplumun modern dönemde siyasetin egemen odağı, aktörü olan ulus-devlete karşı güçlendirilmesi devlet-toplum/birey ilişkilerinin demokratikleştirilmesi için savunulmaktadır. Bu bağlamda, sivil toplum ve sivil toplum örgütlerinden yoksulluğu ortadan kaldırmak, demokrasiyi ve iyi yönetimi teşvik etmek, toplumsal çatışmaları çözmek ve insan haklarını güvence altına almak ve çevreyi korumak beklenmektedir (Keyman, İçduygu, 2003, 220-21; Keyman, 2007, 9-10; Keyman, Öniş, 2007, 268).

Keyman sivil toplumu Cohen ve Arato'nun Habermas'ın izinden giden tanımına paralel biçimde tanımlar. Ona göre kavramsal düzeyde demokratikleşme, toplumsal sorunlara çözüm arama ve kamusal tartışma alanı olan sivil toplum bir ülkede (a) devlet ile topluma, (b) siyasi aktörler ve bürokrasi ile gönüllülüğe dayalı siyasi alan dışı örgütlenmeler ve etkinliklere, (c) kamusal alan ile özel alan arasında yer alan ya da bu alanlarda ortaya çıkan karmaşık ilişkilere işaret eder. Dolayısıyla, bir kavram olarak sivil toplum, devlet denetimi dışında kalan, dolaylı veya dolaysız ama belli düzeyde siyasi bir nitelik içeren, esasen toplumsal sorunların çözümüne yönelik etkinlikleri, ilişkileri, çıkarları yaşama geçiren bir alandır. Sivil toplum, devlet ile ekonomi ve aile arasında kalan toplumsal sorunları çözmeye dönük bir kamusal tartışma alanı ve bu tartışmanın yaşama geçirildiği örgütsel etkinliktir. Sivil toplum örgütleri de, belli toplumsal sorunlara çözüm bulunmasını, belli değerlerin korunmasını ve belli çıkarların yaşama geçirilmesini amaçlayan örgütsel etkinliklerdir (Keyman, 2007, 15).

Keyman'a göre, toplumsal sorunlara çözüm bulma çabasının olduğu 'iletişim ve müzakere alanı', 'siyasi ve ekonomik ilişkilerin ve yaşam alanlarının dışında yer alan ve hareket eden örgütsel yaşam' ve 'devlet-toplum/birey ilişkilerinin demokratik düzenlenmesine katkı veren kamusal alan' olarak tarif edilen sivil toplum hem nicel hem de nitel olarak önem kazanmaktadır. Keyman, gönüllü örgütlerden düşünce kuruluşlarına, toplumsal hareketlerden vatandaşlık inisiyatiflerine, hükümet-dışı örgütlerden sendikalara ve meslek odalarına kadar geniş bir yelpaze içine yerleştirdiği sivil toplum kuruluşlarının toplumsal yaşamın sivil ve demokratik

değerleri içselleştirmesine katkı sağlayan bir örgütsel yaşam alanını temsil ettiğini savunmaktadır. Ona göre, bu gelişmeler, modern zamanlarda siyasal alanı belirleyen ve siyaset yapma eylemini sadece siyasi partilere indirgeyen devlet-merkezci eğilimin ve temsili demokrasi modelinin yaşadığı krizi açığa çıkarmaktadır (Keyman, 2007, 9-10; 2008a, 1; 2009, 13-14). Sivil toplum, toplumsal yaşamı anlama ve çözümü sürecinin önemli bir ‘analitik referans noktası’; demokratikleşme sürecinin harekete geçirildiği önemli bir ‘stratejik-politik alan’; iyi toplum yönetiminin ve katılımcı demokrasinin ‘etkili olması beklenen aktörü’ olarak; ve çevresine, doğaya ve toplumsal yaşama katkı vermek isteyen ‘aktif vatandaşlık anlayışının örgütsel kimliği’ olarak giderek önem kazanmaktadır (Keyman, 2009, 13).

Sivil toplumun akademik ve kamusal söylemin en önemli referans noktalarından biri haline gelmesi, kavramın yeniden canlanması dünyadaki gelişime paralel biçimde Türkiye’de de 1980 sonrası dönemde ortaya çıkan ve günümüzde yükselen bir olgudur. Bu dönemde faaliyetleri yaygınlaşan, sayıları artan sivil topluma ve sivil toplum kuruluşlarına siyasi partiler ve hatta siyasal iktidarlar veya devlet tarafından toplumsal değişimin önemli aktörü ve demokratikleşmenin öznesi payesi verilmektedir. Güçlü ve etkili bir sivil toplumun daha iyi ve insanca bir dünyanın yaratılması sürecindeki rolü konusunda küresel bir gündem ve konsensüs oluşmaktadır. Günümüzde sivil toplum akademik ve kamusal söylem ve tartışmalar içinde göz ardı edilemeyen bir gerçeklik ve tarihsel toplumsal ve kurumsal bir aktör konumuna gelmektedir. Keyman, bu gündemin oluşmasının gerisinde sivil toplumu devlet merkezci dünyaya karşı, karşı-hegemonik bir odak ve direniş hareketi olarak siyasal, örgütsel ve normatif olarak canlandırmak ve güçlendirmek niyeti yattığını ileri sürmektedir (Keyman, İçduygu, 2003, 219-221; Keyman, 2009, 13).

Siyasi partisiyle, bürokratiyle, bakanıyla siyasal ve iktisadi alandaki bütün öznelere, karar mekanizmalarında yer alan bütün unsurların “demokrat” olduğu, TÜSİAD, MÜSİAD gibi sermaye örgütlerinin kendilerini sivil toplum örgütü sunma çabası içinde olduğu bir dönemde sivil toplumu desteklemeyen kişi ve örgütlenmenin neredeyse olmadığı bir dönemde yaşıyoruz. Demokratikleşmenin önkoşulu Türkiye’nin Avrupa Birliği’ne giriş sürecinin anahtar aktörü olarak sunulan sivil toplum önceki sayfalarda tartışılan Habermasçı çerçeveye ile uyumlu biçimde iletişim, müzakere ve kamusal tartışma ve yaşam alanı olarak tarif edilmektedir.

Türkiye’de sivil toplumun ortaya çıkmasının, öneminin artmasının yukarıda aktarılan dışsal koşulları ve nedenleri dışında içsel koşulları ve nedenleri de söz konudur. Keyman, dört ayrı fakat birbirleriyle ilişkili parametreyi içeren sürecin 1980’lerden beri ve özellikle 1990’lı yıllar boyunca Türk modernitesinin devlet-merkezli işleyişinin artan bir meşruiyet krizine sürüklediğini ve bu durumun Türkiye siyasetinde sivil toplumun önemli bir aktör hale gelmesi sonucunu doğurduğunu savunmaktadır.

İç içe geçmiş ilk iki süreç organik toplum görüşünün ve cumhuriyetçi vatandaşlık modelinin krizi sonucu alternatif modernitelerin ortaya çıkışıdır. Toplum, sınıf ya da bireysel haklar ve özgürlükler gibi kategorilere referansla değil farklı grupların devlete karşı görev ve hizmetleri temelinde tanımlamayan cumhuriyetçi vatandaşlık modeli toplumun organik olması ve toplumsal ilişkilerin homojen ve yekpare bir biçimde ulusal çıkarıya göre düzenlenmesi gerekliliği üzerinde yükselmektedir. Organik ve homojen bir toplum anlayışına ve ‘birey’ kavramından ziyade ‘devlete karşı yükümlülükler’ dayanan, devletin ‘aktif, egemen özne konumunu’ meşrulaştıran bir vatandaşlık anlayışı ahlaki benlik vurgusunu vatandaşlığın yasal tanımından daha önemli kıldı. Devletin topluma yaklaşımını şekillendiren güçlü devlet geleneğinin, ulusal kalkınmacılığın ve organik toplum anlayışının taşıyıcı öznesi, toplumla devlet arasındaki bağın kurucusu olan cumhuriyetçi vatandaşlık modelinin vatandaşı devletle kendisi arasında hizmet ve görev temelinde oluşan organik bir bağ olduğunu içselleştirmesi beklenen erdemli, görevlerle donanmış bir benlikti. Dolayısıyla vatandaş bireyi öncelemekteydi. Bireysel özgürlükler yerine ulusal çıkarı; hak ve özgürlükler yerine görev ve vazifeleri; bireysel özerklik yerine devlet egemenliğini normatif olarak öncelikli kılan bu modelde vatandaşlık modernite projesi ile uyumlu, rasyonel ve laik bir ulusal kimlik yaratma amaçlı kurulmuş ahlaki bakımdan yüklü bir kategoridir. 1980’lerden beri Türk modernleşmesinin yeni aktörleri, yeni gelişme mantığını ve yeni kimlik iddialarını içerdiğini ileri sürülmektedir. Bu, ilk olarak Türkiye’de modernitenin dışlayıcı kaynağı olan seküler-rasyonel düşüncenin eleştirisinin ortaya çıkışı ve ikinci olarak, siyasal aktör ve kimlik oluşumu için sembolik temel sağlayan tanınma taleplerinin güçlenmesi anlamına gelmektedir. 1980’lerde, özellikle 1990’lar boyunca ve günümüzde Türk modernitesinin seküler ve devlet-merkezci doğasına meydan okuyan alternatif iddialar ortaya çıktı. Bu bağlamda, İslam’ın ve Kürt sorununun

yeniden canlanması, organik toplum görüşüne çok güçlü bir biçimde meydan okudu. İslam'ın güçlü bir siyasi, ekonomik ve kültürel aktör olarak yeniden ortaya çıkması güçlü devlet geleneğinin laik temelini sarstı. Öte yandan etnik farklılık dilini içeren ve tanınma talebi olan Kürt sorunu ise, organik toplum görüşü ve devlet ile millet arasında olduğu varsayılan birliği sarstı. Kültürel homojenleşmenin taşıyıcısı seküler bir ulusal kimlik, İslam'ın yükselişi, Kürt hareketinin örgütlü biçimde yeniden ortaya çıkışı, kadın hareketinin etkili olması arasında farklılık dilinin yeniden canlanmasından kaynaklanan bir çatışmadan oluşan bir siyasal manzara söz konusudur. Bu hareketler seküler Türk milliyetçiliğinin dayandığı ve kendini yeniden ürettiği yekpareleştirici kültürel kimlik kavramına meydan okuyarak Türk modernitesinin seküler ve devlet merkezci modelini, homojenleştirici siyasal kültürünü daha liberal, sivil ve 'haklar' diliyle uyumlu hale getirecek demokratikleştirme çağrısı yaptılar. Türkiye'de sivil toplumun gelişme zemini bulmasını sağlayan üçüncü içsel koşul ve süreç ise 'güçlü devlet geleneğinin meşruiyet krizi' ile ilgilidir. Güçlü devlet geleneği toplumsal ilişkilere belli bir biçim veren, bu biçimi yeniden üretmek için gerekli kurumsal ve söylemsel pratikleri toplum üzerine empoze eden 'aktif bir öznedir.' 1980'lere kadar Türkiye siyasetinin örgütleyici 'içsel değişkeni' olarak işlev gören güçlü devlet geleneği 'ulusal çıkar'la devlet çıkarı ve devlet ve millet arasında bir birlik varsayarak, toplumu devlet merkezli olarak yukarıdan yönetmesi anlamına gelmektedir. Bu yaklaşıma göre, Cumhuriyet'in başından beri, 'güçlü devlet geleneği' tarafından nitelenen Türk modernleşmesinde devlet, sivil toplumdan neredeyse tamamen bağımsız davranma, hareket etme kapasitesine sahip, 'siyasetin öncelikli bağlamı'nı kuran ve kültürel yaşamın üretimi ve yeniden üretimi sürecinde önemli rol oynayan ayrıcalıklı ve egemen bir özne olarak düşünülür. Modernite, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan beri, devletin toplumsal ilişkiler bütünü'nün üretiminde ve yeniden üretiminde, çeşitli şekillerde oynamış olduğu baskın rol ile tanımlanmıştır. Bu süreç içinde hükümetten ziyade devlet, siyasetin esas içeriğini oluşturan, sınırlarını tarif eden ve kapsamına kimlerin dahil olup olamayacağına karar veren bir özne konumunu sürdürmüştür. Fakat 1980'lerden günümüze, yeni aktörlerin, yeni zihniyetlerin ve modernleşmenin yeni dilinin ve siyasette küresel referans noktası olarak demokrasinin ortaya çıkması kültürü ve kültürel etkinleri siyasal etkinliği anlamak konusunda önemli değişken haline getirdi. Böylelikle, devlet-toplum ilişkilerinin düzenlenmesi için temel olarak demokratikleştirme çağrısı Türkiye

siyasetinin küresel/yerel bağlamı haline geldi. Bu, küresel/yerel düzeylerde faaliyet gösteren ve demokratikleşme çağrısı yapan yeni aktörler ulusal düzeyde devletin ayrıcalıklı rolünü sorunsallaştırdılar. Bu anlamda siyasetin dilinde ve terimlerinde yeni referans noktası olarak demokrasi, sivil toplum ve kültüre doğru yaşanan değişimin sonucu devlet siyaset öncelikli bağlamı olma konumunu sürdürmede zorlandı ve meşruiyet sorunuyla yüz yüze kaldı (Keyman, İçduygu, 2003; 2009, 7-9, 222-233; Keyman, 1995, 95; 2000a, 208; 2000b, 70; 2002a, 68-69; 2007, 23-28; 2008b, 228-233; Keyman ve Öniş, 2007, 275-279; Kasaba ve Bozdoğan, 2000; Kadioğlu, 1999; 2002; 2008).

Dördüncü parametre ise Türk modernitesinin iktisadi bağlamını kuran, güçlü-devlet geleneğinin ana ideolojilerinden biri olan ‘anti-liberal’ ve devleti başat iktisadi aktör olarak gören planlı bir ithal ikameci sanayileşmeyi içeren ulusal kalkınmacılığın krizidir. Topluma birey ya da sınıf temelinde değil modernleşme sürecinin farklı meslek gruplarının vereceği hizmetler ve bu hizmetler arasındaki işbölümü ekseninde yaklaşan ulusal kalkınmacılık, sanayileşme ve eğitimden sağlığa toplumsal kalkınmayı hızla gerçekleştirmeyi amaçlayarak cumhuriyetçi bir vatandaşlık modelini ulusal kimliğin taşıyıcı aktörü yapmayı hedefledi (Keyman, İçduygu, 2009, 7-8; Keyman, 2007, 24; 2008b, 229). Sınıflar arasındaki gevşek bir koalisyona, fordist ittifaklara dayanan bir birikim rejimi olan ithal ikameci gelişme stratejisi, ulusal kalkınmacılık yerini ihracat öncülüğünde büyümeye bıraktı. Devlet-toplum-ekonomi ilişkilerinin neoliberal yeniden yapılandırılması özelleştirme, devletin kamusal-toplumsal hizmetlerinden geri çekilmesi, deregülasyon olarak hayata geçti.

1990’lı yılların sonuna gelindiğinde, devlet merkezli Türk modernitesinin kurucu öğelerinin, (ulusal kalkınmacılık, organik bir toplum görüşü ve cumhuriyetçi vatandaşlık modeli) içinde olduğu kriz, güçlü devlet geleneği ve değişen toplum arasında Türkiye siyasetinin sürüklendiği çıkmazın sosyolojik temeli olan bir “boşluk” yaratmış olduğu ortaya çıkmıştır (Keyman ve İçduygu, 2009, 12).

Türkiye ekonomisinin küresel kapitalizmle bütünleştiği, Kemalist milliyetçiliğin hegemonyasını yeniden üretme krizinin derinleştiği dönem 1980 darbesini izleyen dönemde özellikle 1990’lı yıllar boyunca Türkiye’de, devlet/parti ve partiler arası ilişkilerle sınırlandırılmış bir siyasal alan artık toplumsal dinamiklere ve hızla değişen toplumsal yapının taleplerine yanıt veremez bir duruma düştü. Siyasal yaşamın her alanında bir sistem krizi yaşanması kimlik-fark taleplerinin kamusal

alana taşınmasına uygun zemin hazırladı. Devlet ile toplum arasında, hem toplumsal sorunların çözümü hem de toplumsal taleplerin karar alma süreçlerine eklenmesi bağlamlarında bir temsil krizi yaşandı. Bu kriz aynı zamanda küreselleşme bağlamında modernitenin hegemonikleştirdiği ‘ulusal boyut’un krizini niteler. Bu kriz, devletin, ekonominin ya da kimliğin krizini değil, ulusal-devletin (devlet egemenliği söyleminin), ulusal-ekonominin (ulusal kalkınma söyleminin) ve ulusal-kimliğin (farklılıkları aynılaştıran ulusal kimlik söyleminin) parçalanmasının ve yüz yüze kaldığı meşruiyet ve temsil krizini simgeler (Keyman, 1995, 112; 1997, 43-44; 2002b, 201; 2008b, 234).

Türk modernitesinin devlet merkezli doğasının güçlü devlet geleneği, ulusal kalkınmacılık, organik bir toplum görüşü ve cumhuriyetçi vatandaşlık modeli gibi kurucu öğeleri Cumhuriyet’in ilk döneminden itibaren ülkeyi şekillendiren egemen söylem ve pratik olarak kendisini topluma kabul ettirmiş ve ekonomiden siyasete, iç politikadan dış politikaya kadar geniş bir yelpazede, devlet-toplum ilişkisini belirlemiştir. Türkiye’nin 1945’te demokrasiye geçişi Türk modernitesinin yapısal parametrelerine ciddi biçimde meydan okumamıştır. Bu manzara, sivil toplumun devletten ve devletin vesayetinden bağımsız olarak gelişmesinin önündeki ana engel olarak görülen devlet-merkezli Türk modernitesinin toplumsal temelini kuran organik bir toplum görüşü ve toplumu tepeden devlet merkezci yönetme anlayışının, 1980’ler ve özellikle 1990’lar boyunca çok ciddi bir meşruiyet ve temsil krizi ile karşılaşması sonucu değişmiştir (Keyman, 2007, 25-27; 2009, 5-8; Keyman ve Öniş 2007, 279-280). Bu gelişmeler farklı toplumsal taleplerin ve kimlik sorunlarının demokratik bir platformda çözümlenmesine katkıda bulunarak sivil toplumun gelişmesi için bir kanal açmıştır.

Böylece, 1990’lı yıllar boyunca önceden dışlanan ‘çevre’ye ait kimlikler Türkiye’de monolitik cumhuriyetçi vatandaşlığı sorgulamaya başladı. Sivil toplum demokratik güçlerden demokratik olmayan toplulukçu siyasal söylemlere kadar aktörleri içeren kimlik temelli farklılıkların, çeşitliliğin hayata geçtiği bir alan haline geldi. Bu sürecin sonucu sivil toplumun genişlemesidir (Keyman ve İçduygu, 2003, 232). Bu genişleme sonucu 1980’lerden beri sivil toplum örgütleri, bir hak ve özgürlükler dilinin oluşturulması ve aynı zamanda bireyselcilik söyleminin ve katılımcı demokrasi fikrinin toplumla tanıştırılması bağlamında çok önemli oldular (Keyman, 2007, 18, 28).

Alternatif modernitelerin ortaya çıkışı, güçlü devlet geleneğinin yaşadığı meşruiyet ve temsil krizi, devlet toplum ilişkilerinin neoliberal yeniden yapılandırılmasından oluşan içsel koşullara ek olarak küresel ilişkilerin değişen doğasından ve Türkiye’de devlet-toplum ilişkilerinin demokratik biçimde düzenlenmesinin ortaya çıkışı anlamına gelen Türkiye’nin AB’ye tam üye olarak bütünleşmesi sürecinden de söz etmektedir (Keyman ve İçduygu, 2003, 223-224).

Türkiye’de, demokratikleşme ve Avrupa Birliği ile bütünleşme süreçlerinin en önemli aktörü olarak görülen sivil toplum örgütleri, küreselleşme sürecinden kaynaklanan sorunları tek başlarına çözemeyen siyasal partiler karşısında siyasetin yeni aktörü haline geldi. Böylece, sivil toplum örgütleri kendileri için ulus-devletin başarısızlığı ve siyaset ve demokrasinin uluslaşırılması arasında ‘siyaset yapacak bir alan’ buldular. Bu alan içinde sivil toplum örgütleri ‘haklar dili’nde temellerini bulan bir siyaset söylemini, demokratik, hiyerarşik olmayan, katılımcı, aşağıdan yukarıya bir siyasal etkinlik kültürü teşvik ederler (Keyman ve İçduygu, 2003, 225-26).

Keyman demokratikleşme, çoğulluk ve çokkültürcülüğün olmazsa olmazı olarak gördüğü sivil toplumu güçlü devlet geleneğinin krizi ve küreselleşme, Avrupalılaşma, postmodernleşme olarak adlandırdığı süreçler arasında konumlandırır. Sivil toplumu, demokratikleşme sürecinin ayrılmaz ögesi, Türkiye ve AB arasındaki ilişkilerde istikrar yaratacak zorunlu etken ve devletin modernleşmesi ve liberalleşmesinde önemli bir öge olarak görmektedir. Habermas’ın yaklaşımına benzer biçimde bu argümantasyona göre sivil toplum, geç modern zamanlarda toplumsal güçlere çıkarlarını ve taleplerini siyasal topluma aktarmak için bir müzakere alanı sağlayarak demokratik yönetim olasılığı için önemli bir rol oynama potansiyeline sahiptir. Bu anlamda, ‘aşağıdan’ siyasal etkinlik alanı olarak sivil toplum devlet-merkezci dünyayı demokratikleştirmek için zorunlu bir koşuldur (Keyman, İçduygu, 2003, 226-232).

Cumhuriyetin kuruluşundan 1980’lere kadar devlet denetimi altında olan ve 1980’lerle 1990’larda Kürt sorunu, İslami kimliğin siyasallaşması gibi kimlik siyasetlerinin, tanınma taleplerinin gölgesinde kalan sivil toplum, AB ile bütünleşme sürecinin yarattığı ivmeyle 2000’li yıllarda özgünlük kazandı ve toplumda yaygınlaştı. Sivil toplum ve demokratikleşme arasında kurulan örtük bağlantıya göre,

sivil toplum Türkiye'nin demokratikleşmesine katkıda bulunurken demokratikleşme de sivil toplumun gelişmesine katkıda bulunacaktır (Keyman, 2007, 68; 2009, 17).

Türkiye AB ilişkileri Aralık 1999 Helsinki Zirvesi'nden sonra radikal bir biçimde değişti. Helsinki sonrası dönemde AB Türkiye'yi devlet merkezi modernleşmesini daha demokratik, ekonomik olarak istikrarlı ve çoğulcu hale dönüştürmek konusunda zorlamakta ciddi rol oynadı. 2002-2004 yılları arasında insan hakları, azınlıkların korunması, hukuk sisteminin iyileştirilmesi, askerin rolü konularında yoğun reform süreci yaşandı. Türkiye'nin AB ile derinleşen ilişkileri 2000'den beri ülkedeki demokratik ve yasal reformları desteklemekte en etkili, güçlü ve sistem-dönüştürücü araç olarak işlev gördü. Dolayısıyla, AB çapası Türkiye'de reform sürecinin istikrarını ve sürekliliğini teminat altına alan hayati bir öğedir. Bu çapa, sivil toplumun gelişmesine katkıda bulundu ve Türkiye demokrasisini daha katılımcı ve çoğulcu yapmak sürecini etkiledi (Keyman ve Öniş, 2007, 54, 63, 89, 124).

Biçimsel demokrasiden tözsel (substantial) demokrasiye geçişi içeren Kopenhag Siyasi Kriterleri'yle (Keyman ve Öniş, 2007, 97) uyumlu biçimde yapılan bu reformlar Türkiye'de devletin demokratikleşmesi ve sivil toplum alanının genişlemesi üzerinde olumlu etkilere sahip olan haklar dilinin yaratılmasında önemli rol oynadı. Aynı zamanda, bu reformların Türkiye'deki demokratikleşmenin kaynaklarının artık sadece ulusal değil küresel olduğunu dolayısıyla AB'nin Türkiye'de devlet-toplum ilişkilerinin değişen doğasında önemli rol oynadığını ve Türkiye siyaseti üzerinde sistem dönüştürücü etkiler yaratan olan güçlü bir aktör olarak işlevleri olduğunu gösterdi (Keyman ve İçduygu, 2003, 225). Türkiye'de 2000'li yıllarda sivil toplumun canlanma sürecine paralel biçimde Türkiye-Avrupa Birliği ilişkilerinde yaşanan 'derinleşme ve belirginleşme' sürecinde sivil toplum Türkiye'nin AB ile bütünleşmesinde gerekli bir toplumsal aktör haline geldi (Keyman, 2007, 10, 33-34).

Keyman, Türkiye tarihini çeşitli ikili siyasal yarılımlar üzerinden dönemselleştirir. Buna göre,

- (i) 1923-Günümüz: Merkez-Çevre yarılımasını içeren modernleşme süreci,
- (ii) 1950-Günümüz: Sol-Sağ yarılımasını içeren demokratikleşme süreci,
- (iii) 1980-Günümüz: Küresel-Ulusal yarılımasını içeren küreselleşme süreci,

(iv) 2000-Günümüz: Vatandaşlık-Kimlik yarılmasını içeren Avrupalılaşıma süreci Türkiye’de sosyo-politik, iktisadi yaşamı belirleyen esas çatışmalardır (Keyman, 2010, 318-19). Bu tarih okumasına göre, ‘devlet iktidarı ve toplumsal güçler arasındaki ayrılık’ süreci bütün Türkiye tarihinin esas antagonizmasıdır, toplumsal formasyonun başat çelişkisidir. Burada Keyman’ın devlet-sivil toplum ikiliğini sofistike biçimde yeniden ürettiğini görmekteyiz.

1980’den günümüze Türkiye tarihini son kertede tanınma siyaseti olarak gördüğü Kürt sorunu ve siyasal İslam gibi kimlik meselesiyle analiz eden Keyman, Nilüfer Göle gibi Türkiye’nin neoliberalizmle karşılaşma deneyimini iktisadi etkinliklerin, siyasal grupların ve kültürel kimliklerin görelî özerkleşmesini içeren siyasal pratiğin odağını devletten topluma kaydıran bir süreç olarak değerlendirir (Keyman, Öniş, 2007, 252-53).

Keyman’ın yazılarında sivil toplum kavramı Türkiye’deki devletin egemenliğini sorunsallaştırmak, bireysel haklar ve özgürlükleri, iktidarın sınırlandırılmasını, toplumun özerkliğini, devletin doğrudan müdahalesinin dışında özerk etkinlik alanını teminat almak gibi kavramlara atıfla kullanılmaktadır. Keyman farklı benlik anlayışı ve toplum tasarımları olan liberalizm ve cumhuriyetçiliğin en iyi öğeleri arasında seçmeci bir yakınlık önerisinden hareket eder. Temelinde sivil toplum kavramı olan, bireysel hak ve özgürlükleri, kamusal tartışmayı temsil eden liberal momentle, aktif vatandaşlığı, katılımı, toplumsal sorumluluk ve sivil erdemi temsil eden cumhuriyetçi momenti birleştirme çabası söz konusudur. Keyman’ın tartışılan yazarlardan farklılaştıran temel husus Türkiye’yi kendi özgü bir tarihsel rota izlediğini düşünen, dünya tarihsel gelişmelerden ayrı bir vaka olarak gören tikelci eğilimden uzaklaşmasıdır. Paylaştığı ortak zemin ise ortak zemin devlet-(sivil) toplum ikiliğidir. Diğer bir deyişle, devlet toplum ikiliği, devletin toplum ve birey üzerindeki hakimiyetinin belirleyiciliği rolü ortak zemindir.

Keyman’ın temsil ettiği liberal cumhuriyetçi gelenek devlet-sivil toplum karşıtlığından hareket ederek güçlü devlet cılız sivil toplum ikiliğini veya bir olgu olarak kabul ettiği güçlü devlet geleneğini Türkiye’deki bütün sorunların kök nedeni olarak görür. Kuruluşundan beri kültürel ve toplumsal yaşamda devletten bağımsız bir sivil toplumun gelişmesine izin vermeyen güçlü, ayrıcalıklı ve egemen bir özne olan devletin neredeyse toplumdan bağımsız işlediği ve toplumu yukarıdan dönüştürdüğünü savunur.

Habermas'ın düşüncesine paralel biçimde devlet merkezi dünyanın veya modernitenin demokratikleşmesi vatandaşların aktif katılımı aracılığıyla aşılabileceğini savunan bir perspektif önerilir. Bütün farklılıklar ve çoğullukların kamusal alana açılması ve demokratik bir müzakere alanına dönüşecek sivil toplum bu katılımın zemini olarak görülür. Keyman'ın argümanı iradenin söylemsel oluşumu, kamusal alan, söylem etiği, iletişimsel eylem, daha iyi argümanın zor içermeyen gücü gibi Habermas'ın demokrasi üzerine olan yaklaşımıyla paralellikler taşır. Bu yaklaşıma göre, sivil toplumda farklılıkların, tikelliklerin, kimlik ve tanınma taleplerinin tartışmaya açılması, müzakerenin, iletişimin, bireyler ve gruplar arasındaki rasyonel tartışmanın konsensüsle sonuçlanacağına dair bir inanç vardır.

4.6. Hâkim Yaklaşımın Eleştirisi

Liberal perspektifte sivil toplum esas olarak bireylerin karar alma sürecini etkilemek, devletin baskıcı etkinliklerini azaltmak amacıyla belirli çıkarlar etrafında gönüllük çerçevesinde bir araya geldikleri devletten özerk bir alan olarak tarif edilir. Hoşgörü alanı ve toplumsal sorunlara yanıt verme kapasitesine sahip özne olarak görülen sivil toplum bu yaklaşımda çatışmaların konsensüs aracılığıyla çözüldüğü bir alan olarak sunulur. Sivil toplum içindeki eşitsiz iktidar ilişkilerini, sınıfsal çatışmayı paranteze alan bu konsensüs yönelimli, söz merkezli uyum ontolojisinden farklı olarak iktidar ilişkilerinin sivil topluma içkin olduğu unutulmamalıdır.

Devlet sivil toplum karşılaşmasına analitik öncelik, açıklayıcı kapasite atfetmenin doğal uzantısı bu kavramsallaştırma içinde karmaşık, çok katmanlı iktidar ilişkilerinin ve mücadelelerinin görülememesidir. Siyasal alandaki formel hukuksal eşitlik içinde rasyonel varlıklar olarak karar süreçlerine katılmak isteyen her bireyin, grubun sivil toplumdaki farklılıkların barışçıl oyununda devletten bu oyunun dışında kalması, adil bir hakem rolü yerine getirmesi beklenir. Bu bizi toplumsal üretim ilişkilerinin üstünde ve dışında konumlanmış tarafsız bir hakem olarak devlet düşüncesine götürür. Devlet ve ekonomiden özerk kendinde demokratik bir alan olarak tanımlanan sivil toplumun gelişmesi kimlik ve tanınma taleplerini içeren haklar ve özgürlükler çerçevesine oturtulur. Sosyo-politik çatışmanın zemini sınıflar arası mücadeleden kimlik-fark-tanınma mücadelesine doğru bükülür. İktisadi ve sınıfsal belirlenimlerinden arındırılan veya bunlarla ilişkisi kurulmayan devlet bir

toplumsal ilişki olmaktan çıkar, soyut bir nesnel varlığa sahip egemen bir özneye dönüşür.

Türkiye’de liberalizmin en görünür formu, kadim teması güçlü devlet-zayıf sivil toplum ikiliği ve tarihsel bir sürekliliğe sahip olduğu düşünülen bu ikiliği oluşturan birimler arası ilişkinin bir dışsal çelişki olarak görülmesi ve bu ilişkinin ikincisinin lehine değiştirilmesi gerekliliğine dayanan yaklaşımdır. Devlet sivil toplum ikiliğinden hareket eden bu yaklaşımlar sivil toplumu erişilmesi arzulan bir hedef, telos çatışmaları konsensüs aracılığıyla çözecek bir merci olarak görürler.

Sivil toplumun değişimin öznesi ilerici siyasetin merkezi, özgürleştirici bir fail olarak gören yaklaşımın örneğini ‘ülkenin siyasal ve toplumsal gelişimine katılım, hoşgörü ve şiddetin reddi, demokratik yönetim, devletten özerkliği’ olgunlaşmış bir sivil toplumun esas tanımlayıcı özellikleri şeklinde tarif eden yaklaşımda izlemek mümkündür (İçduygu, 2007, 184).

Türkiye’de toplumsal yaşamın bütün veçhelerini denetleme, toplum üzerinde egemenlik kurma çabasında olan, toplumdan bağımsız ve onun dışında olan bir devlet yapısı yaygın egemen görüştür. Bu görüşün doğal sonucu olarak sivil toplumun Türkiye’de gelişmemesinin nedeni bu baskın devletin varlığına endekslenerek açıklanır. Türkiye’de sivil toplum üzerine olan literatürün ana teması birbirine dışsal iki ayrı varlık olarak resmedilen güçlü devlet-zayıf sivil toplum karşıtlığına dayanan bu düşüncedir.

Birbirine karşıt iki homojen varlık olarak devlet ve sivil toplum karşılaşmasını siyasal düzeni belirleyen çelişkinin merkezi aksı, ekseni olarak gören bu yaklaşımlara göre, demokratikleşmenin öznesi, faili toplumsal sınıflar değil bütün kötülüklerin kaynağı olarak görülen devlete karşı mücadele eden sivil toplumdur. Bu sivil toplum Türkiye siyasal yapısının değişmez ögesi olarak görülen neo-patrimonyal siyasal kültürün, klientalist ve popülist bölüşüm ilişkilerinin tahrif etmediği, ‘kirletmediği’ bir özgürlük alanıdır. Demokrasiyi ve demokratikleşmeyi formel-biçimsel bir düzeye sıkıştıran, devletten özerk bir sivil toplumun gelişmesinin varlığına dayandıran kapitalist ekonomi ve devletten özerk olan sivil toplum görüşü tarihi birbirleriyle antagonistik ilişki içinde olan iki homojen varlığın karşılaşmasına mücadelesine indirger. ‘Öteki’ni anlamanın, hoşgörünün, demokratik müzakerenin çokkültürcülük siyasetinin yeri olarak görülen sivil toplumun şiddet içermeyen bir

alan olarak sunulması siyaseti siyasetten arındıran (post-politik) bir söyleme dayanan neoliberal bir demokrasi tasarımına kapı aralar. Yoksulluk, sömürü gibi toplumsal üretim ilişkilerinin, kapitalizmin ürettiği eşitsiz ilişkiler, yapısal sorunlar, mülkiyet ilişkileri gönüllü birliktelik, özgürlük, rasyonalite, müzakere iletişim yeri olan bir ütopyik alanın (sivil toplum) kapısından içeri giremiyor. Bu demokrasi tasarımı ve sivil toplum söylemi iktisadi alanı sorunsallaştırmadığı, bu konuda semptomatik bir sessizliğe büründüğü için siyaseti siyaset dışına iten bir yaklaşım olarak görülmesi gereklidir.

Bu hakim görüş, Doğu Avrupalı muhaliflerin temsil ettiği anti-siyaset eğilime benzer biçimde sivil toplumun iktidarı hedeflememesini, devlet-toplum ilişkisinin demokratikleşmenin zaruri şartı olarak görür (Sarıbay, 1997). Demokratik bir sivil toplum, siyasal katılmayı seçimlerin ötesine taşıyacak bir potansiyele sahip bir özne olarak görülür. Etkin ve hareketli bir sivil toplum sayesinde halk seçimlerde oy veren seçmen kimliğinden uzaklaşarak, seçim dışı zamanlarda katıldığı protesto, toplu dilekçe, grev, yürüyüş gibi eylemlerle aktif yurttaş kimliği kazanacağı düşünülür. Demokratik bir sivil toplumun varlığı günümüzün demossuz demokrasilerinde demos'un uyanışını simgeler (Erdoğan-Tosun, 2001, 180).

Sivil topluma liberal demokrasinin yaşadığı temsil ve meşruiyet krizinin çözülmesi konusunda bel bağlanmaktadır. Sivil toplumdan toplumsal taleplerin siyasal alana iletilmesini sağlayarak demokratik reformların geliştirilmesine hizmet etmesi, devlet-toplum ayrılığını, iletişimsizliğini alternatif bir temsil mekanizması rolünü oynayarak gidermesi, dağınık, heterojen talep ve inisiyatifleri bütünleştirip bunları olumlu bir siyasal mecraya sokması beklenmektedir (Erdoğan-Tosun, 2001, 175-76).

Sivil toplum liberal temsili demokrasinin meşruiyetinin ve işleyebilmesinin zorunlu bir ögesi olarak düşünülmektedir. Liberal sivil toplum kavramsallaştırmasını benimseyen bir yoruma göre, siyasal alandaki her türlü radikalizmden kurtulmanın yolu, demokratik sivil toplumun benimsenmesinden, demokratik değerlerin gündelik yaşamda da hakim olmasından geçmektedir (Erdoğan-Tosun, 2001, 355). Açıkça ifade edildiği gibi, sivil topluma uzlaşma yaratmak işlevi atfedilmektedir. Uzlaştırılması gereken karşıt, antagonistik kutuplar/araflar ise hakim görüşün kadim çifti devlet ve toplumdur. Burada aşırılıklarından kurtulmuş, mutedil, rasyonel bir özne olarak sivil toplum görüşü karşımıza çıkmaktadır.

Antagonizma içermeyen çoğulluğa (Mouffe) dayalı fark(lılık)ın indirgenemezliği sivil toplumu demokratikleştiren esas unsur olarak görülmektedir. Farklılıkların ve çoğullukların çatışmasız ve antagonizmasız barış içinde bir arada yaşadığı, gönüllü, özerk etkinlik, katılımcı siyasal kültür, hoşgörü, özgürlük, pazarlık, uzlaşma, müzakere ve konsensüs alanı olarak kavramsallaştırılan sivil toplum devletin baskıcı, hükmedici eğilimlerine karşı denetim mekanizması olarak görülür. Bu kadar ‘rasyonelleştirilen’ bir alanda iktidar ilişkilerinin izini sürmek olanaksızlaşır.

Bu yaklaşımlar toplumların gerek tarihsel gelişimini, gerekse günümüzdeki sorunlarını tarihte özgürleşmeyi, demokratikleşmeyi, baskıya karşı mücadeleyi, iktisadi gelişmeyi vb. sağladığını düşündüğü sivil toplum ve bu tür olumlu gelişmeleri durduran, engelleyen ve insanlığı geri bir konumda bırakan devlet arasındaki ilişkilerinden yola çıkarak açıklar. Demokrasinin gelişimini ve yaşayabilirliğini doğrudan doğruya sivil toplumun varlığına ve gücüne bağlayan hakim yaklaşımlar sivil toplumun ve demokrasinin temelini piyasa ekonomisinde sabitlerler. Bu söylemde sivil toplum kavramı, piyasa ekonomisi ile demokrasi arasında kurulan zorunlu ilişkinin basit bir dolayımı haline gelir (Savran, 1986, 18-19). Bu yaklaşım sivil toplum içinde toplumsal bölünmeleri, farklılaşmaları ve bu farklılaşma ve bölünmenin sonucu olan çelişki ve mücadeleleri dışarıda bırakarak bütün bir tarihi sınıf kavramına başvurmaksızın açıklamaya çalışır. Sınıf ve sınıf mücadelesini devre dışı bırakan bu analiz sivil toplum ve devlet arasındaki karşıtlık ve mücadeleyi tarihe yön veren bir unsur haline getirir. Tarih devlet sivil toplum arasındaki bitimsiz mücadelenin sahnesi haline gelir. Tarihi anlamak için kullanılan kategoriler, sınıflara bölünmemiş bir sivil toplum ile sınıflarla farklı türden ilişkiler içinde olmayan bir devlettir. Tarihin öznesi ise Batı’da sivil toplumu ‘oluşturan’ bireyler, Türkiye’de (Doğu’da) toplumun bütünü sultanı altında tutan bürokrasidir. Yirminci yüzyıl Türkiye’sinin siyasal tarihi, sürekli biçim değiştiren ama kendisi hiç değişmeyen bir ‘töz’ün (devlet-sivil toplum çelişkinin) kendini tekrar tekrar ortaya koymasının bir yansıması haline gelir. Temelde, bu teori bir statiklik ve durağanlık teorisiidir. (Savran, 1986, 22-24).

Ağırlıklı olarak 1980’lerden günümüze deneyimlediğimiz sosyal teoride analitik bir referans noktası ve analiz nesnesi olarak sınıf olgusundan kaçış eğilimi adeta evrensel bir statü kazanmaktadır. Bu durumu Türkiye’deki sivil toplum ve demokrasi üzerine yapılagelen tartışmalardan izlemek mümkündür. Teorinin sınıfı kapı dışarı

etmesi, sınıfı paranteze alması pratik düzeyde verili egemenlik ilişkilerini, sınıfsal konumları pekiştiren bir mekanizmanın değirmenine su taşımak anlamına gelmektedir. Sınıfı teoriden, çözümlemeden dışlayan bu analizler sınıf'ın yerine devleti bağımsız değişken olarak öne çıkarırlar (Ercan, 2003). Bu çözümlemede çelişkinin esas odağı emek-sermayeden devlet piyasaya kaydırılınca hem devletin sınıfsal niteliği göz ardı edilmekte, hem de sınıflar arası çelişkinin tarafları devlet ve burjuvazi olarak gösterilmektedir. Kapitalist gelişmenin ortaya çıkardığı problemlerin kaynağı olarak devletin işaret edilmesine dayanan bu çözümler, hakim sınıflara manevra olanağı sağlayan bir araca dönüşmüştür. Sisteme içkin çelişkiler, sorunlar sermaye-emek veya sermaye içi çatışmalardan değil devlet ile toplum arasındaki çatışmadan türetilince hem toplumsal sınıflar göz ardı edilmekte hem de sınıfsal mücadelenin, çatışmanın yaşandığı bir mekan olan devlet bir özneye dönüşmektedir. Devlet-toplum, merkez-çevre veya devlet-sivil toplum ikiliğine dayanan çözümler sınıflar arası ilişkilerin varlığını ve niteliğini gizlediği ölçüde sınıfsal bir işlev üstlenmiştir. Bu devlet merkezli epistemolojiye dayanan analizler sadece sınıfsal gerçekliği gizlemekle kalmaz aynı zamanda sermayenin yeni ihtiyaçlarına yönelik çözümlerin hayata geçirmesini kolaylaştırır (Ercan, 2003, 629-630).

Türkiye'de devlet/toplum, devlet/piyasa ilişkisini düalist ve birbirine dışsal olarak kavrayan hegemonikleşen yaklaşımların eleştirisi, onların neoliberalizmin hegemonyasını kurması ve sürdürmesinde önemli bir rol oynadıkları için siyasal bir gereklilik haline gelmektedir. Devleti bağımsız değişken alan metodolojiye dayanan toplumsal sınıfların kapı dışarı edildiği bir anlatının, neoliberalizmin değirmenine su taşıyan bu yaklaşımların eleştirisi siyasal bir muhteva taşımaktadır. Zira bu yaklaşımlar, örtük veya belirtik olarak neoliberalizme kuramsal destek ve meşruiyet zemini sağlamaktadır.

Devlet-toplum ilişkilerine sıfır-toplamlı yaklaşımları nedeniyle liberal-bireyci ve devletçi-kurumsalcı perspektifler iktisadi anlamda egemen olan sınıf ile siyasal erki elinde bulunduranlar arasındaki çekişmeyi toplumsal değişimin temel dinamiği olarak gördükleri için bunu bir hegemonya sorunsalı çerçevesinde kavramazlar. Tarihi, devlet toplum arasındaki çekişmeye indirgeyen yaklaşımlardaki süreklilik vurgusu başat toplumsal çelişkinin, üreten ve artığa el koyan sınıflar arasında değil, artığa el koyan kesimlerin kendi aralarında olduğu gösterme çabasını içermektedir

(Yalman, 2004, 50-53). Toplumdaki gerçek antagonizmanın devlet ve birey ve/veya piyasa arasında görmek şeklindeki yanlış sunumu sadece devlet ve sermaye arasındaki ilişkilerin cepheleşen, karşı karşıya gelme olarak kavramsallaştırmasının sürmesine katkı yapmaz aynı zamanda yapısal uyum süreci boyunca gerçekleşen emekten sermayeye doğru gelir transferini de gizler (Bedirhanoglu ve Yalman, 2010, 115).

1980'lerden sonra sivil toplumu piyasa ekonomisiyle özdeş hale getiren, bu ikili arasında doğrudan bir neden sonuç ilişkisi kuran görüş yaygınlaştı. Sivil toplumun içkin olarak taşıdığı çoğulculuk, demokrasi, hoşgörü vs. gibi 'değerler' piyasa dolayımına, varlığına endekslendi. Neoliberalizmin küresel düzeyde yükselişiyile beraber demokrasinin tesisi ile sivil toplumun varlığı arasında özdeşlik kuruldu. Önceki birikim rejiminin sihirli kavramı olan 'kalkınma'nın yerini neoliberalizmle beraber sivil toplum ve demokrasi çifti aldı. Özelleştirme, piyasalaşma, güvencesizleştirme, sosyal devletin geri çekilmesi, devletin baskıcı aygıtlarının güçlenmesi gibi süreçleri içeren neoliberal söylem ve pratiğin mutlak egemenliğini sorunsallaştırmayan bir siyasal demokrasi veya neoliberal prosedürel demokrasi, demokratikleşmeyi piyasanın rasyonelliğine, buyruklarına uygun biçimde siyasal, iktisadi, idari yapının yeniden düzenlenmesi olarak tarif etti. Böylece, kapitalizm=demokrasi, demokrasi=kapitalizm denkliği kurma mücadelesini yürüttü.

Devletin baskısından kurtarılıp özgürleştirilmesi gereken sivil toplum söylemi, devleti meşru olmaktan çıkarmaya dayalı strateji üzerine bina olan neoliberal ittifakın temel amentüsüdür. Devlet-piyasa ikiliği, siyaseti devlete, toplumu piyasaya indirgeyen (neo)liberalizmin kuramsal zeminini tarif eder. Demokrasiyi liberalizme indirgeme veya bu ikisini birleştirme kapitalist toplumsal mülkiyet ilişkilerinin doğuşuyla mümkün oldu. Kapitalist toplumsallığa içsel iktisadi ve siyasi ayrılığıyla için iktisat-dışı durumun iktisadi güç üzerine hiçbir doğrudan etkisinin olmadığı ayrı bir siyasal alan doğdu. Siyasal alan karşısında hukuki veya siyasal ayrıcalığa bağlı olmayan kendi iktidar ilişkileriyle kurulan iktisadi alan oluştu. 'liberal demokrasi kapitalizmin yarattığı yeni egemenlik ve baskı alanına dokunmaz, önemli iktidar alanlarını devletten sivil topluma, özel mülkiyete ve piyasanın zorunluluklarına bırakır' (Wood, 1995, 234; Ayers, 2009, 4).

İktisat ve siyaset ayrılığı kapitalizmde hakimiyetin uygulanmasını ve işlemlerini sağlayan temel zemini oluşunu Ellen Meiksins Wood şöyle ifade etmektedir:

“Demokrasiyi tanımlamayı olanaklı kılan koşul, modern liberal kapitalist toplumlarda, iktisadi alanın ayrılması ve ayrı bir yere hapsedilmesi ve demokratik güce karşı korunmasıdır. Bu dokunmazlığın korunması, demokrasinin temel bir ölçütü haline gelmiştir. Mülkiyetin ve piyasanın demokratik güce karşı korunması gerektiğinde, ‘sivil toplum’da, hatta siyasi alanda demokratik hakların kısıtlanması demokrasi adına yapılmıştır” (Wood, 1995, 235).

Kapitalizmde sınıf hâkimiyetini gizleyen iktisadi ve siyasi alanların birbirinden ayrılması, hukuksal ve siyasi olarak tanımlanmış sınıf eşitsizliklerinin ortadan kalkması neticesinde sermaye ve emek arasındaki sınıf ilişkileri şeffaflığını yitirir, piyasanın görünürde gayrişahsî güçlerinin dolayımıldığı özgür ve eşit bireyler arasında rızaya, sözleşmeye dayalı biçimi alır (Wood, 2006, 14).

Benzer biçimde Colin Mooers, liberal demokrasinin siyasi-hukuki eşitliği ifade eden soyut vatandaşlık kavramının güç ilişkilerini görünmez kılarak evrensel biçimsel eşitlik altında sınıf eşitsizliğini gizlediğini ileri sürer. Günümüz hâkim yaklaşımlarının liberal demokrasinin krizine çare olarak önerdikleri çokkültürcülük aşağıdan gelen bir talep değil, üçüncü dünya göçmenlerinin kendilerini içinde buldukları yukarıdan ideolojik bir süslemedir. Toplumsal adalet, işsizlik ve ırkçılık sorunlarını kültürel çeşitlilik meseleleri şeklinde yeniden düzenleyen bir aygıttır (Mooers, 2005, 37). Marx’tan hareketle Colin Mooers ve Werner Bonefeld’in mübadele momentini burjuva vatandaşlığının fetişistik biçiminin maddi temeli olarak gören, para-biçimi ve soyut vatandaşlık biçimi arasında benzerlik kuran tartışmaları bu noktada anlamlıdır. Buna göre, para bireylerin soyut yurttaşlar olarak standartlaştırılmasını temsil eder. Para özgürlüğün, özel mülkiyetin cisimleşmesidir, mülkiyet sahiplerinin özgürlüğünü, eşitliğini temsil eder. İnsan doğasının veya tarafsız akılın sonucu olarak görülen özel mülkiyet sahipliği, sözleşmeye dayalı ilişkiler, hukuk önünde eşitlik ve devlet en iyi biçimde kapitalist üretim ilişkilerinin dolayımlanmış biçimleri olarak anlaşılır. Tıpkı meta formunun insan emeğini gizlemesi gibi, burjuva yurttaşlığı da sınıf antagonizmalarını ve ırka ve cinsiyete dayalı dışlamaları belirsizleştirir (Mooers, 2001; 2005, 44).

Neoliberalizm elinde piyasa demokrasi özdeşliğini inşa etmeye çalışan bir söylem ve pratik olarak piyasa ve demokrasi arasında doğrudan müteakbüliyete dayanan bir ilişki kurar, piyasayı demokrasinin önkoşulu haline getirir. Aslında bu kapitalizm ve demokrasi arasında kurulan özdeşliğin bir sonucudur buna göre, demokrasi kapitalizmin sonucudur, kapitalizm de demokrasinin ön koşuludur. Bunun bir adım ilerisi kaynak transferi mekanizması olan özelleştirmenin demokrasinin bir gereği olarak sunulmasıdır.

Yeni sağın hakimiyeti altında piyasa otoriterliğinin inşasını içeren 1980’li yıllar bu yaklaşımlar tarafından demokratikleşme, demilitarizasyon, adem-i merkezileşme, devlet eksenli moderniteden toplum eksenli moderniteye geçiş, devletin toplumla barışması, devlet ile toplum arasındaki mesafenin azalması, sivil toplumun genişlemesi, çeşitliliğin artması, çoğulculuk ve çokkültürcülük, iktisadi etkinliğin, siyasal grupların ve kültürel kimliklerin görelî özerkleşmesi vs. gibi terimlerle ele alınmaktadır. Örneğin Turgut Özal bu durumu şu şekilde ifade etmektedir. “1980’li yıllar ise bütün dünyada “ortak bir kanaatler bütününden” yani, devletçi doktrinlerde, “yeni bir bütüne” devletçilik karşıtı mücadeleye girişildiği yıllardır. Bu yıllar aynı zamanda kitleler çağının sona erdiği yıllardır... Bireye bağımsızlığının iadesi demek, kitleyi birey karşısında üstün kılan anlayışın, yani devleti bireyin karşısında üstün kılan anlayışın, ortadan kalkması demektir” (Özal, 1993, 16).

Bu tarih okumasını Galip Yalman “muhalif fakat hegemonik” olarak tanımlar. Bu okumanın muhalifliği, Osmanlı’dan bu yana değişmediği varsayılan, toplumdan kopuk, toplumun taleplerine duyarsız ve ona hükmeden, gücü kendinden menkul bir devlet imgesine karşı tavır almasından kaynaklanır. Hegemonik olması ise, bir yandan bu imgeyi gerçekliğin kendisi gibi göstermekteki başarısından, öte yandan piyasa ve sivil toplumu bireysel özgürlüklerin gerçekleştirildiği, devletten bağımsız olarak var olan alanlar sunduğu ölçüde, kamuoyunun oluşumunu belirleyen bir nitelik kazanmasından kaynaklanmaktadır. 24 Ocak 1980 istikrar programının hayata geçirilmesini müteakip başlayan kapitalizmin yeniden yapılandırılması sürecine paralel devlet-toplum ikiliğine dayalı bu tarih okuması neoliberal projenin meşrulaştırılmasına doğrudan katkıda bulunmuştur (Yalman, 2002a, 7-8; 2002b, 315-316).

Türkiye’de, önceki bölümlerde ele aldığımız Marx ve Gramsci’nin eleştirel perspektifinden hareket eden eleştirel bir birikim söz konusudur. Marx ve Gramsci devlet ve sivil toplum, iktisat ve siyaseti birbirinden ontolojik olarak ayırıp dışsallaştıran yaklaşımlara karşı çıkararak bunların içsel olarak bağlantılı olduğunu gösterdiler. Sınıf ilişkilerinin sivil toplumun ayrılmaz hayati bir bileşeni olduğunu savundular. Toplumun üstünde ve dışında duran, sivil toplumdaki çelişkili ve eşitsiz ilişkileri dışarıdan düzenleyen tarafsız devlet görüşüne karşı eleştirel bir pozisyon aldılar. Galip Yalman da Marx ve Gramsci’nin yaklaşımını izleyerek Türkiye’deki egemen görüşe karşı çıkan sosyal bilimcilerin başında gelmektedir. İktisat-siyaset,

devlet sivil toplum ayrılığına eleştiren Marx ve Gramsci'den hareketle Yalman çözümlemesini, devlet ve ekonominin dışsal entiteler olarak var olmayacakları, devlet iktidarının piyasa ekonomisinin kurulması ve sürdürülmesi için zorunlu olduğu öncülünde temellendirir. Devlet-toplum, devlet-piyasa örneğinde olduğu gibi devlet-sınıf arasındaki ilişki bir dışsallık ilişkisi değildir. Genel olarak toplumsal sınıflar ve özel olarak burjuvazi devletin içinde ve devlet aracılığıyla kurulmaktadır. Siyasetin ekonomiden, devletin piyasadan ayrılığı gibi kurucu bir mit üzerine inşa olan neoliberal söylemin görmezlikten geldiği unsur, içinde yaşadığımız dönemde önceden olmadığı kadar devlet iktidarının kapitalist üretim ilişkilerinin bir 'biçim'i olarak ve yeniden üretimi için hayati olduğu gerçeğidir (Yalman, 2004, 56; 2007; Bedirhanoglu ve Yalman, 2010, 108).

Neoliberal hakimiyetin gereksinimleri doğrultusunda hayata geçirilen kurumsal, hukuki, idari düzenlemeler bütününe demokratikleşme denmektedir. Bu yaklaşımlar devletin kurumsal mimarisini baştan aşağı değiştiren dönüşüm paketleri ile birlikte yeni bir siyaset düzeni, yeni bir iktidar düzeni projesi sunan neoliberal dönüşümden demokratik bir öz üretmeye çalışmaktadırlar. Sivil toplumu, demokrasinin kendiliğinden garantörü kılan, kimlik meselesi etrafında harekete geçen aktörlerin demokrasiye kendiliğinden katkı yapmasını beklemekte, piyasanın sivil toplumun temel bileşeni ayrılmaz ögesi haline getirmektedirler (Göle, 1994; Çaha, 2001).

Yael Navaro Yashin, Nilüfer Göle'yi ve bu sorunsal içinde hareket edenleri, değişen bir söylem veya devlet iktidarı tekniğini, özerk bir sivil toplumun yükselişiyle karıştırmakla eleştiriyor. Göle'nin tahlil ettiği dönem aslında, bir yandan devletin farklı organları arasında gerilim yüklü mücadelelerin yaşandığı, öte yandan bunlarla toplumsal hareketler arasında benzeri mücadelelerin sürdüğü, ve devletin çeşitli temsilci ve savunucularının kamusal alandaki sürekli varlıklarının zaman zaman şiddet barındıran bir boyut kazandığı; 'demokratikleşme' ve 'toplumsal alanın özerkleşmesi' olarak tanımlanan bir dönemdi. (Navaro-Yashin, 1998, 3-4; 2002, 131-133).

Neoliberalizmin ücretli emek ve sermaye arasındaki sınıfsal eşitsizlik üzerine kurulu bir toplumsal formasyonda mülkiyet ve iktidar ilişkilerine dönük ciddi bir tehdit içermeyen bir demokrasinin sözcülüğünü yapması şaşırtıcı değildir. Zira bu demokrasi tasarımı iktisat siyaseti, toplumsal eşitlik, iktidar ilişkileri hakkında post-politik bir tavırla sessiz kalır. Kimlik, fark(lılık) ve tanınma siyaseti üzerine bina olan

kültürel bir çoğulcuk düzeyine indirgenen demokrasi, demokrasiyi sınıfsal muhtevasından arındırır, 'eşitliğe sırtını çeviren bir formel-hukuki özgürlükçülük' aracılığıyla sınıflar üstü karakter kazandırmaya çalışır. Böylece demokrasi insanlığın nihai olması varması gereken bir ereğe dönüşür, adeta tarihin sonunu simgeleyen bir özlemi ifade etmeye başlar.

Güçlü devlet zayıf sivil toplum ikiliğini analizin merkezine yerleştirenler için sivil toplumun güçsüzlüğünü ve demokrasinin gelişmemişliğini açıklayan esas etken güçlü devlet geleneği ve siyasal kültürdür. Adaleti tesis eden ve güvence altına alan bir devlete (babaya) itaati içselleştiren bir toplum (çocuk) arasındaki sağlıklı olmayan ilişki nedeniyle bireycilik, sivil toplum, piyasa ve demokrasi gelişmemiştir. Toplumdan özerk, paternalist ve vesayetçi bir devlete kutsiyet, değer atfeden bir kamusal birikim ve kültürel miras Türkiye'deki sosyo-politik ve iktisadi sorunların belirleyici ve açıklayıcı faktörü ve kaynağı olarak düşünülür. Kültürel yapıdaki düalizmin ve yarılmaların maddi belirleyiciliğine vurgu yapılır.

Devlet ve sivil toplum arasındaki mücadeleyi daha doğrusu devletin sivil toplumu sonu gelmeyen kuşatma çabasını tarihe yön veren temel dinamik ve mantık haline getiren bu yaklaşım toplumdaki toplumsal sınıf ve cinsiyetten kaynaklanan sosyo-kültürel ve iktisadi eşitsizlikleri sorunsallaştırmaz. Tarih içinde değişime uğramadan varlığını sürdürdüğü düşünülen devlet-toplum karşılaşmasına, birbirleriyle karşı karşıya gelen ve dışsallaştırılan iki ayrı entitenin mücadelesine tarihi açıklayıcı ve devindirici bir özellik atfeder. Devlet baskıcı olduğuna göre, devlet dışı olanı doğası gereği baskı mekanizmasının işlemediği bir özgürlük alanı olarak gören hakim sivil toplum kavrayışı baskıyı, tahakkümü siyasal alanla, hukuki eşitlikle sınırlar, iktisadi alandaki sömürü ilişkilerini sorunsallaştırmaz. Muzaffer 'demokratik' kapitalizm çağında mücadele, çelişki, eşitsizlik içeren iktidarı ve siyaseti usul'e, prosedüre indirgeyen bir post-politik ufkun demokrasi tasarımı mülkiyet ilişkilerine dair söz söylemeyen formel-hukuki siyasal eşitlikle sınırlandırılmıştır. Sivil topluma iradeci bir biçimde aktör, fail nitelikleri yüklemek diğer bir ifadeyle özneleştirme, toplumdaki iktidar, egemenlik ilişkilerini dönüştürücü kapasite atfetmek, ulaşılmak istenen siyasal özelemleri gerçekleştirecek bir özerk bir fail, kamusal aktör, demokratikleşme sürecinin yürütücü öznesi mertebesine çıkarmak bir tür kendiliğindenciliktir.

Bu yaklaşım, tarihin akışında, toplumsal düzenin, yaşamın yeniden üretiminde değer çatışmasına, kültür, kültürel miras üzerine aşırı vurgu ve belirleyicilik kapasitesi atfeder. Siyaset ile toplum arasındaki bağın gevşediği organik kriz koşullarında yapısal bir niteliğe sahip veya sistemin doğasından kaynaklanan sorunları yozlaşma, popülizm, klientalizm, istikrarsızlık gibi asıl olarak ‘beceriksiz’ siyasetçilerin ‘irrasyonel’ davranışlarına yükleyerek izah eder. Sivil toplumun ve demokrasinin gelişmemesinin müsebbibi patrimonyal, popülist, bürokratik vb. sıfatlarla tanımlanan bir yapı olarak görülür. Bu yaklaşımlara göre, demokrasinin Türkiye’de gelişip yerleşmemesinin esas nedeni sivil toplumun yokluğu, cılızlığıdır. Çözüm ise, toplumsal taleplerin gerisinde kalan siyasal sistem ile toplumsal talepler arasındaki mesafenin azaltılması, yani sivil toplumun güçlendirilmesinde yatmaktadır.

Devlet ve toplum ayrımından hareket eden bu sivil toplum kavramsallaştırması, devlet ve toplumu birbirine dışsal varlıklar olarak görür, içsel ilişkiyi analiz dışı bıraktığından bu iki birim arasındaki ilişki dışsallığa dönüşür ve karşı karşıya gelme olarak yorumlanır. Dengelenmediği ve denetlenmediği müddetçe toplumu boğma eğilimini bünyesinde taşıyan bir heyulayı andıran devlet bireysel hak ve özgürlükleri kısıtlayan en önemli tehlike olarak görülür. Sivil toplum tam da bu tehlikeyi bertaraf etmenin aracı, devletin panzehiri olarak görülür. Sivil toplum kendi kendini düzenleyen bir alan olarak düşünülür. Bu yaklaşımlar, sivil toplumu oluşturan bireyler ve toplumsal gruplar arasındaki eşitsiz iktidar ilişkilerini (sınıf, toplumsal cinsiyet, statü) görmezden gelerek bu alanı homojenleştiren bir perspektif sunar. Siyasal alandaki formel hukuki eşitliğin sosyo-ekonomik eşitliği kendiliğinden sağlanmasını bekler. Toplumun üstünde ve dışında duran tarafsız hakem olarak devlet görüşünden hareket ederek sivil toplumun içindeki eşitsiz ilişkilere kör kalır.

Devletin topluma dışsal ve karşıt biçimde tanımlanması sınıf hâkimiyetinin korunduğu ve yeniden üretildiği bir toplumsal ilişkiler alanı olarak kavranamaması sonucu devlet, sınıflar arasında bir toplumsal ilişki biçimi olarak değil, bir ‘cihaz’ olarak ele alınır. Böylece, bağımsız, sınıflarüstü, bütün sınıfları ve toplumsal kategorileri eşit olarak ezen bir heyula haline gelir. Devletin toplumla ilişkisi dışsal bir nitelik kazanır: bir çelişki olmaktan çıkar, basit bir karşıtlık ilişkisine dönüşür (Savran, 1986, 24-25).

Devlet, toplumun dışında ve üstünde duran, toplumdaki çelişkili, eşitsiz, asimetric iktidar ilişkilerinden azade, rasyonalitesini içkin olarak bünyesinde taşıyan kadir-i

mutlak bir entite değildir. Devlet, toplumsal sınıflar arasındaki mücadelenin sınırları içindedir ve sınıf ilişkilerinin yoğunlaşmış halidir. Devlet toplumsal çelişkileri yukarıdan düzenleyen ayrı bir kurum olarak da algılanmamalıdır. Tersine devlet bizatihi bu toplumsal çelişkilerin bir momentidir. Devlet, sınıflar arasında yaşanan toplumsal ilişki biçimi olarak kavranmadığı için devlete bağımsız, sınıflarüstü, bir nitelik atfedilir. Böylece, devletin toplumla olan ilişkisi bir dışsallık ilişkisi olarak kurulur.

Değinilmesi gereken bir diğer nokta ise devlet iktidarı ve sınıf iktidarı arasında yapılması gereken ayrıma ilişkindir. Nicos Poulantzas'ın devlet iktidarıyla sınıf iktidarı arasında yaptığı ayırım bu tartışma için hayati bir öneme sahiptir. Poulantzas için herhangi bir toplumsal formasyonda iktidarın kaynağı devlet değil sınıftır. Zira devlet, sınıf iktidarının yaratılması ve kullanılması içindir ve kurumsal yapı olarak devlet aynı zamanda sınıflara ve sınıf bölümlerine karşı belirgin bir özerkliğe sahiptir. Devlet sınıf mücadelesi sürecinin girifliği nedeniyle sınıflara karşı görelî özerkliğe sahiptir. Poulantzas'ın devlete kendine özgü bir iktidar tanımını reddeden tavrı devleti özne veya nesne olarak kabul eden yaklaşımları benimsememesiyle yakından ilişkilidir. Devleti özne konumuna yerleştirmek, toplumdaki verili tüm iktidarın bir dışsallık ilişkisi çerçevesinde sınıflardan bağımsız olarak devlette somutlaştığını kabul etmek demektir. Devlet özne olarak görüldüğünde sivil toplumdaki ayrı duran, Hegelci devlet anlayışına varırız ve buna göre de devlet atomize olmuş bireyler karşısında genel iradeyi temsil eden kendi içinde akılcılık ögesi taşıyan bir öznedir. Devleti nesne konumuna yerleştiren görüş araççı yaklaşımdır; hâkim sınıflar tarafından arzu edildiği gibi kullanılan başka hiçbir işlevi olmayan basit bir araçtır. Poulantzas için devlet ne özne ne de nesne konumuna indirgenemez, çünkü devlet doğası icabı tıpkı sermaye gibi bir ilişki biçimidir. Daha kesin bir deyişle, devlet, sınıflar arasındaki güçler dengesinin yoğunlaşmış halidir. Devlet sınıf mücadelesinin dolaysız bir ürünü, bir ilişki veya mücadele eden sınıflar veya fraksiyonları arasındaki güç dengesinin maddi yoğunlaşması, ilişkilerin şekillenmesidir (Poulantzas, 1976, 74; 1981, 63-64; 2004, 143-147).

Bu yaklaşımlarda sivil toplum kendisine içkin çelişkili, çatışmalı, eşitsiz, asimetric iktidar ilişkilerinden azade bir alan olarak katıksız özgürlüğün ideal alanı olarak tasavvur edilir. Böylece sivil toplum tarihsel bağlamından koparılır, diğer bir deyişle

sınıflar arasında mücadelenin yaşandığı bir alan olarak düşünülmez. Bu yaklaşımlarda devlet toplumsaldan, toplumdaki eşitsiz ilişkiler bütününden, iktidardan, sınıf mücadelesinden bağımsız bir varlık haline getirilir. Diğer bir deyişle, devlet adeta ontolojikleştirilir, şeyleştirilir²⁰, toplumsal sınıflar analize dahil edilmez.

Devleti ayrı, kendine özgü bir varlık, bağımsız değişken olarak gören devletçi kurumsalcılık ve liberal bireycilikten farklı olarak devlet toplumsal gerçekliğin bir biçimi, toplumun ayrılmaz bir bileşeni, sınıflar arasında bir ilişki olarak düşünülmelidir. Devlet, sınıf mücadelesi içinde ve aracılığıyla yeniden üretilmek zorunda olan farklı sınıf stratejilerinin kristalleşmesinden başka bir şey değildir (Yalman, 2007, 237-238; 2009; Jessop, 2008; Kalyvas, 2002; Poulantzas, 2004b).

Hâkim bir söylem halini alan merkez-çevre (devlet-toplum) ikiliğine dayanan analiz Türkiye’de neredeyse her siyasal, toplumsal, iktisadi değişimi, olguyu açıklayan tarih üstü sabit bir kılavuz, kaynak ve çerçeveye dönüşmüştür. Demokrasinin yerleşmemesini sivil toplum ile siyasal toplum arasındaki dengesiz güç dağılımına bağlayan, siyasal toplumun temel örgütlenmesi olan siyasal partilerden kaynaklanan (temsil, tıkanıklık gibi) sorunlara havale eden hakim yaklaşım partilerin işlevsizleşmesi, temsil ettiği kitleye bağların gevşemesi gibi sistemik ve yapısal sorunların sonuçlarını krizin nedeni haline getirir. Böylece sistemle-yapıyla bağı kurulmayan hatta koparılan siyasal alan mutlak özerk bir nitelik kazanır.

Sınıf ve iktidar ilişkilerinden bağı kopartılmış bir demokrasi tasarımına sadık olan bu yaklaşım hem sivil toplumda sınıf mücadelesini hem de devlet ile sınıflar arasındaki ilişkiyi göz ardı eder. Kopuş ve kırılma yaşamadan varlığını sürdürdüğü düşünülen ezeli ve ebedi bir gerçeklik olarak devlet sivil toplum çatışmasını yüzyılları aşan tarihin ‘öz’ü haline getirir. Özerk hiçbir alana yer bırakmayan insan benzeri (antromorfik) özellikler atfedilen devlet, iktidarını kimseyle paylaşmayan, toplum üzerindeki denetimini yitirmek istemeyen, toplumun dinamizmini bastıran sivil toplum ve demokratikleşmenin önündeki esas engel olarak kavramsallaştırılır. Sivil toplumun ve demokrasinin gelişmemesi devlet geleneği ve siyasal kültür gibi iki soyut değişkene bağlanarak açıklanır.

²⁰ Devleti şeyleştiren yaklaşımların eleştirisi için bkz. Abrams, 1988; Bratsis, 2002, 2007.

Tarihsel toplumsal temellerinden koparılarak normatif bir ideale dönüştürülen sivil toplum 1980 sonrası dönemin demokratikleşme sorunsalı içinde ‘devlete karşı toplum’un genişlemesi, güçlenmesi olarak yorumlandı. Demokrasiye ulaşmanın, bireysel hak ve özgürlükleri devlete karşı korumanın aracı olarak düşünülen sivil toplum içinde faaliyet gösteren örgütlenmelerin (sivil toplum örgütlerinin) yapısının, iç işleyişinin demokratik olup olmadığına dair bir sessizlik söz konusudur. Kendisi demokratik olmayan örgütlenmelerden demokrasi beklemek iyimserliği dışında sivil toplumun nüfusu ne ölçüde temsil ettiği, kapsadığı meselesi genel olarak tartışma konusu yapılmadı.

Hâkim yaklaşımın ortak özellikleri; sivil toplumu demokrasinin önkoşulu haline getirmek, demokrasinin anahtarı olarak görmek, demokrasiye post-politik biçimde (yani sınıf ve iktidar ilişkileriyle bağını kurmadan) sınıflar üstü bir nitelik kazandırmak. Hâlbuki sivil toplumun demokrasiye kendiliğinden katkı yapacağına hiçbir garantisi yoktur onu doğası gereği, demokrat, katılımcı, çoğulcu kılan hiçbir toplumsal dışı bir garantör yoktur. Sınıfı, iktidar ilişkilerini devre dışı bırakmanın kaynaklarından biri olan bu sivil toplum kavramsallaştırması post-politik bir ufku temsil etmektedir. Bu okuma devlet sivil toplum ikiliğine yaslandığı kadar devlet piyasa karşıtlığına da yaslanmaktadır. Piyasa ve sivil toplumu devletten bağımsız, bireysel özgürlüklerin yaşandığı alanlar olarak sunan bu hegemonik söylem devletin kendine özgü, ayrı ontolojik bir entite olarak egemenliği düşüncesine dayanır.

Bu yaklaşımların ortaklaştığı temel argümanlar şöyle sıralanabilir: Güçlü devlet ile zayıf sivil toplumun karşı karşıya gelmesini (devlet-toplum ikiliğini) Osmanlı-Türkiye tarihinin ayrılmaz sürekli, sabit bir ‘gerçeği’ olarak görmeleri; devlet geleneğine vurgu yapan ve siyasal kültürü belirleyici kılan devlet merkezci bir çözümlenmeyi benimsemeleri; devletin bu güçlü konumun demokrasinin ve sivil toplumun gelişmemesinin esas sorumlusu olarak kavramsallaştırmaları. Bu yaklaşımlar, devleti, bireyin özneleşmemesinin, piyasaya, demokrasiye, sivil topluma uç verecek bireysel inisiyatifin gelişmemesinin nedeni olarak ele almakta; sivil topluma devletin bu güçlü konumunu dengeleme vazifesi yükleyerek, sivil toplumu demokrasinin kapısını açacak bir anahtar olarak görmektedirler. Devleti denetlemenin, gücünü dengelemenin, bireysel hak ve özgürlükleri korumanın aracı olarak görülen sivil toplumla demokratikleşme arasında zorunlu olumlu bir bağlantı kurmakta; sivil toplumun ‘aktifliği’nin daha iyi yaşama (demokrasi, refah, bireysel

hak ve özgürlükleri) kendiliğinden gerçekleştireceğine dair inanca bağlı hareket etmektedirler.

5. NEOLİBERALİZM VE İYİ YÖNETİŞİM

Neoliberalizm insanın refahının güçlü özel mülkiyet hakları, serbest piyasa ve ticaretin nitelediği kurumsal bir çerçeve içinde bireysel girişime dayalı özgürlüklerin ve yeteneklerin özgürleştirilmesi tarafından ilerletilebileceğini öneren siyasal ekonomik pratiklerin kuramıdır. Sınıf ilişkilerin özümsemiği bir güç alanı olarak devletin rolü bu tür pratiklere uygun kurumsal bir çerçeveyi yaratmak ve korumaktır. Bir söylem tarzı olarak hegemonik hale gelip, içinde yaşadığımız dünyayı yorumlama ve anlamının hakim kodu olarak neredeyse ortak-duyuya dönüşen hakim bir düşünce biçimi olarak neoliberalizm, sezgilerimize, güdülerimize, değerlerimize, arzularımıza ve aynı zamanda içinde yaşadığımız dünyadaki imkanlara doğru genişletilen bir kavramsal aygıt haline geldi. Bu kavramsal aygıtın başarısı sorgulanmaya açık olmamasına, olduğu gibi kabul edilen ortak duyuda gömülü hale gelmesine bağlıdır (Harvey, 2005, 2-5). Kısaca her şeyin finansallaşması anlamına gelen ve sınıf iktidarının restorasyonu gerçekleştirmek projesi olan neoliberalleşme üretimden finans dünyasına doğru bir iktidar değişimine işaret etmektedir. Tam da bu nedenle mali kurumları ve mali sistemin bütünlüğünü desteklemek neoliberal devletlerin merkezi kaygısı haline gelmektedir (Harvey, 2005, 33).

En soyut ve evrensel formunda neoliberalizm, özellikle kamu harcamalarının sınırlanmasının sağladığı mali denge aracılığıyla ortodoks makroekonomik istikrara; dünya ticaret sistemiyle ve kurallarıyla giderek bütünleşme formunda yaşanan serbestleşmeye; hem dar biçimde devletin geri çekilmesi hem de daha genel olarak Batılı özel hukuk standartlarının uyarlanması olarak anlaşılan özelleştirmeye bağlılık programıdır (Unger, 1999, 53). Ama asla tek başına iktisadi bir rasyonalite değildir. Neoliberalizm bir siyaset tarzı veya politika önerileri bütünü bir ideoloji ve söylem ve dünyanın yönetilmesiyle ilgili bir stratejidir (governmentality) (Larner, 2000; Larner ve Walters, 2004; Dardot, Laval, 2012).

Bu anlamda neoliberalizm iktisadi alanın ve olanın ötesine geçer ve toplumun bütün yapısını kat eder. Diğer bir deyişle, neoliberalizm sadece hükümet harcamalarını

kısmayı, iktisadi ve ticari serbestleşmeyi ve piyasa güçlerini hükümetin düzenlemelerinden bağışık tutmayı tasarımılayan bir iktisat siyaseti değildir; aynı zamanda toplumun bütün boyutlarını etkileyen bir siyasal felsefe ve ideolojidir (Giroux, 2004, 52'den aktaran, Schwarzmantel, 2005, 85).

Hükümet-dışı örgütler ve taban (grassroots) örgütleri, sivil toplum denilen ayrı ve bağımsız bir varlık içinde ve devlet aygıtları dışında muhalefetin mobilize olduğu, muhalif siyasetin ve toplumsal dönüşümün dinamosu olduğu inancını doğurarak neoliberalizmle birlikte büyüdü ve sayıca çoğaldı. Neoliberal devletlerin hegemonik hale geldiği dönem aynı zamanda sivil toplum kavramının muhalif siyasetin formülasyonunda merkezi kavram haline geldiği dönemdir (Harvey, 2005, 78).

Liberal demokrasi ve neoliberalizm arasındaki kesişme kapitalizmde iktisadi ve siyasinin birbirinden ayrılması ve bunun her bir iktidar alanına yapısal olarak bahşettiği görelî özerklik perspektifinden daha iyi kavranılır. Liberal demokrasi bir meşruiyet örtüsü sağlayarak neoliberalizmi besleyen depolitize bir çerçeve tedarik etmektedir (Vazquez-Arroyo, 2008, 127). İktisat siyaset ayrılığı üzerine bina olan kapitalizmin iktidar mantığında siyasal eşitlik iktisadi eşitliğe tercüme edilmez; kapitalizm, önceki üretim biçimlerini niteleyen geleneksel yollarla doğrudan siyasal iktidara başvurmadan sınıf iktidarını sürdürmede eşsizdir. Kapitalizmde sömürü siyasal, hukuki, cinsiyet ve ırka dayalı veya askeri cebir araçlarıyla gerçekleşmez tam olarak iktisadi bir operasyondur. Sömürü ve eşitsizlik piyasanın içsel işleyişinin parçası olarak kabul edilir ve böylece normalleştirilir, doğallaştırılan ekonomi ve bunun içerdiği şiddet şiddet siyasal alanda görünmez kılınır. Dolayısıyla iktisadi sömürü ve şiddet siyasetin pratiklerinin ve ufkunun dışına itilir (Vazquez-Arroyo, 2008, 134-136; Wood, 1995, 40; Poulantzas, 1973).

5.1. Dünya Bankası ve İyi Yönetişim

Neoliberalizmin idari ve siyasi pratiğini şekillendiren yönetim söylem ve pratiği uluslararası kapitalist kurumsal mimarinin başat faillerinin (IMF, Dünya Bankası, Dünya Ticaret Örgütü, OECD, Birleşmiş Milletler-UNDP) metinlerinde, politika önerilerinde ziyadesiyle önemli bir yer tutmaktadır.

Yönetişim söylemini evrenselleştiren en önemli aktör olan Dünya Bankası'nın bölgedeki krizi ele alan 1989 *Sahra-altı Afrika: Kriz'den Sürdürülebilir Büyümeye*

(WB, 1989) raporu yönetim kavramının söylemsel dolaşıma girmesinde önemli bir eşiği temsil etmektedir. Yönetim kavramının ilk kez kullanıldığı Afrika'nın kalkınma sorunlarının ele alındığı raporda, iyi yönetimin yokluğu kalkınamamanın nedeni olarak gösterilmektedir. Bu raporda, Afrika ülkelerinin az gelişmişliğinin sorumlusu olarak yetersiz, yozlaşmış kötü hükümetler olduğu dile getirilmektedir. Piyasanın işleyişine karışmayan, küçük etkin bir devlet çatısı önerilmektedir. Bu devletin vazifesi, yatırımı teşvik etmek, sermayenin önündeki engelleri kaldırmak olarak tarif edilmektedir. Yönetim, “siyasal iktidarın bir ülkenin işlerini yönetebilme kapasitesi” olarak (WB, 1989, 60) diğer bir deyişle, yönetim, şeffaflık, yolsuzluğa karşı mücadele, hesap verebilirlik gibi ilkeler aracılığıyla siyasal ve idari yenilenmeyi içerecek şekilde tanımlanmaktadır.

Raporda Afrika'nın mevcut krizi, meşruiyet, katılım, çoğulculuk, özgür bir basın, insan hakları gibi siyasal demokrasinin bileşenlerinin yokluğuna referansla yönetimin krizi olarak tarif edilmektedir. Afrika'daki en iyi iki iktisadi performansa sahip ülkenin (Botswana ve Mauritius) ‘etkili parlamenter demokrasilere’ sahip olduğu fikri örnek verilerek bölgede ihtiyaç duyulanan her şeyden önce ‘çoğulcu kurumsal yapıların’ kurulmasını içeren ‘siyasal yenilenme’ olduğu dile getirilmektedir. Çoğulcu bir kurumsal yapı inşa etmenin ise, yönetim ve halk arasında yerel kaygıları daha etkili biçimde seslendiren, kamu görevlileri üzerinde daha iyi performans ve hesap verebilirlik konusunda baskı uygulayan ara tabakaların (sivil toplumun) yaratılması gerektirdiği ileri sürülmektedir. Önerilen Batılı hukuk sistemi ve bürokrasiye dayanan liberal bir modelin herhangi bir siyasal veya ideolojik kaygıdan bağımsız olduğu savunulmaktadır (Williams ve Young, 1994, 86-87; WB, 1989, 13-26, 49). Banka'nın iyi yönetim kavramı üzerine ilk çalışması, devlet harcamalarının verimsiz olduğu ve devletin rasyonel, bireysel girişimcinin refah yaratan etkinliklerine yer bırakmadığı şeklindeki klasik neoliberal argümanı tekrar etmektedir. Devlet etkinliğinin piyasa dostu olması gerektiği vurgulanmaktadır (Kiely, 1998, 68).

Bu raporda, Afrika'da krizin sorumlusunun otoriter, gücü sınırsız (kötü) siyaset(çiler) ve baskıcı idari-bürokratik yapı olduğu bu haliyle de kalkınmanın ve demokrasinin önünde en temel engel teşkil ettiği dile getirilmektedir. Bunu aşmak için Dünya Bankası için yapılması gereken katılımcı, şeffaf, hesap verebilir bir yönetimi hayata geçirmektir.

Dünya Bankası krizi kötü yönetim sorunu olarak tarif ederek, yapısal uyum programları olarak bilenen neoliberal politikaların sonucu ortaya çıkan krizin faturasını siyasetçilerin kötü idaresine havale etmektedir. Raporda Dünya Bankası kalkınma sorununu siyasal iktidarın kullanılmasına referansla tarif ederek yapısal ve sistemik niteliklerine sahip bir krizi idarecilerin, bencil siyasetçilerin bireysel hatalarına, beceriksizliğine, keyfilğine, bu yapının yarattığı klientalist, popülist ilişkilere havale ederek kapitalizmin yapısal işleyişini, bu işleyişe içkin iktidar ilişkilerini görünmez kılmaya çalışmaktadır. Bu fikri popülerleştirerek kapitalizmin işleyişinden kaynaklanan sorunları, “beceriksiz” siyasetçilere havale ederek yapısal-sistemik karakterini görünmez kılmaktadır. Dünya Bankasının krizin temel kaynağının “kötü idare” ve bu pratiğin sonucu ortaya çıkan yolsuzluk, patronaj, rüşvet vs. gibi siyasal ve kurumsal yozlaşma biçimleri olduğunu dile getirmesine benzer biçimde TESEV de ileride ele alınacağı gibi gerek devlet reformu gerek iyi yönetim başlığı altında hazırladığı raporlarda paralel argümanları dile getirmektedir. Dünya Bankası’nı izleyerek TESEV bu sorunları aşmak için özel sektör ve sivil toplumun önünün açılmasını, yasal-kurumsal düzenlemeler yapılmasını salık vermektedir.

Dünya Bankası’nın yönetimi ilk kez ele alan 1989 raporunu yönetim ve kalkınma arasındaki ilişki üzerine olan 1992 raporu izledi. Bu raporda yönetim, bir ülkenin iktisadi ve toplumsal kaynaklarının kalkınma için yönetilmesinde iktidarın uygulanması olarak tanımlanmaktadır. Banka için iyi yönetim, sağlıklı kalkınma yönetimi ile eşanlamlıdır (WB, 1992, 1). Webster’s New Universal Unabridged Sözlüğü’nden alındığı ifade edilen (WB, 1992, 58) yönetim raporda “idarenin iktidarının, yönetiminin, denetiminin ve otoritesinin icra edilmesi” ve “bir ülkenin iktisadi ve sosyal kaynaklarının ülkenin yönetilmesinde kalkınma için iktidarın kullanılması” olarak tanımlanmıştır (WB, 1992, 2). Dünya Bankası’nın bu raporunda devletin kapasitesinin artırılması, hukuki yapının gözden geçirilmesi, şeffaflık ve hesap verebilirliğin sağlanması temalarını öne çıkarır. Özellikle şeffaflık ve hesap verebilirliği vurgulayarak, devletin yaptığı kamusal harcamaların azaltılmasını önermektedir. Hükümetlere piyasanın etkin, pürüzsüzce işlemesi için gerekli kurumsal, hukuki, idari altyapıyı kurma ve düzenleme görevi verilmiştir.

Bankanın yönetim kavramını tartıştığı bir diğer raporu ise 1994 yılında yayınlanan Yönetim (Governance: The World Bank Experience) raporudur. Bu rapor da tıpkı

1992 raporu gibi yönetişimin kamu sektörü yönetimi, hesap verebilirlik, kalkınmanın yasal çerçevesi ve şeffaflık olarak ifade edilen dört alt başlığını çerçeve olarak alır. Bunlardan kamu sektörü yönetimine özel bir önem verir ve kamu sektörü yönetimi, diğer üç unsurun temelini oluşturduğunu ifade eder (WB, 1994, viii).

1994 Raporu'nda açık bir biçimde, devletin rolüne dair değişen algıların kamu sektörüne yönelik vurguyu etkilediği dile getirilerek, yeni modelin özel sektör öncülüğünde büyümeyi sağlayacak, profesyonel, hesap verebilir bir bürokrasi ile donatılmış daha küçük bir devlete ihtiyacı olduğu belirtilir (WB, 1994, xvi). İyi yönetim öngörülebilir; açık karar alma (yani şeffaflık) süreci; profesyonel bir ethosla donanmış bürokrasi, kamusal meselelere güçlü sivil toplumun katılımı, eylemlerinin hesabını veren bir idari yapı olarak tarif edilir (WB, 1994, vii). Dünya Bankası'nın kuruluş anlaşması açık bir biçimde Banka'nın ülkelerin iç siyasal meselelerine karışmasını, müdahale etmesini yasaklamasına (WB, 1994, vii) rağmen 1994 raporu bu ayrımı fiilen anlamsızlaştırmaktadır. Zira bizatihi Dünya Bankası siyasal içeriğe sahip olan veya siyasal konulara dair, siyasal-idari alanı yeniden biçimlendirecek öneriler yapmaktadır.

Banka, bu raporda yönetişim kavramını çözümlerken kavramın siyasal ve iktisadi boyutunu net bir biçimde birbirinden ayırmaktadır. Banka'nın iyi yönetişim çağrısının ve hesap verebilirlik, şeffaflık ve hukukun üstünlüğüne yönelik vurgusunun toplumsal ve iktisadi kalkınmaya katkı yapmak ve geliştirmekte olan ülkelerde sürdürülebilir yoksulluğu azaltma amaçlarıyla ilgili olduğu ileri sürülmektedir (WB, 1994, vii).

Banka 1992 raporunda özel önem verdiği kamu sektörü yönetimini iyileştirmek adı altında üç temel birimden oluşan bir çerçeveyi esas almaktadır. İlki, en basit düzeyde, kamu görevlilerinin eylemlerinden sorumlu olmasını anlatan ve 'kamu politikaları, fiili uygulama, etkili paylaşım ve kamusal kaynakların kullanımı arasındaki ahengi' (WB, 1992, 13-14) sağlayan 'hesap verebilirlik'tir. Buna göre, makro düzeyde etkili mali yönetim sağlanmalı, kamu harcamaları üzerinde dışsal denetim sistemi kurulmalı ve değerlendirme mekanizmaları yaratılmalı; mikro düzeyde ise rekabet ve katılım sağlanmalıdır, adem-i merkezileşme yaygınlaştırılmalıdır (WB, 1992, 13-28). İkinci ilke ise, piyasa aktörleri (sermaye) için şeffaf, kestirilebilir ve istikrarlı, kuralların açık olduğu tarafsız hukuk ile yargı sisteminin gerekliliğini anlatan 'kalkınmanın yasal çerçevesi'dir (WB, 1992, 28-39).

Üçüncüsü ise, Bilgilendirme ve Şeffaflıktır. Rekabetçi piyasa ekonomisi ekonomik aktörlerin güvenilir, güncel, alakalı bilgilere ulaşmayı gerektiğini anlatan ‘bilgilendirme’ ve hesap verebilirliğin genişletilmesi, karar alma süreçlerine devlet dışı aktörlerin katılımının sağlanması, iktisadi verimliliğin artmasını sağlayan, yolsuzlukların önlenmesini anlatan ‘şeffaflık’tır (WB, 1992, 39-47).

“Bir ülkenin kalkınması için, iktisadi ve toplumsal kaynaklarının yönetiminde iktidarın kullanılması” (WB, 1989; 1992; 1994, vii) olarak tarif edilen yönetişimin 1992, 1994 raporlarına göre, (i) siyasal rejim biçimi, (ii) bir ülkenin kalkınma için iktisadi ve sosyal kaynaklarının yönetilmesinde uygulanan otorite süreci ve (iii) hükümetlerin işlevlerini yerine getirme, politikalarını tasarlama, formüle etme ve hayata geçirme kapasitesi olmak üzere üç görünümü vardır. Banka ilkinin kuruluş anlaşması gereği yetkisi, faaliyet alanı dışında olduğunu ikinci ve üçüncüsüne odaklanacağını ifade etmektedir (WB, 1994, xiv).

Piyasa ekonomileri iktisadi failer ve devlet arasında meydana gelen etkileşimleri düzenleyecek açık yasalara ve etkili hukuki kurumlara ihtiyaç duyulduğu, uygun bir hukuk sistemi, iş dünyasının riski rasyonel olarak değerlendireceği ve işlem maliyetlerini düşüreceği iktisadi bir ortamın yaratılmasında temel bileşenler olan istikrar ve öngörülebilirliği sağlayacağı dile getirilir (WB, 1994, 23). Sivil toplumun güçlendirilmesi kamu işlerine katılan güçlü bir sivil toplumun geliştirilmesi vurgusu ile 1994 raporunda öne çıkmaktadır. 1994 Raporu’nda yönetişimin ‘siyasal’ niteliğini biraz daha belirgindir. İnsan haklarına, hukukun üstünlüğüne, kamusal meselelere, denetim süreçlerine katılan güçlü sivil topluma, askeri harcamaların kısılmasına yönelik özel vurgu vardır (WB, 1994).

1992 “Yönetişim ve Kalkınma” raporu iyi yönetişimi, “bir ülkenin kalkınması için, iktisadi ve sosyal kaynaklarının yönetiminde, iktidarın kullanılması biçimi” olarak tanımlanmıştır (WB, 1992, 3). 1994 raporu yönetişimin aktörlerinden biri olarak sivil toplum ve sivil toplum örgütlerine vurguyu ön plana çıkarmıştır (WB, 1994). 1997 *Değişen Dünyada Devlet* raporu, bunlara ek olarak devletin etkin rolünün altını çizmektedir (WB, 1997a).

Devletin rolünü ve etkinliğini ele alan *Değişen Bir Dünyada Devlet* 1997 Dünya Bankası raporu, devlet piyasa karşıtlığının kesin biçimde terk edilip, devletin

varlığının piyasa için kaçınılmaz olduğunu kabul etmesinden ötürü önemli bir eşiği temsil etmektedir.

Neoliberal siyasal rasyonalite küreselleşmenin erken dönemlerinde, öncelikli olarak devletin ve kamu sektörünün negatif çağrışımını içeren iktisadi gündemdi. ‘Daha fazla piyasa ve daha az devlet’ hem 1970’lerde başlayan istikrar programlarının hem de 1980’lerde büyüyen ve yayılan Yapısal Uyum Programlarının esas hedefiydi. Erken küresel neoliberal gündem ülkelerin siyasal sistemiyle, hükümet biçimiyle veya yurttaşlarının katılımıyla nadiren ilgilenirdi. Bununla beraber, Soğuk Savaş’ın bitimiyle yönetim ve siyasal sistem üzerine yeni bir söylem doğdu. İşsizlik, yoksulluk, gelir eşitsizliği küresel neoliberalizmin sadece ‘sağlıklı’ bir yönetim ortamında başarılı biçimde ilerleyebileceğini düşüncesini harekete geçirdi. İlerlemenin yokluğu için suçlanan neoliberal model değildi, olgun olmayan, yozlaşmış ve etkisiz devlet yönetimleriydi. Erken 1990’lardan günümüze *daha az* devlet çağrısının yerini tedricen *daha iyi* (better) devlet çağrısı aldı (Demmers, Jilberto ve Hogenboom, 2004, 1-2). Bu çağrı veya demokrasi ve iyi yönetim gündemi soğuk savaşın bitimini, sosyalist bloğun çözülmesini ve Dünya Bankası-IMF aracılığıyla hayata geçirilen yapısal uyum programlarının başarısızlığını kapsayan konjonktüre referansla anlaşılabilir.

Washington Uzlaşması’nın bu başarısızlığı tam da iyi yönetim üzerine yükseldiği zemini sağlamaktadır. 1997 raporuyla birlikte önceki dönemi niteleyen, IMF ve ABD Hazinesi arasında varılan anlaşmayı ifade eden birinci kuşak neoliberal yapısal reformlar veya Washington Uzlaşması nihai olarak terk edilmekteydi. Washington Uzlaşmasının piyasaya daha fazla güvenilmesini telkin eden politik talimatları ve devlet-piyasa karşıtlığını öne çıkaran analitik gündemi şu politika önerilerinden oluşmaktaydı: Ticaretin serbestleştirilmesi, mali serbestleşme, özelleştirme, deregülasyon, yabancı doğrudan yatırım önündeki engellerin kaldırılması, özel mülkiyetin korunması, rekabetçi döviz kuru, kamu harcamalarının kısılması (mali disiplin), kamu harcama kalemlerinin (sağlık, eğitim ve yatırıma doğru) değiştirilmesi, vergi reformu, sosyal güvenlik ağının kurulması (yoksullara seçici devlet yardımı), emek piyasası esnekliğidir (Williamson, 1990; Fine, 2011, 222; Özdek, 2011, 52-53; Gore, 2000; Waeyenberge, 2009).

Washington Uzlaşması, yeni sağ iktidarların (M. Thatcher, R. Reagan, T. Özal) 1980’li yıllar boyunca hayata geçirdikleri piyasanın nihai çözüm mercii olarak

merkezileştirilmesine dayanan politikalarlardır. 1980'li yıllarda boyunca neoliberal rasyonalite katı bir devlet-piyasa karşıtlığına dayanarak söylemini inşa ederken, devleti, piyasanın işleyişini bozan kötücül öz, demokrasinin önündeki asli engel olarak gördü. Hantal, etkisiz verimsiz devletin, kamu bürokrasinin iktisadi gelişme ve demokrasinin önünde engel olduğunu dile getirdi. Devletin küçültülmesini, özelleştirilmelerin ivedilikle yapılmasını, dolayısıyla bütün toplumsal-iktisadi sorunların piyasanın kendiliğinden ahenkli işleyişine bırakılmasını önerdi. Bu neoliberal rasyonaliteye dayanan söylem etrafında oluşturulan hakikat rejimi, refah devletinin tasfiyesine dönük politikaları meşrulaştırdı.

IMF ve Dünya Bankası'nın serbestleşme, özelleştirme, deregülasyon, mali disiplinin sağlanması, vergi reformu, mülkiyet haklarının teminat altına alınması, kamusal harcamaların ve devletin ekonomiye müdahalesinin azaltılması gibi önerileriyle hayata geçen neoliberal uygulamalar, bir yandan devletin iktisadi gelişmenin ve büyümenin önündeki temel engel ve krizin temel sorumlusu olduğunu ilan ederken diğer yandan piyasanın demokrasi ve sivil toplumun gelişmenin temel şartı olduğu fikrini popülerleştirdi.

İlk kuşak neoliberal yapısal uyarılama politikalarının veya Washington Uzlaşması ilkelerinin işsizlik, yoksulluk, enflasyon, iktisadi kriz gibi toplumsal, siyasi ve iktisadi yaşam üzerindeki tahripkar neticelerinin açığa çıktığı konjonktürde meşruiyeti tartışmalı hale geldi. Bu neoliberal politikalara karşı eleştiriler yöneltilmeye başladı. Devletin ekonomiye müdahale etmemesi, devletin küçültülmesi, deregülasyon, özelleştirme, ticari ve mali serbestleşme politika önerilerine dayanan ilk kuşak yapısal neoliberal reformların ürettiği krizin üstesinden gelmek adına, ikinci kuşak yapısal reformlarla birlikte iyi yönetim gündeme getirildi.

İlk kuşak neoliberal politika önerilerinde devlet, demokrasinin, sivil toplum, kalkınmanın, iyi yönetimin önünde bir ayak bağı olarak tarif edilmekteydi. 1990'lı yıllarda özellikle 1997 raporuyla birlikte Dünya Bankası bu söylemini değiştirdi. Minimal devletten etkin devlete geçişi temsil eden ikinci kuşak reformlarla birlikte piyasa ve devlet artık birbirini dışlayan, gelişimini engelleyen karşıt iki kutup veya birim olarak değil, aynı bütünün farklı veçheleri olarak görülmeye başladı. Devlete biçilen rol, yapacağı müdahalelerle piyasanın önünü açmak, kurumsal, siyasi, idari hukuki düzenlemeler, yasalar yapmak, temel altyapıyı hazırlamak, mülkiyet haklarını

teminat altına almak, makro-siyasi istikrarı tesis etmektir. Devlet, bu gündemle birlikte eğitim, sağlık, ulaşım, güvenlik gibi temel hizmetlerde görevinin başına yeniden çağrılmaktadır. Devletin bu görevleri ifa edebilmesi minimal değil etkin olması gerekmektedir. Bu gündem devlet ve piyasa arasında tamamlayıcılık ilişkisi öngörerek devletin müdahalesinin gerekli olup olmadığını değil, yapacağı müdahalenin nasıl olması gerektiğini tartışmaktadır.

Neoliberal ortodoksi 1980’lerde minimal devlet kavramı etrafında devletin verimsizliği, hantallığı, irrasyonelliği tezlerini hakim paradigmaya dönüştürerek özelleştirme, deregülasyon, serbestleşme politikaları aracılığıyla devleti sosyal yüklenimlerinden geri çekti. 1980’li yıllarda hayata geçirilen yapısal uyum programları, yeni sağ politikalar 1990’lı yıllarda iktisadi kriz, siyasal istikrarsızlık, toplumsal çözülme, işsizlik, yoksulluk gibi sorunlar olarak acı meyvelerini verince neoliberalizm meşruiyetini yitirme sorunuyla yüz yüze kaldı. Yönetişim söylemi tam da bu sorunların üstesinden gelmek için bu koşullarda devreye sokuldu. Bu anlamda, yönetişim bir yanıyla meşruiyet krizinin üstesinden gelme hedefine yöneliktir. Bu koşullar altında neoliberalizmin ideologları önceki anti-devletçi söylemi revize ederek (piyasa dostu) devletin önemini altını çizmeye başladılar. Yönetişim gündemiyle birlikte piyasanın kendi kendini düzenlediği şeklindeki neoklasik iktisadın temel miti ve siyasal alanı temel parametresini çizen devlet piyasa ikiliği terk edilmeye başladı. Minimal devlet yerini asıl hedef devleti idari, hukuki yeniden yapılandırarak siyasal alanı düzleştirmek olan yönetişime bıraktı.

1990’lı yıllarda Post-Washington Uzlaşması düzenleyici reformlara ve devlet ve piyasa arasındaki “ortaklık” a vurgu yaptı. Dolayısıyla, devlet-piyasa arasındaki ilişkide vurgu iki karşıt kutbun birbirini dışlamasından tamamlayıcılığa doğru yer değiştirdi. Ben Fine’in ifadesiyle Post-Washington Uzlaşması kendi şartları dahilinde ekonominin yanında toplumsalın varlığını ilan etti (Fine, 2011, 218).

Güney ülkelerine IMF ve Dünya Bankası tarafından 1980’lerden bu yana dayatılan neoliberal yapısal uyum programlarının ilk kuşağı piyasaların kuralsızlaştırılmasını (deregülasyon) amaçlamıştır. Kuralsızlaştırılan, dışa açılan, liberalleşen ülke piyasalarla küresel bir sistem yaratılmış, özelleştirmelerle piyasanın alanı genişletilmiş ve Güney’in kalkınmacı devlet modeli tasfiye edilmiştir. Bunun ardından IMF-Dünya Bankası yönlendiriciliğinde hayata geçirilen ikinci kuşak yapısal reformlar ise, kuralsızlaştırılan piyasaların yeniden düzenlenmesi, küresel

piyasanın hukukunun ve kurumlarının inşa edilmesi amacına yönelmiştir (Özdek, 2011, 161).

Post-Washington Uzlaşması'nı niteleyen temel husus devletin bütün kötülüklerin müsebbibi olduğu görüşünün, devlet-piyasa söylemsel karşıtlığının terk edilerek devletin yeniden tanımlanması ve devlete yeni roller biçilmesiydi. Söylemin kurucu unsuru devlet-piyasa karşıtlığından devlet piyasa işbirliğine (piyasa dostu devlete) doğru yer değiştirdi. Devletin yeniden yapılandırılmasına dönük bu hamle, neoliberal rasyonaliteden bir kopuş anlamına gelmediği gibi bu geçişle birlikte gündeme gelen demokrasi, sivil toplum, katılım, yönetim, birlikte yönetme vaadi neoliberal disiplinden bir sapma değildi. Liberal kuramın temel miti olan, Soğuk Savaş sonrası siyasal alanın temel parametresini çizen devlet piyasa karşıtlığı tezi yönetim söylemiyle birlikte yerini devlet piyasa ortaklığına bıraktı. Fakat bu radikal bir sapma değil, yeniden yapılandırma deneyimidir. Bu etkin ve güçlendirilmiş devlet ile kapitalizmin güncel taleplerine, ihtiyaçlarına yanıt verebilecek esneklik, kapasiteyi edinmesi hedeflenir. Yoksa bu değişim refah devleti dönemine dönüşü içermez. İyi yönetim asla neoliberalizmin normlarından kopuş anlamına gelmez. Bu değişim daha ziyade küresel kapitalizmle bütünleşmek adına ülkelerin devlet aygıtını ve kurumsal idari mimarisini güncel gerekler doğrultusunda yeniden yapılandırılmasına dönüşü simgelemektedir.

Dünya Bankası, söylemindeki bu değişimi meşrulaştırmak için Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupa komuta kontrol ekonomilerinin çöküşünü, sanayileşmiş ülkelerde refah devletinin mali krizini ve Doğu Asya'nın "mucize" ekonomilerinde (WB, 1993) devletin oynadığı rolü önemli gelişmeler olarak sıralamaktadır (WB, 1997a, 1). Banka 1997 Dünya Kalkınma Raporu'nda Doğu Asya 'mucizesi'ni kendi etkin devlet formülasyonuna meşruiyet tedarik etmek için kullanmaktadır. Banka'ya göre, Doğu Asya mucizesi hükümet ve özel sektörün hızlı büyüme ve kalkınmayı gerçekleştirmek için nasıl işbirliği yapacağını göstermektedir (WB, 1997a, 46). Buna göre kalkınma özel iş dünyasının ve bireylerin eylemlerini cesaretlendiren ve tamamlayan katalizör, kolaylaştırıcı rolü oynayan etkin bir devleti gerektirmektedir. Tarih, iyi yönetimin bir lüks değil hayati bir zorunluluk olduğunu defalarca göstermiştir. Etkin bir devlet olmaksızın hem iktisadi hem toplumsal olarak sürdürülebilir kalkınma olanaksızdır (WB, 1997a, iii).

1997 raporu etkin bir devleti inşa etmenin iki aşamalı bir stratejiden geçtiğini ifade eder. İlki devletin rolünün halihazırdaki kendi kapasitesiyle uyumlu hale getirilmesidir. İkinci aşama ise, devletin kurumsal kapasitesinin canlandırılmasıdır (WB, 1997a, 25). Bu iki strateji, devleti iktisadi alana müdahalesini piyasanın sağlıklı işlemesi için gerekli altyapıyı oluşturmak, sermayenin ihtiyaç duyduğu ortamı yaratmak, makroekonomik istikrarı sağlamak ve tüm bunları kurumsal olarak teminat altına almak işlevleriyle sınırlandırır ve bu devletin müdahalesinin sınırlarını net biçimde çizer. Bu raporda devlet, 1980'li yılların minimal devlet modelindeki gibi bütünüyle reddedilmemekte, bütün kötülüklerin kaynağı olarak görülmemektedir. Devlete bir sınır çizilmektedir, bu sınır çizgisini ihlal etmemesi halinde varlığı olumlanmakta, müdahaleleri teşvik edilmektedir. Raporda bahsedilen müdahale piyasanın sağlıklı işlemlerini teminat altına almaya dönüktür, refah devleti ve sosyal devlet uygulamasında olduğu gibi, bölüşüm ilişkilerini görece dengeli kılmaya dönük değildir.

Diğer bir deyişle, bu yeni yaklaşım güçlü (Keynesyen) devlete dönüş anlamına gelmez. Neoliberal yeniden yapılanmanın hayata geçirilmesinden sonra devletten geriye kalan daha iyi ve şeffaf yönetişimi anlatır. Demokratikleşme çağrısıyla birleşen 'iyi' yönetim üzerine olan vurgu ve genel olarak iyi yönetim kavramı ideolojik ve siyasal olmayan bir biçimde sunulmasına rağmen, güçlü biçimde iktisadi liberalizmi desteklemektedir (Demmers, Jilberto ve Hogenboom, 2004, 1-2).

Etkin devlet kavramsallaştırmasıyla Dünya Bankası 1997 Raporu, sermayenin ihtiyaç duyduğu hukuki, idari ve siyasal düzenlemeleri hayata geçirecek, özel mülkiyet haklarını koruyacak kapitalizmin işleyişinin, sermayenin birikiminin önündeki muhtemel riskleri, aksaklıkları giderecek bir çerçeveyi hedefler. Kısaca devlet'in etkinliğini arttırmak üzerinde durur. Devletin etkinliğinin, yolsuzluğun ortadan kalkması, hesap verebilirlik, şeffaflık ve ekonomide rekabet ilkesinin hayata geçirilmesi, adem-i merkezileşme, yerele yetki devrinin yapılması ve sivil toplum katılımı sağlanması halinde tesis edileceği ifade edilir (World Bank, 1997). Banka demokrasiden çok devletin etkililiği ile ilgilidir. Etkin bir devlet, mal ve hizmetlerin ve piyasaların gelişmesine, insanların sağlıklı mutlu hayatları yaşamasına izin veren kuralların ve kurumların temininde hayati öneme sahiptir (WB, 1997a, 1).

Dünya Bankası, kendi kapasitesini en iyi şekilde kullanabilen devlet olarak tanımlanan (Güzelsarı, 2003, 28) etkin devlet olmaksızın kalkınmanın olanaksız

olduğu görüşünü savunmaktadır (WB, 1997a, 25). Anahtar kavramı devletin etkinliği veya etkin devlet olan 1997 raporu sermaye için güvenli, istikrarlı ortamı tesis edecek ‘piyasa dostu devlet’i inşa etmeye çalışmaktadır.

1992 *Yönetişim ve Kalkınma* Raporu’nda dile getirilen yönetişimin dört bileşeni (kamu sektörünün yönetimi, hesap verebilirlik, kalkınmanın yasal çerçevesi ve bilgi ve şeffaflık) 1997 raporunda, tekrar ele alınmakta ve beş temel öge içerisine yerleştirilmektedir. Bu ögeler, “sürdürülebilir, paylaşılmış ve yoksulluğu azaltıcı kalkınmanın beş temel bileşeni”dir: Bir hukuk temeli, makroekonomik istikrarı içeren uygun bir siyasa ortamı, insana ve altyapıya yatırım, savunmasız olanların korunması, doğal çevrenin korunması (WB, 1997a, 41).

Kapitalist üretim ilişkilerinin bütün toplumsal dokuyu etkilediği ve dönüştürdüğü koşullarda bu ilişkilerin temel birimlerinden olan devletin yeniden yapılandırılmasının gündeme gelmesi kaçınılmazdı. İyi yönetim gündeminin asli hedeflerinden biri de bu devleti inşa etmektir. İktisadi, toplumsal, siyasal, hukuki, idari topyekun bir dönüşüm süreci olan neoliberal yeniden yapılanmanın öncelikli hedefi devlet aygıtını yeniden yapılandırmaktır. Devletin tanımı, rolü, işlevi ile ilgili olarak gündeme gelen yeniden yapılanma, kamu yönetiminin bütünüyle değiştirilmesini öngörmektedir. Kamu yönetimi reformu veya devlet reformu olarak adlandırılan bu tasarım devleti neoliberal ilkeler doğrultusunda yeniden yapılandırma ve esasen devleti küresel kapitalizmin güncel ihtiyaçları doğrultusunda biçimlendirmeyi hedeflemektedir. Devlet aygıtını piyasa ilkelerine, gereklerine ve düzeneklerine göre yeniden biçimlendirmek, işletmelere has pratiklerin, tekniklerin kamu sektörüne doğru genişletilmesini, bürokrasinin-devletin neoliberal rekabet normu aracılığıyla verimlilik, şeffaflık, hesap verebilirlik, performans gibi ölçütler çerçevesinde bir şirket olarak yapılandırılmasını içermektedir. İşletmelere has bütçeleme, performans, toplam kalite yönetimi gibi tekniklerin kamu idaresine uyarlanması neticesinde devletin kurumsal mimarisi şirket gibi biçimlendirilmeye başladı. Toplam kalite yönetimi, performans, müşteri tatmin ölçümü, müşteri odaklı yönetim gibi araçlarla şirket mantığı hakim kılınmaya çalışıldı. Kamusal olanı verimlilik, etkinlik gibi terimlerle ele alan bu anlayış ve pratik sonucunda iktisadi rasyonalite bütün toplumsal ilişkiler üzerinde hakimiyetini pekiştirdi.

Toplum piyasanın suretinde dönüştürülürken, devletin kendisi piyasalaştırıldı. Devletin işlevi de yeni küresel düzene uygun düşecek şekilde yeniden örgütlendi,

devlet artık ulusal kalkınmacı dönemin “hakem”i gibi değil, piyasa “oyuncusu” gibi hareket etmeye başlamaktadır. Dolayısıyla, düzenleme artık kamu yararı adına değil, bizzat küreselleşme projesi adına gerçekleştirilmektedir. Neoliberalizm, böylece, toplumdaki kamusal ve özel alanlar arasındaki geleneksel ilişkiyi kökten yeniden biçimlendirmiş, bunu yaparken de siyasetin ‘siyasi niteliğini yok etmiş’tir (depoliticised) (Munck, 2007, 112-113).

Neoliberal rasyonalite, piyasayı ön plana çıkarırken sadece ekonomi üzerine odaklanmaz. Bu rasyonalite, piyasa değerlerinin bütün kurumlara ve toplumsal eyleme doğru genişletilmesini ve yayılmasını içerir. Dolayısıyla siyasal alan, çağdaş varoluşun her bir boyutuyla birlikte iktisadi rasyonaliteye boyun eğdirilir, diğer bir deyişle sadece insan homo economicus olarak biçimlendirilmekle kalmaz insan yaşamının bütün alanları piyasa rasyonalitesiyle ilgili olarak yeniden biçimlendirilmektedir (Brown, 2005, 39-40; Dardot ve Laval, 2012).

İşte yönetim adı verilen neoliberal rasyonalitenin siyasal programı, rekabet, verimlilik, performans, bütçeleme teknikleri, toplam kalite yönetimi gibi öneriler altında devleti, kamu idaresini yeniden tarif ederek piyasalaştırmayı hedeflemektedir. Devletin artık bürokratik bir aygıt gibi değil bir girişimci olarak çalışması, işlemesi gerektiği savunulur. Yönetişim burada siyasal bir kendiliğindencilik denilebilecek bir perspektif sunar. Eğer kamu yönetiminde şirket ilkeleri hayata geçirilirse, kamunun toplumsal denetiminin artacağı, rekabet ve verimliliğin yükseleceği, müşterinin tercihleri dikkate alınacağı için hiyerarşi ve merkezîyetçilik etkisini kaydedeceği, sivil toplum devlet arasında işbirliği tesis edileceği ve bütün bunların da demokrasiyi geliştireceği savunulur.

Bu çerçeve içinde, AB²¹, OECD, IMF ve Dünya Bankası az gelişmiş, geç kapitalistleşmiş ülkelerin, demokrasi, insan hakları, katılım, çoğulculuk ve sivil toplum gibi kavramlar etrafında iktisadi olarak verimlilik, etkinlik, sıhhatli işleyen piyasa düzeneğine dayanan yönetim ilkeleri doğrultusunda devletin kurumsal mimarisini değiştirecek siyasal, hukuki reform paketlerini hayata geçirmeleri mali yardımların ve kredilerin ön şartı haline getirmeye başladı.

²¹ AB’nin yönetim tanımlaması da benzer içeriğe sahiptir. Avrupa Birliği, Komisyon’un hazırladığı 2001 tarihli “Avrupa Yönetişimi: Beyaz Kitap” isimli çalışmasıyla yönetişimi, Avrupa düzeyinde iktidarın kullanış biçimine tesir eden kural, süreç ve davranışlar, özellikle açıklık, katılımı, hesap verebilirlik, etkinlik ve uyum olarak tanımlar. European Governance: A White Paper, Brussels: Commission of the European Communities, 2001, http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/site/en/com/2001/com2001_0428en01.pdf

Soğuk Savaş'ın sonu, sosyalist bloğun çöküşü, refah devleti modelinin krizi sonrası iki Batılı temel ideolojik değer zafer kazandığı görülür: serbest piyasa ekonomisi ve liberal demokrasi (üçüncü dalga demokratikleşme ve tarihin sonu). Bu ikisi, uluslararası toplulukla bütünleşmenin ve mali kuruluşlardan iktisadi yardım ve siyasal 'tanınmanın' bekleyen ön şartı haline geldi (Xing, 2001, 75). Bu değişim, Batı dünyasının çokuluslu yardım kuruluşları ve mali kurumlar aracılığıyla borç, yardım ve diğer ekonomik ve siyasal mekanizmalarla az gelişmiş ülkelerin kendi iç dinamikleriyle üretmediği bir 'demokratikleşme' sürecini dayatması anlamına gelen bir demokrasi mühendisliği idi. 1980 öncesi yardım politikalarında, yaptığı yardımlara siyasi şartlılık getirmeyen Batı 1990'lı yıllardan itibaren 'demokratikleşme' şartını dayatmaya başladı. Bu değişimle hedeflenen Güney ülkelerinin kapitalist dünya ekonomisine entegrasyonunu geri dönülmez biçimde pekiştirmektir (Aydın, 2008, 50). 1990'lardan itibaren Batı dünyasının yardım politikasının temel ilkesi haline gelen 'demokrasi mühendisliği'nin temel amaçlarından biri neoliberalizmin hegemonyasını evrenselleştirmektir (Aydın, 2008, 63).

Soğuk Savaş sonrası dönemde, demokrasinin, demokratikleşmenin ve iyi yönetişimin teşvik edilmesi, Latin Amerika, Asya, Afrika ve eski Doğu bloğunda Batı dış politikasının müdahalelerinin köşe taşı oluşturmaktadır. Bu haliyle, demokratikleşme ve iyi yönetim 'yeni' emperyalizmin ayrılmaz bir parçasını oluşturur ve 'Güney' boyunca yaşanan kapitalist yayılma ve neoliberal dönüşüm gündemine içseldir (Ayers, 2008, 1-2). İyi yönetim gündemi, Kuzey'in Güney üzerindeki süregelen iktidar ve hegemonyasını sürdürmesi ve bunları meşrulaştırmasının yollarından biri olan iktidar teknolojilerinin içsel bir parçasıdır (Abrahamsen, 2000). Bunun en çarpıcı örneklerinden biri de eski Doğu bloğu ülkeleridir. Dünya Bankası, yönetişimi, Soğuk Savaş sonrası dönemde Doğu Bloğu ülkelerinin küresel kapitalizme eklemlenmesinin bir aracı olarak da işletti. Bu ülkelerin hukuki-idari-iktisadi yapısının ve politikalarının iyi yönetim başlığı altında küresel kapitalizmin gerekleriyle uyumlu hale getirmeye çalıştı (WB, 1996; Shields, 2004, 2011).

Neoliberalizm, devletin yeniden yapılandırılması, demokratikleşmenin sağlanması önerileriyle refah devleti veya kalkınmacı devlet ve içe dönük sermaye birikim stratejisi etrafında oluşan sınıf ittifaklarını dağıtmayı hedefledi ve devletin sosyal

politikaları icra eden yanını devre dışı bırakmaya çalıştı. Temel kamusal hizmetler piyasa ilişkileri içine çekilip, metalaştırıldı. Yönetişim de sivil toplum ve katılım retoriği altında devletin önceden üstlendiği eğitim, sağlık gibi temel sosyal hakları ve kamusal hizmetleri sağlama görevinin devletten alınıp sivil toplum örgütlerine ve gönüllü kuruluşlara devredilmesi gerektiğini savundu. Yönetişim başlığı altında sermayenin ihtiyaç duyduğu makro siyasal ve iktisadi ortamın koşullarını hazırlamak görevi devlete verildi. Devletin sosyal yüklenimlerini demokratikleşme, katılımcılık, çoğulculuk gibi kavramlara dayanılarak özel sektöre, gönüllü kuruluşlara ve sivil toplum örgütlerine devretmesi önerildi. Ancak bu sayede demokratikleşme, şeffaflık, hesap verebilirlik, katılım, çoğulculuğun hayata geçeceği savunuldu. Bu sürecin merkezi kavramı ise özneleştirilen sivil toplumdur.

Dünya Bankası'nın *Değişen Dünyada Devletin Rolü* başlıklı raporunda 1992 ve 1994 raporlarıyla birlikte formüle ettiği etkin, düzenleyici, mümkün kılan (enabling) gibi sıfatlarla nitelenen devlet anlayışı üçlü yapıya dayanmaktadır. Rekabetçi bir piyasa ekonomisi, kamusal meselelere katılan güçlendirilmiş bir sivil toplum ve şeffaf, hesap verebilir devlet. Diğer bir deyişle yönetişim, devlet, kapitalist ekonomi ve apolitik sivil toplum arasındaki uyuma dayanmaktadır.

Yönetişim söylemi sivil toplum üzerine özel bir vurguya sahiptir ve sivil toplum örgütlerini yönetim sürecinin bileşeni haline getiren bir söylemi benimsemektedir. Bu söylemde, devletin (kapitalist) ekonomi ve toplumsal yaşam üzerindeki hiyerarşik tek yönlü egemenliğinden karar süreçlerine sermaye ve sivil toplumun katılmasına, hiyerarşiden heterarşiye, dikeylikten yataylığa, baskıdan özgürlüğe doğru hareketi anlatan yönetişim 'çoğulcu' 'demokratik' bir pratik olarak düşünülmektedir.

Banka'nın iyi yönetişim gündeminin üç dayanağı vardır. İlki, etkin ve verimli devlet; ikincisi, devletin özel girişim için "güçlendirici bir ortam" sağlama kapasitesinin geliştirilmesi ve üçüncüsü, bu iki hedef çerçevesinde reformların sürekliliğini sağlayan bir zeminin tedarik edilmesi için sivil toplumun oluşturulması (Tatar-Peker, 1996, 45). Banka'nın sivil toplum örgütleri için açık bir biçimde çizdiği rol, yapısal uyum programlarının artan gelir adaletsizliği ve yoksulluk gibi olumsuz sonuçlarını azaltmaktır (Zabcı, 2009, 80). Bu anlamda sivil toplum örgütlerinin eğitim sektörü ve yapısal uyum programının sosyal etkilerini gidermeye yönelik sosyal politikalarla ve yoksullukla mücadeleyle ilgili projelerde fazlasıyla yer alması dikkat çekicidir (Zabcı, 2009, 87).

Uluslararası mali kurumların desteğiyle ziyadesiyle otoriter siyasal çerçeveler kullanılarak hayata geçirilen neoliberal istikrar ve uyum programlarından farklılaşan iyi yönetim ve demokratikleşme söylemi, minimal, tarafsız ve hesap verebilir, şeffaf sıfatlarını taşıdığı düşünülen neoliberal devletin kurulmasına içseldir. Demokrasi ve demokratikleşmenin yolunun iyi yönetimden, piyasalaşmadan geçtiği savunulmaktadır. Bu neoliberal prosedürel demokrasi modelini hakim kılmaya çalışan iç ve dış failer ‘tarafsız’, ‘etkin’, ‘şeffaf’ bir devletin liberal bir kamusal alan veya sivil toplumu gerektirdiğini savunmaktadırlar (Ayers, 2009, 12-15). Örneğin Dünya Bankası, sivil toplumu müdahalelerinin önemli bileşeni olarak belirler. Daha iyi yönetişimin, ‘çoğulcu bir kurumsal yapıyı inşa etme’yi ve yönetim ve insanlar arasında ara tabakaların yaratılmasını gerektirdiğini ileri sürer (WB, 1989, 61).

Bu gündemin sivil toplum kavramsallaştırması sivil toplumu özgürlük alanı, devleti iktidar alanı olarak gören önceki bölümlerde ele alınan devlet-toplum kavramsallaştırmasına dayanmaktadır. Bu yorumda iktidar ve baskı, hiyerarşi devletin-kamunun bir özelliği görüldüğünden, devletin iktisadi alandaki varlığını azaltmak sivil toplumun, demokrasinin ve özgürlüğün genişlemesi olarak sunulmaktadır. Sivil toplum içkin biçimde demokrasi yanlısı bir aktör olarak ele alındığından, devletin dışındaki örgütlerin sade varlığının devletin gücünü sınırlandırmaya yeteceği ve demokrasiye geçişi destekleyeceği varsayılır.

Sivil toplum kavramı 1989, 1992 raporlarında kullanılmaz, bu metinlerde bunun yerine kurumsal çoğulculuk, ara tabaka, taban örgütleri gibi kavramlar kullanılır. Özellikle 1994 raporunda sivil toplum kavramı önceki bölümde tartışıldığı şekliyle ortaya çıkar. Sivil toplum, devletin dışında gönüllü kültürel, iktisadi, toplumsal ve siyasal birliktelikler, kurumlar ve ilişkiler dizisine gönderme yapan kuşatıcı bir terim olarak kullanılır, sivil toplum birlikteliğe dayalı bir yaşamla eşitlenir. Piyasanın parametreleri içinde kalındığı müddetçe sivil topluma demokratik nüve atfedilir. Bu haliyle, yurttaşın, yerelin sesi, sivil toplum katılımı, demokrasi, çoğulculuk gibi kavramlar Banka için etkin devlet, iyi işleyen piyasa hedefine dönük araçlar olduğu söylenebilir.

Yönetişim modeli söylemsel olarak temellendirilirken başvuru argümanlardan biri de yönetim anlayışının nitelediği bürokratik hiyerarşik idare pratiğinin yarattığı krizdir. Modele monte edilen ‘sivil toplum katılımı’yla aşağıının talebinin, sesinin

yukarıya aktarılması olanaklı kılınacak böylece bu krizin üstesinden gelinecektir. Yönetişim retoriği önceki bölümde tartışıldığı gibi sivil toplumu homojenleştiren, içerisini sorgulamayan, post-politik bir biçimde bu alanın eşitliğin, demokrasinin doğal alanı olduğu fikrine bağlı kalmaktadır.

Devlet, 'yabancı bir güç' olarak görüldüğü için etkinlikleri azaltılınca halk yanlısı, demokratik kuruluş haline geleceği varsayıp devletsizleşmenin (destatisation) demokratikleşme ile eş anlamlı olduğu savunulur. Devletsizleşme ile demokratikleşmeyi söylem düzeyinde birleştirmek yönetim söyleminin temel bir özelliğidir. İyi yönetim söyleminde demokrasi, başarılı bir iktisadi kalkınma için zorunlu siyasal çerçeve olarak ortaya konmakta ve iktisadi liberalizmle kavramsal olarak bağlantılandırılmaktadır. Kötü yönetim devlet müdahalesiyle eşitlenirken, iyi yönetim demokrasi ve iktisadi liberalizm ile eşitlenir. İyi yönetim söyleminde, sivil toplum neoliberalizm ve demokratikleşme arasında anahtar bir bağ olarak ortaya çıkar. Sivil toplum bu söylemde hem iktisadi büyümenin mekanı hem de devletin otoriter ve yolsuzluk içeren pratiklerini dengeleyen karşı bir güç, demokrasinin yatağı olarak görülür. Buna göre, sivil toplumu güçlendirmenin en iyi yolu devletin rolünü azaltmak ve piyasa güçlerinin kapsamını genişletmektir. Bu durumun karar alma sürecini adem-i merkezileştirmesi beklenir (Abrahamsen, 2000, 51-53).

Yönetişim söylemi, tarihdışı bir sivil toplum kavramına dayanır. Etkin devlet, 'demokratik' sivil toplum ve 'kendi kendine' işleyen 'özgürleştirici' piyasa arasındaki varsayılan ahenge dayanan liberal ontolojiyi yönetim de paylaşır. Şeffaflık, hesap verebilirlik, katılım, çoğulculuk gibi demokratik içerik ilişitirerek ve bu ilke eşliğinde sunulan, dolaşıma sokulan yönetim, geç kapitalistleşmiş ülkeleri bir dizi siyasal ve hukuki reformu hayata geçirmeye zorladı. Bu reformlar sermaye birikiminin önündeki engelleri kaldırıp, sermayenin serbestçe dolaşımını teminat altına alacak düzeneklerin, koşulların, kurumların yaratılmasını hedeflemektedir. Bu siyasal ve hukuki reformların desteklenmesi işi kamusal meselelere katılan güçlendirilmiş bir 'sivil toplum'a havale edilmektedir.

Sivil toplumdan bu reform gündemi için destek yaratması, baskı unsuru olması beklenmektedir. Sivil toplum örgütlerine verilen asıl görev, Banka'nın toplumsal alanı da denetleyecek ağlar oluşturmasında oynayacağı aracılık rolüdür. Böylece, sadece ülke yönetimlerin alacağı kararlar üzerinde belirleyici olmak dışında aynı zamanda IMF ve Dünya Bankası'na yönelecek muhtemel bir tepki sonucu oluşacak

toplumsal hareketlenmenin de önüne geçilmesi hedeflemektedir. Bu hedeflere, yoksulların, işsizlerin ve kadınların Dünya Bankası projelerine işgücü olarak dahil edilmesi aracılığıyla ulaşılabacaktır (Zabcı, 2009, 57-58).

Yönetişimin sivil toplum lehine gerçekleştirdiği görünürdeki yetki ‘devri’, halkı egemenliğinden yoksun bırakmaya yöneliktir. İktidarın sivil topluma devredilmesi tasarısı, vatandaşların siyasi katılımının gerçekleştiği kamusal alanın yok olması ve bu alanın piyasa tarafından doldurulması anlamına gelmektedir (Brown, 2002, 41-43). Banka’nın iyi yönetim gündemi dahilinde sivil topluma yönelik ilgisinin gerisinde, sürdürülebilir kalkınma ile siyasi meşruiyet arasında örtük olarak kurulan bir bağlantı yatmaktadır (Tatar-Peker, 1996, 49-50). Yönetişim, kamu işlerinin yönetiminin sivil toplumun katılımıyla yapılmasına, hatta “sivil topluma” devredilmesine gönderme yapar, dolayısıyla siyasi alanın mümkün olduğunca devre dışı bırakır. Bu haliyle, neoliberal ideolojinin yeni fetişi yönetim, siyasetten arındırılmış bir siyasi alanla iktisadi eklemler (İnsel, 2005, 130-131).

IMF, Dünya Bankası, AB, BM, OECD gibi uluslararası mali ve siyasi kuruluşlar, yönetişimin demokratikleşmenin zorunlu bir parçası olduğunu ileri sürdüler. Bu aktörler, devlet-piyasa ikiliğinin arızalı yanlarını gözden geçirip yönetimle beraber, devlet-piyasa-sivil toplum’un birlikte yönetimi söylemine geçtiler. Bu idare tarzı, devlet, sermaye ve örgütlü emek modeline dayanan bir modelin yerine önerdiği model, devlet, sermaye ve sivil toplum modelini önerir (Şengül, 1999, 12; Güler, 2003, 114; Bayramoğlu, 2002, 113). Katılımcılık, çoğulculuk vaatlerine rağmen devlet-sermaye-sivil toplum ortaklığı formülüne dayanan yönetim önerdiği bu modelle parlamentoyu etkisizleştirmektedir. Temsili demokrasinin krizine derman olma vaadine rağmen bu modelin genel oy ilkesinde somutlanan temsili niteliği aşındırılmaktadır. Günümüzde dünyanın birçok ülkesinde siyasi kararlar, doğrudan sermaye tarafından alınmaya başlamıştır. Karar alma sürecinin parlamento dışına kayması, siyasi alanı özelleştirmekte ve temsili demokrasileri fiilen geçersizleştirmekte, yurttaşların oy hakkını anlamsızlaştırmaktadır. Neoliberal devlet formu, yönetim programı sadece sosyal hakları ihlal etmekle kalmaz aynı zamanda yurttaşların siyasi haklarını da ihlal etmektedir (Özdek, 2011, 91-92, 104).

Bu program, siyasi karar alma yetkisinin artık özel şirketler, sanayi ve ticaret odaları, sermaye dernekleri, kısaca “özel sektör” tarafından kullanılmasını, kamu kaynaklarının kontrolünde sermayenin söz sahibi olmasını sağlar. Seçilmişlerden

sermayeye doğru bir iktidar transferi gerçekleştirir. Dolayısıyla retorikğine rağmen, yönetişimin “katılım”ı sağlaması bir yana, iktidarın merkezileşmesine hizmet ettiği söylenmelidir (Özdek, 2011, 181-189).

Katılımcılık retorikğine rağmen, geniş emekçi kitleler katılım sürecinin dışında bırakılır ve modelin öngördüğü devlet, sivil toplum, özel sektör ortaklığında emeğe yer yoktur. Geniş emekçi kitleler sivil toplum bohçasına atılmaktadır. Yönetişim kavramı demokratik retorikğe uygun biçimde karşılıklılığa, etkileşime, diyaloga, müzakereye gönderme yapar ve genel olarak ‘birlikte’ sözcüğüyle dolaşıma sokulur. Çoğulcu yapıların kurulması, katılım, hesap verebilirlik, şeffaflık gibi özellikleri ile tanımlanan yönetim ile demokrasi arasında bir bağ kurulur. Böylece, yönetim demokrasiye giden yolun önemli bir basamağı olarak görülür.

Yönetişim, ilk olarak iktisat siyasetin birbirinden ayrılması gerektiği söylemine dayanmaktadır. Yolsuzluğa, kayırmacılığa, klientalist ilişkilerin hakim olmasına, kamu kaynaklarının savurganlığına yol açtığı için iktisadi alana, piyasanın ahengini, kendiliğinden düzenini bozacak devlet müdahalelerinden kaçınılmalıdır. İkincisi bir bütün olarak kamu idaresi, devletin kurumsal mimarisi piyasa kurallarına, şirket ilkelerine göre yeniden yapılandırılmalıdır. Üçüncü olarak, katılımı sağladığı, yerelin, aşağının sesini duyuran, demokrasiye en yakın konumları nedeniyle yerelleşme ve adem-i merkezileşme süreçleri teşvik edilmelidir.

Yönetişimin siyasal bileşenlerinden olan sivil toplum ve demokrasi gündemi yerelleşmeyi demokratikleşmenin zaruri bir momenti olarak sunmaktadır. Sivil topluma sözüm ona iktidar devrine benzer biçimde yerel’e iktidar devrini önermektedir. Yerelleşme ve adem-i merkezileşmenin demokrasiye kapı aralayacağı argümanı hem Dünya Bankası’nın hem de ileride ele alınacağı gibi TESEV’in yönetim programının temel varsayımlarındadır.

Yerel yönetimleri, devletin kurumsal mimarisinin kapsadığı ilişki ve süreçler dışında bir örgütlenme olarak ele alan yaklaşımlar yerelleşme ve demokratikleşme arasındaki neden sonuç ilişkisi kurarlar ve yerel yönetimleri demokratik sürecin taşıyıcı, yürütücü öznesi olarak görürler. Dolayısıyla, yerelleşme ve yerel yönetimlerin güçlendirilmesi yönetişimin hedefleri arasında yer alan şeffaflığa, katılıma, çoğulculuğa ve demokratikleşmeye erişmenin asli unsuru olarak görülür. Bu çerçevede yerel yönetimler, hatalı biçimde demokrasiye yakın komşu, birim olarak

tasavvur edilip, demokratikleşme sürecinin doğal müttefiki ilan edilirler. Yerel, a priori olarak hem demokrasi yanlısı bir güç hem de demokrasinin yeşereceği doğal zemin olarak görülür.

Yerel (yönetim) üzerine bu yaklaşım, önceki bölümlerde tartışıldığı gibi siyaset ve ekonomi, devlet ve sivil toplum arasındaki analitik ayrımları organik veya ontolojik farklılığa dönüştüren yaklaşımlara paralel biçimde yerel yönetimlere dair benzer bir perspektif geliştirir. Devleti ilişki ve süreç olarak görmek yerine bir kurum olarak ele alıp, belli bir mekansal ölçekte örgütlenmiş sosyal ilişkiler bütünü olarak kavranması gereken yerel yönetimleri de devletin sivil topluma ve demokrasiye en yakın parçası olarak görür (Şengül, 2009, 184-185). Böylece yerel yönetimleri katılım/çoğulculuk/sivil toplum ekseninde merkezi devlete karşı alternatif olarak tasavvur eder (Şengül, 2009, 70). Bu yaklaşımın görmediği veya yerel yönetimlerin güçlendirilmesi ve sermaye birikim sürecinde daha merkezi konum kazanmaları, yerel ölçekteki ilişkilerin de hem ekonomik hem de siyasal düzeyde eşitsizliklerle, baskılara ve anti-demokratik uygulamalara kapı araladığı olgusudur (Şengül, 2009, 184). Bu yaklaşımlar yerel yönetimlerin bir yandan sosyo-mekansal eşitsizliklerle baş etmeye yönelik düzenleyici roller üstlendiğini ve yerel güçlerin sözcüsü haline geldiğini (Şengül, 2009, 91) dolayısıyla yerel yönetimlerin, nihai olarak devlet aygıtının ve bu aygıt etrafında oluşan ilişkilerin parçası olduğunu görmemektedir (Şengül, 2009, 154).

Yönetişim gündemini zorunlu kılan husus, neoliberal politikaların ürettiği iktisadi kriz, işsizlik, enflasyon, yoksulluk gibi çıktılar nedeniyle yaşanan temsil, meşruiyet krizi nedeniyle kapitalizmde sınıf çatışmalarını yönetmenin, sistemin uzun dönemli çıkarlarının tehlikeye girmesinin önüne geçmektir. Craig ve Porter sözcükleriyle iyi yönetişim bir kriz yönetme aracıdır (Craig ve Porter, 2006: 72). Tam da bu nedenle yönetişimi kapitalist yeniden üretim sorunsalı içine yerleştirmek, yönetişimin kapitalizmin güncel gerekleriyle bağını kurmak, neoliberal yönetimselliğin pratik politik formu, programı olduğunu ortaya koymak açısından önemlidir. Yönetişim sivil toplum ve demokrasi retoriğiyle neoliberalizmin 'öz'üne dokunmadan sistemi siyasi ve idari olarak yeniden yapılandırmaya yönelik siyasal bir programdır. Kapitalizmle bağını kopartıp, müzakere, diyalog, katılım ve çoğulluk gibi kulağa hoş gelen kavramlarla sunulmasına dolaşıma sokulmasına rağmen, yönetişim neoliberal

gündemle bağlantılıdır. Sermaye birikiminin sürekliliğini, piyasanın istikrarını teminat altına dönük bir siyasal program, düzenektir.

Ülkelerin küresel kapitalizme entegrasyon süreçlerin takipçiliğini üstlenen Dünya Bankası, IMF sermaye aleyhine olması muhtemel sapmaların önüne geçmeye çalışarak neoliberal ilkeler doğrultusunda hayata geçirdiği yeniden yapılandırma projesi (yönetişim), hiyerarşik, hesap vermeyen, şeffaf olmayan, yurttaşların taleplerine yanıt üretmeyen bir idare pratiğinin eleştirisi üzerine kuruludur. Temel ilkeleri ise, heterarşi, devlet, özel sektör (sermaye) ve sivil toplum örgütlerinin birlikte yönetmesine uygun düzeneğin yaratılması, şeffaflık, katılım, hesap verebilirlik, demokrasidir.

Yönetişim, devlet-toplum-piyasa-sınıflar arasındaki ilişkiyi dönüştüren neoliberal bir rasyonalite ile hareket eden bir siyasal programdır. Neoliberalizmin temel normları girişimcilik ve rekabet ilkeleri aracılığıyla piyasanın henüz tümüyle nüfuz edemediği toplumsal alanları piyasa içine çekerek tahakküm altına almaya çalışan, sermaye birikiminin koşullarının dünya çapında oluşturulmasını hedefleyen küresel bir yönetme stratejisidir.

İyi yönetim ve demokrasi gündemini halihazırdaki iktidar ilişkileriyle içsel olarak ilişkili tarihsel olarak olumsal bilgi biçimi olan söylemsel bir formasyondur. Ürettiği bilgi toplumsal iktidar ilişkilerinin dışında değildir, bilakis söylemler özgül tarihsel ve siyasal koşullar içine gömülüdür ve sosyo-politik ortamdaki değişikliklerden etkilenir ve dönüşür. Sosyalizmin çözülüşü, soğuk savaşın bitişi ve yapısal uyum programlarının başarısızlığı iyi yönetim ve demokrasi söylemini mümkün kılan Foucaultcu tabirle ana mümkünlük koşullarıdır (Abrahamsen, 2000, 25-26; 1997, 130).

Demokrasi, iyi yönetim ve insan hakları adına yapılan müdahaleler, yaratılan gündemle ve uluslararası örgütleri, Batılı devletleri, sivil toplum örgütlerini (hükümet-dışı kuruluşları) içeren neoliberalizmin egemen toplumsal failleri, siyasetin ve hükümetin temel birimi olarak minimal, tarafsız ve şeffaf olarak nitelenen neoliberal devleti inşa etmeye çalışmaktadırlar (Evans ve Ayers, 2006, 297).

Demokratikleşme projesinin hakim toplumsal failleri enformel emperyal düzende devlet, toplum ve benlik'e dair (neo)liberal bir model kurma gayreti içindedirler (Ayers, 2009, 20). Demokratikleşme projesinin egemen toplumsal faillerinin ileri

sürdüğü demokrasi kavramı, bütün yetişkin nüfusun güvenilir çok partili seçimler aracılığıyla siyasal temsilcilerini belli aralıklarla seçmelerini; anayasacılığı, hukukun üstünlüğünü, insan haklarına saygıyı, minimal, tarafsız, hesap verebilir ve katılımcı yönetimin nitelediği iyi yönetişimi, etkili bir bürokrasiyi ve aktif, bağımsız bir sivil toplumu içerir. Bu kavramsallaştırma hesap verebilirlik, şeffaflık, meşruiyet, oydaşma, katılım, hoşgörü ve çoğulculuk gibi varsayılan değerlerce nitelenir (Ayers, 2008, 10).

‘Demokratikleşme’ projesi, Batı’nın siyasi-iktisadi tarihin özelliği olan dönüşüm örüntülerini yeniden üreterek devlet, toplum ve benlik alanlarında (neo)liberal kavramları dayatmaya veya oluşturmaya çalışmaktadır. Demokratikleşme, neoliberal kapitalizmin gerekleri doğrultusunda toplumsal ilişkileri yeniden inşa etme çabasının kurucu bir unsuru olarak anlaşılmalıdır. Demokratikleşme ve yönetim projesi aracılığıyla hayata geçen günümüzün enformel emperyalizmi, kapitalist toplumsallığın dünya-tarihsel inşasının ve kapitalist birikimin gerekliliklerinin ayrılmaz bir parçasıdır. Dolayısıyla, dünyayı demokratikleştirmek şeklinde güncel ‘küresel misyon’ çağdaş emperyalizme içseldir. Neoliberal küresel siyasal ve iktisadi düzen, insan hakları, demokratikleşme, yurttaşlık, iyi yönetim ve sivil toplum kavramları etrafında şekillenmektedir. Batılı faillerin, uluslararası örgütlerin ve yerel elitlerin demokratikleşme projesinin toplumsal faileri sıfatıyla ileri sürdükleri hakim veya ortodoks demokrasi kavramı, Weberci-Schumpeterci liberal prosedürel bir demokrasi modelidir; yani neoliberal biçimde inşa edilen demokrasi veya daha doğru biçimde demokrasinin (neo)liberalizme büzülmesidir (contraction) (Ayers, 2009, 5-7; Evans ve Ayers, 2006, 290). ‘Küresel yönetim’ kurumları ve söylemleri emperyalizm-sonrası (post-imperial) olması şöyle dursun (enformel) emperyalizmin güncel biçimleriyle içsel olarak ilişkilidir. Demokratikleşme rejimi ve demokratik özgürlüklerin azaltılması emperyal hakimiyetin eklemlenmesini sağlayan temel araçlardır (Ayers, 2009, 1-2). ‘Belirli bir iktisadi düzenlemeler bütününe daha ileri götürecek siyasal kurumları ve hükümet sistemini yaratmaya çalışarak’ demokratikleşmenin ve iyi yönetişimin teşvik edilmesi, neoliberal kapitalist birikimin genişlemesi, derinleşmesi ve meşrulaştırılması işlevine hizmet eder. Demokratikleşmenin yönetim zihniyeti ‘tam da eski medeniyet ve ticaret projesini’ yeniden üretir (Ayers, 2009, 3-5).

Demokratikleşme projesinin egemen toplumsal failleri kurumsal ve prosedürel bir demokrasi kavramına yaslanarak demokrasiyi normatif biçimde değil, ampirik, betimleyici referanslarla tarif ederler (Ayers, 2008, 6). Bu çerçevede sivil toplumu ve siyasal alanı niteliklerini tayin eden temel parametreler Hegel, Marx, Gramsci ve Foucault'yu ele alırken değinildiği gibi, çatışma, mücadele, hegemonya, iktidar değil hoşgörüyü, çoğulculuğa, uyum etiğine dayanan siyasal eşitlik, hukuk önünde eşitlik söylemidir.

5.2. Yoksulluk ve Yoksulluğu Azaltma Stratejisi

İyi yönetim gündeminin, siyasal programının ele aldığı alanlardan biri de yoksulluk ve yoksullukla mücadele stratejisidir.

Yoksullukla mücadele, uluslararası gündeme 1990'lı yılların başında girdi ve kısa sürede sermaye örgütlerinin, hükümetlerin, hükümetlerarası örgütlerin yeni politikalarının amacı haline geldi. Birleşmiş Milletler Genel Kurulu, ilk olarak 17 Ekim 1992'de "yoksulluğun yok edilmesi uluslararası günü"nü ilan etti. Bunu, yoksulluğun yok edilmesi uluslararası "yılı"nın (1996) ve "birinci on yılı"nın (1997-2006) ilan edilişi izledi (Özdek, 2002, 1-2).

Yoksullukla mücadelenin uluslararası gündeme girmesi 1990'da Dünya Kalkınma Raporu ile gerçekleşmiştir. Bu raporu müteakip yoksullukla mücadele etmek uluslararası pek çok kuruluşun başlıca hedefi olmuştur. Beşeri sermayeye yatırım yapmak, temel hizmetlerin yoksullara ulaştırılmasını sağlamak, güvenlik ağları oluşturmak aracılığıyla yaratılacak emek yoğun bir iktisadi büyüme gerçekleştirmek 1990 Dünya Kalkınma Raporu'nun temel vurgusudur. Bu raporda emeğin üretkenliğinin artırılması ve yoksullar için güvenlik ağlarının oluşturulması eksensel bir model önerilmektedir.

1990 Dünya Kalkınma Raporu, yoksullara başlıca sosyal hizmetlerin sağlanmasının emeğin üretkenliğini artırmak amacına yönelik olduğunu dile getiren temel öneme sahip bir ifadeyle açılmaktadır. 1990 raporunda üretken emeğin çekilip alınmasını sağlayacak piyasa teşviklerinin oluşturulması, sosyal ve siyasal kurumların inşa edilmesi, teknoloji ve altyapı yatırımlarının gerçekleştirilmesi, temel sağlık, aile planlaması ve beslenme programlarına yatırım yapılması önerileri öne çıkmaktadır (Cammack, 2004, 191).

1990 raporuna göre, yoksulluk üzerine hızlı ve siyasal olarak sürdürülebilir ilerleme eşit derecede öneme sahip iki ögeli bir stratejiye dayanmalıdır. Bunlardan ilki piyasa teşvikleri, fiziki altyapı yatırımları aracılığıyla yaratılacak fırsatlarla yoksulların en bol varlığı (the most abundant asset) olan emeğini üretken biçimde kullanmasını sağlamaktır. İkincisi ise, yoksullara temel sağlık, eğitim, beslenme, aile planlaması gibi temel sosyal hizmetlerin ulaştırılmasını içermektedir. Yani yoksulların ortaya çıkacak “fırsatları” değerlendirme kapasitelerinin artırılmasını içermektedir. Bu iki öge hayata geçilirse, yoksulların yeni yaratılan fırsatlardan, avantajlardan yararlanmak için kapasiteleri artırılmış olacaktır. Yine rapora göre, yoksulluğa saldırmakta en başarılı ülkeler emeği etkili kılan, emeğin verimli kullanımını sağlayan ve yoksulların beşeri sermayesine yatırım yapan bir büyüme örüntüsü teşvik eden ülkelerdir (WB, 1990, 3, 51). Proleterleşmenin yoksullara serbest piyasada emeklerini satarak diğer servetlerinin yokluğunun avantajlarından yararlanmalarına izin verecek bir ‘fırsat’ olarak sunan 1990 Raporu’ndan yapılan yukarıdaki alıntı Cammack’ın terimleriyle Banka’nın küresel proleterleşme politikasına bağlılığını açık biçimde göstermektedir (Cammack, 2001, 198-199).

Banka’nın yoksulluk meselesini ele alan çıkışı, neoliberal politik rasyonaliteyle karşıt olmak bir yana onunla oldukça uyumludur. Yoksulluk dönüşünün (Murphy, 2008, 54) ilk ürünü olan yoksullukla mücadele için emek yoğun bir büyümeyi, fiziki altyapı yatırımlarının gerçekleştirilmesini, piyasa reformları ve sosyal hizmetlerin geniş biçimde dağıtacak kurumların oluşturulması öneren 1990 raporu yapısal uyum programlarının toplumsal doku üzerindeki tahripkar neticelerini gören Dünya Bankası, bu gündemi yoksulluk karşıtı bir söylemine eklememesini anlamına gelmektedir.

1990’ların başında yoksulluğu ele alan neoliberal proje biçimlendiğinde, vurgu temel eğitim, sağlık, çevre ve altyapısal yatırım üzerine yapılmaktaydı. 1991 Raporu’nda tarif edildiği gibi hedeflenen özel sektörün güvenini kazanacak makroekonomik çerçevenin kurulmasıydı. İçinde girişimin gelişeceği rekabetçi bir ortamın yaratılması, ulusal ekonomilerin küresel ekonomiyle bütünleşmesi ve eğitim, sağlık, beslenme, aile planlaması alanlarında piyasayı tamamlamak için insana yatırım yapılması hedeflenmekteydi (Cammack, 2004, 191). Bu raporda “harcama önceliklerini yeniden değerlendirerek, vergi reformunu yürürlüğe koyarak, mali sektörü reforma tabi tutarak, devletin sahip olduğu işletmeleri özelleştirerek, devletin

sağladığı kimi hizmetlerin maliyetlerini azaltarak hükümetlerin mikro-ekonomik etkililik ve makroekonomik istikrar hedeflerini aynı zamanda karşılayabilecekleri dile getirildi” (WB, 1991, 9).

Devlet piyasa karşıtlığını yumuşatan 1991 Dünya Kalkınma Raporu’nda, Banka, piyasaların dünyadan kopuk biçimde işlemediğini, devletin sağlayacağı hukuki çerçeveye ihtiyaç duyduğunu dile getirmektedir. Bu sağlanmazsa piyasaların kimi zaman yetersiz veya tümüyle başarısız olacağı savunulmaktadır. Bu durum ise, hükümetlerin altyapıya neden yatırım yapmaları ve yoksullara temel hizmetleri sağlamalarını açıklamaktadır. Zira mesele ya devlet ya piyasa sorunu değildir. Her biri yeri doldurulamaz geniş rollere sahiptir (WB, 1991, 1).

1991 Raporu, piyasaların yatay ve dikey olarak genişlemesine ve devlete temel bir rol atfederek kalkınmaya ‘piyasa dostu’ bir yaklaşımı desteklemektedir (WB, 1991, 1). Bu rapor da uzun dönemde bu projenin yaşayabilirliği için küresel kapitalizm için anahtar yapısal gereklilikleri teminat altına almaya yönelik önerileri içermektedir. Raporda, kapitalizmin işlediği ortamın korunması, yeterli sağlığa ve eğitime sahip uygun sayıda insanın sömürülebilir işçiler olarak üretilmesi, kapitalist üretim için zorunlu olan altyapının tedarik edilmesi hedeflenmektedir. Kalkınma ve çevre arasındaki ilişkiyi ele alan 1992 raporu ise sadece rekabet halindeki kapitalistlerin yarattığı tahribata karşı değil genel olarak küresel çevreyi korumak için araçlar önermektedir. Sağlığa yatırımı ele alan 1993 Raporu ise proletaryanın çalışma için zinde kılacak piyasa dostu mekanizmaları araştırmaktadır. Kalkınma için Altyapı meselelerini ele alan 1994 Raporu ise kârın, verimliliğinin artırılmasını sağlayacak altyapının kurulması sorunlarını tartışmaktadır (Cammack, 2003, 46).

Yoksullukla mücadele gündemi, 1995 sonrası James D. Wolfensohn ve Joseph Stiglitz döneminde oluşturulan Dünya Bankası’nın sınırlı sosyal politika araçları gibi görünen fakat neoliberal müdahalenin köşe taşı, iyi yönetim siyasal programının temel araçlarından olan Kapsamlı Kalkınma Çerçevesi (Comprehensive Development Framework) ve Yoksulluğu Azaltma Stratejisi Raporları (Poverty Reduction Strategy Papers), Sosyal Riski Azaltma Politikaları (Social Risk Mitigation Policies), Şartlı Nakit Transferi (Conditional Cash Transfer) gibi politikalarla sürdürüldü.

Wolfensohn'un Haziran 1995'te ortaya attığı yeni stratejik program, dünyanın en yoksul insanların ihtiyaçlarını karşılamak için kaynakların verimli ve şeffaf kullanımını ve bunların yoksullara ulaştırılmasını, piyasa ekonomisinin işlemesi için kurumsal temellerin oluşturulmasını, kırsal ve kentsel kalkınmaya yönelik çevresel ve beşeri sürdürülebilirliğin teminat altına alınması için daha geniş ve bütünlük bir yaklaşım geliştirilmesini, küresel ve yerel bakımdan güçlenen ve genişleyen bir ortaklığın yaratılmasını içermektedir (Cammack, 2004, 194, 200).

Wolfensohn döneminde geliştirilen Kapsamlı Kalkınma Çerçevesi ve bunun somut politika boyutu olan Yoksulluğu Azaltma Stratejisi Raporları kapitalizmin küresel varlığını teminat altına almaya yönelik bir düzenektir. Bu çerçeve ve politika önerisi, kapitalizmin sürdürülebilir yeniden üretimi için elzem bir ortamı yaratacak kapsamlı toplumsal, kültürel ve kurumlar reformlar setinin teşvik edilmesine dayanmaktadır. Geç kapitalistleşmiş çevre ülkelerinde yoksulları piyasa disiplinine tabi tutmayı ve rekabetin ve kapitalist birikimin mikro düzeyli özendirme yapısının kurumsallaştırılarak teşvik edilmesini hedeflemektedir. 1990'da temelleri atılan stratejiye dayanarak özel sermayeyi destekleyen, makroekonomik istikrarın temellerini teminat altına alan devlet, piyasanın ortağı olarak yeniden yapılandırılmaktadır. Her şeyden önce bu projenin başarılı olması için, yoksulların kapitalist birikimin kaynağına dönüştürülmesi gerekmektedir (Cammack, 2004, 196-199).

1990'lı yılların ikinci yarısında Wolfensohn-Stiglitz döneminde tedricen hayata geçirilen bu program, hem uluslararası kuruluşlar hem de ülke içi iktidar bloğu bileşenleri arasında genel bir mutabakata dayanmaktadır. Nüfusun en yoksul kesimlerini hedef alan onların temel sağlık, eğitim, barınma, tüketime erişmelerini sağlayarak emek üretkenliğinin artırılmasını hedefleyen Banka'nın yoksullukla mücadele programı nihai olarak geç kapitalistleşmiş ülkelerde neoliberal siyasal rasyonalitenin rekabet normunu ve girişim ilkesini hakim kılmaya çalışmaktadır.

5.2.1. Kapsamlı Kalkınma Çerçevesi

Kapsamlı Kalkınma Stratejisi güçlü, rekabetçi, istikrarlı ve etkili özel sektörün yaratılmasını, yasal bir altyapının, düzenleyici bir çerçevenin, istikrarlı makroekonomik ortamın, etkili bir mali sistemin kurulmasını hedeflemektedir. Bunun başarılmasında bu sürecin anahtar bileşeni olan eğitilmiş, sağlıklı emek

gücünün yaratılması meselesine önem verilmektedir (Cammack, 2004, 199). Aslında bütün bu yoksulluğu azaltma gündemi iyi yönetim siyasal programının hayata geçirilmesine ek kapitalist disipline hızlıca uyum sağlayan sömürülmeye hazır emeğin yaratılmasına dayanmaktadır. Bu ikisi aracılığıyla neoliberal siyasal rasyonalite devletin makro yapısından mikro iktidar ve disiplin tekniklerine uzanan bir stratejiyi hayata geçirip kurumsallaştırmaktadır.

Kapsamlı Kalkınma Çerçevesi Banka'nın kalkınmaya yönelik yeni yaklaşımına işlerlik kazandırmaya, iktisadi olmayan veçheleri kalkınmaya entegre etmeye çalışan, yoksulların kalkınma sürecine katılım ihtiyacını vurgulayan bir çerçevedir. Wolfensohn söz konusu önerisinde kalkınma için iki yüzü olan bir madalyon metaforunu kullanmaktadır. Madalyonun bir yüzünde makroekonomik değerlendirmeler diğer yüzünde ise, yapısal, toplumsal ve beşeri veçheler yer almaktadır (Wolfensohn, 1999, 4-5). Wolfensohn buradan hareketle bir matris önermektedir. Matrisin yatay kısmında 14 başlık yer alırken, dikey kısmında ise kalkınmanın aktörlerine yer verilmektedir. Söz konusu aktörler hükümetler, kurumlar, sivil toplum, yerli ve yabancı özel sektörden oluşmaktadır (Wolfenson, 1999, 20-21). Wolfensohn'a göre, kalkınmanın yapısal, toplumsal ve beşeri yönlerine bütüncül bir yaklaşım sunmak ve yönetmek üzere oluşturulacak olası bir çerçevede matrisin yatay kısmı aşağıdaki unsurlardan oluşmalıdır. Kapsamlı Kalkınma Çerçevesi, *yapısal* (iyi hükümet, etkin yasal düzen ve adalet sistemi, iyi örgütlenmiş, denetlenen mali yapı, sosyal programlar ve sosyal güvenlik ağı), *beşeri* (eğitim, sağlık), *fiziksel* (altyapı, ulaşım, enerji) ve *özgül stratejiler* (kentsel, kırsal ve ülkeye özgü stratejiler) üst başlıkları altında 14 maddeyi kapsamaktadır. (Wolfenson, 1999, 10-11).

Bu matris Cammack'ın belirttiği gibi, Dünya Bankası'nın Güney ülkelerinde ekonomiyi yönetme, yönlendirme ve koordine etmesini sağlayan temel bir denetim aracı ve yeni ve kapsamlı bir bağımlılık çerçevesidir (Cammack, 2002b, 36-37). Bu çerçeve emeği sermaye için 'özgürleştirerek' makroekonomik disiplini sağlamlaştırmak, piyasa ilişkilerini derinleştirmek ve genişletmek için toplumsal ve yapısal politikaları biçimlendirmeye çalışmaktadır (Cammack, 2001, 204). Dolayısıyla yoksulluğu azaltma stratejileri ile birlikte gelişmekte olan ülkelerde neoliberal reformları daha fazla kurumsallaştırmaya çalışan, içererek tahakküm kuran siyasal bir projenin parçası olarak görülmelidir (Rückert, 2006, 36-38; Pender, 2001,

401). Diğer bir ifadeyle Kapsamlı Kalkınma erevesi yaklaşımı kapitalist toplumsal ilişkilerin çelişkilerinin çözümü değil kurumsallaşmış bir dışavurumdur (Taylor, 2005, 167).

Banka 1995 yılından sonra açıkladığı raporlarında bu makro yapısal bileşenleri desteklemek için işçilerin, kapitalistlerin ve devletlerin yerli ve uluslararası kapitalizmi desteklemeye ve genişletmeye yönlendiren kurumsal çerçeveleri teşvik etti. 1995 Raporu, *Bütünleşmiş Bir Dünyada İşçiler*, küresel ekonomide sermayenin emeği engellenmemiş sömürsünü kolaylaştırmaya çalışmakta; 1996 Raporu, *Plan'dan Piyasa'ya* yasalar, kurumlar mikro düzey teşviklere dair etraflı bir ereve koymaktadır. Önceki bölümde ele alınan 1997 Raporu ise, *Değişen Dünya'da Devlet*, adem-i merkezileşme ve katılımı stratejilerini öne çıkarak nüfusun geri kalanını piyasa disiplinine hapsederek hükümeti sermayeye yakınlılaştırmaya çalışmaktadır (Cammack, 2003, 46-47).

1999 yılı yoksullukla mücadele gündemi için önemli bir yıldır. Yoksulluğun azaltılması gündemi 1999'da daha kapsamlı ve bütünlüklü bir programa dönüştü. Bu geçiş sürecinin dönüm noktasında Dünya Bankası Başkanı'nın, Ocak 1999'da açıkladığı yukarıda ele alınan Kapsamlı Kalkınma erevesi önerisi yer almaktadır. Bu önerinin açıklanmasından sonra, Eylül 1999'da IMF ve Dünya Bankası yıllık toplantılarında, "Ağır Borç Yüğü Altında Bulunan Yoksul Ülkeler" (Heavily Indebted Poor Countries) girişimini bu çerçeveye dahil ederek borçlu ülkelerin yoksulluğu azaltma stratejisi belgelerini hazırlamaları kararlaştırdı (Özdek, 2002, 5).

Böylece, Kapsamlı Kalkınma erevesi'nin ilan edilmesinin ardından 1999'da gündeme gelen ve Kapsamlı Kalkınma erevesi ilkelerine dayanması kararlaştırılan Yoksulluğu Azaltma Strateji Raporları hayata geçirildi. Hükümetlerin geniş bir sivil toplum ve özel sektör katılımıyla hazırlayacakları ya da doğrudan uluslararası kuruluşların teknik yardımlarıyla şekillendirecekleri bu raporlar, ülkelerin kalkınma önceliklerinin belirlenmesinde temel alınacaktır. Hükümetler, hazırladıkları raporları IMF ve Dünya Bankası'na sunacak ve bu raporlar bu kuruluşların kredilerine de temel oluşturarak, kaynakların kullanılmasında kılavuzluk edecektir (Özdek, 2002, 10).

5.2.2. Yoksulluğu Azaltma Stratejisi Raporları

Ağır Borçlu Yoksul Ülkeler Girişimi'nin ardından IMF ve DB tarafından gündeme gelen Yoksulluğu Azaltma Stratejisi Raporları (Poverty Reduction Strategy Papers), 1999 yılında ortaya atıldığında amacının, düşük gelirli ülkelere kalkınmada yardım etmek ve yoksullukla mücadelede daha etkili bir strateji yürürlüğe koymak olduğu belirtilmiştir (Craig, Porter, 2006, 81). Yoksulluğu Azaltma Strateji Belgeleri bir ülkenin büyümek ve yoksulluğu azaltmak için kullanacağı makroekonomik, yapısal ve sosyal politika ve programları tanımlamaktadır.²²

Buna göre, Banka, Yoksulluğu Azaltma Stratejisi Raporu hazırlanırken göz önünde bulundurulacak ilkeleri aşağıdaki gibi sıralamaktadır:

- Ülke güdümlü şekilde veya ülkenin sahip çıkmasıyla formüle edilmiş ve uygulanmış, geniş temelli katılımcı süreçler ve sonuç temelli ilerleme gözetimine dayandırılmış;
- Sonuç yönelimli, yoksullar için faydalı olacak neticelere odaklanmış;
- Geniş kapsamlı, yoksulluğun nedenlerinin çok boyutlu doğasını ve ona karşı saldırma önlemlerini tarif etmiş;
- Katılımcılık yönelimli, ülke stratejilerini desteklemekte kalkınma ortaklarının (iki taraflı, çok taraflı ve hükümet-dışı) aktif ve uyumlu katılım için temel sağlayan ve
- Sürdürülebilir bir yoksulluğu azaltmanın bir gecede başaramayacağı gerçeğine dayanarak yoksulluğu azaltmak için orta ve uzun vadeli bir perspektif üzerine kurulmuş olmalıdır (Klugman, 2002a, 3).

Bu prensiplerden hareketle hazırlanacak olan Yoksulluğu Azaltma Stratejisi Banka'ya göre şu beş öğeyi kapsamalıdır:

- Yoksulluğu ve onun temel belirleyicilerini değerlendirmeli,
- Yoksulluğu azaltmak için hedefler koymalı,
- Yoksulluğu azaltmak için kamu eylemini öncelikli hale getirmeli,
- Yoksulluk eğilimlerinin sistematik gözetimi ve hükümet program ve politikalarının etkilerini değerlendirilmeli,
- Katılımcı süreçlerin temel yönlerini tarif etmelidir (Klugman, 2002a, 4).

²² Overview of Poverty Reduction Strategies.
<http://www.worldbank.org/poverty/strategies/overview.htm>

Dünya Bankası'nın iki ciltlik *Yoksulluğu Azaltma Stratejileri Kaynak Kitabı* (Klugman, 2002a ve 2002b) dört öncelikli alan saptar. Buna göre, Yoksulluğu Azaltma Stratejisi Raporları sürdürülebilir bir büyümeyi desteklemek için yoksulların katılacağı makroekonomik ve yapısal politikaları, kamu sektörü mali yönetimini içerecek biçimde yönetimde iyileştirmenin yapılacağını, uygun sektörel politika ve programları ve son olarak esas programlar için gerçekçi maliyetlendirme ve uygun düzeyde finansman sağlamasını kapsamalıdır (Klugman, 2002a, 16).

Dünya Bankası ve IMF gibi önde gelen uluslararası kuruluşlar 1990'ların sonunda kalkınmaya yönelik yaklaşımlarını en azından retorik düzeyde yoksulluğu azaltmaya doğru değiştirerek yaklaşımlarını yeniden tanımlama çabasına giriştiler. Kapsamlı Kalkınma Çerçevesi'nin hedeflerini gerçekleştirecek ana politika aracı olan Yoksulluğu Azaltma Strateji Raporları ile birlikte daha 'sosyal', 'içerici' bir söyleme başvurdular. Bu değişimi iyi yönetim siyasal programı mantığı içine, hegemonya ve yeniden üretim çerçevesine oturtmak yönetsel bakımdan daha doğru olacaktır. Neoliberal hegemonyanın temel araçlarından biri olan yoksulluğu azaltma strateji raporları, iyi yönetim programı kapsamındaki yeniden yapılandırma mücadelesinin bir parçasıdır. Neoliberal politikaların ürettiği sosyal soruna küresel düzeyde bir yanıt verip, eylem planı çizmektedir. Kapsamlı Kalkınma Çerçevesi'ni hayata geçirmeye dönük olan bu raporlar ve önerdiği politikalar 1980'lerin politikalarından Washington Uzlaşması'ndan kısmi farklılaşmaya işaret etmektedir. Dünya Bankası'nın kalkınma politikasını değiştirmesinin ardında Soederberg, Craig ve Porter ve Weber'in belirttiği gibi, küresel kapitalist sistemin meşruiyetine yönelik tehdit oluşturan mali krizlerin yaşanması ve bu krizlerin tahripkar sosyal sonuçlarına karşı muhalefetin ortaya çıkması yatmaktadır (Craig ve Porter, 2006, 39; Weber, 2006; Soederberg, 2005, 337-339).

Kapsamlı Kalkınma Çerçevesi ilkelerini eylem için pratik planlara tercüme eden ve tek bir kalkınma gündemi oluşturmayı hedefleyen yoksulluğu azaltma süreci ülkelerin yönlendirdiği, sonuç ve ortaklık yönelimli, kapsamlı ve uzun dönemli bir görüşe dayanması gerektiği söylenen (Murphy, 2008: 57) bu raporlar, önceki sayfalarda ele alınan Kapsamlı Kalkınma Çerçevesi ve Matris'i operasyonelleştirecek adımları içermektedir.

Dünya Bankası ve IMF'nin Kapsamlı Kalkınma Çerçevesi ve Yoksulluğu Azaltma Strateji Raporları'nı hayata geçirmesi neoliberalizmin krizine, kalkınma yaklaşımını

yeniden formüle edip hayata geçirerek içerici bir doğrultuda yanıt vermesini işaretlemektedir. Bu yeni politikalar seti, daha içerici bir doğrultuda hegemonyayı yeniden tesis etmek çabasına tekabül etmektedir. Yoksulluğu Azaltma Strateji Raporları yaklaşımının ortaya atılması içerici neoliberal dünya kalkınma düzeninin şekillenmesinde ilk adımı temsil etmektedir. Bu adım, daha içerici neoliberal politikaların ortaya atılması çevre ülkelerde neoliberal politikaların karşılaştığı meşruiyet sorunlarını ve çelişkilerini çözme çabasıdır. Dolayısıyla toplumsal ve iktisadi gelişme hedeflerini tutturamayan neoliberal politikaların başarısızlıklarıyla ve toplumsal yeniden üretim krizine cevap verememesiyle ilişkili olarak anlaşılmalıdır (Rückert, 2010, 816-817, 2006, 2007, 2009a; Porter ve Craig, 2004; Craig ve Porter, 2006; Tan, 2007, 2011, 1042-1044).

Yoksulluğu Azaltma Strateji Raporları sosyal politika alanında özellikle güçlendirme ve katılım üzerine olan vurgusuyla ve bu hedeflere ulaşmak konusunda devletin rolünü kabul etmesiyle 1980'lerin yapısal uyum programlarından kısmen farklılaşmaktadır (Rückert, 2009a, 135-137; Jayasuriya, 2006, 81). Bu farklılaşma, istikrarlı kapitalist piyasaların yeniden üretimi için zorunlu olan toplumsal tutunumu yaratmak konusunda neoliberal yeniden yapılanmanın başarısızlığı üzerine kuruludur. Bu yeni ortaya çıkan içerici neoliberal rejim, bir yandan toplumsal yeniden üretime ilişkin görev ve hizmetlerin özelleştirilmesini diğer yandan toplumun en korunaksız kesimlerinin yeniden üretimine dönük ihtiyaçlarının mali olarak desteklenmesini önermektedir (Rückert, 2010, 822).

Post-Washington Uzlaşması'nın en görünür politika aracı olan Yoksulluğu Azaltma Strateji Raporları, eğitim, sağlık gibi temel sosyal hizmetlerin yoksullara ulaştırılması ve şarta bağlı nakdi transfer programları aracılığıyla beşeri sermayeye yatırım yapılmasını önermektedir. Çevre ülkelerin yeniden yapılandırılmasında ve piyasa temelli çözümlerin toplumsal yeniden üretime doğru genişletilmesinde anahtar bir güç olan Dünya Bankası'nın gündeme getirdiği yoksulluğu azaltma stratejisi neoliberal paradigmaya meydan okumaz. Aksine Dünya Bankası yoksulluğu azaltma söylemi etrafında oluşturduğu 'sosyal' gündemi piyasayı etkinleştirmek için kullanmaktadır (Rückert, 2010, 816-817).

Dünya Bankası'nın yoksulluk ve toplumsal dışlanma üzerine odaklanması, Washington Uzlaşması'nda gördüğümüz ortodoksiye bağlılığın sınırlarını aşmaz. Dünya Bankası'nın Yoksulluğu Azaltma Strateji Raporları önerisi makroekonomik

alanda, özelleştirme, serbestleşme, emek piyasalarının deregülasyonu gibi neoliberal makroekonomik çekirdeğin öğelerinin hepsini benimsemekte, toplumsal alanda, erken neoliberal reform önerilerinden kısmen ayrılarak insanları güçlendirmek, yoksulluğu azaltmak, yurttaş katılımını sağlamak, yoksullara sosyal hizmet sağlamak konularında devlete belirgin bir rol vermektedir. Neoliberal reçetenin ana önerilerinde bir kapsamlı bir dönüşümü içermeyen bu politikalar, temelde yoksulların kapitalist piyasaya beşeri sermayelerine yatırım aracılığıyla içerilmesi hedefine yöneliktir (Rückert, 2010, 824, 834; Craig ve Porter, 2006, 12). Dolayısıyla Banka'nın 1990'ların ikinci yarısında sonra aldığı daha 'yoksulluk-duyarlı' bir pozisyon ve yoksulluğu azaltma, yoksulluk-yanlısı büyümeyi içeren gündemi toplumsal yaşamın neredeyse her alanını metalaştıran neoliberal mantıktan bir kopuş anlamına gelmez, bu dönüşüm daha ziyade piyasa etkileşimine dahil olamayanları içermeye dönük bir programın parçası olarak anlaşılmalıdır (Rückert, 2010, 823; 2009, 135-137; Jayasuriya, 2006, 81).

Zira yoksulluğu azaltma strateji raporları ve şartlı nakit transferinin ortaya atılması yoksulları ve yoksulların davranışlarını düzenleyen ve izleyen mikro-politik araçlarla disiplin altına alarak neoliberal dünyanın kalkınma düzenine maddi olarak entegre etme, içerme çabasına dayanan toplumsal yeniden üretim düzeneğidir. Neoliberal politikaların derinleştirilmesini, neoliberalleşme sürecinin yoğunlaştırmasını amaçlayan yoksulluğu azaltma strateji raporları mimarisi disipliner neoliberalizmin bir diğer payandası olan yoksullukların politika oluşturma ve karar alma süreçlerine (genellikle yüzeysel) katılımları aracılığıyla entegrasyonunu hedeflemektedir. Bu kontrol mekanizmaları ve insanların yaşamlarına yapılan müdahaleler yoksulları disiplin altına almanın yeni biçimleridir. Sermayenin yükselen iktidarına, liberalleştirilmiş ve piyasa yönelimli ekonomilerde hem devleti hem de emeği disiplin altına almaya gönderme yapan disipline edici neoliberalizmin (Gill, 1995) yeni mikro-siyasal araçlarıdır. Neoliberal kalkınma politikalarının dönüşümü dar biçimde makroekonomik reformlara odaklanmaktan, piyasayı, erişmediği alanlara doğru genişleten, metalaşma sürecini toplumsal olarak hakim kılan siyasal projenin parçasıdır. Post-Washington Uzlaşması gözetimindeki neoliberal içerme stratejisi, metalaştırma mantığına ve toplumsal yaşamın bütün veçhelerinin piyasa tarafından sömürgeleştirilmesine karşı değildir (Rückert, 2006, 59; 2009a, 149; 2010, 824-832; 2009b, 57-60).

Yoksulluğu azaltma üzerine güçlü vurgu ile Post-Washington Uzlaşması ve içerici neoliberalizm ortodoks neoliberalizmden kalkınma politikalarının dağıtım mekanizmalarını sorunlaştırmak bakımından da ayrılmaktadır. Post-Washington Uzlaşması piyasa temelli reform sürecini sürdürmeyi amaçlayan sivil toplum katılımı ve yerel olarak yürütülen projelere topluluk katılımı (community involvement) gibi yeni “dağıtım aygıtları” önermektedir. Aynı zamanda, Dünya Bankası içerme üzerine yakın zamanlı vurgusuyla toplumsal kurumların ve devletin daha belirgin rolüne ihtiyacı kabul etmeye başladı. Özellikle insanları güçlendirmek (empowerment), yoksulluğu azaltmak, yurttaş katılımını sağlamak, yoksullara sosyal hizmet tedarik etmek, gibi konuları öne çıkarmaya başladı (Rückert, 2009a, 138-142; Craig ve Porter, 2006, 12). Yoksulluğu azaltmayı, ülke sahipliğini, sivil toplum katılımını vurgulayarak düzenin normlarını meşrulaştıran neoliberal hegemonyayı genişleten içerme stratejilerini Craig ve Porter mikro-politik yönetim teknolojileri olarak görürken (Porter ve Craig, 2004) Rückert ise bu projenin neo-Gramscici bir okumasını yaparak içerici neoliberalizmin nihai hedefinin makroekonomik neoliberal politikaları, mikro-politik rasyonellerle birleştirmek olduğunu savunmaktadır (Rückert, 2006, 41).

Yoksulları ve yoksulluğu yerelleştirilmiş mekanlara sabitleyen strateji (Craig ve Porter, 2006, 78) öngörülen katılım retoriğine rağmen esas politikanın makroekonomik omurgasını tartışma dışı bırakmaktadır. Bu sosyal gündem aracılığıyla hem devletin kurumsal mimarisi hem de mikro düzeyde toplumsal gövde ve davranışlar girişim, rekabet gibi temel neoliberal normlar aracılığıyla yeniden yapılandırılmaktadır. Piyasanın daha etkin biçimde işlemlerini hedefleyen neoliberal yoksullukla mücadele stratejisi, Cammack’ın belirttiği gibi katılım ve sahipliğin teşvik edilmesi aracılığıyla kapitalist birikimi küresel çapta genelleştirip ve kolaylaştırmaktadır (Cammack, 2004, 206).

Toplumsal dışlanma ve yoksulluğu, yoksulların beşeri sermayelerindeki yetersizlik nedeniyle piyasadaki değişime etkili biçimde dahil olmalarındaki güçsüzlükle açıklayan içerici neoliberal kalkınma modelinde toplumsal yurttaşlık modelinde olduğu gibi refah bir hak olarak görülmez. Toplumsal dışlanma ve yoksulluğun piyasadaki değişime etkili biçimde katılmak konusundaki yetersizlikle ilişkilendirilmesi, refah sosyal yurttaşlık örneğinde olduğu gibi bir hak olarak değil, daha ziyade yoksulların iktisadi katılımını sağlamanın bir ön koşulu olarak görülür.

Böylece sosyal politika evrensel olmaktan çıkarılır özellikle şartlı nakit transferi aracılığıyla yoksulların beşeri sermayelerini geliştirmeyi seçmeci biçimde hedefleyen bir çerçeveye oturtulur. İçerici neoliberalizmin sosyal politikaya yaklaşımı Jayasuriya tarafından doğru biçimde devlet ve yurttaşı arasında ayrı bir ilişki alanı kuran ve sosyal hizmetlere erişmeyi piyasa düzeni içindeki katılımına bağlayan piyasa yurttaşlığı biçimi olarak tarif edilmektedir (Jayasuriya, 2006, 86; Rückert, 2009a, 139-142; 2010, 824).

Yoksulluğu azaltma stratejileri, hem toplumdaki mikro düzey pratikleri örgütleyebilen hem de sermaye birikimi için koşulları sağlayabilen tek bir organ olarak devleti hedef almaktadır. Bu stratejiler aynı zamanda, devleti sınırlandırmak, piyasaya, sivil topluma ve özel sektöre güç devretmek şeklindeki neoliberal mesajı vermekten vazgeçmez. Yapısal uyum programlarının baskıcı şartlılığından (conditionality) farklı olarak bu yeni yaklaşım uzaktan işlemekte ve ülkelerin ‘sürücü koltuğu’nda olduğu ve ‘rotayı belirlediği’ yanılmasını yaratarak kendisini ortaklığa, gönüllülüğe ve uzlaşmaya dayalı bir süreç olarak sunmaktadır. Reform süreci devletlerin seçimi olarak sunulurak şartlılık seçiciliğe (selectivity) tercüme edilir. Sorumlu kılma, işbirliği ve içerme teknikleri aracılığıyla işleyen ortaklık, sahiplik, güçlendirme gibi kavramlar bu kanının yaratılmasında önemli rol oynamaktadır. Bu müspet çağrışımlara sahip kavramlar aracılığıyla hayata geçirilen uygulamalar bir mit, retorik, iktidar asimetrisinin mistikleştirilmesi veya emperyal müdahaleyi gizleyen dışarıdan bir baskı düzeneği olarak değil neoliberal siyasal rasyonalitenin bir parçası olarak görülmelidir. Bu anlamda devlet-toplum-piyasa ilişkilerini yeniden biçimlendiren yönetim rasyonalitesi olan neoliberal yönetim serbest piyasayı teşvik etmekle yetinmeyen aynı zamanda Keynesyen devlet düzenlemesinden, savaş sonrası refahçı çözümden farklı biçimde bireysel sorumluluğu öne çıkaran toplumsal düzenleme çerçevesi ve bir yönetme biçimidir (Joseph, 2010, 33-40; Tan, 2011, 1039; Rojas, 2005, 107-111; Abrahamsen, 2004, 1460-1464).

1990’ların ikinci yarısında gündeme gelen yoksulluğu azaltma adı altında hayata geçirilen kapitalist disiplindir, bağımlılık ve sömürü ilişkilerini yeniden yapılandıran bir sermaye stratejisidir. Sermaye mantığı, yoksulluktan doğan toplumsal tepkileri kontrol altında tutacak, bu tepkilerin piyasa düzenine muhalif tarzda siyasallaşmasını önleyecek toplumsal örgütlenmeleri gerektirmektedir (Özdek, 2002; 2011, 77). Bu

gündem basit bir ideolojik mistifikasyon değil, metalaşma, piyasalaşma, sömürü gibi bizatihi kapitalist ilişkileri etrafıca konsolide etme mücadelesinin parçasıdır. Bilhassa 1999 sonrası yoksulluğu azaltma stratejisiyle Güney ülkelerinde kapitalist yeniden yapılandırma süreçleri hızlandırmayı hedeflemektedir.

Yoksulluğu azaltma stratejisinin retorığı değişmesine rağmen gerisindeki mantık, 1990'dan günümüze neredeyse sabittir, yoksulların tek servetlerini satmaya zorlandığı emek yoğun büyüme stratejisi fırsat, güçlendirme ve güvenlik üçlüsü eşliğinde sunulmaktadır (Cammack, 2001, 199).

Dünya Bankası'nın 2000-2001 *Yoksulluğa Saldırmak* başlıklı Dünya Kalkınma Raporu, yoksulluğu azaltma stratejileri yukarıda ele aldığımız önceki dönemin sağlık, eğitim, altyapı yatırımı aracılığıyla emek yoğun büyüme önerisinden farklılaşmaktadır. Bu yeni stratejinin üçayağı vardır: Fırsat, Güçlendirme, Güvenlik (Opportunity, Empowerment, Security).

Dünya Bankası'nın Kapsamlı Kalkınma Çerçevesi doğrultusunda hazırladığı 2000/2001 Dünya Kalkınma Raporu'nda yoksullar için ekonomik fırsatları genişletmek, hızlı, sürdürülebilir ve yoksulluk yanlısı ekonomik büyümenin, bunu sağlamak için özel yatırım ve teknolojik yeniliğin önünü açan bir iş atmosferi ve kamu ve özel yatırımlarını destekleyecek siyasal ve sosyal istikrarın gerekli olduğu dile getirilmektedir. Piyasaların yoksulların hayatı için merkezi öneme sahip olduğunu ifade eden rapora göre, uluslararası ticarete açık olan ve sağlam para ve mali politikaları ve iyi gelişmiş mali piyasalara sahip olan ülkelerin yüksek büyüme sağdıklarını göstermektedir. Bunu desteklemek için rapor, piyasa-dostu reformları başarıyla gerçekleştiren ülkelerde durgunluğun aşıldığını ve büyümenin kaldığı yerden devam ettiğini savunmaktadır. Bu reformların yoksullar üzerinde yaratması muhtemel olumsuz etkilerin ise güvenlik ağları gibi geçiş dönemi maliyetlerini düşürücü mekanizmalarla hafifletilebileceği öne sürülmektedir (WB, 2000a, 38).

Yukarıda bahsedilen üç ayaktan ilki fırsatları teşvik etmektir. Yoksullar sürekli olarak maddi fırsatların önemini vurgulamaktadırlar. Diğer bir ifadeyle çalışma için hayati olan sağlık ve becerileri destekleyecek iş, kredi, yol, elektrik, ürettikleri ürünlere pazar, okul, su, baraj, sağlık hizmetlerinin önemini vurgulamaktadırlar. Fırsatların yaratılmasında iktisadi büyüme temel bir öneme sahiptir. Piyasa reformları ve devletin altyapı yatırımları fırsatların yoksullara genişletilmesinde

merkezidir (WB, 2000a, 7). Banka yoksulların sahip olduğu varlıklara ve üretkenliğine vurgu yapmaktadır. Yoksulların bu varlıkları, Banka'ya göre temel emek, beceri kapasitesi ve sağlıklı olma gibi beşeri varlıklardan, toprak gibi doğal varlıklardan, altyapıya erişim gibi fiziksel varlıklardan, tasarruflar ve kredilere erişim gibi mali varlıklar, karşılıklı zorunluluklar, iletişim ağları gibi sosyal varlıklardan oluşmaktadır (WB, 2000a, 34).

İkinci bileşen ise güçlendirmeyi olanaklı kılmaktır. Güçlendirme, yoksul insanların siyasal ve yerel karar alma süreçlerine katılımlarını artırarak yaşamlarına dokunan devlet kurumlarını etkilemek kapasitesini arttırmak anlamına gelmektedir. Güçlendirme belirli gruplar aleyhine işleyen ve yoksul insanların piyasalara etkili biçimde dahil olmalarını engelleyen ve eşitsizliğin kaynağı olan ırk, din, etnisite, cinsiyet ve sosyal statü kaynaklı sosyal engellerine dayanan geleneksel ve ayrımcı pratikleri kaldırmayı içermektedir. Yoksul insanlar için iktisadi fırsatları genişletmek onların güçlendirilmesine katkı yapacağı için yoksulların etkili bir biçimde piyasalarla buluşmalarını sağlamak varlıklarını artırmak anlamına gelmektedir. Bunların yolu, yönetim güçlendirilmesinden, idari ve düzenleyici kapasiteye sahip bir kurumsallaşmadan, yurttaşına karşı şeffaf ve hesap verebilirlik olmasından, yolsuzluğu azaltmaktan geçmektedir (WB, 2000a, 9-10, 39).

Üçüncü ve son boyut ise güvenliği artırmaktır. Bu öneri asıl olarak yoksulların ekonomik şoklara, doğal afetlere, sağlık sorunlarına ve şiddete karşı korunmasızlığının azaltılmasını içermektedir. Bu önemler refahı artırmanın esas bir parçası olarak görülmektedir ve beşeri sermayeye yatırımı teşvik etmektedir. Güvenliğin artırılması, iktisadi şokların yaratacağı riskleri yönetmek için etkili bir ulusal eylemi ve yoksulların karşı karşıya kaldığı riskleri azaltıcı etkili mekanizmaları, aynı zamanda yoksulların risklerle baş etmelerini sağlayacak bir dizi sigorta mekanizmalarının oluşturulması gerekmektedir (WB, 2000a, 7).

Tam da bu çerçevede içinde Banka korunmasızlık (vulnerability) kavramını yoksullukla mücadele politikalarında öne çıkarmaya başladı. Bu raporda yoksulluğu sağlık, barınma, giyim ve diğer temel ihtiyaçları elde etmek için gerekli gelire ve mülke sahip olmamanın yanında, devlette ve toplumun kurumlarında sesini duyuramama (voicelessness), güçsüzlük (powerlessness) ve ani şoklarla başa çıkma yetersizliği gibi unsurlarla tanımlamaktadır (WB, 2000a, 34). 'Risk yönetimi kurumları'nın (sağlık sigortası, yaşlılık bakımı ve emekli aylığı, işsizlik sigortası,

çalıştırma programları, toplumsal fonlar, mikro finans programları ve nakit transferleri) ardındaki niyet yoksulları piyasaya bağımlılık riskine sürekli maruz bırakmaktır. Fırsat, güçlendirme ve güvenlik dili kapitalizmin disiplinine boyun eğme anlamına gelir; güçlendirme güçsüz kılmanın nihai biçimi, bütünüyle sermayenin eline teslim etmek anlamına gelir; güvenlik, güvenliğin nihai en kapsamlı yok oluşu anlamına gelir, piyasaya sürekli bir bağımlılık anlamına gelir. Diğer bir deyişle, Banka'nın misyonu, yoksulluğu yok etmek değil, birikimi teşvik etmesi için işlemlerini sağlamaktır. Bu çerçevede içinde yoksulların kendisi sermayeye olan bağımlılıklarını tamamlayan ve sürdüren disiplini yerine getiren muhafız olarak davranmaktadırlar (Cammack, 2001, 200-201; 2004, 205-206).

'Fırsatları teşvik etmek, güçlendirmeyi kolaylaştırmak ve güvenliği arttırmak' şeklindeki üçlü öneri piyasa dışında hiçbir fırsat ve güvenlik sağlamayan ve piyasa disiplininin dayatılmasını 'güçlendirme' olarak sunan bir programdır (Cammack, 2003, 47). Fırsatları teşvik etmek piyasa bağımlılığını teminat altına almak, yoksulları piyasa için çalışır hale getirmek anlamına gelmektedir. Fırsatları teşvik etmek, güçlendirmeyi kolaylaştırmak ve güvenliği arttırmak üçlü stratejisi bireyleri tümüyle sermayeye bağımlı kılarak 'özgürleştirmektedir.' Böylece Banka küresel kapitalizmin erdemlerinin propagandasını yaparak proleterleşmeyi teşvik eden, sömürüyü kolaylaştıran ve piyasaya bağımlılığı artıran politikaların hayata geçirilmesini sağlamaktadır (Cammack, 2001, 198).

Dünya Bankası'nın yoksullukla mücadelesinin başarısı, makro düzeydeki dönüşümleri tamamlayan mikro düzey özendirme yapılarını yaratarak, yoksulların kapitalist sermaye birikiminin kaynağına dönüştürülmesine bağlıdır (Cammack, 2004, 197). Yoksulların sesini, gücünü, varlıklarını ve fırsatlarını artırma gibi sözcüklerle sunulan bu gündem kapitalist toplumsal ilişkilerin genişlemesini, küresel düzeyde pekiştirilmesini ve mikro düzeyi kontrol etmek ile makro düzeyi dönüştürmeyi hedeflemektedir.

Yoksulluğa çözüm olarak önerilen politikalar, fırsatları teşvik edecek, güvenliği yaratacak, kapasiteyi artıracak ve güçlendirmeyi oluşturacak piyasa bütünleşmesi ve iyi yönetim çerçevesinden oluşmaktadır. Fırsat, katılım, güçlendirme, kalkınma gibi evrensel cazibesi olan kavramlar eşliğinde sunulan yoksulluğu azaltma stratejileri küresel ile yereli, IMF ile Sahraaltı Afrika topluluklarındaki çocukları,

içerici değerler ile keskin disipline edici yönetim çerçevelerini kuşatan bir oydaşmanın öğelerini taşımaktadır (Porter ve Craig, 2004, 389).

Banka'nın yoksulluğu azaltmaya dair gündemi daha geniş bir amacın sınırları içindedir, bu amaca bağlıdır ve ikincildir. Öncelikli hedefi topluluk katılımı ve ülke sahipliği gibi meşrulaştırıcı şemaların teşvik edilmesiyle proleterleşme ve kapitalist birikimi küresel düzeyde genelleştirmek ve kolaylaştırmaktır. Diğer bir ifadeyle kapitalist hegemonyayı kurmak için gelişmekte olan dünyada toplumsal ilişkilerin ve kurumların dönüştürülmesini hedeflemektedir. Banka 1990'dan beri sistematik biçimde dünyanın yoksullarının proleterleşmesini onları rekabetçi emek piyasalarına karşı donatarak teşvik etmektedir. Denetimli katılım ve yoksulluk lehindeki propaganda aracılığıyla bu projeyi meşrulaştırmaya çalışarak küresel kapitalist birikimin sürdürüldüğü kurumsal bir çerçevenin yaratılmasına angajedir (Cammack, 2004, 190; 2001; 2002a; 2003).

Banka'nın 1990'dan beri birbirini izleyen Dünya Kalkınma Raporlarında son zamanlarda edindiği yeni misyon küresel ölçekte ilksel birikim sürecini tamamlamaya ve küresel kapitalist ekonomi boyunca piyasaya olan bağımlılığı hayata geçirecek reformları teşvik etmeye dayanmaktadır. Çünkü kapitalizm, yaşamak için kendi emeğini piyasaya önermekten başka bir araca sahip olmayan bir nüfusu kendi disiplininin henüz bütünüyle erişemediği alanlarda piyasa için hazırlanacak potansiyel yeni işçileri gerektirmektedir. Bilindiği gibi, Marx bu süreci, proleterleşmeyi teşvik eden, sömürüyü kolaylaştıran, piyasaya bağımlılığı artıran özgür üreticiyi rahatlıkla erişilebilir proleterlere dönüştürmek için geçim araçlarına ulaşmaktan zorla mahrum bırakan kökensel veya ilksel birikim olarak tarif etmektedir (Cammack, 2001, 197-198).

İyi yönetim gündeminin yoksulluğu azaltma hedefinin görünüşte ilerici amaçların ardında Marx'ın 'bütün insanların dünya piyasası ağında birbirine karışma'sı olarak tarif ettiği bir projeye bağlılık yatmaktadır. Projenin öncelikli amacı sermayenin eline sömürülebilir küresel proletarya vermektir. Bu durum, sürece özgürleştirici, katılımcı, demokratik nitelikler atfederek dünya nüfusunun en yoksullarının işgücüne dahil edilmesini içermektedir (Cammack, 2002a, 125-126). Kapital'in 1. cildinin 26 ve 32. bölümlerinde Marx iki birbirleriyle ilişkili bir süreci anlatır: bir yandan 'ilksel birikim', diğer yandan 'kapitalist birikim.' İlki (sermayenin 'tarihsel doğuşu', 'kalkış noktası') 'üreticileri üretim araçlarından ayırma' süreci olarak tarif edilmektedir.

İkincisi (her şeyden önce sermayenin yoğunlaşması ve ‘kapitalist rejimlerin uluslararası niteliğinin artması’) içinde ‘kişisel olarak edinilmiş’ özel mülkiyetin yerini yabancı fakat biçimsel olarak özgür emeğin sömürüsüne dayanan ‘kapitalist özel mülkiyet’in aldığı bir dünyayı ifade etmektedir. Diğer bir deyişle, sermaye ve ücretli emeği yaratarak kapitalist üretim tarzını meydana getiren proleterleşme sürecidir (Cammack, 2002a, 126, Marx, 1906).

Cammack’ın belirttiği gibi Dünya Bankası’nın yoksulluk karşıtı programı küresel neoliberalizmin tanımlayıcı özelliği olan ilksel birikim veya proleterleşme sürecini hızlandırmakta ve yeni mekanlar boyunca kapitalist birikimin yasalarını hayata geçirecek bir stratejiyi yürürlüğe koymaya çalışmaktadır. Bu bağlamda, Dünya Bankası’nın yoksulluk karşıtı programı neoliberal devrimden uzaklaşmak bir yana onu tamamlamaktadır. Minimal bir devlet fikrinde yansımaları bulan ve piyasaları rekabetçi yapacak toplumsal ilişkilerin ve kurumların yeniden biçimlendirilmesine eşzamanlı ilgi göstermeyen deregülasyona bağlı ‘sığ’ neoliberalizme karşıt olarak ‘derin’ neoliberalizmi temsil etmektedir (Cammack, 2002a, 126-127; 2004, 192).

Yoksulluğu azaltma stratejilerinin arkasındaki esas nedenin emeğin metalaşmasını yoğunlaştırmak olan evrensel bir stratejinin yattığını belirten Cammack, sermayenin ihtiyaçları için ucuz emek gücü yaratılmasının altını çizmekte, kapitalist rekabet edebilirliği yaymak meselesini vurgulamaktadır. Yoksulluğu azaltma strateji raporlarını sürecini anlamak için Cammack’ın önerisi bu sürecin küresel yoksulluğu azaltmayı hedeflediği naif görüşün terk edilmesini ve bu süreci kapitalist rekabet disiplini küresel olarak yerleştirilmesini, sermayenin emek üzerindeki hegemonyasının teminat altına alınmasını ve yoksul ülkelerin bu hedefleri destekleyen yeni kurumsal altyapıyı kabul etmeye zorlanması olarak görülmesi gerektiği düşüncesini içermektedir. Cammack, Yoksulluğu azaltma strateji raporlarının ortaya atılmasını, piyasayı daha rekabetçi kılmaya ve devletlerin, diğer kurumların ve yurttaşların davranışlarını değiştirmeye çalışması üzerine vurgu yapan neoliberal stratejinin yoğunlaşması olarak görmektedir (Joseph, 2010, 42, 45; Cammack, 2009, 34, 47; Rückert, 2006, 37).

Dünya Bankası’nın 1990’larda hayata geçirdiği, dünya piyasasının kapsamını ve kapitalizmin küresel menziline genişleten yoksulluğu azaltma stratejisi, emeğin rahatlıkla çekilip alınacağı bir küresel bir proletarya yaratmaya dönük ve içinde proleterleşmenin hızlandırılabilceği kapsamlı bir çerçeve oluşturmayı

gerektirmektedir. Küresel düzeyde erişilebilir olan günlük 2 doların altında gelire sahip yedek emek ordusu ve günlük 1 doların altında gelire sahip mutlak yoksullardan oluşan bir piyasa yaratmaya çalışmaktadır (Cammack, 2003, 45-46).

En başından beri Banka'nın 'yoksulluğu azaltma' çabaları dünya piyasasının kapsamını ve kapitalizmin küresel menzilin genişleten uyum politikalarına dayanmaktadır. Bu çabalarla, emeğin etkili biçimde çekilip alınacağı küresel bir proletaryanın yaratılması için proleterleşmenin hızlandırılacağı kapsamlı bir çerçeve tasarlandı. Hedeflenen yoksulların piyasalara etkili biçimde katılmalarını olanaklı kılmak ve daha fazla bağımlı hale gelmelerini sağlamaktır. "Yoksul yanlısı" olarak sunulmasına rağmen esasen sermaye yanlısı bir strateji olan yoksulluk karşıtı programların mantığı, yedek emek ordusunun yaratılmasına, bütün toplumsal kurumların piyasaya bağımlılığının uygulanmasına doğru yönlendirilmesine dayanmaktadır (Cammack, 2003, 44-45; 2001, 200).

Banka, kapitalist disiplini yerleştirmeye çalışan, küresel liberalleşme projesini doğallaştıran örgütlenme ve davranış örüntülerini 'güçlendirme' biçimleri olarak, sivil toplum katılımını, yerelleşmeyi aşağıdan bir baskı olarak sunmaktadır. Böylece önerilen politikaların kapitalist yeniden üretimin gerektirdiği ülke içi disiplini yerleştirmek konusunda oynadığı rolü gizlemektedir (Cammack, 2002a, 131-132).

Sermayenin çıkarına ideal biçimde uyan küresel açıklık ve bütünleşme sistemi yaratmayı hedefleyen yoksulluğu azaltma stratejisi (Porter ve Craig, 2004, 411) Brown (2004) ve Craig ve Porter'in (2003) belirttiği gibi katılım ve sahiplik vurgusuyla iktidar ilişkilerini mistifiye, müzakereleri depolitize ettiği için 'denetim teknolojisi' olarak kavranmalıdır (Fraser, 2005, 318).

Neoliberal düzenin olası aksamalarını etkisizleştirmeyi hedefleyen şartlı, disipline edici içerici bir toplumsal yeniden üretim rejiminin (Rückert, 2010, 834) aktörlerinin önerdiği stratejilerle yoksulları kurumsal ve ideolojik araçlarla sistematik biçimde küresel kapitalizmin disiplinine kendi tabiiyetlerinin failine dönüştürülmektedir (Cammack, 2001, 208). Bireyin yanında sivil toplum da 'yoksulluğu azaltma mücadelesi'nde görevi başına davet edilmektedir. Yoksulluğu azaltma ve yoksulluk lehinde büyüme, ülke sahipliği (country ownership) ve Yoksulluğu Azaltma Strateji Raporları'nın hazırlanmasına sivil toplum katılımını içeren üçayaklı bir model önerilmektedir.

Sivil toplum katılımına neoliberal kalkınma politikaları etrafında geniş temelli bir ulusal oydaşma yaratmak görevi verildiği için sivil toplumun karar alma sürecine dahil edilme ihtiyacı yakın zamanlı uluslararası mali kuruluşların yayınlarında başarılı yapısal uyumun bir önkoşulu olarak öne çıkarılmaktadır. Hatta sosyal politikanın formüle edilmesinde sivil toplum katılımı ulusal yoksulluğu azaltma strateji raporlarının kabul edilmesinin bir önkoşulu haline getirilmektedir.²³ Bu sivil toplum katılımı bir yandan neoliberal politikalara meşruiyet kazandırma, içerici neoliberal kalkınma modeli üzerinde geniş temelli bir ulusal oydaşma yaratma hedefine dönüktür. Diğer yandan ise, karşı hegemonik faillerin, ‘tekin olmayan’ unsurların (egemen adlandırmayla dezavantajlı grupların) siyasal sürece entegre edilmesine yöneliktir. Her iki hedef de, giderek tartışmalı hale gelen neoliberal hegemonyanın yeniden tesis edilmesi sürecine katkı sağlama çabası olarak anlaşılmalıdır (Rückert, 2009a, 139-143). Neo-Gramscici kuramın önerdiği gibi, katılımın ana hedefi sivil toplumun alternatif görüşlerinin yoksulluğu azaltma strateji raporlarına dahil edilmesi veya yoksulların güçlendirilmesi değil daha ziyade parametreleri uluslararası mali kuruluşlarca katılım başlamadan tanımlanan yoksulluğu azaltma strateji raporlarının içeriği etrafında bir oydaşma yaratılmasıdır. İçerici neoliberalizm katılımı sadece sivil toplum faillerini ve yoksulları daha iyi denetleme ve disiplin altına alma aracı olduğunda kullanılmaktadır (Rückert, 2006, 61).

Belirli konuları ya da toplumsal grupları bir ‘sorun’ olarak kodlayan her uğrak, sadece bir olguya işaret etmesinden ötesinde ‘soruna’ yönelik bir dizi kurumsal-politik iktidar pratiklerini de içeren bir mücadele sürecini ortaya koymaktadır (Özügürlü, 2005, 54). Sınıfsal eşitsizliklerin ve sömürünün giderek arttığı bir dünyada, ‘toplumsalın’ içeriğini sınıfsal niteliğinden koparılmış bir yoksulluk kavramı etrafında tartışan yaklaşım sadece yoksulluğu depolitize etmekle kalmaz aynı zamanda kapitalizmi siyasal kavrayışın dışında bırakan analitik bir araç işlevi de görür. Dolayısıyla yoksulluğun nedenlerini ve çözüm yollarını mikro ilişkilerde arayarak, kapitalizmi görünmez kılmakta, örtük de olsa meşrulaştırmaktadır. Sömürü ilişkilerini gözlerden ırak kılan bu yaklaşımlarda devlet, tarihsel zamana ve ilişkiye ait olmaktan çıkarılıp yolsuzluğa indirgenebilmekte ya da piyasa, bir zor, güç

²³ İleride ele alınacağı gibi TESEV’in iyi yönetim programı altında bu çerçevede faaliyet yürütmektedir.

ilişkileri alanı olmaktan çıkarılıp yoksulların ulaşamadığı bir ‘fırsata’ dönüştürülmektedir (Özügurlu, 2005, 62-65).

Toplumsal değişim sürecini idare etmek için uluslararası ve yerli aktörlerin önerdiği neoliberal stratejiler ve programlar yeni bir siyasal rasyonalite olan “yönetişim projeleri”ni hayata geçirmektedirler. Bu projeler, bir yandan sivil toplumda, toplumsal davranışı biçimlendirmeyi, disiplin altına almayı hedeflemektedir. Diğer yandan toplumsal çatışmanın teknokratik biçimde idare edilmesini olanaklı kılan mekanizmalarla iktisadi ve toplumsal reformlar üzerinde oydaşmayı oluşturmaya çalışmaktadır. Çeşitli programlar aracılığıyla önerdiği küresel sosyal politika siyasal mücadeleyi marjinalize eden “anti-siyaset” stratejisi olarak katılıma ve güçlendirmeye dair liberal dili kullanan siyasal bir projedir (Jayasuriya ve Hewison, 2004, 572).

Krizin derinleşmesiyle birlikte, kendisine yönelen eleştirileri, olumsuz toplumsal etkileri azaltmak için Banka neoliberal iktisadi reformlara destek bulabilmek adına için sosyal sermayeyi, sivil toplumu ve katılımı vurguladığına yukarıda değinmişim. Bu katılım dili, siyasetin merkezinde yer alan çatışma ve antagonizmayı görünmez kılarak işleyen depolitize yönetim biçimlerini hayata geçirmektedir. Aslında, katılım ve müzakere ideallerinin kendisi müzakereci kurumların ardında yatan iktisadi ve toplumsal iktidar bağlamını etkisizleştirdiği müddetçe işlemektedir. Katılım ve güçlendirme pratikleri sivil toplumun kalbinde neoliberal piyasa programları ve stratejileri için merkezi bir öneme sahip olan piyasa disiplini somutlaştırmanın birer aracı haline gelmektedirler. Bu yeni anti-siyaset biçimleri sivil toplumda toplumsal davranışı biçimlendirme, disiplin altına alma teknikleri aracılığıyla gittikçe otoriterleşen yeni bir siyasal düzenlemeyi temsil etmektedir. Toplumsal çatışmayı teknokratik biçimde çerçeveyip ve yönetmeye çalışmaktadır (Jayasuriya ve Hewison, 2004, 577-586).

Yoksulluğu azaltma strateji raporlarında öngörülen, ana amacı neoliberal paradigmaya meşruiyet tedarik etmek olan sivil toplum ‘katılımı’ düzeneği, baskı mantığını çeviren ilerici bir hamle olması bir yana bu düzenek bilakis ülke içi siyasal mekanı biçimlendirmeye çalışan ‘toplumsal denetim teknolojisi’ (Fraser, 2005) olarak anlaşılmalıdır. Katılım ve sivil toplum, yerellik, güçlendirme kavramlarının ‘özgürleştirici’ retoriği bağımlılık ilişkilerini tersine çevirmediği gibi yeni mikro denetimi hedefleyen iktidar pratikleridir. Neoliberal siyasal rasyonalite, sermayenin

hareketi ve pürüzsüzce işlemesi için yoksulluğu azaltma, katılım, şeffaflık, hesap verebilirlik gibi kavramlar aracılığıyla ihtiyaç duyulan çerçevenin küresel olarak oluşturulmasını hedeflemektedir.

5.3. Yolsuzluk

Dünya Bankası'nın iyi yönetim siyasal programı aracılığıyla devletin yeniden yapılandırmasını hayata geçirirken başvurduğu kaynaklardan birisi de yolsuzluktur. Yolsuzlukla mücadele söylemi yoksullukla mücadele gibi ikinci kuşak neoliberal reformların, yönetim programının temel bileşenlerinden biridir. Dünya Bankası'nın bu kısımda ele alacağımız yolsuzlukla mücadele gündemi TESEV'in İyi Yönetişim Programı'nda ele aldığı mali saydamlık (şeffaflık) ve yolsuzluk çalışmalarının da rehberini oluşturmaktadır.

1995'te başkan olduktan sonra James Wolfensohn yolsuzluk meselesini Banka'nın gündemine aldı ve Uluslararası Saydamlık Örgütü ile birlikte yolsuzluk karşıtı bir söylem formüle etmek konusunda birlikte çalıştı. IMF ile birlikte Dünya Bankası'nın yolsuzluğa dönük ilgisi daha geniş yönetim gündeminin bir parçasıdır, fakat Banka, yolsuzluk meselesini en azından araştırmalarında ve yazılarında daha geniş biçimde ele almaktadır. Örneğin, 1997 Dünya Kalkınma Raporu'nun bütün bir bölümü, 'Keyfi Devlet Eylemini Sınırlandırmak ve Yolsuzluk'a ayırmıştır. Ekonomik gelişme üzerine olumsuz tesiri olduğu düşünülen, demokratik meşruiyetin yitirilmesinden terörizme kadar bir dizi diğer sorunun kaynağı olarak görülen, Kuzey ve Güney arasındaki 'gelişme mesafesi'ni ele almanın yaygın ve rutin yolu haline gelen yolsuzluk, merkez kapitalist ülkelerin çoğunda ve uluslararası örgütlerde yaşanmasına rağmen, Dünya Bankası başta olmak üzere uluslararası örgütlerin başını çektiği yolsuzluk karşıtı kampanya Güney ülkelerini hedef almaktadır. Yolsuzluk karşıtı retorik küresel piyasa ekonomisinin kurumsal temellerini genişletmek ve sağlamlaştırmak çabasını işaretlemektedir (Bukovansky, 2006, 181-190). Banka, hukukun üstünlüğünü tahrif ettiğini, iktisadi büyümenin dayandığı kurumsal temeli zayıflattığını düşündüğü yolsuzluğu, iktisadi ve toplumsal kalkınmanın önündeki en önemli engel olduğu görüşünü dile getirmektedir. Banka'nın yolsuzluk karşıtı stratejisinin temel öğeleri şunlardır. Kamunun hesap verebilirliğinin artırılması, sivil toplum katılımının ve medyanın güçlendirilmesi, rekabetçi özel sektörün yaratılması; devletin kurumsal kapasitesinin güçlendirilmesi ve siyasal iradenin oluşturulması,

iktidar üzerinde kurumsal sınırlamaların geliştirilmesi ve kamu sektörü yönetiminin iyileştirilmesi (Bukovansky, 2006, 191; Marquette, 2003, 78).

Dünya Bankası'nın yolsuzluk konusunda aşağıdaki hususların altını çizen bir yaklaşıma sahiptir. Yolsuzluk, değişen derecelerde dünyadaki bütün ülkelerde mevcut olan küresel bir meseledir. Yolsuzluğun kalkınma ve yoksulluk arasında bağ kuran Banka sürdürülebilir bir kalkınma için yolsuzluğun denetim altına alınması gerektiğini dile getirmektedir. Yolsuzluğun özellikle yoksullar üzerinde yüksek sosyal ve iktisadi maliyetleri olduğu fikrinden hareketle yolsuzluğun, özel sektörün sırtına yük bindirdiği, yabancı yatırımcıları engellediği, çevreye zarar verdiği söylenmektedir. Böylece, yolsuzluk hükümetlere yönelik güveni sarsmakta ve kamu politikalarının etkinliğini azaltmaktadır. Öne çıkan bir diğer unsur, yolsuzluğun yardım programlarına olan siyasal desteği riske atacağı düşüncesidir. Yolsuzluk yardımının etkinliğine zarar verme ve ona yönelik siyasal desteği aşındırma potansiyelini taşımaktadır. Bunun için siyasal iradeye temel bir önem atfedilir. Sistemik yolsuzluğun azaltılması için kendini adanmış liderlik, yurttaşlar ve sivil toplumdaki gelecek desteğin önemi vurgulanır. Bu anlamda Banka, kendi rolünü, yolsuzlukla mücadele eden ülkelere yardımcı olmak, bu ülkelerin yolsuzluk karşıtı mücadelelerini desteklemek olarak tarif eder. Ve dışsal desteğin ülke sahipliğini, siyasal iradeyi asla ikame edemeyeceğini dile getirir.²⁴

Banka, kamu sektörü yönetimi ve yönetişimin güçlendirilmesi üzerine ek vurgu yapar. İyi işleyen kamu sektörü için profesyonel kamu hizmeti, güçlü mali idare, hesap veren örgütler, etkili politika yapım sürecinin gerekli olduğu savunulur. Diğer bir deyişle, yolsuzlukla mücadele etmek açık bir mevzuat, etkili yürütme kapasitesi, denetim kuruluşları, bağımsız yargı, angaje bir sivil toplum aracılığıyla hukukun üstünlüğünü güçlendirmeyi gerektirir. Kısaca Dünya Bankası, yolsuzluğu ve yolsuzlukla mücadele yönetim sorunsalı içine yerleştirmektedir (WB, 1997b, 5-6).

Post-Washington Uzlaşması devletin şeffaflık ve iyi yönetim ilkeleri aracılığıyla neoliberal biçimde yeniden yapılandırılmasını Güney'de ve 'geçiş' aşamasındaki ülkelerde yozlaşma ile mücadele gerekliliği adı altında meşrulaştırmaktadır. Bu süreç belirli türden bir yozlaşma kavramının neoliberal söyleme eklemlenmesiyle

²⁴ Bu ülke sahipliği vurgusu, 1997 Asya Krizi sonrası IMF ve Dünya Bankası'na karşı yöneltilen eleştirileri savuşturmanın bir aracıdır. Bu vurgu, yeni sağ söylemin yolsuzluk sorununu ülkelerin içsel dinamiklerinin bir parçası olarak değerlendirme eğiliminin de altını çizmektedir (Bedirhanoglu, 2006a, 191).

yönetilmektedir (Bedirhanoğlu, 2007a, 1239). Kavramın tanımı ve ortaya çıkış nedenleri üzerinde neoliberal yaklaşım içinde farklı görüşler olmasına rağmen yolsuzluğun, kaynakların etkin kullanımını engelleyerek yoksulluğu artırdığı, yozlaşmaya yol açtığı genel kabul görmektedir. Bunların önüne geçilebilmesi için devletin iktisadi alandaki varlığının azaltılarak iyi yönetim ilkeleri etrafında yeniden yapılandırılması gerektiği konusunda yaygın bir uzlaşma vardır. Bu çözüm önerileri çerçevesinde, yolsuzlukla mücadele neoliberal politikaların kurumsallaşmasına endekslenmektedir (Bedirhanoğlu, 2006a, 187).

Neoliberal yaklaşım yolsuzluk sorununun ortaya çıkış nedenlerini devlet iktidarı aracılığıyla yaratılan rant imkanlarının paylaşılması çerçevesinde açıklamaktadır. Meselenin kökeni, kaynağı bu şekilde tarif edilince yolsuzlukla mücadele neoliberal ilkeler, normlar doğrultusunda özelleştirme, serbestleşme ve yeniden düzenlemeler yoluyla devletin daha şeffaf, hesap verebilir ve verimlilik koşulları içinde çalışan bir kuruma dönüştürülmesi ile ilişkilendirilebilmekte, böylece süregiden siyasi ve iktisadi reformların meşrulaştırılmasının güçlü bir aracı haline gelmektedir (Bedirhanoğlu, 2006a, 189-190; 2006b, 167). Bu perspektif içinde devlet, kişisel çıkarlarını maksimize etmeye çalışan bürokrat ve siyasetçilerin basit toplamı olarak tanımlanır, yolsuzluğun cisimleşmiş hali olarak görülür. Böylece yolsuzluk, iktidarın çeşitli biçimlerde kötüye kullanılmasının ötesinde devletin, siyasetin doğasına içkin bir sorun olarak ortaya konulur (Bedirhanoğlu, 2006b, 167). Böylece neoliberalizm, birey-temelli evrensel yozlaşma kavramını teşvik ederek yozlaşmanın kapitalizmle, kapitalist ilişkilerle bağını koparır veya kapitalizme özgü tarihsel bir mesele olduğunu görmezden gelir (Bedirhanoğlu, 2007a, 1241).

Bu çerçeve içinde IMF ve Dünya Bankası, (TÜSİAD, TESEV de) hazırladığı raporlarda, çalışmalarda yolsuzluk sorunun yarattığı olumsuzlukların aşılması için, siyasi ve iktisadi reformların kurumsallaştırılmasını, özellikle de iyi yönetimin geliştirilmesini gündeme getirmektedirler. Dünya Bankası (WB, 1997b, 26; 2000b, 39-57) her ülke için farklı stratejiler izlenmesi gerektiğini kabul etmekle birlikte, siyasi denetlenebilirliğin artırılmasını, devletin kurumsal olarak sınırlandırılmasını, sivil toplumun ve bağımsız bir medyanın geliştirilmesini, rekabetçi bir özel sektör yapısının oluşturulmasını ve kamu yönetiminin iyileştirilmesini yolsuzluğa karşı mücadele stratejisinin en önemli bileşenleri olarak sıralamaktadır. Bu öneriler, neoliberal gündemle bütünüyle örtüşmektedir. IMF de yolsuzlukla mücadele konusu,

ikinci kuşak reformların temel hedefleri olan şeffaflık ve iyi yönetişimin geliştirilmesi başlıkları altında tartışmakta, devletin yeniden yapılandırılması ile ilişkilendirmektedir (Bedirhanoğlu, 2006a, 191; 2006b, 168-169; IMF, 2002).

Piyasalar İçin Kurumlar İnşa Etmek başlıklı 2002 Dünya Kalkınma Raporu'nda, Banka iyi yönetişimi yolsuzlukla ilişkilendirerek şu şekilde tanımlamaktadır.

“İyi yönetişim eksikliği halinde piyasa etkileşiminin faaliyet kapsamının sınırlandırılacağı mülkiyet haklarının yaratılmasını, korunmasını ve uygulanmasını içerir. İyi yönetişim rekabetin teşvik edilmesi için piyasayla çalışacak düzenleyici bir rejimin sağlanmasını içerir. Ve iyi yönetişim, piyasa etkinliği için istikrarlı bir ortam yaratan sıhhatli makro-ekonomik politikaların sağlanmasını içermektedir. İyi yönetişim aynı zamanda politika hedeflerini bozan ve piyasayı destekleyen kamu kurumlarının meşruiyetini zedeleyen yolsuzluğun yokluğu anlamına gelir. İyi yönetişim, büyüme ve yolsuzluğun azaltılması meselesidir” (WB, 2002, 99).

Bu pozisyonu tamamlayan bir diğer neoliberal argümana göre, yozlaşmanın kaynakları söz konusu ülkelerin tarihsel ve kültürel olarak kendine has özellikleri içinde incelenmesi gerekmektedir. Dünya Bankası'nın ifade ettiği gibi, ‘yozlaşmanın nedenleri daima bağlamla ilgilidir, ülkenin siyasalarında, bürokratik geleneklerinde, siyasal gelişmesinde ve toplumsal tarihinde köklerini bulur. ‘Yozlaşma, kurumlar zayıfsa ve hükümet politikaları ekonomik rant yaratıyorsa gelişme eğilimindedir’ (WB, 2000c, 12). Bu sözcükler Türkiye’de ‘güçlü devlet geleneği’nin, Rusya’da ‘komünist geçmiş’in veya Latin Amerika’da ‘korporatist geçmiş’in mirasına gönderme yapmaktadır (Bedirhanoğlu, 2007a, 1242). Farklı ülkelerin özgüllüklerine doğru yozlaşmanın nedenlerini açıklamakta açığa çıkan neoliberal ‘hassasiyet’ bununla mücadele etmek için önerilen çözümlerde gözlemlenmemektedir. Önerilen çözüm, şeffaflık ve iyi yönetişim adına basitçe neoliberal politikaların kurumsallaştırılmasıdır. Dünya Bankası’na göre, yozlaşmayla mücadele etmek için çok yönlü bir strateji izlenmelidir. Bu türden bir strateji, ‘devletin kapasitesini, kamu kesimi idaresini güçlendirmeyi, siyasal hesap verebilirliği arttırmayı, sivil toplumu güçlendirmeyi ve iktisadi rekabeti arttırmayı’ hedeflemektedir (WB, 2002b, 39; 2000c, 21-23). Bu hedeflere ulaşmak için en iyi araçlar ‘piyasaların deregülasyonu ve genişlemesi’ (WB, 2000c, 35) olarak tanımlanmaktadır, yani devletler için standart neoliberal yeniden yapılanma stratejileri önerilmektedir (Bedirhanoğlu, 2007a, 1242-1243).

1990’lı yıllarda kavramın kullanımındaki niceliksel artışa nitel bir değişim de eşlik etti. 1990’lı yıllardan önce kavram devlete yönelik yeni sağ eleştirinin sadece bir teması, alt başlığı iken, 1990’lı yıllardan itibaren yolsuzluk oldukça hızlı biçimde siyasi ve iktisadi reformların kurumsallaştırılması sürecinin itici ve merkezi gücü

haline gelmiştir (Bedirhanoglu, 2006a, 197). Yolsuzluk ve iyi yönetim söylemlerinin birbirine eklemlendiği bu dönemde, yolsuzluk kavramı da yeniden tarif edildi. Kavram, önceden ağırlıklı olarak rüşvet ve kara para aklanması gibi mevcut hukuki düzenlemelerin ihlaline gönderme yaparken, daha sonra, Doğu Asya ülkelerinde devlet ve iş dünyası arasında gelişmiş olan ahabap-çavuş ilişkilerinin eleştirisi çerçevesine yerleştirilmiştir (Bedirhanoglu, 2006a, 196). Bu geçişte, değişimde belirleyici olan 1997 Doğu Asya krizi'dir. 1997 Doğu Asya Krizi'nden sonra yolsuzluk tanımının kapsamı, örneğin rüşvet ve kara para aklamak gibi hukuki mevzuatı ihlal etmenin sınırlarını aşarak şekilde rantçılık, kayırmacılık gibi ilişkilere doğru genişletilmiştir (Bedirhanoglu, 2007b, 38). Yozlaşma kavramı, Post-Washington Uzlaşması çerçevesinde özellikle mali kriz anlarında önemli ideolojik ve siyasal işlevler yerine getirmektedir. Bu kavramın oluşumunun tanımlayıcı momentini olan 1997 Doğu Asya mali krizinden sonra Washington Uzlaşmasına yöneltilen eleştirilere verdiği yanıtta IMF, krizi izah etmek için yerel, ülke içi başarılı mali serbestleşme için gerekli önkoşulların olmadığını ileri sürdü (Bedirhanoglu, 2007a, 1240).

Mucize ekonomiler olarak diğer ülkelere model gösterilen Doğu Asya ülkelerindeki kriz sonrası kendisine yönelen eleştirileri savuşturmak için IMF, krizin mali serbestleşme yüzünden değil söz konusu ülkelerdeki yolsuzluğa dayalı devlet-iş dünyası ilişkileri nedeniyle yaşandığını ileri sürdü. Sağlıklı bir serbestleşme sürecinin tutarlı iç politikaları, düzgün bir mali sistemi ve iktisadi engellerin devre dışı bırakılması kadar hükümetlerin ve kurumlarının şeffaflığını da gerektirdiğini dile getirdi. Böylece yolsuzluk sorunu, iyi yönetim kavramı etrafında hayata geçirilen neoliberalizmi kurumsallaştırmaya dönük yapısal reformlara meşruiyet sağlamakta kullanıldı (Bedirhanoglu, 2006a, 195-196).

Başlangıçta çokuluslu şirketlerin pratik kâr kaygılarının bir parçası olarak eleştirilmeye başlanan yolsuzluk, Doğu Asya Krizi sonrası IMF ve Dünya Bankası gibi kuruluşların çabalarıyla daha kapsamlı bir siyasi dönüşümün itici gücü haline geldi. Bu çerçevede, yolsuzluk ile neoliberal reform gündeminin yolu özellikle 1990'ların ikinci yarısından itibaren kesişmeye başlamıştır. Bu dönemden itibaren, yolsuzluk sorunu kamu yönetimi ile bankacılık ve finans sektörlerinin yeniden düzenlenmesi politikalarının temel gerekçelerinden biri haline geldi. Dolayısıyla önceki bölümde tartışıldığı gibi devletin etkinleştirilerek yeniden yapılandırılması

süreci lehine kamuoyu oluşturulması için temel bir araç işlevi gördü (Bedirhanoglu, 2006a, 196-197). Birçok ülkedeki olduğu gibi Türkiye’de de sürekli gündemde tutulan yozlaşma iddiaları neoliberal stratejinin sağlam biçimde hayata geçirilmesi için ihtiyaç duyulan, uygun zemin olarak kullanıldı (Bedirhanoglu, 2007a, 1240).

Kapsamı, kanunları, kanun yapım süreçlerini ve iktisat politikalarını içerecek biçimde genişletilen ve belirsizleşen yolsuzluk kavramının sınırının belirlenmesi toplumsal mücadelelerin konusu haline gelmektedir. Bu mücadelelerin olası sonuçlarının bir ucunda siyasetin bütünüyle siyasetlesizleştirilerek piyasa disiplini içinde düzenlenebilecek teknik bir alan haline getirilmesi, diğer ucunda ise ilksel birikim süreçleri içinde şekillenen kapitalist üretim ilişkilerinin *yolsuz* temellerinin ortaya konarak piyasanın siyasileştirilmesi bulunmaktadır (Bedirhanoglu, 2006a, 197).

Dünya Bankası, IMF, OECD, Avrupa Birliği, Birleşmiş Milletler ve Uluslararası Saydamlık Örgütü gibi uluslararası kuruluşlar ülke içi sermaye gruplarıyla birlikte 1990’ların ikinci yarısından bu yana yolsuzluk konusunda olağanüstü yoğun mesai bir harcayarak bir kampanya yürütmektedirler. Bu kampanya esas olarak yönetim adı altında devletin neoliberal biçimde yeniden yapılandırılmasını hedeflemektedir. Yolsuzluk hakim yaklaşımda dar bir çerçeve içine hapsedilerek bizatihi kapitalist gelişme süreçleriyle birikim ve krizlerle bağı koparılarak sadece idari ve hukuki bir nitelikleriyle devlete has bir sorun, az gelişmiş ülkelere has bir sapma olarak tanımlanmaktadır (Bedirhanoglu, 2006b, 164-165).

Yolsuzluk, “kamusal görevin özel kazanç sağlayacak şekilde kötüye kullanılması” şeklinde yaygın biçimde tanımlanarak sadece devletle ilişkilendirilmektedir. Bu hakim yaklaşımın yolsuzluğu ve yolsuzlukla mücadeleyi devlet üzerinden tarif etmesi en azından iki birimi gerektiren bir ilişki olan yolsuzluğun devlet dışındaki temel birimi olan sermaye hakkında hiçbir şey söylememesi anlamına gelmektedir (Bedirhanoglu, 2007b, 31).

Yolsuzluk bu şekilde devlete has bir pratik, kâr peşinde koşan siyasetçi-bürokratların hukuk dışına çıkan davranışları olarak tarif edilince, yolsuzlukla mücadele önerisi Güney ülkelerinde yönetimin buyrukları aracılığıyla neoliberal reformların hayata geçirilerek kurumsallaştırılmasına meşruiyet kazandırmaktadır. Dolayısıyla iyi yönetim siyasal programının bir parçası olan yolsuzlukla mücadele retoriği

çerçevesinde yapılan öneriler sınıf mücadelesinin bir bileşeni olduğu rahatlıkla söylenebilir. İyi yönetim siyasal programının bütün önerilerinde olduğu gibi yolsuzluk konusunda da devletin kurumsal mimarisini, kamu idaresini henüz neoliberal ilkeler doğrultusunda yeniden yapılandırmayan ülkelerde bütün siyasal sisteminin tıkanmasının, iktisadi büyümenin olmayışının, demokrasinin yerleşmemesinin nedeni devlet-kamu olarak olarak sunulmaktadır. Gerek uluslararası kapitalist mimarinin kuruluşları gerek ülke içi egemen sınıflar yolsuzluk söylemini, hegemonya mücadelesine meşruiyet tedarik etmek için kullanmaktadırlar. Bu mücadelenin merkezinde devlet yer almaktadır. İktidar bloğu, fordist birikim tarzına dayalı emek-sermaye-devlet arasında kurulan uzlaşma dönemi devletin bölüşüm ilişkilerini görece dengeli kılmaya yönelik düzenlemelerini, müdahalelerini yolsuzluğun sorumlusu ilan ederek, devletin sosyal karakterini aşındırmaya, sosyal alandaki varlığını itibarsızlaştırmaya çalışmaktadır.

Hakim neoliberal yaklaşım ve ülke içi hakim sınıf örgütleri (TESEV) yolsuzluğu devletten kaynaklanan bir sorun olarak tanımlayıp, yolsuzlukla mücadeleyi devletin yönetim ve şeffaflık ilkeleri çerçevesinde yeniden yapılandırılmasıyla ilişkilendirmektedir. Dolayısıyla kavram ve etrafında süregelen mücadele, tartışma çekişme, politika önerilerinin küresel sermayenin birikim ve rekabet mücadelesinin bir parçası olduğu söylenebilir (Bedirhanoglu, 2007b, 31).

Yolsuzluğa dair bu neoliberal gündem Türkiye'nin 1999'dan AB ve IMF ile yoğunlaşan ilişkileriyle uyumlu biçimde seyir izledi. Aralık 1999'dan sonra gerçekleşen iki önemli tarihsel gelişme (Türkiye'ye aday statüsü verildiği AB'nin Helsinki Zirvesi ve IMF ile imzalanan üç yıllık stand-by anlaşması) bu anlamda belirleyicidir. Fakat Türkiye'deki yozlaşma-karşıtı gündem basitçe dışsal olarak dayatılan bir süreç olarak ele alınmamalıdır. TÜSİAD, TESEV raporları Türkiye ekonomisinin piyasada adil rekabet koşullarını tahrif eden rantiyer faaliyetlerini en önemli sorun olarak görmektedir (Bedirhanoglu, 2007a, 1247). Bu durum sadece yolsuzluk gündemi için değildir, uluslararası kapitalist mimarinin temel kurumlarının önerileri ile TESEV'in raporlarındaki öneriler örtüşmektedir.

Bu hakim neoliberal gündem, yolsuzlukla yolsuzluğu birbiriyle ilişkilendirmekte dolayısıyla sorunun sistemden, kapitalizmin işleyişinden kaynaklanan boyutunu görünmez kılmaktadır. Yolsuzlukla mücadele neoliberal gündemi hem Dünya

Bankası metinlerinde hem de TESEV raporlarında yoksulluğu, yolsuzluğun sonuçlarından biri olarak tartışılmaktadır.

Örneğin, Dünya Bankası Grubu araştırmacılarından Rose-Ackerman *Yolsuzluk ve Hükümet* başlıklı kitabında yoksulluk sorununun kaynağında iktisadi faaliyetlerin üretkenliğini engelleyen yolsuzluğun bulunduğunu ileri sürmektedir (Bedirhanoglu, 2006a, 190). Yolsuzluğun kapitalist ilişkilere içkin niteliği paranteze alınınca yolsuzluk meselesi ahlaki terimlerle ele alınmakta, beceriksiz siyasetçilerin kötü idaresine indirgenip teknikleştirilmektedir. Bu sorunu aşmak için önerilen çare iyi yönetim ilkelerin uygulanması, kamu yönetiminin, devletin idari örgütlenmesinin neoliberal buyruklar uyarında yeniden yapılandırılmasıdır.

6. TÜRKİYE EKONOMİK VE SOSYAL ETÜDLER VAKFI: PROSEDÜREL DEMOKRASİYİ NEOLİBERALİZME EKLEMEK

1994 yılında vakıf olarak kurulan TESEV'in kökeni ileride ele alınacağı gibi 1961'de Dr. Nejat Eczacıbaşı tarafından kurulan Ekonomik ve Sosyal Etüdlere Konferans Heyeti'ne kadar uzanmaktadır. 1990'ların başında Konferans Heyeti kendisini bağımsız fonların desteklediği bir düşünce üretme merkezine dönüştürülmesinin arayışı içine girdi. Ülke gerçeklerinin stratejik araştırmaları zorunlu kıldığını ve bu gereksinimin karşılanamadığı düşüncesinde hareket eden Dr. Nejat Eczacıbaşı aracılığıyla çalışmalar başlatıldı. Bu çabaya ek olarak TESEV'in doğusunda akademisyenlerin, iş adamlarının ve Dışişleri Bakanlığı'nın önde gelen bürokratlarının bağımsız ve nitelikli araştırmalar gerçekleştirecek fon yaratıcı bir vakıf kurma çabaları önemli bir rol oynamıştır. 1993 yılı Şubat ayında Ekonomik ve Sosyal Etüdlere Konferans Heyeti Genel Kurulunda Derneğin bir "stratejik araştırmalar kurumuna" dönüştürülmesi yolunda Yönetim Kurulu'na görev verilmiştir. Konferans Heyeti'nin 30.3.1994 tarihli Genel Kurul'unda, Heyetin, amacı Türkiye'nin çağdaşlaşmasına katkıda bulunmak olan Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdlere Vakfı'na (TESEV) dönüşmesi kararı alınmıştır. Akademisyenler, bürokratlar, iş adamları, yöneticiler, sanayiciler, gazeteciler, sendika yöneticileri ve çeşitli meslek sahiplerinden iki yüzü aşkın kişi tarafından kurulan TESEV'in üye sayısı şu anda 306'dır. TESEV'in kuruluşunda beri Yönetim Kurulu ve Yüksek Danışma Kurulu'nda yer alanlar (Örneğin Can Paker, Ali Sabancı, Bülent Eczacıbaşı, İshak Alaton, Feyyaz Berker) aynı zamanda çeşitli holdinglerin ve TÜSİAD gibi kuruluşların da Yönetim Kurulu'nda yer aldılar. Vakfın kuruluşu 2.12.1994 tarih, 22129 tarihli Resmi Gazetede yayınlanmıştır. Vakıf, Vakıflar Genel

Müdürlüğü'nce tutulan Merkezi Sicile kayıtlı olup 22.08.2001 tarih, 2001/16866 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile Vakfa vergi muafiyeti tanınmıştır.²⁵

TESEV misyonunu²⁶ şöyle tanımlamaktadır. TESEV, toplumun karşı karşıya bulunduğu sorunlara çözüm seçenekleri oluşturmak hedefiyle araştırmalar yürüten bir “düşünce üretim merkezi”dir. Bilimsel metotlara dayanan bu araştırmalarla TESEV, akademik araştırmalar ile politik kararlar arasında bağlantı kurmayı amaçlamaktadır. Bu doğrultuda vakıf, bilimsel araştırmanın gereği olan en yüksek standart ve ilkelere bağlı kalır. Vakıf, Türkiye'nin önemli meseleleri hakkında araştırma yaparak, çözüm seçenekleri üreterek Türkiye'nin birikmiş sorunlarının aşılmasında önemli bir işlev üstlenmeyi ve halkın bu konularda bilgi düzeyini yükseltmeyi amaçlar. Vakfın esas amacı Türkiye'nin demokratikleşmesine katkıda bulunmaktır.²⁷

Hâlihazırda TESEV'in web sayfasında yer almayan, kaldırılan vakfın hedefleri ise şöyle sıralanmaktadır.

Türkiye'de değişim sürecinin teşviki ve hızlandırılması;

Türkiye'de özellikle devlet sektörü dışında ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda yaşadığımız değişimin siyasi hayata yansımaları ve bu değişimin toplumsal hayatımız üzerindeki etkilerinin incelenmesi, bununla ilgili engellerin araştırılması;

Bağımsız düşünce ve alternatif formların teşvik edilmesi;

Türkiye'de toplumun, demokratik sürecin ayrılmaz bir parçasına dönüşmesine yardımcı olmak ve bu değişim sürecinde sivil toplumun daha aktif bir rol oynamasını sağlamak;

Türkiye'de açıklık ve saydamlığın geliştirilmesini teşvik etmek;

Bu konularda kamuoyunun bilinç kazanmasına yardımcı olmak;

Türkiye'nin AB üyeliğini göz önünde bulundurarak, Kopenhag Kriterleri doğrultusunda değişimin gerçekleşmesine yardımcı olmak;

Türkiye/AB/Batı dünyası ve küresel ortak hareket noktalarını teşvik etmek;

²⁵ www.tesev.org.tr, TESEV Vakıf Senedi, Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı 24 Şubat 2011 Tarihli TESEV Müttevelliler Kurulu Toplantısı, 2010 Faaliyet Raporu, 2011 Çalışma Programı ve Bütçesi. Bali, 2002, 89.

²⁶ Web sayfasında önceden yer alan misyon başlığında yer alan ifadeler artık vizyon başlığı altına alınmıştır.

²⁷ www.tesev.org.tr, TESEV Vakıf Senedi.

Türkiye'nin içinde bulunduğu bölgedeki (Güney Doğu Avrupa, Balkanlar, Karadeniz, Ortadoğu ve Akdeniz, Hazar Bölgesi, Orta Asya ve Kafkaslar) rolünü teşvik etmek.²⁸

TESEV raporlarına gerek vakıf çalışma programı yöneticilerinin gerek program bünyesinden çalışanların gerekse de TESEV imzasıyla yazılan sunuşlarda, önsözlerde TESEV aşağıdaki gibi tanımlanmaktadır. “Türkiye'nin demokratikleşmesi önündeki sorun alanlarını ayırt etmeye, anlamaya ve demokratikleşme sürecini kolaylaştırıcı politikalar önermeye çalışan bir düşünce kuruluşu” (Genç, İlhan, 2012, 61). “Düşünce ve bilimsel araştırmalara dayalı çözüm üretme merkezi” (Kabasakal, Sunuş, Falay, Berk, Kaya, Kalaycıoğlu, 1998). “Cumhuriyetin çağdaşlaşma atılımlarının desteklenmesi yolunda temelleri 45 yıl önce atılmış bir aydın geleneğini temsil” eden kuruluş (Buldam, 2006). Misyonu içinde Türkiye'nin gelişmesine, demokratikleşmesine, çağdaşlaşmasına katkıda bulunabilmek yer alan “toplum sorunlarına duyarlı insanların oluşturduğu bir kuruluş” (Kabasakal, 1998, 31). “Kamu politikalarının oluşmasında önemli ufuklar açan bir “düşünce üretim merkezi, ülke sorunlarını ilgilendiren alanlarda ve ülke gündeminde yer alan veya almasında yarar bulunan konularda, sorunların anlaşılmasına ve çözümüne yönelik, tarafsız, nesnel, bilimsel yöntemlere bağlı ve uluslararası ölçütlere uygun araştırma, eğitim ve yayın faaliyetlerinde bulunmak amacını güden, bağımsız bir kuruluş” (Esmer, sunuş, Gültekin ve Yılmaz, 1996, i). “Amacı Türkiye'nin iç ve dış politika sorunlarının çözümüne, bölgesel ve küresel ilişkilerin gelişmesine ve Türkiye'nin AB üyelik sürecine destek olmak” olan kuruluş. (Mensur Akgün, Önsöz, Görgülü, 2008, 1). Türkiye'nin dış politika sorunlarına, teker teker ülkelerle ilişkilerinin düzelmesine, bölgesinin istikrarına katkıda bulunmasına yardımcı olmayı hedefleyen çalışmalarıyla bölgenin istikrarına, ikili ve çok taraflı ilişkilerinin gelişmesine, Türkiye'nin dış ve iç politikasındaki sorunlarının çözümüne, demokrasinin kökleşmesine, insan haklarına saygının yerleşmesine, AB üyeliğinin gerçekleşmesine yardımcı olmayı amaçlayan kuruluş (Mensur Akgün, TESEV'in önsözü, Macar, Gökaçtı, 2005, 5). Saydamlık, hesap verebilirlik gibi iyi yönetim ilkelerinin hayata geçirilmesine katkıda bulunmayı amaçlayan kuruluş (Paker, Önsöz, Adaman, Çarkoğlu, Şenatarlar, 2005, 9). Akademik bulgular ile

²⁸ <http://www.tesev.org.tr/default.asp?PG=HAKTRS02> erişim tarihi: 20.06.2008.

politika kararları arasındaki bağın kurulması için çalışan ve kamu yararına politikalar üreten, araştırmaları ile ülkenin içinde bulunduğu bölgedeki rolünün teşvik edilmesi üzerine yoğunlaşan, Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne üyeliği sürecini hızlandırmayı ve demokrasinin gelişmesi sürecinde sivil toplum örgütlerini güçlendirmeyi amaçlayan bağımsız bir düşünce üretim merkezi" (TESEV, Sunuş, Adaman, Çarkoğlu, Şenatalar, 2001).

TESEV, 2002 yılından bu yana Demokratikleşme, Dış Politika ve İyi Yönetişim olmak üzere üç program alanı altında faaliyet göstermektedir.

6.1. Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti

Nejat F. Eczacıbaşı (1913-1993), İzmir'de köklü bir aileden geliyor. Kimyager olan babasının bir eczanesi ve laboratuvarı bulunmaktaydı. Grubun kökeni, Süleyman Ferit Eczacıbaşı'nın İzmir'deki Şifa Eczanesi'ne dayanmaktadır. Aile çok zengin olmamakla beraber, Cumhuriyet'in kurucu kadrosundan kimselerle oldukça yakın ilişkilere sahiptir; bunların başında da 1950 yılında, Cumhurbaşkanı olduktan sonra, İzmir'deki evlerine Eczacıbaşıları ziyaret edecek denli yakın bir aile dostu olan Celal Bayar'ı saymak mümkündür. Nejat Eczacıbaşı, çocukluğundan beri iyi bir eğitim almıştır. İzmir Amerikan Koleji ve İstanbul'da Robert Koleji okullarında lise eğitimi alır. 1932-1934 yıllarında Heidelberg Üniversitesine gidip kimya eğitimi alır, daha sonra Amerika'ya Chicago Üniversitesine gider, tekrar Almanya'ya döner, Berlin Üniversitesi'nde kimya doktorasını tamamlar. 1939 yılında Türkiye'ye döner. Nejat Eczacıbaşı, faaliyetlerine 1940'larda İstanbul'da başlar. İlk girişimi İkinci Dünya savaşı nedeniyle ithalatı durdurulan balık yağı ve bebek maması üretimi olmuştur. Bu dönemde balık yağı, bebek maması gibi savaş koşullarında ithali zorlaşan ürünleri küçük çapta üretir. Ayrıca ilkel yöntemlerle bazı ilaçlar üretmeye başlar. Eczacıbaşı'nın iş hayatındaki dönüm noktası 1950 yılında Türkiye Sınai ve Kalkınma Bankası'nın kurulmasının takip eden günlere rastlamaktadır. Banka'dan aldığı krediyle Levent'te Türkiye'nin ilk ilaç fabrikasını 23 Kasım 1952 yılında kurar. (Buğra, 2005, 128-131; Başar, 1964, 591; Eczacıbaşı, 1994, Ertuğ, 1998). TÜSİAD fikrinin doğduğu ilk günden başlayarak kuruluş çalışmalarının içinde bulunan ve bu çalışmalarda öncü rolü oynayan Eczacıbaşı, TÜSİAD'ın kurucularından ve çeşitli dönem yöneticilerindedir. 1971-1975, 1976-1977, 1978-1979 dönemlerinde TÜSİAD Yüksek İstişare Konseyi Başkanlık Divanı üyeliği,

1980-1981, 1982-1984, 1985 ve 1986 dönemlerinde ise TÜSİAD Başkanlığı yapmıştır.

1994 yılında vakıf olarak hayata geçen Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı'nın (TESEV) kökenleri 1961'de Dr. Nejat F. Eczacıbaşı tarafından İstanbul'da kurulan Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti'ne kadar uzanmaktadır. Nejat Eczacıbaşı'nın liderliğinde çok sayıda sermaye çevrelerinden (iş dünyası), üniversitelerden ve ülkenin bilindik isimlerinden oluşan bir toplulukla Türkiye'nin Batı'yla bütünleşmesini hızlandırmak için Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti adı altında bir araya geldi. Konferans Heyeti çeşitli yerlerde toplantılar, konferanslar, seminerler düzenledi, bunları kitaplaştırdı. 1994 yılında Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti, yerini Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı'na bıraktı.

Din ve siyasetle uğraşmadığını tüzüğünde belirten Dernek amacını, “ekonomik ve sosyal alanlarda bilimsel araştırmalar yapmak, konferanslar ve seminerler düzenlemek, bu konularla ilgili yayınlar yaparak ekonomik ve sosyal sorunların açıkça ve serbest olarak tartışılabilceği bir forum yaratmak” olarak tanımlar (Tüzük, 1975, 5). Bu amacını gerçekleştirmek için yürüttüğü faaliyetleri ise şöyle tarif eder. “Teorik ve pratik nitelikte çalışmalar yapmak, bilim adamlarından ve uzmanlardan oluşan komisyonlar kurmak, mesleki toplantılar, seminerler, tartışmalı konferanslar ve kongreler düzenlemek ve bu nitelikteki çalışmalara katılmak, amaçlarını gerçekleştirmek üzere yerli ve yabancı benzer kuruluşlarla işbirliği yapmak, olayların yurdun ekonomik ve sosyal hayatındaki etki ve sonuçları üzerinde incelemelerde bulunmak, anket ve sondajlar yapmak ve etüdler hazırlamak, çalışmaların sonuçlarını ülkeye ve bilime yararlı hale getirmek üzere uygun araçlarla yaymak, bilimsel araştırmaları teşvik için kurumlara ve kişilere yardımlarda bulunmak” (Tüzük, 1975, 5-6).

1966 yılından beri “kamu yararına hizmet eden”²⁹ derneğin kurucu üyeleri: Nejat Eczacıbaşı (Fabrikatör), Behçet Osmanağaoğlu (Tüccar), Şeci Edin (İşletme Mühendisi), Vakur Versan (Profesör), Nuri Eren (Öğretmen), Robert W. Kerwin (İktisadi ve Kültürel Münasebetler Müdürü), Nezih Neyzi'dir (Öğretim Üyesi) (Tüzük, 1975, 14-15).

²⁹ Resmi Gazete – 22.6.1966/12329

Özellikle 1960'lı ve 1970'li yıllarda etkili olan Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti, 27 Mayıs darbesini ve 1961 Anayasası'nı izleyen dönemde ortaya çıkmıştır. 1961 Anayasası'yla birlikte sermaye için yeni bir ortam meydana gelmişti. Değişen düzeni çok iyi değerlendirmek, dünyanın geçirdiği benzer deneyimlerden yararlanmak gerektiğini dile getiren Eczacıbaşı özel girişimin bu yeni ortamda ciddi, akılcı bir tutum takınarak kendini topluma olumlu biçimde kabul ettirebileceği çabasıyla hareket ettiğini ifade eder. Yeni koşullar altında iki büyük parti (Adalet Partisi ve CHP) karşısında özel girişimin bir kutuplaşma aracı sayılmamasını, özel girişim demokrasinin doğal bir kurumu olduğunun kabul edilmesi beklentisini açıkça dile getirir (Eczacıbaşı, 1994; 1998).

Eczacıbaşı, darbe sonrası oluşan anayasa metni etrafında sermaye gruplarının esasen iki kampa ayrıldığını, bir grubun telaşlı, diğer grubunu ise kuşkulu olduğunu dile getirir. Sermayenin bu iki grubunun ortaklaştığı nokta ise, özel kesimin ivedilikle örgütlenmesi zorunluluğuna inanmalarıdır. Savunulan bir eğilim, paranın kudretine, her şeyi çözeceğine güvenmekti, bu eğilimi savunanlar büyük paralarla mücadeleye girmeyi telkin ediyorlardı. Eczacıbaşı'nın kendisini dahil ettiği diğer eğilim ise ılımlı ve tarafsız kalmayı daha sağlıklı görmekteydi. Eczacıbaşı, sermaye çevreleri arasında yapılan toplantılarda görüş ayrılıkları sonucunda iki grubun ortaya çıktığını ve ılımlı yaklaşımı öngören kişilerle Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti'ni kurduklarını söyler (Eczacıbaşı, 1998, 236; 1999, 160). Ülke için özlenen hedeflere hangi yöntemlerle ve nasıl ulaşılabileceği konusunda net bir yol ve strateji söz konusu olmadığı ifade eden Eczacıbaşı aynı zamanda ülkenin yeni sosyal güçleri, siyasal iktidarı, üniversitesi, basını ve kamu kurumları arasında, çözüm yollarını elbirliğiyle tartışmak için hemen hiçbir ortak platform olmadığını da dile getirdi. Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti, işte, o ortamda bir 'özgür tartışma forumu oluşturmak' için kurulmuştur (Eczacıbaşı, 1998, 170-71).

Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti, problemlerin 'en sağlıklı çözüm' yollarını açık bir forum tartışmasında aramaktadır. Kurum, tümüyle 'tarafsız'dır; belirli düşüncelerin yayılması amacıyla çalışmaz. Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti'nin tartışma platformu, Türkiye'nin ekonomik ve sosyal sorunlarına çözüm yolları araştırmak, sorunlarının bilimsel düzeyde tartışılmasını sağlamak için kurulmuş ve 'tarafsız' olmayı bir ana ilke olarak benimsemişti. İlk

seminer, 1962 yılında Sanayide Yatırım ve Sermaye Birikimi konusunda düzenlenmiştir (Eczacıbaşı, 1998, 106, 181).

Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti, yeni bir sermaye birikim stratejisinin tedricen hayata geçtiği 1961 sonrası dönemde doğdu. Demokrasi ve kalkınmanın birbirleriyle çelişen kavramlar olmadığı fikrinden hareket eden Eczacıbaşı'na göre, 1961 Anayasası'yla başlayan dönemde ortak özlem demokratik, planlı kalkınma yoluyla ileri bir sanayileşme düzeyine erişmekti. Amaç, yaratılan değeri daha adil bir biçimde bölüşmekti (Eczacıbaşı, 1998, 121, 170). Bu motivasyonlarla hareket eden Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti'nin 'özlenen' düzene (devlet-sermaye-emek arasındaki tarihsel uzlaşmaya dayalı ulusal kalkınmacı ittifak) erişmenin önündeki iktisadi ve toplumsal meseleleri incelemek, iktidara politika önerilerinde bulunmak kaygısıyla kurulan bir sermaye girişimi olduğu ifade edilebilir.

Eczacıbaşı, Konferans Heyeti'nin kurucularının, demokratik bir düzen için gerekli olan ortamın kurulması esnasında karşılaşılacak güçlüklerden ve 'demokrasinin özgürlük havası'ndan yararlanarak 'aşırı ideolojiler'ini topluma zorlamak isteyecek kimselerin ortaya çıkabileceğinden duydukları endişeyi açıkça dile getirmektedir. Temel motivasyonlarını, 'özel çıkar kaygılarından uzak', 'köhnemiş görüşler'in etkisi altında bulunmayan 'bağımsız düşünceli' kimselerin bir araya gelmesi isteği olarak formüle eder. Etkisi altında kaldıklarını söylediği duygu, özgürlükleri ve toplum refahını gerçekleştirme heyecanı olarak tanımlar. Eczacıbaşı, hem çıkar zümrelerinin statükoculuğuna hem de denenmiş acı sonuç üretmekten başka bir sonuç vermeyen 'özgürlüksüzlük' sistemine karşı olduğunu ifade eder (Eczacıbaşı, 1998, 40).

Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti, çalışmalarına 1962 yılında başladı. Konferans Heyeti, 50 kişilik bir Danışma Kurulu ve 15 kişilik bir Yönetim Kurulu'yla yönetilmekteydi. Araştırma, konferans-seminer etkinlikleri ve yayın işleri için uzmanlardan kurulu komiteler oluşturulmuştu. Hiçbir zümre, çıkar grubu, siyasi parti ya da ideolojinin yolunda ve izinde olmadığını ısrarla dile getiren Eczacıbaşı, kuruluşun amacını, topluma yararlı olmak, bilimsel anlayışın gerektirdiği araştırma ve açık tartışma sistemiyle çalışmak olarak tarif etmektedir. Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti, amacını çeşitli konulardaki seminer ve yayınlarıyla, düşünce yaşamındaki bu boşlukları, engelleri, yetersizlikleri bir ölçüde olsun

gidermek, dünya deneyimlerini ülke kamuoyunun önüne getirmek, demokratik düzenin ve yeni anayasanın öngördüğü sosyal devlet anlayışına uygunluk içinde toplum refahını gerçekleştirmenin yollarını aramak olarak tarif eder. Kuruluşun yönetim kadrosunun kompozisyonuna bakıldığında devlet, sermaye ve emek arasındaki dengeye dayanan ulusal kalkıncı birikim stratejisinin gereği dönemin egemen sınıfının arzuladığı bir ittifakı yansıttığı rahatlıkla görülmektedir. Yönetim kadrosu, beşi devlet kurumları temsilcileri, beşi üniversite öğretim üyeleri, beşi de sermaye gruplarından seçilmekteydi. Üyelerin ‘nesnel’, kamusal bilinirliği olan figürler arasından kimseler olmasına özen gösterildi. Konferans Heyeti’nin kapsayıcı olduğu şu şekilde dile getirilmektedir, toplum yararını önde tutmayı bilen ve çalışmak isteyen her aydın Türk’e kapılar açıktı. Konferans Heyeti açıktan dışarıda bıraktığı kesimi, özgürlük ve demokrasi içinde yaşama ve gelişme düzenini, yaklaşım ya da ideolojilerine uygun bulmayanlar olarak tanımlar. Araştırma ve çalışmalarda hiçbir zaman önyargılarla hareket etmemek, temel ilkelerden biridir. Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti’nin bir tek önyargısının toplumların özgürlüklerinden vazgeçerek mutluluğa erişemeyecekleri düşüncesi, demokratik düzen içinde kalkınmanın inancıdır (Eczacıbaşı, 1998, 41-42, 107, 113).

Demokratik düzen içinde planlı kalkınma stratejisini hayata geçiren 1960’lar Türkiye’inde her sektörü temsil eden ‘tarafsız’ bir kuruluşa gereksinim olduğu fikrinden hareket ettiklerini ifade eden Eczacıbaşı, Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti’nin çeşitli seminerler, açık oturumlar, konferanslar, araştırmalar ve yayınlar yoluyla toplumun ekonomik ve sosyal sorunlarına bir açık forum ortamı sunmak amacıyla kurulduğunu söylemektedir. Konferans Heyeti, ona göre, ülke sorunlarını taraf tutan bir anlayışın sınırlı açısından görmek düşüncesine itibar etmemektedir (Eczacıbaşı, 1998, 125). Düzenlenecek seminerler, konferanslar, sempozyumlar ve yaptırılacak bilimsel araştırmalar yoluyla, yurt içinde ve yurtdışında her alanın en yetkili isimlerinin katkıları sağlanacaktı. Böylece, görüşler ortaya konacak, çözümler için çeşitli alternatif yollar tartışılacak; başta devlet ve siyasal iktidar olmak üzere, bilim, ekonomi ve tüm kamuoyu kesimleri arasında sağlıklı bir diyalog oluşturulacaktı (Eczacıbaşı, 1998, 171).

Hiçbir görüşü temsil etmeme, sorunlara bilimsel, tarafsız, nesnel yaklaşımların rehberliğinde ülkenin sosyal ve ekonomik sorunları üstüne düzenlenen toplantılar aracılığıyla çözüm üretmek, tartışma, karar alıcılara yönelik somut siyasa önerilerini

aktarmak Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti'nin fiili hedefiydi. Düzenledikleri yıllık konferanslara hükümet ve devlet aygıtından başbakan, bakan düzeyinden katılımlar söz konusudur. Seçilen tartışma konularına bakıldığında 1960'lı ve 1970'li yıllarda toplumsal-siyasal düzenin kendisini yeniden üretmesine, sermaye birikiminin, devletin ihtiyaçlarına dönük cevap üretme, söz söyleme kaygısı kendini göstermektedir. Yapılan toplantılar şu temaları içermektedir: Dış ticaret, vergi, kamu maliyesi, iktisadi gelişme ve iktisadi gelişmenin sosyal boyutları, çalışma hayatı ve işçi-işveren ilişkileri, turizmin teşvik edilmesi, döviz sorunu, para politikası, inşaat sektörü, enerji (petrol) sorunu, nüfus meselesi, sanayileşme, Avrupa Topluluğu ile ilişkiler, ihracatı teşvik, tasarruf ve dış yardım, enflasyonla mücadele, istihdam ve işsizlik meselesi, bölgesel dengesizlikler, toprak reformu ve tarım sorunu, Ortadoğu ülkeleriyle iktisadi işbirliği, ülkenin iktisadi durumu üzerine analizler ve çözüm önerileri. Daha çeperde kalmakla beraber eğitim, 'Güneydoğu' sorunu, basın ve gazetecilik, insan hakları gibi konular üzerine de eğilmişlerdir.

1961 Anayasası ile yeni düzen oluşurken Eczacıbaşı'na göre toplumun üç önemli kesimi birbirinden tümüyle kopuktu: Devlet, özel girişime güvenmiyor, özel kesim de devlet otoritesinden korkuyor, üniversitelerdeki bilim insanları ise toplumdan ayrı yaşıyorlardı. Eczacıbaşı, ülkenin 'sağlıklı' gelişmesi için, toplumun tüm kurumlarının katıldığı açık bir forumun yaratılması gerektiği fikrinden hareket ederek sorunları uzlaşma içinde çözen bir diyalog ortamının yaratılması için üniversite, bürokrasi ve özel sektörün bir platform etrafında buluşması gereğine inandıklarını dile getirmektedir. Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti bu düşüncelerle doğdu. Konferans Heyeti, toplumun bu önemli üç bölümünü bir araya getirmekle başlamıştı (Göğüş, 1999, 232; Eczacıbaşı, 1998, 236, 263; 1999, 161).

Uzun yıllar boyu Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti'nin yönetim kurulu üyeliği yapmış olan Nezih H. Neyzi'nin aktardığına göre, seminerlere kaynak sağlayabilmek amacıyla özel kesimden 1960'larda yılda 400.000 TL toplamak gerekiyordu. Dr. Eczacıbaşı'nın yardımlarıyla o kaynak toplanır ve kamu ve özel kesimden üst düzey yöneticilerle bilim adamlarının katıldığı üç hafta süren seminerler düzenlenirdi (Neyzi, 1999, 298).

Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti, aslında ülkenin demokrasi ve karma ekonomi düzeni içinde kalkınmasında ortaya çıkan ve çıkacak kısa ve uzun süreli ekonomik ve sosyal sorunları incelemeye, araştırmaya yönelik faaliyetlerde

bulunuyordu. Eczacıbaşı'na göre, Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti, böylece bu amaçla Türk ve yabancı bilim adamları arasında işbirliği sağlamaya, farklı ülkelerin deneyimlerini gözden geçirecek, teori ile uygulama arasında bir köprü kurmaya çalışacaktı (Eczacıbaşı, 1999, 161).

Eczacıbaşı, Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti'nin tümüyle bağımsız olacağını, anayasa ilkeleri dışında hiçbir siyasal ve ekonomik görüşün, baskı grubunun, doktrin ve ideolojinin savunucusu-sözcüsü olmayacağını, her kesimden, eğilimden bilim ve düşünce insanlarının ve karar alıcıların işbirliğini sağlamaya özen göstereceğini dile getirir. Böylece, Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti, Türkiye'nin ekonomik ve sosyal gerçeğini bulmaya ve onu geliştirmeye çabasının peşinden gidecekti (Eczacıbaşı, 1999, 160-163).

Konferans Heyeti, devlet-sermaye-emek arasında tarihsel bir uzlaşma çabası olarak tercüme edilebilecek bu çabalarıyla, Türkiye'de ilk kez sermaye, devlet, üniversite ve sendika yöneticilerini bir araya getiren bir kuruluştur. Konferans Heyeti'nin kuruluşunda darbe sonrası dönemde sermayeye siyasal iktidar ve geniş kamuoyu toplum nezdinde itibar kazandırmak ve devlet-sermaye-aydınlar arasındaki karşılıklı güvensizliği ortadan kaldırmak ve bu üçlü arasında yeni bir ilişki tesis etmek çabaları belirleyici unsurlar olarak öne çıkmaktadır.

Konferans Heyeti'nin kuruluşu, aynı zamanda Türkiye'de toplumda giderek bir karşılık bulmaya başlayan sosyalist fikirlere karşı geliştirilmiş bir tepkiydi. Konferans Heyeti projesiyle anti-komünizm stratejisiyle, özel girişimcilik felsefesinin gelişmesine katkıda bulunacak entelektüel bir ortamın hazırlanabilmesi için, işadamlarını, akademisyenleri ve hükümet yetkililerini bir araya getirmeyi hedeflemekteydi. Konferans Heyeti'nin kuruluşu, burjuvazinin bir sınıf olarak toplumsal konumunu sağlamlaştırmak amacıyla sonraları daha yoğun bir biçimde sürdürülecek olan çabaların öncülüğünü yapmıştır (Buğra, 2005, 131).

Eczacıbaşı, karma ekonomi, planlı kalkınma savunusu etrafında devlet-sermaye-aydınlar arasında tesis edilmesi arzulanan uyuma demokrasi adını vermekte, her birime bir takım görevler ve işlevler atfetmektedir. Buna göre, devlet otoritesi iktisadi yaşamı planlayan ve düzenleyen kurallar koyar, yatırımı teşvik eden ortamı hazırlar, adil bir vergi sistemi kurar ve bunların uygulanması için denetleme görevini yerine getirir. Özel sektöre düşen ise devletin hazırladığı altyapı içinde verimli

biçimde çalışmaktır. Eczacıbaşı'nın 'özgür girişimin liderleri' dediği büyük sermaye temsilcilerine biçtiği görev, demokrasilerin özgür girişimden ayrı düşünülemediğini topluma ve karar alıcılara anlatmaktır. Devlet otoritesinin ekonomik yaşamı düzenleyici görevini görmezden gelmek, gerçekleri tanımamak anlamına gelir. Özel kesimi istememek ise, bir güçler dengesi olan demokrasiyi istememektir. Çünkü ekonomik potansiyelin özel girişimin elinde bulunması, güçler dengesini sağlar. Aydınlarla düşen görev, insan yeteneklerine önem veren ve kişinin onuruna saygı gösteren çağdaş anlayışlara uygun özel girişimi ülkeye yerleştirmektir (Eczacıbaşı, 1998, 24-37, 56; 1964, 396). Eczacıbaşı'nın demokrasi formülü şöyledir: Devlet sağlıklı işleyen piyasanın kurallarını koyar ve onu denetler, özel girişim ise bu kurallara uyarak verimli biçimde faaliyet göstererek ve demokrasiyi ve demokratik düzeni korur.

Konferans Heyeti ve Eczacıbaşı'nın üzerine eğildiği konulardan öne çıkanlarından biri de ekonomik ve sosyal kalkınma veya iktisadi gelişme ve toplumsal düzen arasında ideal bir dengenin tutturulmasıdır. Eczacıbaşı, temel amaçlarını, demokrasi içinde sosyal adalete uygun, dengeli ve hızlı bir kalkınma olara formüle eder. Karma ekonomi düzeni içinde kalkınmanın iktisadi yönünü ekonominin hızını ve ritmini bozmadan toplumsal gerçekliğe uyumlu hale getirmek, bu iki birim arasındaki mesafenin açılmasının önüne geçmek görevi temelde aydınlara havale edilir. Diğer bir deyişle, aydınlara atfettiği görev ideal bir denge içinde toplumun kalkınmasını sağlamaktır (Eczacıbaşı, 1998, 34, 38-39, 109, 139; 1999, 164).

Eczacıbaşı, sosyalizmin bir yaşam tarzı olduğu iddiasını mütemadiyen dile getirir. Ona göre, samimi özel girişimciler ya da sosyalistler içinde yaşadıkları toplumun varoluşu bakımından hedeflerinde fark yoktur. Gerçek özel girişimciler, sosyalistler kadar, egoist ve sömürücü ondokuzuncu yüzyıl tipi kapitalizme karşı olmuşlar; Batı demokrasisini özleyen sosyalistler, gerçek özel girişimciler kadar aşırı solcularla mücadele etmişlerdir. Demokratik sisteme inanan her ülkede, özel sektöre saygı gösterilmiştir. Sosyal adalet konusundaki hedef birliği, iki düşünceyi tedricen birbirine yakınlaştırmış; ortaya bugün pek 'muteber' olan bir 'karma ekonomi' düzeni çıkmıştır. Eczacıbaşı, bir adım daha ileri giderek, sosyal adaletin de iktisadi-toplumsal sistemle ilgili olmayan bir yaşam tarzı olduğunu ve buna ancak verimli çalışmayla erişilebileceğini dile getirir (Eczacıbaşı, 1998, 25-31; 1964, 394). Sosyalizmin toplum tasarımını pür ahlaki seçime indirgeyen, sosyal adaleti pratik

politikayla, bölüşüm ilişkileriyle rabitası olmayan bir yaşam tarzı olarak tarif eden bu yaklaşım inceltilmiş bir anti-komünizmdir.

Savaş sonrası tesis edilen uluslararası düzende kapitalist birikimin altın yıllarının yaşandığı dönemde, sermayedarın özgürlük içinde ve demokratik düzenle kalkınmanın yolunun karma ekonomi olduğunu kabul etmesi gerektiğini dile getiren Eczacıbaşı özel girişimin ‘özlediği’ demokrat Türkiye’de kalkınmanın, devlet ile özel girişimin karşılıklı anlayış içerisinde yapacakları işbirliği ve iş bölümünden doğmasını beklemektedir (Eczacıbaşı, 1998, 31; 1964, 396).

1960’lı yıllarda devletçilik, özel girişim, karma ekonomi konularında yürütülen tartışmalara da Konferans Heyeti faaliyetleri çerçevesinde dahil olmuştur. Çağın gereği, çağdaş dünya retoriğiyle aslında savunulan refah devleti kapitalizmdir. Kalkınmanın iktisadi ve sosyal yönünü birleştirdiği öne sürülen karma ekonomi sisteminin yeni düzen olduğunu dile getirilmektedir. Bu yeni düzenden özgürlükle devletin müdahalesini, planla girişim serbestliğini birleştirmesi beklenmektedir. Fakat bu birleştirme, devletçilik ve liberalizm arasında tesis edilen geçici bir koalisyon olarak anlaşılmaz. Karma ekonomiye dayanan yaklaşım, siyasal bir düzen, refah ve sosyal adalet ilkelerinin demokratik düzen içinde gerçekleşmesini isteyen bir yaşama biçimidir (Eczacıbaşı, 1998, 116). Sermayeye (özel teşebbüse) demokratik düzenin ayakta kalabilmesi için siyasal iktidara karşı iktisadi güçler dengesini sağlamak rolünü biçer (Eczacıbaşı, 1964, 396) ve ‘demokrasiyi benimseyen toplumumuzda’ ‘özel girişim’ de bu düzenin doğal ekonomik kolu olduğunu ileri sürer (Eczacıbaşı, 1999, 262).

1967 yılında ülkenin ekonomik kalkınması ve karma ekonomi sisteminin sağlıklı bir yönde işleminde, İktisadi Devlet Kuruluşları’nın çok önemli bir yeri olduğuna inandığını dile getiren (Eczacıbaşı, 1998, 127) Eczacıbaşı, 1978 ve 1979 yıllarında bu kuruluşların siyasetçilerin elinden kurtarılması zorunluluğundan, sermaye piyasasına girmeleri ve halka açılmaları gereğinden söz ederek bu kuruluşları Türkiye’de ekonominin en büyük sorunu, maliyenin sırtındaki bir kambur olarak niteler (Eczacıbaşı, 1998, 66, 204). Bu dönüşüm ithal ikameci sermaye birikiminin yaşadığı krizle yakından ilgilidir.

Demokrasiden anladığı Keynesyen uzlaş, Ahmet Hamdi Başar’ın ifadesiyle sosyal kapitalizmdir (Başar, 1964). Türkiye’deki özellikle 1980’li yıllardan günümüze gelen

akademik yazında ülkenin sorunlarını teşhis ve analiz ederken başvurulan yaygın bir açıklama tarzı olan sistemik, yapısal sorunları siyasal partilere, beceriksiz, oy peşinde koşan politikacılara havale eden dili Eczacıbaşı'nda da görmekteyiz. "Türkiye'nin bunalımını, sadece emperyalizm, kompradorluk, sömürü düzeni gibi sözlerle açıklamak olanaksızdır; Türkiye'nin hastalığı, bir tek sözle anlatılmak gerekirse, politikadır" (Eczacıbaşı, 1998, 201). Eczacıbaşı, özellikle 1960'lı yıllarda sermaye, kapitalist, kapitalizm sözcüklerinin yerine çağrıştırdığı negatif, pejoratif çağrışımlardan arındırmak amacıyla özel girişim-teşebbüs, özel girişimci tamlamalarını kullanmaktadır.

Önceki bölümlerde ele alındığı gibi Türkiye'de sivil toplum ve demokrasi tartışmalarına egemen olan yaklaşımın ileri sürdükleri argümanları Eczacıbaşı da dile getirir. 'Özgür insanlar topluluğu' niteliğini taşıdığını düşündüğü sivil toplumun pürüzsüz biçimde işleyişinde medeni tartışmanın ve bu tartışma süreci sonunda erişilen toplumsal uzlaşmanın yattığını düşünür. Ülkeyi idare eden siyasetçilerin ve siyasal partilerin sivil toplumun 'doğasında' bulunduğu düşünülen konsensüs ve uzlaşmayı kavrayamadıkları için ülkeyi kısır, verimsiz sosyal ve ideolojik çekişmeler kutuplaşmalara sürüklediklerini ileri sürer (Eczacıbaşı, 1994, 112). Uyum, anlayış ve hoşgörüyü yarının dünyasının temel güvenceleri olarak görür (Eczacıbaşı, 1994, 359).

Eczacıbaşı, bütün kusurlarına rağmen, liberal bir düzenin hüküm sürdüğü modern kapitalizmi yakın geleceğin ekonomik düzeni olarak görmektedir. Bu beklentisini ise modern kapitalist sistemin 'sivil toplum'culuğunda temellendirmektedir. Bu sivil toplumculuk sayesinde bireyin devlet otoritesinden bağımsızlaşıp özerk hale geldiği, bu yapının aynı zamanda çoğulcu demokratik düzende farklı yaşam biçimlerinin bir arada yaşamasına imkan verdiğini düşünmektedir. Uzlaşma ve Soğuk Savaş sonrası dönemin hâkim liberal söylemin ideolojik çatışmanın sona erdiği mitini Eczacıbaşı da paylaşmaktadır. Daha açık bir ifadeyle kapitalizmin kültürel ve sosyal çoğulculuk olanaklarını bünyesinde taşıdığını ve liberalizm geleneksel değerleri en çok koruyan sistem olduğunu savunmaktadır (Eczacıbaşı, 1994, 101).

Çoğulcu siyasal demokrasi, insan hak ve özgürlükleri, özel girişim ve piyasa ekonomisi erişilmek istenen ana hedefler olarak sıralanır (Eczacıbaşı, 1998, 620). Türkiye'nin Batı'yla iktisadi ve siyasi entegrasyonu esas hedeftir. Bunun gerçekleşmesi ise ekonomisi, politikası, sosyal ve kültürel yaşamıyla Türkiye'nin

Avrupa Topluluğu'na giderek 'tam üye' olarak katılmasına bağlanmaktadır (Eczacıbaşı, 1998, 171). Dolayısıyla, Eczacıbaşı, Avrupa Birliği'nin Türkiye için özlediği yeni yapıyı politik, sosyal, kültürel, demokratik boyutlarıyla en güvenli ve sağlam biçimde kazanabileceği yer olduğunu 1986 yılında dile getirir (Eczacıbaşı, 1998, 606).

Önceki bölümlerdeki tartıştığımız birçok yazarın pozisyonuna yakın bir görüşü Eczacıbaşı da dile getirir. Tarihin otoriter idareden demokrasiye, sivil topluma doğru ilerlemesine dayanan bir açıklama tarzını sürdürür. Türkiye tarihi, adım adım demokrasiye doğru ilerleyen bir öz'ün yönlendirdiği bir kendi kendine açılma süreci olarak görülür. Sivil toplumun Türkiye'de yokluğunun hâlihazırda yaşanan sorunların müsebbibi olarak görülmesine dayanan Avrupa-merkezli yaklaşım belirgindir. Eczacıbaşı, sivil toplumun olmayışı, Batı'nın 'normal' gelişme seyri olan Rönesans-Reform-Aydınlanma-Sanayileşme gibi dönüşümlerin Osmanlı-Türkiye tarihinde yaşanmamış olması gibi 'yapısal' nedenler dışında 'biz'e özgü kültürel nedenlerden de kaynaklandığını ifade eder (Eczacıbaşı, 1994, 112).

"Milli şeffiklikten çoğulcu sivil toplum'a" veya "devlet baba'dan çağdaş sivil topluma" (Eczacıbaşı, 1994, 160) geçiş şeklinde ifade edilen bu tarihi, dönemselleştirme teşebbüsü yeni sağdan neoliberalizme egemen söylemle oldukça uyumludur. Her şeyi devletten bekleyen geleneksel yapının yerine inisiyatif alan, yaratıcılığını, girişimciliğini devreye sokan sivil toplumun zaferi olarak ele alınmaktadır.

6.2. 1990'lı Yıllarda Sermayenin Demokratikleşme Teşebbüsleri: 'Yeni'nin Peşindeki Burjuvazi

6.2.1 Yeni Demokrasi Hareketi

Ben düzenin ta kendisiyim ve düzen değişmeli diye haykırıyorum, çığlık atıyorum (Boyner, 1994a, 31).

Siyasal kriz dönemlerinde askeri müdahale seçeneğini dışlamayan sermaye 1990'lı yıllarda TÜSİAD aracılığıyla demokratikleşme ve liberalleşme taleplerini dillendirmeye başladı. Sermaye ve örgütleri bu dönem boyunca, siyasal İslamcı muhalefetin ve Kürt hareketinin soğurulması için çözüm önerilerini dile getirdiler,

raporlar yayınladılar, paneller, konferanslar örgütleyip, hükümete ve yasa yapıcılara yönelik lobi faaliyetini yürüttüler. Büyük sermayenin demokrasi yanlısı siyasallaşmasının zirve noktası 1994'te Cem Boyner liderliğinde kurulan parti Yeni Demokrasi Hareketi'dir (Yılmaz, 1999, 185). Yeni Demokrasi Hareketi 1993 yılında Mehmet Altan, Hüseyin Ergün, Asaf Savaş Akat, Zülfü Livaneli, Bülent Tanla, Güler Sabancı gibi bir grup popüler isimden, figürden oluşan bir tartışma grubunun girişimiyle ortaya çıktı. Toplantı, seminer, konferans gibi etkinlikler aracılığıyla politika önerileri getiren, kısmi bir entelektüel birliktelik niteliği taşıyan Yeni Demokrasi Hareketi (YDH) TÜSİAD eski başkanlarından Cem Boyner'in öncülüğünde 22 Aralık 1994 tarihinde partileşti (Görmüş, 2005).

YDH partileşirken hegemonik bir liderliğe aday her siyasal öznenin kuşatıcı olma motivasyonu ile toplumdaki bütün kesimleri kapsama, temsil etme hedefiyle bir kurucular kurulu listesi oluşturulmuştur. Bu listede YDH'nin kurucusu ve ilk Genel Başkanı, TÜSİAD'ın eski başkanı Cem Boyner; Can Pakar; Etyen Mahçupyan, Asaf Savaş Akat, Cengiz Çandar ve Mehmet Altan gibi İkinci Cumhuriyetçiliğin temayüz eden isimleri; İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası eski başkanı Memduh Hacıoğlu; Şerif Mardin, Canan Balkır gibi akademisyenler, DEP Muş eski milletvekili Mehmet Emin Sever, MHP Adana eski İl Başkanı Hülagü Balcılar, MSP Muş eski milletvekili Mehmet Emin Seydagil; SHP Hakkari eski milletvekili, SHP Yürütme Kurulu eski üyesi Cumhuriyet Keskin, İstanbul eski İl Başkan Yardımcısı Cüneyt Ülsever; Dünya Bankası'nda görevli Kemal Derviş, Hak-İş Başkanı Mustafa Paçal, Danıştay eski başkanı Metin Güven; Kenan Evren'e muhalefetiyle bilinen Tuğgeneral Sedat İlhan; Türkiye Komünist Partisi'nin önde gelen üyelerinden Zülfü Dicleli ve Kürt entelektüel Ümit Fırat gibi isimler yer almaktadır (Bozdağlıoğlu ve Olson, 1996, 157).

YDH'nin doğuşunun zeminini teşkil eden sosyo-politik ve iktisadi ortamın temel parametrelerini belirleyen 1990'lı yıllara damgasını vuran gelişmelere kuş bakışıyla sıraladığımızda şu gelişmeler dikkat çekmektedir. Özellikle Kürtleri hedef alan 'faili meçhul' cinayetler, Demokrasi Partisi milletvekillerinin dokunulmazlıklarının kaldırılması ve tutuklanmaları ve partinin Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılması; 1993 Sivas Katliamı ve 1995 Gazi Olayları; 27 Mart Yerel seçimlerinde Refah Partisi'nin ülke çapında elde ettiği başarı. Yoksulluk, işsizliğe neden olan iktisadi kriz ve 5 Nisan Kararları.

YDH kendi kaleminden doğuşunu, 1980 sonrasında yaşanan sermayenin uluslararasılaşması ve üretim ölçeklerinin küçülmesi, Sovyetler Birliği'nin parçalanması gibi dünya tarihsel olaylarla bağını kurarak açıklamaktadır. Bu gelişmelerin iktisadi ve siyasi olarak özgürlük alanlarının genişlemesini sağladığı ve demokratik özelemlerin açığa çıkardığı düşünülmektedir. Türkiye'deki siyasi partilerin bu dönüşümü ve ardından gelen talepleri anlayamadıkları, dolayısıyla siyasetin kendi içine kapandığı, toplumdaki koptuğu, kısır çıkar mücadelesine dönüştüğü dile getirilmektedir. Böylece, partilerin toplumdaki koptuğu, siyasetin tıkandığı koşullar altında YDH kurulma sürecine girmiş, değişen dünyaya karşılık güdükleşen ve kısırlaşan siyasetin yarattığı boşluğu doldurmak üzere ortaya çıkmıştır (YDH, 1994a, 5-6).

1990'larda krizin derinleştiği (merkezin sağa kayması, Kürt Sorunu, siyasi İslam, iktisadi kriz, yoksulluk, işsizlik) koşullarda egemen sınıf hegemonik kapasitenin yitirildiğini, devletin iç kurumsal mimarisinin çatırdadığını ve iktidar birliğinin çözüldüğünü gördü ve neoliberal projeden sapmadan yurttaşlık, hukuk devleti, demokrasi, çoğulculuk, sivil toplum gibi kategorilere dayanarak siyasi alanı düzleştirme, bu alana liberal bir biçimde çeki düzen verme çabasını gösterdi. Devletin katı laik pratiğinin yumuşatılması, askerin siyasi rejim üzerindeki egemenliğinin kaldırılması, medeni-siyasi ve kültürel hak ve özgürlüklerin genişletilmesi aracılığıyla Kürt kimliğinin tanınması, Kürt sorununda siyasi çözüm yolunun benimsenmesi gibi hamlelerle devlet-yurttaş arasında kopan bağ yeniden kurmaya çalıştı. Kürtlerin ve siyasi İslamcılarının sistem içine girişlerini engelleyen katı laiklik ve otoriter-tekçi üniter devlet pratiklerini içeren bariyerin ortadan kaldırılarak etno-politik ve dinsel kimliklerin düzen içine çekilerek ehlileştirilmesi stratejisiyle liberal-demokratik düzeneğin işleyişini teminat altına almaya, yeniden üretimin önündeki engelleri kaldırmaya çalıştı.

Türkiye'de YDH'nin doğduğu 1990'lı yılları niteleyen kavram hegemonya bunalımıdır. Hegemonya bunalımının (organik bunalım) içeriği hakim sınıfın hegemonya bunalımıdır. Hâkim sınıfın, temsilcilerinin taleplerini soğurup ekleme kapasitesini, gücünü yitirdiği otorite bunalımıdır. Hâkim sınıfın içericiğini, inandırıcılığını, kapsayıcılığını, bütünleştirme marifetinin maddi zeminini yitirmesidir. Toplumsal ilişkilerin sosyo-politik, ideolojik, kültürel bütün yönlerini içeren otorite, temsil bunalımıdır. Temsil eden ve temsil edilen, sınıfla temsilcileri

arasındaki bağı kopması bunalımının temel özelliğidir. Bunun sonucunda siyasal alan kırılma geçirir, yeniden düzenlenmelere açık hale gelir. Gramsci'nin ifadesiyle;

“Tarihsel yaşamlarının belli bir noktasında, toplumsal sınıflar kendi geleneksel partilerinden koparlar. Başka bir deyişle, geleneksel partiler, kendilerini oluşturan, temsil eden ve yöneten belirli insanlarla, o belirli örgütlenme biçimi içinde, artık sınıfları (ya da sınıfın bir fraksiyonu) tarafından kendi dışavurumları olarak görülmezler. Böylesi krizler meydana geldiğinde, o andaki durum nazikleşir ve tehlikeli olur, çünkü ortalık karizmatik ‘kader adamları’ tarafından temsil edilen şiddetli çözümlere, bilinmeyen güçlerin eylemlerine açılır” (Gramsci, 1977, 210).

Sermayenin gözünden durumun vahameti ve ivediliğini diğer bir deyişle kristalize 1990'lar fotoğrafını Boyner şu şekilde dile getirmektedir. Türkiye’de pek çok kurumun iflasını yakından izliyoruz. O her şeye karışan mega-devlet kavramı iflas etti. Yurttaşın dini kimliğini, etnik kimliğini tanımlamaya çalışan, sivil siyasete karışan, ekonomik faaliyette bulunmak isteyen devlet kavramı da iflas etti. Bu koşullar altında YDH hem devleti yeniden yapılandırmaya hem de ülkede birbirleriyle kaynaşan halklar ve grupların ayrışmasını engellemeye aday olduğunu dile getirdi. Siyasetle toplum, sokakla merkez arasındaki mesafenin büyümesi sonucu toplumda tutunum ve kaynaşmalar azaldı, doku dağılmaya başladı. Dikişler patladı. Bu koşullarda esas mesele Türkiye’de devleti yeniden kaynaştırmaya aday olmaktır (Boyner, 1994a, 9-10).

1990'lı yıllar yapısal sorunların çerçevelediği vaziyet çözümsüzlüğü işaret ediyordu. İktisadi krizler, üç haneli rakamlarla ifade edilen yüksek enflasyon, hayat pahalılığı, işten çıkarılma, işsizlik gibi sorunlara siyasal temsiliyetin silikleşmesi, gücünü yitirmesi gibi düzenin topyekun sürdürülebilirliği açısından bir tehdit olma potansiyelini eklersek durumun egemen sınıflar açısından sürdürülemezliği ortaya çıkmaktadır. Siyasal sisteme reformlar aracılığıyla istikrar kazandırmak ve böylece sistemin kendisini pürüzsüzce yeniden üretmesini teminat altına almak burjuvazinin çıkarları ve sistemin rasyonalitesi açısından gereklidir. Bu sorunların üstesinden gelmek adına, krizi ve yeniden üretim bunalımını bertaraf etmek için yeni bir hegemonya projesi hayata geçirildi. Yukarıda alıntılan, Gramsci'nin çerçevesini çizdiği organik bunalım koşullarında, siyasi partiler ve temsil ettikleri arasındaki bağı kopmasıyla beraber yeni bir hegemonik proje etrafında YDH merkeze, mutedillığe, bütünleşmeye çağrı yaptı.

Boyner, siyasi partilerin toplumdaki değişimi okuyamadıkları, anlayamadıkları ve değişimin arkasında kaldıkları ve dolayısıyla temsil güçlerini kaybettikleri tespitini yapmaktadır. Bu durum toplumdaki grupları birbirine bağlayan bağların

zayıflamasına, totaliter eğilimlerin artmasına neden olmaktadır. Türkiye ona göre karar vermelidir. Ya yumuşamayı, uzlaşma, katılım, hoşgörüyü, birlikte siyaset yapmayı, demokrasiyi tercih edecektir. Ya da toplumsal uzlaşmayı sağlayamazsa, bu bağları, bu dokuyu, bu grupları yan yana tutabilmek için baskıyı, diktatörlüğü tercih edecektir (Boyner, 1994a, 10).

Boyner, toplumdaki her türlü bölünmeyi aşmak, patlayan dikişleri yamamak için yola koyulduğunu şu şekilde dile getiriyor. “Türk-Kürt, sağcı-solcu, laik-dindar, muhafazakar-liberal ayrımı yapmadan Türkiye’nin yeni insanlarını yeni bir platformda yan yana getirmek zorundayız” (Boyner, 1994a, 9). Burjuvazinin liberal kanadı çözümü, siyaset üstü teknik biçimde, fark ve çelişki yerine birliği öne çıkaran uyum ve uzlaşmaya dayalı bir perspektifin rehberliğinde aramaktaydı. Kürt meselesi ve siyasal sistemin krizi arasındaki rabıtayı ve siyasal alanı kuran Kemalizm’in buhranını görmekteydi. Merkezin bağısıklığını, korunaklılığını zayıflatan öznelere (siyasal İslamcılar, Kürtler, Aleviler) kurulu nizam için içerdiği potansiyel tehditlerini görerek bunları, kurulu sistemi siyasal olarak liberalleştirerek, ‘demokratikleştirerek’ soğurmaya çalıştı. Burjuvazi, hegemonyayı, demokrasi-sivil toplum kavram çifti etrafında liberal bir çıkışla yeniden tesis etme çabasını gösterdi. Toplumsal yaşamın her alanında baş gösteren kriz, tekleyen bir siyaset düzeneği, tıkanan iç-dış siyaset, derin iktisadi buhranın varlığı Gramscici terimlerle konjontürel-arızı değil organik bir kriz yaşandığını göstermekteydi. İşte YDH bu kritik dönemde krize derman olma niyetiyle liberal entelektüeller ve sermaye arasındaki işbirliğiyle yapılan bir hamledir.

Kitlelerin mobilizasyonda duyguları devreye sokma, siyasal yönelimlerini yakalayacak özdeşlik kurma konularındaki cılızlığına rağmen diğer bir deyişle etik-politik momenti cılız kalan hegemonya stratejisiyle eklem yerinden çıkan toplumsal formasyonu yeniden eklemlenmeye çalışan YDH toplumsal bir çözülmeye yarılmaya varacak Alevi-Sünni, Laik-İslamcı, Türk-Kürt bölünmesinin üstesinden gelmeye çalıştı. Burjuvazinin bu kanadının üstlendiği vazife, hegemonya bunalımının üstesinden gelmektir. YDH ise bu çabanın, yeniden üretim krizine yanıtın doğrudan neticesidir. Hegemonya bunalımının, organik krizin üstesinden gelme, iktidar bloğunun çatırdayan birliğini dikme telaşı, birliği sağlama gayretkeşliğiyle burjuvazi sahaya indi. YDH’nin aday olduğu işte tam da bu hegemonyanın yürütücülüğüdür.

Türkiye sağıının bir türlü başaramadığını, iktisadi liberalizmle siyasi liberalizmi birleştirmeyi hedefleyen muhafazakarlıkla iktisadi liberalizm arasında bocalayan DP-AP geleneğini daha demokratik, siyasi liberalizm cephesi daha tutarlı bir alana çekmeye çalışan merkez sağda konumlanan kentli bir orta sınıf partisi (İnsel, 2005, 204-206) olan YDH, benzeri yeni-liberal ve liberal muhafazakar “oluşum”larla birlikte, merkez sağda bir hareketlenme olmayışı karşısında bir müdahale olarak devreye girdi (Bora, 1994, 22). Devletçilik ve popülizmin eleştirisine dayanan YDH, Türkiye’de bir temsil ve meşruiyet krizi yaşandığı tespitinden hareketle, dünya kapitalizmiyle bütünleşmeyi, insan haklarına dayalı, etkin ama küçük bir hukuk devletini ve ılımlı bir laik anlayışı çerçevesinde dini, etnik ve kültürel kimliklere ifade hakkının tanınmasını savunan yeni bir merkez yaratılmasını hedefledi (Özkazanç, 1996; 2005).

Kürt sorunu, siyasal İslamcı muhalefet ve derinleşen iktisadi kriz ve toplumsal dokunun dağılması ve çatışma sorunu olmak üzere, üç parametre YDH’nin söyleminin ve programının çerçevesini çizmektedir. Bunlar, yeniden üretimi zora sokan, sistemin eksik gedik işlemesine neden olan, hegemonyanın tesisinin önündeki engellerdir. Derin iktisadi kriz, siyasal istikrarsızlık ve toplumsal kutuplaşma-yarılma (Türk-Kürt, Alevi-Sunni, Laik-Dinci) koşullarında merkeze davet eden, diğer bir deyişle itidal çağrısı yapan dilin pratiğe tercümesi bu çağrının kısa vadede büyük sermayenin salt siyasetin zeminini düzleştirme denemesi olduğu anlamına geliyordu. Söz konusu çağrı, Türkiye’nin yapısal ve sistemik sorunlarının çözümünü demokrasinin ‘gelmesine’ endeksleyen palyatif çözüm önerisi veya bir tür demokrasi eskatolojisi değildi. Toplumsal tutunumun dağılmasını önleme, vatandaşlık tanımının yeniden formülasyonu dolayısıyla devlet-birey ilişkisinin yeniden tarifi; siyasal sistemin liberalleştirilmesi daha doğrusu hukuki mevzuatın gözden geçirilmesi talebi, nihai olarak iktidar bloğunun çatırdayan birliğini dikme ve buna tehdit oluşturan unsurların (siyasal İslamcılar, Kürtler, Aleviler) içerilmesi stratejisine dayanan bir hegemonya projesiydi. Bu projede AB düğüm noktasını oluşturuyordu. İleride ele alınacağı gibi YDH’den TÜSİAD ve TESEV raporlarına bu sürekliliği izlemek mümkündür.

YDH’nin Tüzük ve “Yeni Türkiye İçin Yeni Demokrasi” adlı Programına baktığımızda açık bir şekilde görülmektedir. Buna göre, YDH demokrattır. Rejim olarak demokrasiyi, hayat tarzı olarak demokrattığı savunur. Demokrattığı; farklı

birey, kimlik ve kesimlerin farklılıklarını koruyarak bir arada yaşamalarına imkan veren yegane çoğul zihniyet olarak görür. Demokrasiyi ise, özgürlük, eşitlik, adalet sorumluluk ve katılım ilkelerine dayalı yasal teminatlar aracılığı ile bireylerin ve toplulukların bir arada yaşama koşullarının sağlanması olarak tanımlar. YDH, özgürlükçü demokrasiyi, hukukun üstünlüğünü ve rekabetçi piyasa ekonomisini tesis ederek toplumsal kalkınmayı sağlayacak kamu düzeninin ve yönetiminin gerçekleşmesini amaçlar. YDH özgürlükçüdür, cumhuriyetçidir, dayanışmacıdır, çevrecidir, çağdaştır. YDH eşitlikçidir.³⁰ Eşitlikçiliği, her türlü ayrımcılığı reddeden; fırsat ve inisiyatif eşitliğine dayanan bir anlayış olarak tanımlar. YDH hukukun üstünlüğüne inanır. Bu ilkenin ancak şeffaf, sivil ve demokratik bir hakem devlet tarafından sağlanacağına inanır. YDH uzlaşmacıdır, hoşgörüyü ilke edinmiştir. YDH çeşitliliğe, diyalog, uzlaşma, işbirliğine dayanan bir siyasal kültürün oluşmasına katkıda bulunmakta, girişim özgürlüğünü savunmaktadır. Devletin rolünü, piyasa kuralları içinde çeşitli makro politikalarla ekonomiye yön vermek olarak tarif etmektedir (YDH, 1994b, 1-3).

Kendisini toplumun geniş demokrasi ortamında barış ve beraberlik içinde, eşit ve adil şartlarda yarışabileceğine, piyasa ekonomisi ile büyük gelişmeler göstereceğine ve çağı yakalayacağına inananların hareketi (YDH, 1994b, 50) olarak tanımlayan YDH toplumun üç temel özgürlüğe dayanarak gelişebileceğine inanmaktadır. Birincisi, ifade özgürlüğü, ikincisi, din ve vicdan özgürlüğü, üçüncü ise devletin ekonomiye müdahalesinin en düşük düzeyde tutulmasını gerektiren girişim özgürlüğüdür (YDH, 1994b, 51). Bu paket sırasıyla Kürt meselesi, siyasal İslamcı muhalefet ve devletin idari ve mali yeniden yapılandırılması (özelleştirme, piyasalaşma, neoliberalizmin buyruklarına uyum) gündemlerine dönüktür.

YDH programında sosyal politika anlamındaki haklardan hiçbir şekilde bahsetmemektedir (Baker ve Şen, 1994, 27). YDH'den TESEV'e büyük burjuvazinin demokrasi tasarımına dayanan çözüm perspektifi, halihazırdaki laiklik-yurttaşlık tanımlarının, daha kapsayıcı bir ifadeyle hukuki mevzuatın revize edilmesiyle sınırlı bir siyasal demokrasidir. YDH'nin, ileride ele alacağımız gibi TESEV'in, sermayenin temsil ettiği demokrasi tanımı, pür siyasal düzeye hapsedilmiş, iktidar ve mülkiyet ilişkilerine temas etmeyen, demokrasiyi kendinden menkul kimlik-fark-

³⁰ YDH'nin eşitlikçiliği fırsat eşitliğiyle sınırlıdır. Kaynakların adil bölüşümü gibi görece sosyal demokrat bir talep değildir.

tanınma üçlüsüne indirgeyen post-politik bir ufku temsil etmektedir. Bu hat, AB çapası etrafında liberal hegemonyanın yürütücülüğüne soyunan veya bu hegemonyaya bilgi tedarik eden bir hattır.

Türkiye'yi Batılı kapitalist dünyayla (demokrasilerle) bütünleştirmek temel amacından hareket eden YDH'nin gündeminde, programında geniş emekçi sınıfın sosyal ve iktisadi hakları yer almamaktadır. Sosyal olanı paranteze alan, iktidar ilişkilerini sorunsallaştırmayan bir siyasal demokrasi tanımına bağlılık AB çapası etrafında inşa edilmeye çalışılan liberal hegemonya projesini yürüten YDH'den TESEV raporlarına bütün liberal-demokrat hattın temel bir özelliğidir.

1982 Anayasası ve yürürlükteki yasaların sosyo-politik ve iktisadi gelişmenin hızına yetişemediği ve hatta krizi aşmanın önündeki en büyük engele dönüştüğünü dile getiren YDH, devleti kutsal ilan etmeyen, kişi hak ve özgürlüklerini öncelikli kılan, devleti değil, vatandaşı koruyan bir anayasaya ihtiyaç olduğuna inanmaktadır. Daha sonra öncelikli olarak Siyasi Partiler, Seçim ve Ceza Kanunları olmak üzere, bütün kanunlardaki kısıtlayıcı maddelerin kaldırılarak ifade ve örgütlenme özgürlüklerinin sınırlarının genişletilmesini savunmaktadır (YDH, 1994b, 52-53).

İleride ele alınacağı gibi hukuku liberal-demokratik kerteye çekme, somut iktidar ilişkilerini tartışmadan demokrasi ve demokratikleşme meselesini hukuki mevzuata, yurttaşlık tanımına havale etme stratejisi TÜSİAD ve TESEV raporlarının da başat unsurudur. Bu stratejinin temel unsurlarından biri de 1990'lardan günümüze "herkesin özlemi" olan "yeni anayasa" etrafında oluşturulan siyasal bir mittir. Yeni anayasa yapmak işi, iktidar bloğunun bu yeni efsunu ve memleketin en asli 'siyasi' meselesi, hakiki sorunu haline gelmektedir. Herkesin iki dudağı arasında bütün sorunları çözecek bir sihirli sözcük olarak demokrasinin kapısını açacak adeta yeni bir anahtara dönüşmektedir. Bu yeni anayasayla 'cami-kışla arasında sıkışmış devlet'ten, bürokratik vesayetten toplumun iktidarına, demokrasiye geçmek beklenmektedir. II. Cumhuriyetçi çevreler ve liberal işadamı çevrelerinden mürekkep bir demokrasi bloğu hegemonyayı yeni anayasa aracılığıyla iktisadi-korporatif evreden etik-politik evreye dönüştürmek istemektedir.

TESEV'in erken döneminde yoğun olarak ele aldığı konulardan biri olan devletin idari ve mali yeniden yapılandırılması konusundaki önerileri ile (devlet reformu veya kamu yönetimi reformu) YDH parti programında da belirgindir. Buna göre, merkezi

yönetim, merkeziyetçilikten kurtarılarak yerinden yönetim esasına göre yeniden örgütlenecek, merkezdeki görev ve yetkilerin büyük bir kısmı merkezi yönetimin yerel birimleri ile yerel yönetimlere bırakılacaktır. Devlet ekonomik hayattan çekilerek asli görevlerine dönecektir. Kamu yönetimi şeffaflaştırılacak, yurttaşlara kendilerini ilgilendiren her konuda bilgilenme, denetim ve dava hakkı tanınacaktır. YDH kamu maliyesini denk bütçe hedefine göre düzenleyecektir. Merkez bankası özelleştirilecektir (YDH, 1994b, 54-56).

1990'lı yıllardan günümüze farklı pozisyonlardan birçok kesimin dile getirdiği asker sivil ilişkilerinin yeniden düzenlenmesi talebini YDH de dile getirip ve askeri bürokrasinin sivil otoriteye tabi olması ilkesini savunmaktadır. Milli Güvenlik Kurulu'nun anayasal bir kurum olmaktan çıkarılmasını, yetki ve sorumluluklarının yukarıda belirtilen ilke çerçevesinde yeniden tanımlanmasını, devletin yeniden yapılanmasının ön şartı kabul etmektedir (YDH, 1994b, 54).

1990'lı yıllarda Türkiye'nin dış politika gündeminin önemli konularından olan Avrupa Birliği ve Gümrük Birliği süreçleri konusunda YDH tam destek vermektedir. Ülkenin dış politikasının barışçı, aktif olması, Batı bloğunun temel ilkelerinden sapmaması, coğrafi ve tarihsel konumu nedeniyle Doğu-Batı köprüsü işlevi görmesi gerektiğinin altını çizmektedir (YDH, 1994b, 60-61; 1994a, 86-88).

Sermayenin organik krizi yeni bir hegemonya projesi ile aşma çabası olan YDH mevcut siyasi parti ve geleneklerin içinden çıkmayıp, 'bir fikre para yatırılması' yoluyla kurulmuştur. Üçüncü yol benzeri bir 'radikal merkez' kurmaya çalışan sermaye ve medya merkezli 'elit' bir hareket olan YDH'nin yaklaşımı devletçilik-popülizm eleştirisi üzerinde yükselmektedir (Özkazanç, 2005, 646-647).

Örneğin, YDH'nin ideologlarından Asaf Savaş Akat, YDH'nin öncelikli olarak yanıt üretmeye Türkiye'nin öncelikli çalıştığı sorunlarını siyasi yapı (yeni anayasa, temel hak ve özgürlüklerin tanınması); Kürt sorunu, laiklik (iç barış) ve ekonomi (rant yaratan ve dağıtan otoriter ve popülist çağdışı devlet) olarak sıralamaktadır. Bu üçlüye ek olarak idari yapının ve siyasi sistemin reformunu, yeniden yapılandırılmasını gerekliliğini de eklemektedir. Buna göre sorunun kökeninde sivil toplumu kontrol altında tutan, gelişimini engelleyen devlet yapısı yer almaktadır. Aşırı merkeziyetçi idari yapı tıkanmıştır. Çözüm ise özelleştirmede, demokrasinin derinleştirilmesinde, kamu harcamalarının azaltılmasında, dünya ile iktisadi

bütünleşme adem-i merkezîyetçi reformlardadır (Akat, 1994a, 52-55; 1994b, 79-81). İleride ele alınacağı gibi bunlar, TESEV'in önerileriyle birebir örtüşmektedir.

YDH'nin açıklamalarında, erken dönem TESEV raporlarında, TÜSİAD raporlarında, 'sorunu' devlete yükleyen bir dil devrededir, devlet bütün kötülüklerin kaynağı, kökündeki esas fail olarak görülmektedir. Boyner'e göre, sorun devlette, bütün kurumlarıyla çürümüş, iflas etmiş bir kamu ekonomisindedir. Türkiye'de devlet en büyük işveren, en büyük bankacı ve en büyük bataktır. Bu türden bir ekonomide doğru tespit ekonominin hastalığı değil, kamu ekonomisinin hastalığıdır (Boyner, 1994a, 11-12).

Bütün kötülüklerin (işsizlik, enflasyon, demokrasinin yokluğu, tıkanan siyasal-hukuki sistem) kaynağı devletçiliğin panzehiri ise özelleştirme. Özelleştirmeyi tarihin dayattığı bir şey (Boyner, 1994b, 39) olarak gören Boyner özelleştirme konusunda son derece katı ve radikal olduklarını dile getirmektedir (Boyner, 1994a, 12). İktisadi krizin temelinde kamu politikaları ve kamu maliyesindeki sorunların olduğu dile getirilmektedir. Çözüm olarak, kamu ekonomisi ve maliyesi politikalarını esaslı bir disipline almak ve denk bütçe politikası izlemek ve özelleştirmeleri ivedilikle yapmak önerilmektedir (Boyner, 1994b, 41; Akat, 1994a, 54). YDH'ye göre enflasyon sorununun çözümü, kamu açıklarının kapatılmasında, devletin yeniden yapılanmasında ve mali reformun gerçekleştirilmesinde yatmaktadır (YDH, 1994a, 62). İleride ele alınacağı gibi bu tema, saydamlık, yönetim, devlet reformu vb. başlıklar altında TESEV'in metinleriyle, öneriyle neredeyse birebir örtüşmektedir.

Boyner'e göre, ekonominin aşağı yukarı yarısına yakın bir oranı kamunun elinde olduğu müddetçe siyaset topluma hizmet edemez. Bunun için, rüşvet, yolsuzluk, kayırmacılık, devlet soygunu için zemin oluşturan KİT'ler ve bankalar özelleştirilmelidir. Cerrahi bir müdahaleye benzetilerek bu iltihabın devlet-siyasetin bünyesinden atılması vurgulanmaktadır (Boyner, 1994b, 39-40). Kısaca, ilk kuşak neoliberal buyruğa uyumlu biçimde önerilen devletin ekonomiden çekilmesidir. Bunun yapılması halinde, siyasetin normal demokratik güzergahında işleyeceği, enflasyon ve işsizliğin azalacağı, sivil toplumun gelişeceği dolayısıyla demokrasiye varılacağı varsayılmaktadır.

İktisattan hukuk ve siyasete oradan bütün toplumsal dokuya sirayet ettiği ve bütün kötülüklerin kaynağı, bütün sorunların müsebbibi olduğu düşünülen devletin, devletçiliğin liberal eleştirisi “zihniyet” kavramı dolayısıyla yapılmaktadır. Bu tema, YDH ve II. Cumhuriyetçilik’ten, TESEV’e kadar bütün bir liberal pozisyonun demokrasi tasarımının ortak yönelimidir. Zihniyet, zihniyet devrimi kavramları etrafında popülerleştirilen bir dönüşüm talebi, çoğu kez birey-devlet veya vatandaş devlet ikiliği üzerinden yapılan devlet eleştirisine dayanmaktadır. Kendinden menkul, herhangi bir somut içerik iliştilenmeyen, gevşek bir kavram olarak zihniyet ve kültür kavramlarına açıklayıcı kapasite aşırı belirlenim yüklenmektedir. İleriki bölümlerde ele alınacağı gibi TESEV’in yaptığı araştırmalar özellikle algı ve zihniyet araştırmaları da bu çerçevede içinde ele alınmalıdır. II. Cumhuriyetçilik, YDH’den TESEV’e bütün bir liberal-demokratik hattın pozisyonun alamet-i farikası, temel belirleyici parametresi anti-Kemalist, anti-devletçi her hamleye, yönelime zorunlu, içkin olarak bir demokratik potansiyel atfetmesidir. Bu perspektif, ileride TESEV raporlarında da görülebileceği derin-köklü toplumsal-iktisadi sorunların çözümünü hukuki mevzuatı otoriter, milliyetçi-tekçi muhtevastan arındırmaya indirgemektedir. Yeni anayasa talebi, mevcut hukuki mevzuatı-yasaları AB üye ülkelerin demokrasileriyle uyumlu hale getirerek revize etmek ve yurttaşlığı yeniden tarif ederek farklılığı, kimlikleri tanımak çerçevesine dayalı bir stratejidir söz konusu olan.

Devlet ve devletçilik eleştirinin iktisadi ve siyasi olmak üzere iki ana damarı vardır. Bu eleştirinin bilgisini ise II. Cumhuriyetçi denilen kesim tedarik eder. II. Cumhuriyetçi retorik Türkiye’deki çatışmayı-çelişkiyi, devlet (statüko) ve değişim (sivil toplum) ikiliğine sıkıştırıp, tarihi bu karşıtlık üzerinden izah eden bir çerçevedir. Önceki bölümde tartışıldığı gibi hiper bir antagonizmayı, mistik bir ikiliği tevarüs ederek devlet-sivil toplum, merkez-çevre çatışmasının Türkiye tarihinin esas dinamiği olduğunu dile getirmektedirler. Örneğin Zülfü Dicleli, Osmanlı hatta Bizans’tan günümüze kırılmaz bir süreklilik olarak tarihin aynı kaldığını iddiasına dayanarak Türkiye tarihinin devlet (merkez) ve bunun dışında kalmış bir toplumun (çevre) ilişki ve çelişkilerin bir tarihi olduğunu dile getirmektedir (Dicleli, 1994, 88). Benzer bir şekilde Etyen Mahçupyan da, oryantalist bir epistemolojiyle Türkiye’nin kendine has bir yol izlediğini, kendine özgü siyasi yapısı olduğunu, toplumsal ve de siyasi olarak Batı’nın geçtiği yollardan

geçmediğini ve Aydınlanmayı, bireyciliği, liberal felsefeyi, sınıf çatışmalarını yaşamadığını dile getirmektedir (Mahçupyan, 1994, 96).

Bu damarın siyasi boyutu, birey-devlet ikiliği ekseninde toplumsal yaşamın her düzeyini düzenleyen, kuşatıcılığı ve bireyi baskılamaya, kontrol altında tutmaya dönük otoriter ruhu ve pratiğiyle 1982 anayasası eleştirisini ve sivil toplumu boğan, hak ve özgürlükleri baskılayan, birlik ve bütünlük adına çoğulluğu farklı düşünceyi susturan ceberut devlet eleştirisini içermektedir. Bunun üstesinden gelmenin adresi ise zihniyet devrimi olarak gösterilmektedir. Zihniyet devriminin ise temelde anayasa ve hukuki mevzuatın elden geçirilmesiyle yapılması beklenmektedir. İktisadi boyutu ise mali disiplin, piyasalaştırma, özelleştirme vs. gibi standart Dünya Bankası, IMF iktisadi ve mali politika önerilerini içermektedir. Her iki boyutun izini YDH programlarında olduğu gibi TESEV raporlarında da sürebiliriz.

Özel mülkiyet, özelleştirme, artı-değer sömürüsü, eşitsizlik ve iktidar ilişkilerini içeren bir zorunluluk alanı olan piyasa, verimliliğin temel şartı, demokrasiye giden yolun anahtarı olarak görülmektedir. Temel hak ve özgürlükler ve demokrasi bu piyasa ilkesinin belirlediği aynı bütünün farklı veçheleri olarak bir paket halinde sunulmaktadır. Böylece piyasa ekonomisine bağlılık ile demokrasi arasında denklik kurulup siyasal liberalizmle neoliberalizmi birleştiren bir demokrasinin temelleri atıldı.

YDH 1990'ların parçalanmış siyaset koşullarında neoliberalizmi siyasal liberalizme dikmek yönünde bir çabaydı. Siyasal alandaki Kemalist pratiklerin, devletin etno-politik (özellikle Kürtlere yönelik) siyasetinin eleştirisi, din işlerinin cemaatlere bırakılması aracılığıyla laikliğin yeniden düzenlenmesi talebi gibi siyasal sistemi liberalleştirecek taleplerin yanında özelleştirme ve sosyal devletin tasfiyesine yönelik adımlara desteği içeren neoliberalizmin buyruklarına sadakate dayanan iktisadi yönelimi içermekteydi. Bu türden bir siyasal alanın liberalleşmesine dayalı, toplumdaki eşitsiz ilişkilere, sömürü ve iktidar ilişkilerine gözlerini kapatmış sınırlı siyasal demokrasi, ileride ele alınacağı gibi TESEV raporlarının da ana niteliğidir.

YDH, Türkiye'nin önündeki sorunların ancak ve ancak demokrasinin derinleşmesi ile çözüleceğine, çözümün başlangıç noktasının demokratikleşme ve demokrasinin derinleştirilmesi olduğunu savunmaktadır (Akat, 1994a, 52). YDH'ye göre çözüm veya düzenin değişmesini koşulları, demokrasinin derinleştirilmesi ve

yaygınlaştırılmasında yatmaktadır. Böylece mevcut siyasal rejim, daha ileri götürülüp daha özgürlükçü ortam yaratılacak ve halkın katılımı sağlanacaktır. Dolayısıyla esas mesele siyasal düzeye, rejimin sınırlarına hapsedilince çözüm demokrasinin genişletilmesi ve yayılmasında, Türkiye'nin kısıtlı demokrasinin tam demokrasiye dönüştürülmesinde görülmektedir (Boyner, 1994b, 34-38).

YDH, devletin küçültülmesini, kamu yönetimi reformunu savunmuştur, minimal devlet önerisine ek olarak siyasal sistemi liberalleştirecek öneriler gündeme getirmiştir. Devletin kutsallığına dayana otoriter milliyetçi muhtevasıyla anayasa ve yasaların kaldırılmasını dile getirmiştir. Toplumsal ve politik çatışmayı, hukuk aracılığıyla çözülecek teknik bir mesele haline getirmeye dayanan bu strateji toplumsal iktidar ilişkilerin kalbine dokunmadan yeniden düzenlemeyi, bu tür çözümlerle tahakkümü gizlemektedir. Kapitalist sistemin bünyesinden veya doğrudan bu ilişkilerden kaynaklanan türeyen sorunlara oldukça sınırlı bir siyasal demokrasi merhemi sürülmektedir. Hukuki mevzuatın otoriter-milliyetçi aşırılıklarından arındırılmasına, farkın-ötekinin tanınmasına indirgeyen siyasetin evcilleştirilmesi programı, siyasetin anti-demokratik biçimde yukarıdan tanzim edilmesi anlamına gelmektedir. Bu haliyle YDH'den TÜSİAD ve TESEV raporlarına olan liberal-demokrat hat, eleştirdikleri Kemalizm'in yukarıdan siyaset tarzını devam ettirmektedirler.

Etno-dinsel ve kültürel farklılıkların bir arada yaşama stratejisi izleyen YDH, bu farklılıklardan kaynaklanan tazyiki soğurma stratejisini izledi. Kürt sorununun siyasal demokrasinin kurumlarının genişletilmesi aracılığıyla çözüm önerisine benzer biçimde devletin laisist pratiğini eleştirdi ve din devlet ilişkilerinin gözden geçirilmesini önerdi. Buna göre, ahlak, kültür, değerler, din toplumun işi olduğunu, devlet bu alanlardan çekilmesi gerektiğini dile getirdi (Boyner, 1994a, 11). Devlet ve dinin kalın duvarlarla birbirinden ayrılması gerektiğini, dinin siyasete siyasetin de dine karışmamasını vurguladı. Din işlerinin cemaatlere bırakılması dile getirildi. Sünni Müslümanlar dahil her bir cemaatin (Alevi, Ermeni, Musevi) kendi işlerini kendisinin görmesi gerektiği fikrini savundu. Bu konuda son olarak devletin İmam Hatip Okulu açmaması, zorunlu din dersleri vermemesi ve din işlerine mali desteğini çekmesi gerekliliğinin altını çizdi (Boyner, 1994a, 13).

YDH'nin üzerinde durduğu bir diğer önemli mesele, bujuva hegemonyasının zayıf halkalarından biri olan Kürt sorunu üzerine Boyner, Kürt kimliğini tanımının

marifet, demokratlık olmadığını bir borç olduğunu ifade ediyordu. Bu sorunun çözülmemesi durumunda ekonomi ve eğitim sorunlarının çözülemeyeceğini vurguluyordu. Türkiye’de Türk etnik kimliğinin hangi hakları varsa Kürt etnik kimliğinin de aynı haklara sahip olması gerektiğini savunuyordu (Boyner, 1994a, 13-15; 1994b, 37).

YDH, Kürt sorununun Kürtlerin varlığını tanınarak, taraflar arasında diyalog kanalının açılarak, siyasal yollarla demokratik çözümünü destekliyordu. İnsan hakları ihlallerine son vermek, Kürtlere daha fazla medeni, kültürel özgürlük vermek öneriliyordu. Silahlı yollarla Kürt meselesini çözmeyi, kaynak israfı olarak görüyordu. YDH bu çabasında yalnız değildi. 1990’lı yıllarda adeta enflasyonist biçimde “Kürt Raporları” kaleme alındı.

1990’lı (1989-2002) yıllarda gerek siyasal partiler (SHP, CHP, ANAP, RP) gerek sermaye örgütleri (TOBB, TÜSİAD, İKV, İstanbul Ticaret Odası, İstanbul Sanayi Odası, Sakıp Sabancı Raporu) gerek sendikalar (Hak-İş, Türk-İş, Türk-İş’e bağlı Türk Metal Sendikası) gerek meslek örgütleri (TMMOB, Türk Tabipler Birliği, Türkiye Barolar Birliği) gerek insan hakları dernekleri (İHD, Mazlum-Der) Kürt sorunun çözümü için raporlar hazırladılar. Bu raporlarda dile getirilen öneri ve tespitleri ortaklaştırabiliriz. Buna göre, sorunun genel hatlarıyla asayiş meselesi olarak ele alınıp tek başına askeri yollarla çözülemeyeceği dile getirilmektedir. Öne çıkan tespit ve öneriler şunlardır.

Kürt kimliği, dili ve kültürünün tanınması önündeki engel olan tüm hukuki mevzuat değiştirilmeli; farklı kültür ve diller için araştırma birimleri ve üniversitelerde enstitüler kurulmalı; hukuki mevzuat, insan hakları ve demokrasi temel alınarak yeniden yapılandırılmalı; demokratikleşme programı hayata geçirilmeli; koruculuk ve OHAL kaldırılmalı; düşünce ve ifade özgürlüğünün önündeki engeller kaldırılmalı, baskıcı uygulamalara son verilmeli, bölgenin kalkınması ve bölgelerarası eşitsizliklerin giderilmesi için kalkınma planı hazırlanmalıdır.

1990’lı yıllarda siyasal toplumun krizini, hegemonya bunalımını, çıkış yolu arayan burjuvazinin ahvalini en iyi anlatan sözcüklerinden birisi de sağda, solda, merkezde yeni oluşum tamlamasıydı.

Liberal-demokrat politik hattı, merkezi inşa etmeye çalışan YDH’ye bu çabasını hayata geçirmek için ANAP’ın yeni sağ stratejisinin çözülmeye başladığı bir

konjonktürde doğan II. Cumhuriyetçi pozisyonun tedarik ettiği bilgiyi kullandı. Hikmet Özdemir, Mehmet Altan, Asaf Savaş Akat, Cengiz Çandar vs. gibi kişilerin temayüz ettiği II. Cumhuriyetçiler AB çapası etrafında örülmeye çalışılan hegemonya projesine ‘düşünce’, tedarik ettiler. Bu liberal kanaat teknisyeni kuşağı içinden kimi isimler YDH’nin ve daha sonra TESEV içinde de bir şekilde yer aldılar.

Türkiye tarihini ‘sivil toplumcu’ bir çerçeveden okuyan bu yaklaşım Türkiye siyaseti ve devlet yapısına liberal-demokrat eleştiriler geliştirmekteydi. Kemalizm jakoben bir toplum mühendisliği projesi olarak tarif edilip eleştiriliyor, cumhuriyetin demokrasiye dönüşmesi gerekliliği vurgulanıyordu. Yapılan analizlerde mevcut devlet yapısı, siyasi ve iktisadi olarak Türkiye toplumunun gelişimini önleyen bir yapı olarak eleştiriliyordu. Hantal ve tahakkümcü bu devletin toplumsal meşruiyet krizi içine girdiği dile getiriliyordu (Özkazanç, 2005, 645).

Devlet/sivil toplum ilişkilerini neoliberal doğrultuda yeniden yapılandırmayı hedefleyen II. Cumhuriyetçilik, askeri-sivil bürokrasinin iktidarına dayalı yapının, ulus-devletin ve devletçi ve merkezîyetçi ekonominin eleştirisinden hareket ederek serbest piyasa, uluslararası rekabete açık ekonomi, küçültülmüş devlet, bireyselleşme ve çoğulculuğa dayalı bir liberal devlet ve toplum modeli önermektedir. II. Cumhuriyet projesi demokrasiyi serbest piyasanın gelişmesini sağlayacak bir araca indirgeyerek demokrasinin anlamını sabitleştirmeye çalışmaktadır. Demokrasiyi piyasa ekonomisinin serbestçe işlemesi ve kendi çıkarları peşinden koşan, rekabetçi ve sahiplenici ‘kutsal birey’in kendini gerçekleştirme ile eş tutmaktadır. Üretkenlik, piyasa ve demokrasiyi birbirine iliştiyerek aralarında bir eşdeğerlik ilişkisi kurmaktadır (Erdoğan ve Üstüner, 2005, 659-660). Türkiye’nin siyasi ve kültürel hayatına hakim olan burjuvazinin bir kanadının değişim talebi olan II. Cumhuriyetçilik sosyo-ekonomik gelişmenin yeni ihtiyaçlarına yanıt verebilmek için geliştirilmiş bir formüldür. Politik bir proje olarak bu formül, toplumsal formasyonun çelişkilerinin üstesinden gelme ve sermaye birikiminin yeni ihtiyaçlarının gerektirdiği yeni siyasi yönelişleri ve yapıları oluşturmaya yöneliktir (Savran, 1993, 259).

YDH gibi bu kesim de hegemonyanın tutmamaya başladığını gördü, bu yeniden üretimin zora girdiği koşullardan kendiliğinden çıkılamayacağı için bir dizi politika önerileri getirdi. Sistemin tıkanmasının müsebbibi, suçlusu YDH’nin de sorumluluğu yüklediği gibi devletti. YDH’nin ileride ele alınacağı gibi TÜSİAD ve TESEV

raporlarının da paylaştığı bu öneri setinin iki temel direği var. İlki hukuki mevzuatın gözden geçirilmesi, milliyetçi-tekçi öğelerden arındırılması, siyasal demokrasinin inşası. İkincisi özelleştirme, piyasalaştırma, vergi reformu, devletin rolünün teknik bir faaliyete indirgenmesi, devletin ekonomiden geri çekilmesi. Dolayısıyla devlet(çilik) her iki siyasal söylemde bireyin girişimci ruhunu körelterek demokrasi ve sivil toplumun gelişmesini engelleyen, yolsuzluk, yozlaşma yaratan temel bir neden olarak görülmektedir. Politik perspektif kabaca (otoriter, merkeziyetçi, bürokratik) cumhuriyeti demokratikleştirme denilebilecek bir ufka ve cumhuriyetin anti-demokratik niteliğini hukuk aracılığıyla aşma niyetine dayanmaktadır. Siyasal ve iktisadi düzen üzerindeki asker-bürokratik hakimiyetin ortadan kaldırıldığı, devletin mali ve siyasi rejiminin şeffaflaşmasının sağlandığı bir yeniden yapılanma önerilmektedir. Mehmet Altan'ın tabiriyle politik devletten liberal devlete geçmek (Altan, 1993, 42). Bu hegemonik projenin temel motivasyonu, siyasal ve iktisadi liberalizmi dünya kapitalizminin sermaye birikiminin yeni eğilimleri doğrultusunda birleştirmek, diğer bir deyişle siyasal liberalizmi (demokrasiyi) neoliberalizme dikmektir.

İdare-i maslahatçılıkla aşılamayacak burjuva iktisadi ve siyasal sisteminin krizi hâkim sınıfın uzun dönemli çıkarları açısından bir değişimin zaruretini dayatmaktaydı. İktisadi kriz ve siyasal istikrarsızlık koşullarında Kürt sorununun derinleştiği ve Refah Partisi'nin güçlendiği 1990'lı yıllarda TÜSİAD'ın temsil ettiği sermayenin bu liberal bloğu krizin önüne geçmek için bir yandan parti (YDH) diğer yandan Yeni Yüzyıl, Radikal, Yeni Binyıl gibi gazeteler aracılığıyla demokratikleşme, sivilleşme ve insan hakları eksenli siyasal liberal hamlelerle gerek hegemonyanın entelektüel ve moral iktisadi büyüme ve refah vaadiyle-söylemiyle de ekonomik-korporatif momentlerini inşa etmeye çabaladı.

YDH, II. Cumhuriyetçilik, ileride ele alınacağı gibi TÜSİAD ve TESEV raporları önceki bölümde tartıştığımız yaklaşımlarla ortak temalara sahiptir. Buna göre, Türkiye tarihinin esas antagonizmasını devlet-(sivil) toplum ikiliği içinde çözüdüren bir tarih anlatısı; devlet(çilik) eleştirisi aracılığıyla varılan piyasa ve özelleştirme fetişizmi; sivil toplumun özneleştirilmesi, sivil topluma demokrasinin öznesi payesi verilmesi; piyasa-demokrasi denkliğinin kurulması; devlet-birey ilişkilerini yeniden yapılandıran, yurttaş hak ve özgürlüklerinin sınırlarını genişletip teminat altına alan yeni bir anayasayla gelmesi beklenen dönüşüm; otoriter, tekçi,

milliyetçi muhteva ve pratiğin hukuki mevzuattan çıkarılmasına indirgenen demokrasi; (siyasal) kültür ve zihniyet kavramlarını merkezileştirerek aşırı belirlenim ve açıklayıcı kapasite atfetmek; toplumsal, kültürel yaşamı kuşatan sivil toplumu-bireyi boğan merkeziyetçi-bürokratik devletin bütün toplumsal, iktisadi, kültürel sorunların nedeni, kaynağı olarak görülmesi; iktidar ve tahakküm ilişkilerinden bağımsız olarak ele alınıp demokrasinin işlediği gerçek mekan olarak sunulup teşvik edilen yerel yönetimler; devletin ekonomiden çekilmesi yönündeki neoliberal buyruğa tam bağlılık; değişimi tekil olarak devlet-karşıtı pozisyona indirgemek.

Siyaseti farklılıkları, ötekini tanımaya indirgeyen bu perspektif (post-politiklik) toplumsal antagonizmaları sivil toplum içinde müzakere ve konuşma-iletişim dolayısıyla çözülecek teknik bir mesele haline getirmektedir. Sivil toplumu, toplumsal üretim ilişkilerinden bağımsız biçimde ele alarak demokrasiyi piyasa ekonomisi ve kapitalist toplumsal üretim ilişkileriyle eşdeğer kılmaktadır. Bu çerçevenin önceki bölümde tartışıldığı gibi Habermasçı kuramsal öncüllerle uyumludur.

Sivil topluma hoşgörü, empati, ve müzakere gibi kavramlar aracılığıyla atfedilen normatifiğe paralel olarak çatışma içermeyen konsensüs demokrasi (Ranciere, 2005) görüşü ile siyaseti iktidarın olmadığı fark-kimlik-tanınma bitimsiz oyununa indirgemektedir. Piyasayı demokrasinin temel koşulu, devleti politik-ideolojik olarak tarafsız, teknik bir rol oynayan bir hakem olarak görmektedir. Minimal devlet, piyasa ikilisi, diğer bir ifadeyle devletçilik eleştirisi ve buna eşlik eden özelleştirme fetişizmi bütün sorunları çözecek reçetenin temel taşları olarak sunulmaktadır. Devlet (sivil) toplum ikiliğini veri alan ve bu ikiliğe dayalı hâkim paradigmayı yeniden üreten bu çerçeve metodolojik olarak arızalı olmasının yanında sivil toplumu homojenleştirdiği, içkin olarak demokratik(leştirici) bir öz'ün taşıyıcısı olarak gördüğü ve dolayısıyla sivil toplumdaki iktidar ve tahakküm ilişkilerini görünmez kıldığı için siyasal olarak da sorunludur.

6.2.2. TÜSİAD ve Demokratikleşme Raporları

Akamete uğrayan YDH girişiminden sonra sermaye, demokratikleşme talebi doğrultusunda siyasal sistemin yeniden yapılandırılması beklentisini dillendiren TÜSİAD bu çabasını raporları aracılığıyla sürdürdü. Bunlardan en önemlisi Bület

Tanör raporlarıdır. Tanör raporlarını ele almadan önce genel hatlarıyla sermayenin demokratikleşme talebinin gerisinde yatan dinamikleri değerlendirmek faydalı olacaktır.

1990'lı yıllarda sermaye ve örgütleri demokrasi, demokratikleşme talebiyle bir yandan ülke içinde toplumsal formasyonun yeniden üretim krizinin üstesinden gelme, dağılan toplumsal dokuyu birleştirme, devlet bürokrasisini burjuva disiplini altına almayı diğer yandan dışsal olarak Soğuk Savaş'ın bitmesinin çizdiği parametreler doğrultusunda yeniden kurulan dünya düzeninde AB çapası etrafında küresel kapitalizmle bütünleşmeyi hedeflemektedir. Bu demokrasi retoriği aslında büyük sermayenin devlet bürokrasisi ve siyasal seçkinler üzerinde denetimi tesis etme amacının bir aracı olarak kullanıldı. Diğer bir ifadeyle sermayenin demokratikleşme talebinin içsel hedefi milliyetçi-devletçi direnci soğurma, yeniden üretim krizinin üstesinden gelme, organik buhranı aşma iken, bu çabanın dışsal hedefi uluslararası kapitalizm ve AB pazarıyla bütünleşme gibi beklentiler doğrultusunda Soğuk Savaş sonrası yeniden kurulan dünyada yer tutma kaygısıdır. Sermayenin demokratikleşme talebi bu iki etken düşünülerek ele alınmalıdır.

1990'lı yıllarda demokrasi, demokratikleşme, sivil toplum kavramları ekseninde neoliberal bir konsensüs oluşması Türkiye'de de karşılığını buldu. Sermayenin desteklediği demokratikleşme gündemi, Soğuk Savaş'ın bitmesi ve bunu izleyen bir gelişme olan otoriter rejimlere ABD'nin desteğinin son ermesiyle ilişkilendirilebilir. Otoriter rejimlerin sermayenin arzuladığı iktisadi büyüme ve sermaye birikimi için gerekli güvenli ve öngörülebilir bir ortamı yaratmadaki başarısızlığının sermaye örgütlerin demokratikleşme-demokrasi yanlısı koalisyonun parçasına dönüşmesinde belirleyici bir rol oynadığı söylenebilir (Öniş ve Türem, 2010, 96-97).

Büyük sermayenin örgütlerinin (bu çalışmada el alınan YDH, TÜSİAD, TESEV) demokrasi yanlısı tavrı ve tarif ettiği demokrasi neoliberal siyasal rasyonalitenin ideolojisiyle uyumludur. Demokrasi, iyi yönetim ilkeleri doğrultusunda hesap verebilir, etkin bir devletin sahip olabileceği bir nitelik olarak sunulmakta ve bu çerçevede iktisat ve siyaset ayrılığı üzerine inşa edilmektedir. Diğer bir deyişle, kapitalizmle bütünleşmenin yolunun demokrasiden geçtiği düşünülmektedir.

Neoliberal küreselleşme bağlamı içinde demokrasi giderek, pazarın yönlendirdiği çeşitli reformların normu ve zorunlu bir gereği olarak kabul edilmektedir. Küresel

normlara uyum sağlamakta başarısızlık, tecrit, güvensizlik ve Avrupa Birliği gibi ulusüstü örgütlere üyelik ve küresel sermaye tarafından geniş ölçekli yatırım gibi ekonomik avantajlardan faydalanmada yetersizlik anlamına gelecektir. Dolayısıyla, Avrupa ile daha yakın ilişkiler kurma ve AB üyesi olma isteği araçsal bir rol oynadı ve sermaye çevrelerinin 1990'lı yıllar boyunca demokratik normları pekiştirme ve yoğunlaştırma çabalarında güçlü bir dışsal dayanak teşkil etti (Öniş, 2009, 201-202).

Sermayenin demokrasi, demokratikleşme arzusu, araçsaldır ve güçlü bir dış çapanın (AB) dolayımından geçmektedir. Türkiye burjuvazisi Soğuk Savaş sonrası dönemde yeni kurulan dünya düzeni içinde yer edinmek, AB'ye katılmak, devlet bürokrasini ve siyasal seçkinleri burjuvazi disiplini altına almak hedefleriyle demokratikleşme talebinin sözcülüğünü üstlendi. Bu demokrasi retoriği, hem dünya ile bütünleşmek hem de içeride sınıf iktidarını konsolide etmek hedefine dönüktür.

Türkiye'de büyük sermayenin ihracatın yarısından fazlasının AB üyesi ülkelere yapması ve Türkiye'deki yabancı sermaye yatırımlarının çoğunun AB kaynaklı olması gibi nedenlerle iktisadi olarak ve bürokrasinin egemenliğini azaltma hedefi, arzulanan reformları hayata geçirme gibi nedenlerle siyasal olarak Türkiye'nin AB'ye katılım hedefi ekseninde demokratikleşme taleplerini destekledi (Yılmaz, 1999, 185-186). Dolayısıyla, sermayenin ve özellikle TÜSİAD şemsiyesi altında toplanan büyük iş dünyasının demokratikleşmeye yapabileceği katkının dışsal bir çapanın, yani AB üyeliği umuduna, gücüne bağlı olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır (Öniş ve Türem, 2010, 109-110). TÜSİAD, ileride ele alınacağı gibi TESEV, AB'den Türkiye ekonomisinin ve demokrasinin kurumsal gücüne, istikrarlı iktisadi ve siyasal düzene katkı yapmasını, bunun da iç ve yabancı yatırım ve yüksek iktisadi büyüme oranlarını arttırmasını beklemektedir. Diğer bir deyişle, bu görüşte demokrasi, kendinde nihai hedef olmaktan ziyade Batı standartlarıyla uyumlu istikrar ve ilerleme gibi daha geniş amaçlara erişilmesinde ara adımları temsil etmektedir (Bayer ve Öniş, 2010, 186). Son kertede, bu türden bir demokrasi modelinden bir yandan istikrarı ve öngörülebilirliği arttıran bir düzen sağlaması öte yandan küresel ekonomik ve siyasal sistemden tecrit edilme riskini geçersiz kılarak neoliberal ideoloji dışında alternatif arayışları engellemesi beklenmektedir (Öniş, 2009, 204).

Sermayenin bu demokrasi tasarımı, demokrasiyi teminat altına alacak istikrarlı kurumların varlığına, hukukun üstünlüğüne, insan hakları ve azınlıkların korunmasına, piyasa ekonomisinin işlemesine dayanmaktadır. Bu haliyle bu tasarım

zeminini Kopenhag Kriterleri'nde bulmaktadır. 1990'lı yıllarda demokratikleşme talebinde önemli bir rol oynayan sermaye birikim sürecinin aktif öznesi TÜSİAD'ın ve konu üzerine hazırlattığı raporlarıyla TESEV'in istikrarlı, öngörülebilir makro siyasal ve ekonomik bir ortamın kurulmasının bir aracı olarak demokrasi görüşü Kopenhag Kriterleri'ne dayanan bir tasarımdır.

Kopenhag Kriterleri ise Birliğe üye olacak ülkelere yönelik bir dizi önkoşul getirmektedir. 22 Haziran 1993 tarihinde yapılan Kopenhag Zirvesi'nde, Avrupa Konseyi, Avrupa Birliği'nin genişlemesinin Orta, Doğu Avrupa ülkelerini kapsayacağını kabul etmiş ve aynı zamanda adaylık için başvuruda bulunan ülkelerin tam üyeliğe kabul edilmeden önce karşılaması gereken kriterleri de belirtmiştir. Bu kriterler siyasi, ekonomik ve topluluk mevzuatının benimsenmesi olmak üzere üç grupta toplanmıştır.

Siyasi Kriter: İstikrarlı ve kurumsallaşmış bir demokrasi, hukuk devleti ve hukukun üstünlüğü, insan haklarına saygı ve azınlıkların korunmasını garanti eden kurumların varlığını gerektirir. Ekonomik Kriter: İşleyen, etkin bir piyasa ekonomisinin varlığı için öngörülebilir ve istikrarlı bir ortamın yaratılması ve birlik içindeki piyasa güçleri ve rekabet baskısına karşı koyma kapasitesine sahip olunmasını içermektedir. Topluluk Mevzuatının Benimsenmesi: Birliğin siyasi, ekonomik ve parasal hedeflerini kabul etmek, Birliğin aldığı kararlara ve uyguladığı yasalara uyum sağlamak kabiliyetine sahip olunmasına işaret etmektedir.³¹

TÜSİAD ve ileride ele alınacağı gibi TESEV insan hakları, demokrasi ve sivil toplum kavramları etrafında oluşturulan küresel konsensüse uyarak istikrar ve iyi yönetişimin kaynağı olarak demokratikleşme talebini gündeme getirdi. Bu demokrasi görüşü, sosyal olanı, kapitalizmi paranteze alan neoliberalizmin siyasal rasyonalitesiyle uyumlu, iyi yönetim, hesap verebilirlik, küçük ve etkin devlet gibi ilkeler üzerinde yükselen biçimde bir demokrasi görüşüdür.

Yukarıda değinildiği gibi 1990 öncesi dönemlerde TÜSİAD'ın iktisadi içeriği ağır basan³², görece “siyaset-dışı” tavrını daha aktif bir biçimde değişim ve reform talebinin sözcülüğünü üstlenerek değiştirmesinde Türkiye'nin AB'ye üye olma

³¹ http://europa.eu/legislation_summaries/glossary/accession_criteria_copenhagen_en.htm

³² 1971-90 arası dönemde TÜSİAD 93 rapor yayınlamıştır. Bunların tümü ekonomik konular üzerinedir. 1990 sonrası dönemde ise TÜSİAD'ın raporlarında demokratikleşmeye yönelik bir gündem değişikliği gerçekleşmiştir. 1990 sonrası dönemin 111 raporu arasında 22 rapor örgütün demokratikleşme gündemi ile yakından ilgilidir (Öniş, 2009, 207).

beklentisi belirleyici bir rol oynadı. Bu çerçeve içinde, siyasal, iktisadi sistemin reformu doğrultusunda çözüm önerilerini içeren hazırlattığı raporlar tıpkı 1990 öncesi dönemlerdeki olduğu gibi neoliberal ideolojinin izlerini taşımaktadır. TÜSİAD ve ileride ele alınacağı gibi TESEV raporlarında değişim, reform ve demokratikleşme gündemi AB süreciyle paralel bir seyir izlemekte ve bilhassa iktisadi konularda IMF ve Dünya Bankası'nın gündemiyle birebir örtüşmektedir.

TÜSİAD ve TESEV yayınlarının çoğunluğu 'iyi yönetim'i başarmanın bir aracı olarak demokratikleşme kategorisi altında sınıflandırılabilir. Şeffaf, küçük, etkin, hesap verebilir devletin, rekabetçi piyasa sisteminin gelişmesi için makro siyasal ve iktisadi bir ortamın yaratılmasının koşullarını ele alan pek çok çalışma sermayenin kamu kaynaklarına bireyselleşmiş ve kişiselleşmiş biçimde erişmesine dayanan ayrımcı ve klientalist etkileşim biçimlerine son vermeyi tasarlayan yeni bir ilişki örüntüsü kurma arzusunu yansıtmaktadır. İstikrar, kestirilebilirlik ve hesap verebilirlik rekabet edebilirliği elde etmenin ve sürdürmenin bir ön şartı 'daha iyi yönetim'in araçları TÜSİAD'ın demokratikleşme güdüsünün altında yatan anahtar kaygılardır (Öniş ve Türem, 2010, 99).

Sermayenin demokratikleşme yanlısı tutumu, sermaye birikiminin sıhhatli işlemesi için öngörülebilir ve güvenli bir ortamın yaratılmasını sağlayacak küçük ve hesap verebilir bir devletin yaratılması hedefine (iyi yönetim) dayanan dar bir demokrasi kavramsallaştırmasıdır (Öniş ve Türem, 2010, 113-114). İktisadi liberalleşme ve demokratikleşme arasında neden sonuç ilişkisi kuran bu perspektifte merkezi ve bürokratik devlet ve cılız sivil toplum arasındaki asimetri, piyasa ekonomisi ve demokrasinin gelişmesinin önündeki engel olarak görülmektedir.

YDH deneyiminin başarısızlığından sonra TÜSİAD siyaset sahnesine doğrudan inmek yerine raporlar hazırlatmak, yasa önerileri yapmak, yasa yapıcılara yönelik lobi faaliyetleri sürdürmek yolunu izledi. Önceki bölümde ele alındığı gibi YDH program, tüzük ve açıklamalarında dile getirilen görüşlerle TÜSİAD'ın (ve ileride değinileceği gibi TESEV'in) raporlarında dile getirdiği, ele aldığı konular arasında bir süreklilik vardır. Kürt sorunu, siyasal sistemin liberalleştirilmesi, ekonomi, asker-sivil ilişkileri gibi konulardaki süreklilik bu temalar arasında öne çıkmaktadır. Bunlar YDH'nin söylediklerinin daha sistematik, detaylandırılmış bir tekrarıdır. TÜSİAD'ın yukarıda bahsedilen bu çabalarından ilki Bülent Tanör'e hazırlattığı rapordur.

Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti'nin TESEV'e dönüşürken tüzüğündeki değişime benzer biçimde TÜSİAD da 1995 Gümrük Birliği Anlaşması sonrası dönemde, uluslararası sistemle, Avrupa ile bütünleşme perspektifi doğrultusunda dernek tüzüğünde değişikliğe gitmiştir. 2 Nisan 1971 Kurucular Protokolünde TÜSİAD kurucuları aşağıdaki metni kaleme aldılar.

“Anayasamızın öngördüğü karma ekonomi prensiplerine ve Atatürk ilkelerine uygun olarak, sanayi ve hizmet alanlarında çalışan meslek, bilim ve işadamlarının bilgi, tecrübe ve faaliyetlerini ahenkleştirerek değerlendirmek suretiyle, Türkiye'nin demokratik ve planlı yollarla kalkınmasına ve Batı uygarlık seviyesine çıkarılmasına yardımcı olmak amacıyla kurulan Türk Sanayicileri ve İşadamları Birliği'nin devamlılığını sağlamak ve görevlerini yürütmek üzere lüzumlu mali yardımları, mutabık kalınacak esaslar dahilinde, müştereken yapacağımızı taahhüt ederiz.”³³

1990'lı yıllarda TÜSİAD, Kurucular Protokolü'ndeki bağlılığını dile getirdiği karma ekonomi ve planlı kalkınmayı savunusunu terk etti. Tüzükte artık, demokrasi ve insan haklarına saygı, devletin asli görevlerine odaklanması, demokratik sivil toplum, laik hukuk devleti, piyasa ekonomisinin hukuksal ve kurumsal alt yapısı, uluslararası entegrasyon, rekabet gücünün artırılması, teknolojik gelişim, verimlilik ve kalite yükselişi, bölgesel ve sektörel potansiyellerin geliştirilmesi ve AB'ye entegrasyon gibi kavramlar ve hedefler yer alıyordu. TÜSİAD'ın tüzüğü, derneğin misyonunu, Türkiye'nin topyekun modernleştirilmesi ve çağdaş bir toplumsal yapıya kavuşturulması olarak formüle etmiştir.³⁴

Gümrük Birliği Anlaşması'ndan sonra 1997'de hazırlanan Bülent Tanör Raporu esas olarak Kopenhag Kriterleri doğrultusunda siyasal sistemin liberalleştirilmesi önerilerini içermektedir. Bu öneriler, ifade özgürlüğü üzerindeki sınırlamaların kaldırılması, işkence ve kötü muamelenin engellenmesi, Kürt sorununun kültürel ve medeni haklar aracılığıyla çözülmesi, asker-sivil ilişkilerinin yeniden düzenlenmesi, Milli Güvenlik Kurulu'nun anayasal bir kurum olmaktan çıkartılmasını dile getirmektedir. Söz konusu rapor TÜSİAD'ın, Başkanlığını Can Paker'in yaptığı Parlamento İşleri Komisyonu'nun Prof. Bülent Tanör'e hazırlattığı ve 1997 yılında yayınladığı ve yine koordinasyonunu Paker'in yaptığı *Türkiye'de Demokratikleşme Perspektifleri* başlıklı çalışmasıdır.

Kendisini “kamu yararına çalışan bir dernek, gönüllü bir sivil toplum örgütü” olarak tanımlayan TÜSİAD, “demokrasi ve insan hakları evrensel ilkelerine bağlı, girişim,

³³ <http://www.tusiad.org/tusiad/kurucular-protokolu/>

³⁴ http://www.tusiad.org/_rsc/shared/file/2005-01-13-MuharremKayhanin35GenelKurulKonusmasi.pdf <http://www.tusiad.org/tusiad/tuzuk/>

inanç ve düşünce özgürlüklerine saygılı, yalnızca asli görevlerine odaklanmış etkin bir devletin varolduğu Türkiye’de demokratik sivil toplum ve laik hukuk devleti anlayışının yerleşmesine” çalıştığını ve piyasa ekonomisinin hukuksal ve kurumsal altyapısının yerleşmesine yönelik faaliyette bulunduğunu ifade etmektedir.³⁵

TÜSİAD Yönetim Kurulu’nun Tanör’ün raporunun girişi için kaleme aldığı ‘Demokrasi için Katkıya Çağrı’ başlıklı metinde demokrasiye dair yukarıda ele alınan araçsalci perspektifi belirgindir. Bu metinde, TÜSİAD’ın kuruluşundan (1971) 1980’lerin ortalarına kadar daha ziyade iktisadi meseleler üzerine yoğunlaştığı ve serbest piyasa ekonomisinin benimsenmesi için öncü rol oynadığı fakat artık gelişmiş Batı ile bütünleşmek için gerekli iktisadi ve toplumsal altyapının kurulması için aktif rol alacağını dile getirmektedir. Bu rolün gerekliliği ise piyasa ekonomisinin uzun dönemli sürdürülebilirliğine dayandırılmaktadır. Kapitalizmi kırılğanlığından kurtarmak için gösterilen adres çoğulcu demokratik bir siyasal yapının inşasıdır. Demokratik siyasal yapıyı savunmayı öncelikli faaliyet alanı haline getiren TÜSİAD, Yönetim Kurulu’nun ifadesiyle Türkiye’nin tarihinden, kurumsal yapılarından, siyaset kültüründen kaynaklanan ve ülkede ekonomik ve siyasal demokrasinin gelişmesini yavaşlatan etkenler üzerinde yoğunlaştı. Bu hedefini gerçekleştirmek için TÜSİAD küresel sistemle bütünleşmenin ve piyasa ekonomisinin, kapitalizmin işleminin önündeki engelleri ortadan kaldırmak için esas olarak siyasi-idari reform başlığı altında toplanabilecek bir dizi öneri yaptı. 1990’lı yılların başlarından itibaren bu çabalara 1990 yılında “Yasalarımız, Haklarımız” başlıklı çalışma, 1992 yılında Meclis başkanlığına sunulan Anayasa önerisi, 1993-1996 yılları arasında yayınlanan, kamu yönetiminin yeniden yapılanmasını öneren ve seçim sistemleri üzerine tartışma açan çalışmalar örnek olarak verilebilir (Tanör, 1997, 1-4).

1997 tarihli *Türkiye’de Demokratikleşme Perspektifleri* isimli Tanör raporuyla beraber TÜSİAD, demokratikleşme ile ilgili olarak mevcut yapının iyileştirilmesine yönelik olduğunu söylediği çalışmaları çerçevesinde, “Demokratik Standartların Yükseltilmesi Paketi” başlığı altında, “Memur Yargılanması Hakkında”, “Ombudsman (Kamu Hakemi) Kurumu İncelemesi”, “Dernekler Kanunu Taslağı” ve “Yerel Yönetimler Yasa Taslağı” adlı beş ayrı rapor hazırlatıp ve kamuoyuna sundu (Tanör, 1999, 2).

³⁵ <http://www.tusiad.org/tusiad/tuzuk/>

Bu çalışmalarla TÜSİAD, bir yandan ekonomiyi istikrara kavuşturmanın yollarını ararken öte yandan, siyasal istikrarsızlığın bu yolu tıkamaması için demokrasinin zaaflarının giderilmesi gerektiğini vurguladı. TÜSİAD, demokrasiden gelişmiş Batı'yı yakalamak için iktisadi ve siyasal istikrarın kapısını aralamasını beklemektedir. TESEV'in raporlarında olduğu demokrasi burada sınırlı bir siyasi-idari reformla eşdeğerdir, milliyetçi-tekçi mevzuatın kısmi siyasal liberalleştirilmesini içermektedir. Kendini “siyasal mücadele dışı bir kurum” olarak konumlandıran TÜSİAD ülke sorunlarının nihai çözümünün daha geniş demokrasi olduğunu dile getirmektedir. Tek tek her vatandaşı ve her sivil toplum kuruluşunu demokrasinin gelişmesi ve yerleşmesi için çaba göstermeye davet etmektedir. Ülkenin geleceğini belirli türden bir prosedürel demokrasiye endeksleyen bir dili kullanmaktadır. Demokrasi, dünya ile bütünleşmenin bir gereği olarak savunulup, kavramsallaştırılmakta ve iktisadi ve siyasi ilişkilerin gelişmesinin zorunlu bir bileşeni olarak sunulmaktadır.

Tanör'ün raporunda TÜSİAD Yönetim Kurulu imzasıyla kaleme alınan “Demokrasi için Çağrı” metni bir sloganla demokrasi için mücadele seferberliğiyle bitiyor çağrısı: “Biz değilsek kim, şimdi değilse ne zaman?” (Tanör, 1997, 5). “Demokrasi, insan hakları ve hukuk devleti alanlarında gerekli atılımları hızlı bir şekilde hayata geçiremeyen Türkiye” imajı³⁶, siyasi ve ekonomik ilişkilerin bunlardan bağımsız gelişmediği dünyamızda, artık yerini “demokrasi, insan hakları ve hukuk devleti için standartlarını yükseltmiş Türkiye” imajına bırakmalıdır. Esasen AB adaylık sürecinde, ilk etapta sağlanması gereken Kopenhag Kriterleri'nin önemli bir bölümü bu çerçevede ele alınacak çalışmaları kapsamaktadır (Tanör, 1999).

Bu genel çerçeveden sonra somut olarak Tanör'ün raporunun önerdiklerini ele alalım. Raporun amacı demokratikleşmeyi engelleyen mevzuatın tanıtımı, eleştirisi ve değişiklik önerilerinin üretilmesi olarak formüle edilmektedir (Tanör, 1997, 25). Dolayısıyla esas olarak hukuki mevzuatın temel hak ve özgürlüklerle ilgili maddelerinde liberal yönde iyileştirmeler öneren rapor, ülkedeki demokrasi, insan

³⁶ TÜSİAD gibi sermaye örgütlerinin aniden insan hakları ev demokrasi havarisi kesilmesinin ardında neden insan hakları ve düşünce özgürlüğü ile ilgili sorunlar nedeniyle Türkiye'nin Batı ülkelerine olan ihracatına kısıtlama getirilmesi kaygısı yatmaktadır. Bunu en açık bir şekilde Türkiye Giyim Sanayicileri Derneği başkanı Bülent Atuk dile getirmiştir: “bugün reel kesim için ekonomik reformlar kadar demokratik, sosyal ve siyasi reformlar da önem kazanmıştır. Artık üzerinde bir ülke imajı ya da marka taşıyan bir tişört o ülkenin demokratik yapısından soyutlanamaz. Demokrasi olmadan tişört satamayız.” Aynı kaygıyı TÜSİAD başkanı Erkut Yücaoğlu da “Türkiye'nin imajı yüzünden ‘made in Turkey’ kötü bir etiket olarak kabul ediliyor” sözleriyle de tekrarladı (Bali, 2000, 37; 83).

hakları ve hukuk devleti sorunlarını sadece siyasal demokrasi kavramı çerçevesinde ele alan bir hukuk çalışmasıdır (Tanör, 1999, 65).

Devlet, idare ve siyaset düzeyinde saydamlığın yok olması, yargısal denetim mekanizmalarının, kanallarının tıkanmasına sivil toplum ve halk katındaki tehlikeli çözüme eşlik etmektedir. Siyasal partileri seçenek üretmediği, temsil ettiği kitleyle bağlarının koptuğu koşullarda siyasal hayatı niteleyen esas unsur dağılma ve parçalanmadır. Böylesi bir ortamda merkez parçalanırken siyasete olan güven azalmaktadır. Bütün bunlar, demokrasinin tehlike sinyalleri vermesinin yeter koşullarıdır (Tanör, 1997, 16-17).

Türkiye'nin uluslararası topluluktan ve merkezlerden kopmaması ve dışlanmaması için demokratikleşmesi bir zaruret olarak görülmektedir. Demokrasi burada bir meşruiyet zemini, dünya ile bütünleşmenin aracı olarak savunulmaktadır (Tanör, 1997, 18) Demokrasi araçsalcı biçimde kavranmakta ve toplumsal yeniden üretimin teminatı, iktisadi ve siyasi istikrarın en temel dayanağı terimleriyle ele alınmakta ve demokrasiye “yüce insanlık değeri” payesi verilmektedir.

Çalışma, demokrasiyi, demokratikleşmeyi üç eksenle ele almaktadır. Bunlar, siyasal boyut, insan hakları ve hukuk devleti boyutudur. Her bir eksen ayrı bir bölümde mevzuatın tanıtımı, eleştirisi ve değişiklik önerileri sırası izlenerek tartışılmaktadır. Raporda demokrasi ve demokratikleşme bu üç boyutu içeren kapsamlı bir süreç olarak tarif edilmektedir. Çalışma, Türkiye'de demokratikleşmenin önünü tıkayan başlıca hukuksal engellerin ortaya dökülmesine ve çözüm önerileri getirilmesine yöneliktir. Dolayısıyla esas konu bir mevzuat taramasıdır. Amaç, demokratikleşmeyi engelleyen başlıca hukuk kurallarının ayıklanmasına katkıda bulunmaktır.

Bu üç eksenin ilki olan siyasal boyut altında siyasal partiler, seçim, TBMM, hükümet sistemi, sivilleşme meselesi ve kamu yönetimi tartışılmaktadır. Bu çerçevede ilk olarak siyasal partileri düzenleyen yasada hukuki içerik taşımayan ideolojik-politik öğelerin ayıklanmasını içeren bir dizi değişiklik önerilmektedir. Buna göre, söz konusu yasada yer alan “çağdaş medeniyet seviyesine ulaşma amacı gütmek”, “Atatürk ilke ve inkılaplarına bağlı olarak çalışırlar”, “anayasanın başlangıç kısmında belirtilen esaslarını değiştirmek amacını güdemezler”, “yurt dışında teşkilatlanıp faaliyette bulunamazlar”³⁷ gibi ifadeler yasa metninden

37 1999 yılında önerildiği gibi kaldırılıyor.

çıkarılmalıdır. Bunlara ek olarak Siyasal Partiler Kanunu'nun siyasal partilerle ilgili yasakları düzenleyen dördüncü kısmında anti-demokratik maddelerin kaldırılması önerilmektedir. Ülke bütünlüğünü koruma hedefiyle, dil ve kültür alanına müdahale eden 81. Madde, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yerinin korunmasını düzenleyen 89. madde, partilerin tüzük, program ve faaliyetlerine sınırlamalar getiren 90/2 maddesi, dernek, sendika, vakıf, kooperatif ve meslek kuruluşlarıyla siyasi ilişki ve işbirliği yasağı getiren 91. madde³⁸ kaldırılmalıdır. Kapatılan partilerin üyelerinin durumunu düzenleyen madde 95/1'in son kısmında yer alan "on yıl" ibaresi "beş yıl" olarak değiştirilmelidir. Maddenin ikinci fıkrası kaldırılmalıdır³⁹ (Tanör, 1997, 23-46).

Siyasal partileri düzenleyen yasadaki değişiklik önerilerini seçimler ve kamu yönetimi alanına ilişkin değişiklikler önerileri izlemektedir. Buna göre, ülke seçim barajının %5 civarına indirilmeli ve seçimlerde işbirliği yasaklarının kaldırılmalıdır. Anayasanın mahalli idarelere ilişkin olan 127/3 maddesindeki seçimlerin 5 yılda bir yapılacağını düzenleyen hükmün 4 yılda bir yapılması olarak değiştirilmesi ve aşırı merkezîyetçi olan mahalli idareleri düzenleyen kanunların gözden geçirilmesi önerilmektedir. Aynı zamanda seçilme yaşının otuzdan 25 yaşına indirilmesi⁴⁰ ve hukuki içeriği aşacak ölçüde yüklü olan And metnin gözden geçirilmesi gibi Anayasa'da kimi değişiklikler önerilmektedir (Tanör, 1997, 46-75).

Demokratikleşmenin sağlanması için siyasal eksenindeki bir diğer değişiklik önerileri ise Türkiye'de demokrasinin bir "sivilleşme sorunu" olduğu tespitinden hareket ederek askeri otorite-sivil otorite ilişkilerine dairdir. Raporda, savunma ve güvenlik işlerinin birbirinden ayrılması, askeri otoritenin sivil otoriteye tabi olması, silahlı kuvvetlerin rolünün savunma işleriyle sınırlandırılması, iç güvenlik sorumluluğunun sivil otorite ve ilgili bakanlıklarca üstlenilmesi, Genelkurmay Başkanlığı'nın Milli Savunma Bakanlığı'na bağlanması ve Milli Güvenlik Kurulu'nun anayasal bir kurum olmaktan çıkarılması bunların gerçekleştirilmesi için Anayasanın Milli Savunma'yı düzenleyen 117 ve 118. maddelerinin değiştirilmesi görüşü savunulmaktadır (Tanör, 1997, 85).

Raporun ikinci ana eksenini ise, yukarıda değinildiği gibi hukuk mevzuatının insan hakları kavramı esas alınarak gözden geçirilmesi önerilerine dayanmaktadır. Bu

38 1999 yılında önerildiği gibi kaldırılıyor.

39 1999 yılında önerildiği gibi kaldırılıyor.

40 Bu değişiklik 2002 yılında yapıldı

eksene, kişi dokunulmazlığı, özgürlüğü ve güvenliği, düşünsel özgürlükler, kolektif hak ve özgürlükler ele alınmaktadır. Bu eksene yerleştirilen Kürt Sorunu da ayrı bir başlık altında değerlendirilmektedir.

Bu çerçevede ilk olarak anayasada kimi değişiklikler önerilmektedir. Anayasanın Başlangıç bölümünün 5. Paragrafı⁴¹ bütün Anayasayı ve özellikle temel hak ve özgürlükler rejimini kuşatan (Türk milli menfaatleri, Türk varlığı, Türklüğün tarihi ve manevi değerleri, Atatürk medeniyetçiliği gibi) içerdiği kimi ifadeler nedeniyle hukuki değer ve kapsam bakımından belirsiz bir hükümdür. Aynı zamanda bu ifadeler aşırı milliyetçi, aşırı devletçi ve maneviyatçı karakterleriyle, temel hak ve özgürlükler aleyhine kötüye kullanılmaya elverişlidir. Dolayısıyla Anayasa Başlangıcının 5. paragrafı tümüyle yürürlükten kaldırılmalıdır. Temel hak ve hürriyetlerin sınırlanmasını düzenlenen 13. madde⁴²'nin değiştirilmesi önerilmektedir. Temel hak ve hürriyetlerin kötüye kullanılmamasını düzenleyen 14. madde yürürlükten kaldırılmalıdır (Tanör, 1997, 88-94).

Anayasa değişiklik önerilerini kişi dokunulmazlığı, özgürlüğü ve güvenliği ile ilgili değişiklik önerileri izlemektedir. Buna göre, ölüm cezası kaldırılmalıdır. Kolluk güçlerinin gösterdikleri aşırı şiddet ve keyfi davranışın önüne geçilmelidir. İşkence gibi insan hakları ihlalleriyle suçlanan görevlinin yargılanmasında zorluklar ortadan kaldırılmalı, cezai ve idari yaptırımların yetersizliği giderilmelidir. Gözaltı süreleri kısaltılmalı, kamu görevlilerinin yargılanmasını zorlaştıran ayrıcalıklara son verilmelidir (Tanör, 1997, 94-107).

Demokratikleşmenin insan hakları ekseninde ele alınan bir diğer boyut ise düşünsel özgürlüklerdir. Bu başlık altında dinsel özgürlükler, düşünce özgürlüğü, bilim-sanat özgürlüğü, kitlesel iletişim özgürlüklerine dair mevzuat değişiklikleri önerilmektedir. İnanç özgürlüğü, ibadet özgürlüğü ve din öğretimi gibi alt başlıklardan oluşan dinsel özgürlüklere ilişkin değişiklik önerileri şunlardır. 1587 sayılı Nüfus Kanunu'nun 43. maddesinde yer alan "dininin" ibaresi metinden çıkartılmalıdır.

41 "Hiçbir düşünce ve mülahazanın Türk millî menfaatlerinin, Türk varlığının, Devleti ve ülkesiyle bölünmezliği esasının, Türklüğün tarihî ve manevî değerlerinin, Atatürk milliyetçiliği, ilke ve inkılapları ve medeniyetçiliğinin karşısında korunma göremeyeceği ve lâiklik ilkesinin gereği olarak kutsal din duygularının, Devlet işlerine ve politikaya kesinlikle karıştırılmayacağı..." [2001'de "düşünce ve mülahazanın" ifadesi "faaliyetin" olarak değiştirildi.]

42 "Temel hak ve hürriyetler, özlere dokunulmaksızın yalnızca Anayasanın ilgili maddelerinde belirtilen sebeplere bağlı olarak ve ancak kanunla sınırlanabilir. Bu sınırlamalar, Anayasanın sözüne ve ruhuna, demokratik toplum düzeninin ve laik Cumhuriyetin gereklerine ve ölçülülük ilkesine aykırı olamaz."

İmam-Hatip Liseleri meslek lisesine dönüştürülmeli, sayıları azaltılmalı, ihtiyaç fazlası lise meslek liselerine dönüştürülmelidir. İmam-Hatip Liselerinin orta kısımları kapatılmalıdır. Kur'an kursları Milli Eğitim Bakanlığı denetimine bağlanmalıdır. Anayasa değişikliğiyle zorunlu din öğretimine son verilmelidir (Tanör, 1997, 119-120).

Düşünceyi açıklama özgürlüğünün önündeki engeller kaldırılmalıdır. Bunun için öncelikle, Terörle Mücadele Kanunu'nun 8. maddesi kaldırılmalıdır ve Ceza Kanunu'nda değişiklikler yapılmalıdır. Bilim ve sanat, basın yayın ve görsel-işitsel iletişim özgürlüğü önündeki engeller kaldırılmalıdır. Dernek özgürlüğü, sendikal özgürlükler ve toplantı ve gösteri yürüyüşleri özgürlüğünün önündeki engeller kaldırılmalıdır (Tanör, 1997, 113-145).

Kürt sorunu başlığı altında üniter devlet ve bölünmezlik ilkeleri kapsamında ve hukuki sınırlar içinde kalarak, hukuk mevzuatında Kürt kimliğini yok saydığı için düzeltilmesi gereken ayrımcı, dışlayıcı hükümlerin dökümü yapılmakta ve alternatif öneriler sunulmaktadır. Bu kısımda, esas olarak dil kullanıma ilişkin yasakların değiştirilmesi yönünde öneriler yapılmaktadır.

Nüfus kanununun ve İl İdaresi Kanunu'nun ilgili maddeleri değiştirilmeli, Kürtçe ad ve soyadı yasağı ve yerleşim yerlerinin adları önündeki Kürtçe yasağı kaldırılmalıdır. Anayasa md. 42/son ile 2923 sayılı Yabancı Dil Eğitimi ve Öğretimi ile Türk Vatandaşlarının Farklı Dil ve Lehçelerinin Öğrenilmesi Hakkında Kanun'da değişiklik yapılmalı ve herkese olanaklar ölçüsünde kendi ana dilini okulda ve/veya okul dışı kurumlarda öğrenebilme ve geliştirebilme hakkı tanınmalıdır. Türkiye Radyo ve Televizyon Kanunu'nda değişiklik yapılarak, Türkçeden başka dillerde yayın olanağı sağlanmalıdır.⁴³ Siyasal Partiler Kanunu'nun Azınlıklar Yaratılmasının Önlenmesini düzenleyen 81. maddesi hükmü bütünüyle kaldırılmalıdır (Tanör, 1997, 145-152).

TÜSİAD raporunda Tanör Türkiye'de çokça tartışılan çokça tartışılan Anayasa'nın vatandaşlığı tanımlayan 66/1. maddesine⁴⁴ yönelik eleştirileri kabul etmemekte ve maddenin olduğu gibi korunmasını önermektedir (Tanör, 1997, 148). İleride

⁴³ Bu değişiklik bilindiği gibi 2008 yılında yapıldı ve Kürtçe yayın yapan bir TRT kanalı 2009 yılında yayına başladı.

⁴⁴ "Türk Devletine vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkes Türktür."

göreceğimiz gibi, TESEV raporları özellikle Kürt sorunu üzerine olanlar bu maddenin değiştirilmesi talebini yoğun biçimde dile getirmektedir.

Türkiye’de demokratikleşme sorununu ele alan Tanör raporunun siyasal boyut ve insan hakları boyutunu üçüncü olarak hukuk devleti kısmı izlemektedir. Demokratikleşmenin sağlanması için bu alanda, hak arama özgürlüğü, yargısal denetim sorunları ve yargı bağımsızlığı, tarafsızlığı gibi meseleler ele alınmaktadır.

Hukuk devletini ve yargı denetimini pekiştirmek bir dizi değişikliğin yapılması önerilmektedir. İdari yargı açısından önerilen değişiklikler şunlardır. Anayasa madde 125/1’deki “İdarenin her türlü eylem ve işlemlerine karşı yargı yolu açıktır” cümlesi, “İdarenin hiçbir eylem ve işlemi, hiçbir halde, yargı denetimi dışında bırak[ıl]amaz” şeklinde değiştirilmelidir. Anayasanın denetim dışı bıraktığı idari işlemlere⁴⁵ karşı yargı yolu açılmalıdır. Askeri Yüksek İdare Mahkemesi kaldırılmalıdır. Memurin Muhakematı Hakkında Kanun-u Muvakkat yürürlükten kaldırılmalıdır. Anayasa yargısı açısından altı çizilen noktalar şunlardır. Anayasa Mahkemesi’nin kuruluşu, görev ve yetkileri, iptal davaları ve itiraz yolu ile ilgili olarak 1961 Anayasasındaki esaslara dönülmelidir. Anayasanın geçici 15. maddesi yürürlükten kaldırılmalıdır. Olağanüstü yönetim dönemlerinde çıkartılan Kanun Hükmünde Kararnamelere karşı yargı yolu açılmalıdır (Anayasa madde 148/1). Yargı bağımsızlığı ve güvenceler açısından demokratikleşme açısında vurgulanan noktalar aşağıdaki önerilerden oluşmaktadır. Yüksek mahkemeler yargıçlarının seçiminde esas rol yargıya ait olmalı, Cumhurbaşkanına sınırlı konjentan hakları tanınmalıdır. Hâkimler ve Savcılar Yüksek Kurulu üyelerinin seçimi, yargı organlarına (Yargıtay ve Danıştay) bırakılmalı, Kurul kendi başkanını kendi seçmeli, Adalet Bakanı gerekli gördükçe kurul toplantılarına oy hakkı olmadan katılabilmeli, Bakanlık Müsteşarı’nın doğal üyeliğine son verilmeli, Kurul’un kararları yargı denetimine açılmalıdır. Askeri yargıda, sivilleri yargılama yetkisine son verilmeli, tüm mahkeme üyelerinin yargıç sınıfından olması sağlanmalıdır (Tanör, 1997, 154-176).

Kopenhag Kriterleri’nin rehberliğinde siyasal sistemin reformunu dile getiren üç ana ekseni siyasal iktidar, insan hakları ve hukukun üstünlüğü Tanör’ün raporu ileride ele alınacağı gibi demokrasiyi mevzuatı ayıklama milliyetçi unsurlardan ayıklamak

45 Cumhurbaşkanının tek başına yapacağı işlemler (md. 105/2, 125/2), Yüksek Askeri Şura (md. 125/2), Hakimler ve Savcılar Yüksek Kurulu (md. 159/4), Sayıştay kararları (md. 160/1) ile, uyurma ve kınama cezaları (md. 129/3).

temel önerisine dayanan TESEV raporlarının çoğuyla benzer bir stratejiyi izlemektedir. Rapordaki demokrasi tasarımı “siyasal” demokrasinin sınırlarının ötesine geçememekte, iktisadi alanı ve ilişkileri demokrasi tasarımının dışında bırakmaktadır.

6.3. TESEV’in Faaliyet Alanları

6.3.1. Demokratikleşme

6.3.1.1. Algılar ve Zihniyet Yapıları

Türkiye’ye Aralık 1999’daki Helsinki Zirvesinde Avrupa Birliği tarafından aday ülke statüsü tanınmasından, sonra Türkiye, sivil-asker ilişkileri, insan hakları, azınlıkların korunması ve adalet ve hukuk sistemi gibi alanlarda bir dizi yasal ve anayasal reform gerçekleştirmiştir. 17 Aralık 2004 tarihinde gerçekleşen Avrupa Birliği Devlet ve Hükümet Başkanları Zirvesi’nde, Avrupa Komisyonu’nun hazırladığı İlerleme Raporu’nda Türkiye’nin Kopenhag Siyasi Kriterleri’ni “yeterli” ölçüde yerine getirdiği hükmüne varması üzerine, 3 Ekim 2005 tarihinde Türkiye ile müzakerelerin açılması kararı alınmıştır.

AB üyelik sürecinin Türkiye’de iç siyasette kazandığı merkezi konumdan sonra bir dizi yasal ve anayasal değişiklikler yapıldı. Bu değişimin kalıcılaşması için hukuk mevzuatının AB normları doğrultusunda değiştirilmesinin sınırlarını aşacak biçimde toplumsal olarak benimsenmesinin sağlanması da gerekliydi. Bu anlamda TESEV değişime ayak direyen esas iki eksen etrafında Demokratikleşme Programı-Algılar ve Zihniyet Yapıları⁴⁶ başlığı altında çalışmalar yaptırdı. Bu çalışmaları kesen iki kavram ise devlet geleneği ve toplumsal zihniyettir. Bu eksenlerdeki ilk çalışmalar dört eksen üzerinden tartışmayı içermekteydi (Bora ve Üstün, 2005; Aydın, 2005; Bayramoğlu, 2006; Kentel, Ahıska, Genç, 2007).

Demokratikleşmenin önündeki engelleri yasa çıkarıp, yasayı uygulayanlarını buna uymak zorunda bırakarak aşmanın yetersizliği görüşünden hareket eden bu araştırma gündemi, toplumsal olarak yaygın algı ve zihniyetlerin de demokratikleşme önünde engel oluşturduğu fikrine dayanmaktadır. Araştırmaların amacı dindarlık-laiklik-milliyetçilik-toplumsal cinsiyet-devlet ekseninde, zihniyet yapılarının oluşumunu ve

⁴⁶ Bu altbaşlık TESEV’in halihazırdaki programında Toplumsal Algı Araştırmaları başlığı altında yer almaktadır.

bunların Türkiye'nin demokratikleşmesi önünde ne tür engeller ürettiğini saptamaktır. Diğer bir ifadeyle demokratikleşme sürecini zihniyete teşmil etmeyi hedeflemektedir.

Diğer bir ifadeyle bu alandaki çalışmalarıyla TESEV, Türkiye'de demokratik yolla seçilmiş siyasal otoriteyi, meclisi ve hükümeti (askeri) vesayet altında tutan görünür kurumların dışında, daha içeride ve hukuken görünmez olan bir yönetici-yönlendirici çekirdeğin varlığının eleştirisini hedeflemektedir. Askeri kadronun başını çeken bir bürokratik kadronun belirlediği "Cumhuriyet değerleri" olarak ifade edilen "kırmızı çizgileri" aşındırmayı amaçlamaktadır (Aydın, 2005, 73, 91, 140).

Bu çalışmaları Demokratikleşme Programı-Algılar ve Zihniyet Yapıları⁴⁷ başlığı altında "Yargıda ve Yargıya Dair Algı ve Zihniyet Kalıpları" projesi (Sancar ve Atılğan, 2009; Sancar ve Aydın, 2009; Erdal, 2010) çerçevesinde yargıyı çevreleyen zihniyet (hakim-savcı, toplum ve medya) üzerine yapılan üç araştırma izledi. Demokratik dönüşümün teminatı olan hukuk ve yargı bürokrasisini ele alan bu çalışmalarda hedeflenen demokratikleşme sürecinde gereksinim duyulan evrensel normlara uygun bir vatandaşlığın ve buna eşlik eden idari bir mekanizmanın oluşmasına katkı sağlamak olarak formüle edilmektedir. Bu çalışmalar hukuku devlet üzerinden tarif eden "devletçi" zihniyetin yargı mensupları, toplum ve medyada yaygın olduğu ve bunun AB üyelik sürecinde yapılan değişikliklerin hayata geçmesinde karşısında bir engel, direnç oluşturduğu düşüncesine dayanmaktadır.

Yargıdaki (devletçi) zihniyet üzerine olan ilk rapor derinlemesine mülakatlarla hâkim ve savcıların anlam dünyalarına odaklanarak, zihniyet ve algı kalıplarını inceleyerek, yargı bağımsızlığı, yargının tarafsızlığı, devlet, adalet kavramları ile Avrupa Birliği, demokratikleşme sürecine ve reformlara yaklaşımlarını ele almaktadır. Serinin ikinci çalışmasıysa toplumun yargıya, adalet sistemine, hukuka bakışını anlamaya yöneliktir. Üçüncü rapor, medya yargı ilişkisine odaklanmaktadır. Türkiye'nin yakın siyasal tarihinde yaşanan, kamuoyunda geniş yankı bulan kimi davalar⁴⁸ aracılığıyla yazılı basın⁴⁹ üzerinden medyanın; yargının bağımsızlığı, dokunulmazlık ve

⁴⁷ Söz altbaşlık halihazırda Yargı, Hukuk, Adalet başlığı altında Yargıya İlişkin Algılar olarak sınıflandırılmıştır.

⁴⁸ Bu davalar, "derin devlet" bağlamında Susurluk, Şemdinli ve Ergenekon davaları, ifade özgürlüğünden cinayete giden süreçte Hrant Dink davası ile örgütlenme ve ifade özgürlüğü bağlamında Demokrasi Partisi (DEP) ve Refah Partisi (RP) kapatma davalarıdır.

⁴⁹ Hürriyet, Zaman, Ortadoğu, Radikal ve Taraf.

cezasızlık meselesi, silahlı kuvvetler başta olmak üzere devlet kurumlarının yargılama süreçlerine yaklaşımı ve etkileri incelenmektedir.

Bu raporlardan ilkinde göre, hâkim ve savcılar kendilerini “devlet memuru” olarak görmeleri, yargıda yaygın olan “devletçi tutum”un önemli kaynaklarından birini oluşturmaktadır. Bu durum, hâkim ve savcılar açısından, “devleti kollama” refleksinin yerleşmesine yol açmaktadır. Böylece, hâkim ve savcılar, çoğu zaman kendilerini “devletin iradesi”ne somut olayda içerik ve geçerlilik kazandıran bir görevli olarak görmektedirler (Sancar ve Atılgan, 2009, 61). Demokratik dönüşüm sürecini belirleme gücüne sahip bir aktör, kamusal/siyasal hayatın her alanını etkileme gücüne sahip bir yapı olan yargı (Sancar ve Atılgan, 2009, 16) bu haliyle demokratikleşme sürecinin taşıyıcısı olmak bir yana, bizzat bu sürecin önünde bir engeldir. Yargının, toplumsal denetimden ve kamusal sorumluluktan “bağımsız” bir güç haline gelmesi, demokratik mekanizmalara zarar verdiği gibi yargının tarafsızlık ve meşruiyetini yitirmesine neden olmaktadır. Bu durum da nihai olarak toplumsal barışı tehdit etme potansiyeline sahiptir. Bunun önüne geçmek için yargının kamuya hesap vermesini sağlayacak demokratik usuller ve yöntemler hayata geçirilmeli, yargı “kara kutu” olmaktan çıkarılmalıdır (Sancar ve Atılgan, 2009, 182).

Hâkim-savcılar ve toplumun yargı algısı üzerine olan her iki raporda da yürütmenin yargıyı etkilediği görüşü yaygındır. Siyasal otoritenin baskı veya etkileme girişimlerine karşı koruma sağlayan yargı bağımsızlığı konusunda görüşmecilerin neredeyse tamamı yaşanan sorunların başlıca kaynağı, bağımsızlığın önündeki esas engel olarak yürütmeye yargıya müdahale imkanı sunan Hâkimler ve Savcılar Yüksek Kurulu (HSYK) olduğu görüşünü dile getirmektedir (Sancar ve Atılgan, 2009, 76, 92-96). İki çalışmada hâkim ve savcılar ile yurttaşların, yargıya dair önemli meselelerde ortak algıları paylaşmaktadırlar. Her iki çalışmada da yargıyı devletle özdeşleştirme, yargıyı devletin bütünlüğü içinde görme yönünde güçlü bir eğilim ortaya çıkmıştır. Kurulan bu özdeşlik sonucu, devlete ilişkin olumsuz duygu ve kaygılar yargıya da teşmil edilmekte veya yargıdaki işleyişe ilişkin olumsuz algılar devlete ilişkin algıları beslemektedir (Sancar ve Aydın, 2009, 5-8). Yargı erki, görüşmecilerin çoğu tarafından, kuvvetler ayrılığı ilkesine dayalı algılanmamakta, devlet iktidarının doğrudan temsil mekanı veya tam bir izdüşümü olarak algılanmaktadır (Sancar ve Aydın, 2009, 82-83).

Yurttaşlar, adalet sisteminin işleyişinde yaşanan kayırmacılık, güç ilişkilerinin mahkeme kararlarını etkilemesi gibi sorunlarla bağlantılı olarak mahkemelerin adilliğine, adaleti tesis edeceğine dair güven duymamaktadırlar. Her iki araştırmada da yargının bağımsız ve tarafsız olmadığını düşünmekte ve yargıya güven duyulmadığı sonucu çıkmaktadır (Sancar ve Aydın, 2009, 30-35, 60-64, 83). *Demokratikleşme Sürecinde Toplumun Yargı Algısı ve Demokratikleşme Sürecinde Hâkimler ve Savcılar* çalışmalarında görüşmecilerin çoğu yargının bağımsız olmadığı görüşünü dile getirmektedirler. Bu görüşü besleyen faktör kayırmacılığın ve güç ilişkilerinin yargılama sürecini etkilediği inancıdır. Buna göre, Türkiye’de devlet kavramında tecessüm eden iktidar yapısının ve ilişkileri herkese eşit şekilde uygulanan hukuk fikrinin inandırıcılık kazanmasını engellemektedir. Netice itibariyle, yargıya dair sıkıntıların sadece adalet sisteminin örgütsel yapısı ve işleyişiyle sınırlandırılmamalı, egemen yönetim zihniyeti ve devlet-yurttaş ilişkisi modeli çerçevesinde ele alınmalıdır (Sancar ve Aydın, 2009, 83).

Toplumun yargı algısını anlamaya dönük raporda görüşmecilerin çoğu, mahkemelerin “devleti ilgilendiren konularda tarafsız davranmadığı” düşüncesine sahiptir. Bu durum, ilk raporda altı çizilen “yargının devletçi olduğu” şeklindeki algının, yurttaşlar tarafından da paylaşıldığını göstermektedir (Sancar ve Atılgan, 2009, 65).

Hâkim-savcılarının yargıya dair algılarının ele alındığı projenin üçüncü ayağını ise medya oluşturmaktadır. Bu üçüncü raporda da ilk iki rapordaki benzer sonuçlara ulaşılmıştır. Basının yargısal süreçlerin şeffaflaşmasını sağlaması ve demokratikleşme sürecinin itici gücü olması, demokrasinin, hak ve özgürlüklerin gelişmesine ve güçlenmesine katkı sunması, etkili bir demokratik denetim aracı olması bir yana devletin yüksek çıkarlarını kutsayan ve bu çıkarlar uğruna kurumların hukuk dışına çıkmasını haklılaştıran ve devletçi yargı kurumsallaşmasını destekleyen bir çizgi benimsemektedir. Medya, yargının işlevini bireysel hak ve özgürlükleri esas alan bir çerçeve içinde görmemekte, dolayısıyla yargının rejimi ve devleti korumayı öncelikli kılan pratiğini desteklemektedir. Demokrasiden değil statükodan yana saf tutarak başta ordu olmak üzere kurumsal ‘hassasiyetleri’ gözetmekte ve denge hesapları içinde hareket etmektedir. Hatta kimi durumlarda devletin yüksek çıkarlarının gerektirdiği durumlarda hukuk dışına çıkma ihtiyacına vurgu yapılmaktadır (Erdal, 2010, 9, 311-313). Yargıdaki devletçi pratiğe karşı

eleştirel bir tutum almak bir yana bu pratiği meşrulaştıran, onu destekleyen, yeniden üreten bir çizgi izleyen medya genel hatlarıyla devletin kutsallığı fikri ve bunu temel alan ideoloji içinde hareket etmekte, devletin yüksek çıkarlarını koruma gayretini göstermektedir.

TESEV, demokratikleşmenin ve çoğulculuğun önünde ayak bağı olduğu düşünülen toplumsal tutum, davranış, değer⁵⁰, zihniyetleri ve pratikleri ele alan algılar ve zihniyet yapıları araştırmalarından önce Türkiye toplumunu Batı demokrasileriyle karşılaştıran bir araştırma yaptırdı. Bu araştırmada, demokrasi, çatışmaya değil uzlaşmaya, anlaşmaya, karşılıklı tavize dayalı bir sistem olarak tanımlanmakta ve istikrarlı güçlü demokrasinin, etkin sistem, meşru sistem ve demokratik değerlerden oluştuğu dile getirilmektedir (Esmer, 1999, 66, 90). Türkiye toplumunda güven, katılımcılık, hoşgörü ve özgürlükle ilgili değerlerin Batı demokrasilerindeki oranların altında kaldığı sonucuna ulaşan bu araştırmanın nihai vurgusu demokratik rejimin yaşayabilmesi için sadece belli kurumların varlığının yeterli olmadığı, sistemi destekleyecek bir inançlar, değerler bütününe de ihtiyaç olduğudur (Esmer, 1999).

Devlet(çilik) eleştirisi, hukuk mevzuatının AB normları doğrultusunda değiştirilmeye başlanmasıyla, liberal devlet(çilik) eleştirisi uzandığı sınıra geldi. Diğer bir ifadeyle yaşanan bütün bu değişime rağmen siyasal tıkanıklığın aşılabilmesi devlet(çilik)in bütün sorunların kökeni olma varsayımına ‘açıklayıcı’ gücünü kaybettiriyordu. Bu nedenle bu liberal çerçeveye bir birim daha eklendi ve böylece eleştiri gelenek, toplumsal zihniyet ve algı eleştirisine doğru genişletildi. Hukuk mevzuatının önerildiği gibi milliyetçi içeriğinden arındırılmasından sonra bunun yetmediği yerde yeni bir deus ex machina devreye sokuldu: insan doğasının değişmez bir parçası, tarihselliğini yitirmiş bir öz haline getirilen kimi zaman zihniyet, kimi zaman gelenek, kimi zaman siyasal kültür adı verilen bağımsız değişken. İçeriği müphem, kuşatıcı, sınırı muğlak adeta içi boş, her şeyi yutan bir evrensel andıran bu kavramın sunduğu konfor eşliğinde sorunlar bu defa zihniyet kavramına referansla daha fazla tarif edilmeye başlandı. Yeni açıklayıcı çerçeve adeta havada asılı duran, bağımsız varlık demokratik zihniyet eksikliğine dönüştü. Algı ve Toplumsal Zihniyet Yapıları, araştırmaları işte bu bağlamda gündeme getirildi. Büyük ölçüde, devletin

⁵⁰ Bu çerçeve içinde bir diğer araştırma ise üniversite gençliği değerler araştırmasıdır (Artan vd., 2005). Söz konusu araştırmada AB üyelik sürecinde yapılan değişikliklerden daha meşakkatli olan demokratikleşme ve insan hakları normlarının vazgeçilmez değerler olarak tüm toplum katmanlarınca benimsenmesinin önündeki engellerin haritasının çıkartılması hedeflenmektedir.

parametrelerini tayin ettiği, devletten topluma yayılan laiklik-dindarlık, milliyetçilik, aile, devlet ve bunları izleyecek olan yargı-hukuk eksenleri üzerinden “Türkiye toplumunun zihniyet yapısı, kendisini ve çevresini algılama biçimi, dayandığı referanslar ve bu referansların ima ettiği değer sistemi ortaya çıkarılmaya çalışıldı” (Mahçupyan, 2005, 6).

Bu araştırma yaptırma gündeminin dayandığı kabul, otoriter zihniyetin sınırlarının devleti aşır topluma yayılmış olduğu dolayısıyla, devletin egemenliğini meşru kılan düzeneklerin ve yapıların izinin zihniyette aranması gerektiği düşüncesine dayanmaktadır. TESEV’in bu araştırma gündemiyle hedeflediği YDH bölümünde tartışılan liberal hegemonya projesi önünde ayak bağı olan ve aynı zamanda muarızının sosyal ve politik gücünün temellendiği zeminin gücünü azaltmaktır. Liberal hegemonya projesine kitlelerin rıza göstermesine engel milliyetçi-devletçi-otoriter zihniyetin ve pratiğin eleştirisi hedeflenmektedir. Türkiye’de hakim zihniyetin kurucu bileşenlerinden olan otoriter, ataerkil, milliyetçi, devletçi bir zihniyet matrisinin demokratikleşme önünde engel olduğu dolayısıyla bunların ortadan kaldırılması gerektiği düşüncesi liberalizmin siyasal momentiyile tahkim edilmiş pür demokrat bir duruş olarak yapısal bağlamı (kapitalizm) ve ürettiği eşitsizlikleri sorunsal dışı bırakmaktadır. Yüzyılları kapsayan bir tarih boyunca değişmeden günümüze aktarıldığı varsayılan dayanaklı sert bir çekirdek olarak gelenek, zihniyet adeta ‘öz’ selleştirilmektedir.

6.3.1.2. Yeni Anayasa

Toplumu devlete tabi kılan modeli, farklılıkları ve çeşitliliği gayrı meşru sayan birlikçi yapısı, devleti toplumsal-siyasal yaşamın merkezine yerleştiren pratiğiyile 1982 Anayasası devletin, yekpare ve türdeş bir bütün olarak gördüğu toplumu tepeden düzenlemesini, ona amaçlar ve doğrular dayatmasını ve toplumun devletin öngördüğu bu kısıtlayıcı çerçevenin dışına çıkmamasını öngören bir anayasadır. Bu haliyle demokratikleşmenin önünde bir engeldir. Halbuki doğru bir anayasa topluma bir ideoloji dayatmayan, toplumun çeşitlilik ve çoğulculuğuna saygılı bir uygulamayı mümkün kılan bir normlar sistemi olmalıdır (Erdoğan ve Yazıcı, 2011, 6-9). Bu çerçeveden hareket eden TESEV, yeni bir anayasa önermektedir.

Devletin demokratikleştirilmesi için Anayasanın temel ilkeleri şunlar olmalıdır. 1. Devletin herhangi bir resmi ideolojisi olmamalıdır. 2. Devlet dinler karşısında

tarafsız olmalıdır. 3. Devlet etnik veya kültürel bir kimlikle tanımlanmamalıdır. Yurttaşlığı tanımlarken etnik, dinsel, mezhepsel, referanslara başvurmamalı, eşitlikçi bir tanıma yaslanmalıdır. 4. Devlet teşkilat ve işleyiş bakımından sivilleştirilmelidir. Silahlı kuvvetlerin sivil denetimi ilkesi tam olarak tesis edilmeli; temsili-demokratik kurumlar üzerindeki vesayet imkanının anayasal temellerini ortadan kaldırılmalıdır ve asker-sivil ilişkileri “sivil yönetim” anlayışına uygun olarak yeniden düzenlenmelidir. 5. Aşırı merkezîyetçi, anti-demokratik olan devlet örgütlenmesi adem-i merkezîleştirilmeli, ‘demokrasi okulları olan yerel yönetimler’ güçlendirilmelidir (Erdoğan ve Yazıcı, 2011, 9-10).

Başlangıç kısmındaki devletçi otoriter felsefe terk edilmeli, dini, etnik ve milliyetçi göndermeler içermeyen, kurucu iradenin Türkiye Cumhuriyeti halkı olduğunu ifade edecek, çoğulculuğa, demokratik ve sivil bir rejim idealine bağlılığı belirten kısa, öz başlangıç kısmı olmalıdır: “Türkiye Cumhuriyeti insan onuruna saygılı, insan haklarına bağlı, hukukun üstünlüğüne dayalı, içeride ve dışarıda barışçı, laik ve çoğulcu bir demokrasidir” şeklinde yazılması önerilen anayasanın cumhuriyetin niteliklerini belirten hükmünde ‘sosyal’ niteliğinden bahsedilmemektedir (Erdoğan ve Yazıcı, 2011, 11).

Devletin temel amaç ve görevleri arasında kültür, kimlik ve cinsiyet temelli ayrımcılığı reddetmek, kadın erkek eşitliğini tesis etmek, farklılıkları, çeşitliliği tanımak, çoğulculuğa saygı göstermek ve desteklemek olarak sıralanmaktadır. Burada da benzer biçimde sosyal, iktisadi eşitsizlikleri gidermek devletin amaç ve görevleri arasında sayılmamaktadır (Erdoğan ve Yazıcı, 2011, 13-15).

Türkçe resmi dil ve ilk ve ortaöğretim kurumlarında eğitim dili olarak muhafaza edilmelidir. Bununla beraber Türkçenin dışındaki Türkiye yurttaşlarının anadillerinde eğitim-öğretim yapacak özel eğitim kurumlarının kurulması da anayasal ilkeler çerçevesinde serbest olmalıdır (Erdoğan ve Yazıcı, 2011, 15).

Son anayasa değişikliğiyle çoğulculuk ve demokratikleşme yönünde yeniden düzenlendiği söylenen Hâkimler ve Savcılar Yüksek Kurulu’na ilişkin düzenlemeler kimi düzeltmelerle korunmalıdır. Türkiye’nin AB sürecinde yerine getirmesi gereken yükümlülükleri arasında yer alan, Anayasada yasama organına bağlı olarak görev yapacak ve kamu idaresinin dış denetimini sağlayacak ve hukuku uymasını teşvik

edecek bir ombudsmanlık kurumu hayata geçirilmelidir (Erdoğan ve Yazıcı, 2011, 16; Yazıcı, 2010, 17-20, 26-29).

Vicdan ve din özgürlüğü ve laiklik ile ilgili olarak; kimlik belgeleri ile pasaportlardaki “din” (ve “mezhep”) haneleri iptal edilmeli; zorunlu din derslerinin kaldırılması önerilmektedir. Diyanet İşleri Başkanlığı anayasal bir kurum olmaktan çıkarılmalı, bütçesi azaltılmalı, yeniden yapılandırılmalıdır. Diyanet İşlerine bağlı ibadethanelere tanınan vergi, banka hesabı açma, tapu sahibi olma, su ve elektrik masraflarında sağlanan kolaylıklar gibi imtiyazlar, hâkim inanç grupları dışındaki Müslüman ve Müslüman olmayan gruplara da tanınmalıdır (Erdoğan ve Yazıcı, 2011, 18-19).

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi hükümleri, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi içtihatları, Birleşmiş Milletler Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi hükümleri ve Venedik Komisyonu’nun 1999 ve 2009 tarihli raporları doğrultusunda siyasi partilerin kapatma nedenlerinin; şiddete başvurma, şiddet çağrısında bulunma, kin ve nefreti teşvik etme ile sınırlanması gerekmektedir (Erdoğan ve Yazıcı, 2011, 27-28).

Asker-Sivil İlişkilerinin yeniden düzenlenmesine ilişkin ilk olarak Başbakanlık’a bağlı olan Genelkurmay Başkanlığı, Milli Savunma Bakanlığı’na bağlanması önerilmektedir. TSK sadece milli savunma hizmetlerinden sorumlu kılınmalıdır. Kamu yönetimde şeffaflık gereği TSK harcamalarının denetim altına alınmalıdır. Askeri yargıyı düzenleyen anayasanın 145 ve 157. maddeleri kaldırılmalı, yargılamanın birliği sağlanmalıdır. Yeni anayasa meclise askerlik hizmetine karşılık gelecek, zorunlu kamu hizmetleri konusunda takdir yetkisi sunmalıdır. Yeni anayasa, vicdani red hakkını temel bir hak olarak tanımalıdır (Erdoğan ve Yazıcı, 2011, 30-32; Kardaş, 2010, 21-25).

Adem-i Merkeziyetçilik ve Yerel Yönetimler: Türkiye’nin demokratikleşmesi için devlet teşkilatı adem-i merkeziyetçi esaslar doğrultusunda yeniden yapılandırılmalıdır. Merkezden çevreyi yönetmek hem demokratik değil hem de “iyi yönetim gereği” kamu hizmetlerinde etkinlik ve verimlilik sağlamamaktadır. Yerel birimler üzerinde merkezi idarenin temsilcilerinin vesayeti ortadan kaldırılmalıdır. İdari yapının adem-i merkezileştirilmesi Türkiye’nin etnik-kültürel kimlik sorunlarının çözümüne de katkı yapacaktır. Böylece hem demokratik çoğulculuk güçlenecek hem de ‘kendilerini dışlanmış hisseden etnik-kültürel topluluklar’ın bu

hislerini son verilip demokratik meşruluk pekiştirilecektir (Erdoğan ve Yazıcı, 2011, 33).

Sermayenin yeni anayasa ihtiyacı üzerine sonu gelmez vurgusu liberal siyasal tahayyülün en temel öğelerindendir. Türkiye’de büyük sermayenin liberal kanadı 1990’lı yıllardan günümüze ülkenin bütün sorunlarının çözümünün anahtarının yeni anayasada olduğu düşüncesi etrafında muazzam bir mit inşa etmektedir. Özal döneminde temayüz eden aydınlarla, liberal işadamı çevrelerinden mürekkep bir demokrasi bloğunun popüleştirdiği bu yeni anayasa ülkenin en asli ‘siyasi’ meselesi, en hakiki sorunu haline getirildi. Herkesin iki dudağı arasında bütün sorunları çözecek bir anahtar olarak demokrasinin kapısını aralayacak adeta yeni bir ışık olarak görülmektedir.

6.3.1.3. Kürt Sorunu

TESEV’in Demokratikleşme programı bünyesinde 2005 yılından beri faaliyet gösterdiği, ele aldığı meseleler arasında öncelikli alanlardan biri Kürt sorunudur.⁵¹ Bu alandaki diğer konulara dair önerilerinde olduğu gibi TESEV aracılığıyla sermayenin, büyük burjuvazinin AB etrafında liberal bir hegemonya projesini hayata geçirmeye çalışan kanadının çözüm önerisi olan hukuk mevzuatının milliyetçi devletçi içeriğinden arındırılması, toplumsal tutunumun sağlanması stratejisini izlemektedir.

6.3.1.3.1. Siyasi ve Hukuki Çözüm Önerileri

Bu çerçevede TESEV’in Kürt sorununun demokratik çözümüne yönelik somut siyasi ve hukuki öneriler üretmek amacıyla kaleme hazırladığı 2008 tarihli ilk rapor da bu stratejiye dayanmaktadır (Kurban ve Yolaçan, 2008). Rapor da yer alan öneriler, kapsamlı bir mevzuat taraması ve bu mevzuatın değiştirilmesi önerilerine dayanmaktadır.

Türkiye’deki hukuk mevzuatı, çoğulcu, kapsayıcı biçimde toplumdaki bütün bireylerin haklarını teminat almak yerine, homojen bir ulus yaratma ideolojisini benimsemektedir. Türkiye’nin demokratikleşmesi için yapması gereken bu mevzuattaki temel anayasal ve yasal değişikliklerine ek olarak Kürt sorununu

⁵¹ TESEV’e dönüşmeden Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti de bu sorunu ele alan, dönemin başbakan yardımcısı Erdal İnönü ve İstanbul Valisi Hayri Kozakçıoğlu’nun da katıldığı bir toplantı düzenlemişti. (Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti, 1992).

demokratik yollarla çözebilmesi için bir dizi düzenleme yapması gerekmektedir. İşte bu rapor bu hukuki düzenlemeleri ele almaktadır. Bunun dışında yasal düzenleme gerektirmeyen kimi uygulamaların da idari yollarla çözülmesi gerekmektedir. Bunlar, isimleri Türkçeleştirilen yerlere Kürtçe veya diğer dillerdeki eski isimlerinin iadesi, bölgede dağlara yazılmış milliyetçi sloganların silinmesi, okullara verilen militarist isimlerin değiştirilmesi, kamu hizmetlerine erişimde Kürtçenin kullanımını kolaylaştırmak için bölgeye Kürtçe bilen kamu personeli atanması gibi uygulamalardır (Kurban ve Ensaroğlu, 2010, 11-12).

Kürt Sorununun çözümü için ilk grup değişiklik önerileri insan haklarının korunmasını sağlayan uluslararası sözleşmelere dairdir. Türkiye, Kopenhag Siyasi Kriterleri arasında yer alan Avrupa Konseyi Ulusal Azınlıkların Korunmasına Dair Çerçeve Sözleşme'yi ve Avrupa Bölgesel ve Azınlık Diller Şartı'nı ve 2001'de imzaladığı Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin ayrımcılığın yasaklanmasına dair 12 No'lu Ek Protokolü'nü de henüz onaylamamıştır. Özerk yerel yönetim ilkesini benimseyen ve yerel yönetimleri merkezi idareler karşısında güçlendirmeyi hedefleyen Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik Şartı'nı yerel yönetimlere özerklik veren, merkezi idarenin kendilerini ilgilendiren kararlarına katılım hakkı tanıyan hükümlerini yasa kapsamının dışında bırakarak onaylamıştır. Türkiye, demokratikleşme sürecinin sürekliliği, AB ile süren üyelik müzakerelerinin devamlılığı açısından söz konusu uluslararası sözleşmeleri imzalamalı ve/veya onaylamalıdır. Aynı zamanda insan haklarının korunmasına dair temel Birleşmiş Milletler ve Avrupa Konseyi sözleşmelerine koyduğu çekinceleri⁵² kaldırmalıdır (Kurban ve Ensaroğlu, 2010, 15-16).

Uluslararası sözleşmelerin iç hukukun parçası haline getirilmesi önerisini Kürt sorunun çözümüne yönelik iç hukuk mevzuatının değiştirilmesi önerileri izlemiştir. Buna göre, mevzuatın genelinde enflasyonist biçimde kullanılan “Türk”, “Türk evladı”, “Türklük”, “Türk soyu”, “Türk soylu”, “Türk ırkı”, “soydaş” gibi ifadeler söz konusu metinlerden çıkarılmalıdır (Kurban ve Ensaroğlu, 2010, 21).

Önceki bölümlerde ele aldığımız gibi Türkiye’de hakim liberal eğilim gibi TESEV de raporlarının çoğunda Türkiye’nin güncel siyasi ve toplumsal sorunlarının büyük

⁵² BM Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme Madde 27; BM Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme Madde 13; BM Çocuk Haklarına Dair Sözleşme; Madde 17, 29 ve 30; AİHS, 1 No’lu Ek Protokol; Madde 2.

bir kısmının 1982 Anayasası'nın otoriter ve devletçi yapısından kaynaklandığı şeklindeki argümana bağlıdır ve bu sorunların üstesinden gelinmesi için yeni anayasa yapılması talebini dile getirmektedir. Toplumun bütün kesimlerinin görüşü alınarak, insan hakları ve hukuk devleti ilkeleri doğrultusunda hazırlanacak çoğulcu, sivil ve demokratik yeni anayasa yalnızca Kürt sorununun değil Türkiye'nin bütün toplumsal sorunlarının çözümü için hayati bir öneme sahiptir. Bu yeni anayasa, herhangi bir ideolojiye ve herhangi bir etnik, dini, kültürel kesimin veya sınıfın çıkarlarına ve diğeri üzerindeki üstünlüğüne dayanmamalı; demokrasi, hukuk devleti ve insan haklarının korunması dışında değiştirilemez ilkesi ve etnik göndermeleri olmayan bir yurttaşlık anlayışına dayanmalı; kuşatıcı ve çoğulcu olmalı; meşruiyetini insan hakları, demokrasiden almalıdır (Kurban ve Ensaroğlu, 2010, 22; Kurban ve Yolaçan, 2008, 5, 17).

Bu genel çerçeve önerisinden sonra Kürt sorununun çözümüne dönük olarak yapılması gereken anayasal değişiklikler, Türkiye'nin çok etnisiteli, dinli, dilli yapısını tanımalı, başlangıç bölümünde etnik, dini, mezhepsel hiçbir kimliğe gönderme yapmamalıdır. Benzer şekilde, yurttaşlık tarifi, hiçbir etnik dini temele dayanmamalı, kapsayıcı olmalı ve demokratik yönetimine adem-i merkezîyetçi bir kurumsal mimari hayata geçirilmelidir. Anayasa "Türk vatani ve milleti", "yüce Türk devleti", "Türk milleti", "Türk toplumu", "her Türk", "Türk vatandaşı", "Türk dili", "Türk kültürü", "Türk tarihi" gibi bolca kullanılan çoğulcu olmayan tekçi, dışlayıcı etnik göndermelerle doludur. Yeni anayasada söz konusu ayrımcı, anti-demokratik göndermelere yer verilmemeli ve Türk milleti" ifadesi "Türkiye Cumhuriyeti vatandaşları" ifadesi kullanılmalıdır (Kurban ve Ensaroğlu, 2010, 22-23).

Türkçeden başka hiçbir dil, eğitim ve öğretim kurumlarında Türk vatandaşlarına anadilleri olarak okutulamayacağı ve öğretilmeyeceği ifade eden mevcut anayasanın 42. maddesinin değiştirilmesi önerilmektedir. Vatandaşlığı tarif eden anayasanın 66. maddesi⁵³ etnik temelli bir tanım yapmaktadır, anayasada bu etnik gönderme yer almamalıdır, bu nedenle bu madde değiştirilmelidir. Siyasi partilerin kapatılmasına ilişkin anayasal düzenlemeler olan 68. ve 69. maddeler partilerin sadece tüzük ve programları nedeniyle kapatılmalarını olanaklı kılan bir içeriğe sahiptir. Bu durum

⁵³ "Türk devletine vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkes Türk'tür."

uluslararası hukukun temel ilkelerine, sözleşmelerine aykırılık oluşturmaktadır.⁵⁴ Olağanüstü hal ilanını düzenleyen 120 ve 121. maddeler, OHAL ilan yetkisinin yürütmeye verdiği ve yasamaya ancak uygulama yürürlüğe girdikten sonra bir değerlendirme yapma olanağı tanıdığı için, kuvvetler ayrılığı ilkesine ve demokrasiye aykırıdır. OHAL'in ilanı sadece ve ancak Meclis kararıyla mümkün olmalıdır (Kurban ve Ensaroğlu, 2010, 25-29).

Değişiklik önerilerinin ikinci ayağı yasalara yöneliktir. Türk etnik kimliğine vurgu ve gönderme içeren çok sayıda yasada dışlayıcı hükümler yer almaktadır. Bu nedenle, kapsamlı bir mevzuat taraması yapılarak, çeşitli yasalarda Türk etnik kimliğine yapılan referanslar çıkartılmalıdır (Kurban ve Ensaroğlu, 2010, 30). Anti-demokratik olan, hukuk devleti ilkeleriyle bağdaşmayan 2820 sayılı Siyasi Partiler Kanunu ilke olarak bütünüyle değiştirilmesi gereken bir yasadır. Ancak Kürt sorununun çözümü açısından yasanın 43, 81, 82, 101 ve 103. maddeleri kısa vadede ve ivedilikle değiştirilmelidir. Milletvekili Seçimi Kanunu'nun yüzde 10 seçim barajını getiren 33. maddesi değiştirilmeli baraj yüzde 5'e indirilmelidir. Seçimlerin Temel Hükümleri Ve Seçmen Kütükleri Hakkında Kanun'un 58/2 maddesi⁵⁵ değiştirilmelidir (Kurban ve Ensaroğlu, 2010, 30-33; Kurban ve Yolaçan, 2008, 6).

Türk Ceza Kanunu'nun dava zamanaşımını düzenleyen 66. maddesine işkence ve kötü muamele, öldürme, yargısız infaz, faili meçhul, gözaltında kayıp gibi ağır insan hakları ihlallerinde zaman aşımının geçerli olmadığını belirten bir hüküm eklenmelidir. Adaletin tesisi amacıyla özellikle OHAL rejimi sırasında özellikle bölgede işlenen köy boşaltma, faili meçhul cinayetler, gözaltında kayıp, işkence ve kötü muamele ağır insan hakları ihlallerinin faili olan asker, jandarma, polis ve korucuların yargılanması ve cezalandırılması, böylece zamanaşımının sağladığı cezasızlık zırhı kaldırılmalıdır (Kurban ve Ensaroğlu, 2010, 33-34).

Ceza Kanunu'nun suç işlemek amacıyla örgüt kurma'yı düzenleyen 220. maddesinin Kürt sorununun demokratik çözümüne engel teşkil eden ilgili fıkraları⁵⁶

⁵⁴ TESEV parti kapatma konusunda AIHM ve Venedik Komisyonu olarak bilinen ve Avrupa Konseyi tarafından kurulan Hukuk Yoluyla Demokrasi için Avrupa Komisyonu önerisini benimsemektedir. Buna göre, siyasi partilerin kapatılması ancak "şiddet kullanımının savunuculuğunu yapan veya demokratik anayasal düzeni yıkmak için şiddeti bir politik araç olarak kullanan" partiler için söz konusu olabilir.

⁵⁵ "Siyasi partiler ve adayların yapacakları propagandalarda Türkçe kullanılması esastır."

⁵⁶ (6) Örgüte üye olmamakla birlikte örgüt adına suç işleyen kişi, ayrıca örgüte üye olmak suçundan dolayı cezalandırılır. (7) Örgüt içindeki hiyerarşik yapıya dahil olmamakla birlikte, örgüte bilerek ve isteyerek yardım eden kişi, örgüt üyesi olarak cezalandırılır. (8) Örgütün veya amacının

değiştirilmelidir. Yine Ceza Kanunu'nun Türklüğü, Cumhuriyeti, Devletin kurum ve organlarını aşığılama'yı düzenleyen ve ifade özgürlüğü önünde ciddi bir engel oluşturan 301. maddesi ile halkı askerlikten soğutma'yı düzenleyen 318. maddesi kaldırılmalıdır (Kurban ve Ensaroğlu, 2010, 34-36). Terörle Mücadele Kanunu'nun Terör suçlusu'nu tanımladığı 2/1 maddesi, Terör suçları'nı tanımlayan 3. Maddesi, Terör amacı ile işlenen suçları düzenleyen 4 ve 5. Maddesi, ayrıca 7/2 ve 7/3 kaldırılmalıdır (Kurban ve Ensaroğlu, 2010, 36-39).

Milli Eğitim Temel Kanunu ile birlikte eğitim alanını düzenleyen yasa, yönetmelik ve genelgeler toplumsal barış, insan hakları, eşitlik ilkeleri doğrultusunda, çoğulculuğu esas alan ve farklılıklara saygı duyan bir anlayışla yeniden yazılmalıdır. Temel Kanun'da yapılacak değişikliklerle anadili Türkçe olmayan çocukların ilkökul öncesi eğitimi anadillerinde yapmaları sağlanmalıdır (Kurban ve Ensaroğlu, 2010, 40). Örgütlenme ve ifade özgürlüğüne getirilen dil yasakları önündeki engellerin kaldırılması ve bu dilin korunması ve gelişmesi amacıyla atılması gereken adımlardan bazıları şunlardır. Anayasanın 42. maddesiyle benzer içeriğe sahip olan Yabancı Dil Eğitimi Ve Öğretimi Kanunu'nun 2/a maddesi eğitim ve öğretim kurumlarında, Türk vatandaşlarına Türkçeden başka hiçbir dil, ana dilleri olarak okutulamayacağını ve öğretilmeyeceği hükmünü içeren bu madde kaldırılmalıdır. İl İdaresi Kanunu'nun il, ilçe ve bucak kurulması, kaldırılması, adlarının, bağlılıklarının, merkez ve sınırlarının belirtilmesi ve değiştirilmesini düzenleyen 2/d(2) maddesi⁵⁷ yürürlükten kaldırılmalıdır. Yer isimlerinin değiştirilmesi önlenmeli, değiştirilenlerin Kürtçe ve diğer dillerdeki orijinal isimleri iade edilmelidir. 1934 tarihli Soyadı Kanunu'nun 3. maddesinde yer alan "aşiret ve yabancı ırk ve millet isimleriyle" ifadesi ve. 6. maddesinde yer alan soyadı seçiminde idareye verilen tasarruf yetkisi kaldırılmalıdır. Soyadı Nizamnamesi'nin (Tüzüğü'nün) 5, 7 ve 8⁵⁸ numaralı maddeleri kaldırılmalıdır. Harf Kanunu'nda Türkçede olmayan harflerin kullanımı önündeki yasal engeller oluşturan 2 ve 4. maddeler ile TCK'nın 222. maddesinde yer alan cezai müeyyideler kaldırılmalıdır (Kurban ve Ensaroğlu, 2010, 40-44; Kurban ve Yolaçan, 2008, 19). Ayrıca,

propagandasını yapan kişi, bir yıldan üç yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılır. Bu suçun basın ve yayın yolu ile işlenmesi hâlinde, verilecek ceza yarı oranında artırılır.

⁵⁷ "Türkçe olmayan ve iltibasa meydan veren köy adları, alakadar Vilayet Daimi Encümeninin mütalaası alındıktan sonra, en kısa zamanda Dahiliye Vekaletince değiştirilir."

⁵⁸ 5. Yeni takılan soyadları Türk dilinden alınır. 7. Yabancı ırk ve millet isimleri soyadı olarak kullanılamaz. 8. Bir aşirete veya kabileye ilişik anlatan soyadları kullanılamaz ve yeniden takılamaz. <http://www.mevzuat.adalet.gov.tr/html/5057.html>

bölgedeki sağlık, eğitim kurumlarına ve mahkemelere yapılan atamalarda Kürtçe bilen personel tercih edilmelidir. Her türlü kamu hizmetinin Kürtçe verilebilmesinin önü açılmalıdır. Bölgedeki camilerde vaazlar Türkçe/Kürtçe verilebilmelidir. Bölgedeki devlet tiyatrolarında Kürtçe oyunlar da sergilenmelidir. Üniversitelerde Kürt dili ve edebiyatı üzerine çalışma yapacak Kürdoloji enstitüleri açılmalıdır (Kurban ve Yolaçan, 2008, 6, 19).

1924 tarihli Köy Kanunu'nun 74. maddesine 1985 yılında eklenen ve geçici köy koruculuğu sistemine yasal zemin oluşturan 2. fıkra kaldırılmalıdır. Geçmiş yıllarda pek çok insan hakları ihlali işlemiş olan Geçici ve gönüllü bütün köy korucuları görevden alınmalı, hükümet, AB'ye ve BM'ye verdiği koruculuk sistemini kısa vadede kaldırma taahhüdünü bir yerine getirmeli, bu kişileri silahsızlandırılmalıdır. OHAL Kanunu'nun bütünü gözden geçirilmeli, idareye temel hak ve özgürlükleri keyfi biçimde askıya alma yönünde tanınan yetkiler kaldırılmalıdır (Kurban ve Ensaroğlu, 2010, 46-48; Kurban ve Yolaçan, 2008, 33-34).

Toplumsal barışın tesis edilmesi için toplumun farklı kesimlerinin tartışma ve çözüm sürecine dahil edilerek bu sorun çözüme kavuşturulmasını hedefleyen TESEV Kürt sorununun siyasi ve hukuki yollarla çözülmesini öneren bir diğer raporunda Kürtlerin taleplerinin Türkiye genelinde nasıl algılandığını tespit etmeye yönelik çalışmalar yapmıştır. Kürt sorununun devlet ile Kürtler arasında yaşanan bir ilişki olmaktan çıkmaya başladığı giderek bir Türk-Kürt çatışmasına böylece toplumsal bir yarılmaya dönüşme tehlikesini bünyesinde taşıdığı düşüncesiyle hazırlanan çalışmalarda TESEV Kürtler dışındaki kesimlerin Kürt sorununa ilişkin düşüncelerini kamuoyuna duyurmalarına aracılık etmektedir (Ensaroğlu ve Kurban, 2011, 8).

Bu amaçla yapılan toplantılarda farklı toplumsal kesimlerden, ideolojilerden olan kesimler genel hatlarıyla Kürt sorununun, Türkiye'nin en önemli sorunu olduğu bir an önce çözülmesi gerektiği hususunda mutabık kalmıştır. Bu toplantılarda üzerinde uzlaşılan bir diğer nokta ise, Kürt sorunun ana nedeninin homojen bir toplum yaratmak için devletin yıllardır izlediği inkar, imha ve asimilasyon politikaları olduğu yönünde Kürt olmayan katılımcıların kendini demokrat, liberal, sosyalist veya islamcı olarak tanımlayanların görüşüdür. Sorunun kökeni devletin baskıcı politikalarıdır. Çözüme katkı için ivedilikle Kürtlere dönük dilin değiştirilmesi önerisini dile getirmektedirler. Yeni, sivil ve demokratik anayasa talebi bu

toplantılarda üzerinde uzlaşılan bir diğer konudur. Sorunun insan hakları ve demokratikleşme olarak ele alınması bu çerçevede içinde tartışılıp değerlendirilmesi, çözüme kavuşturulması gerektiği görüşü öne çıkan önerilerden bir diğeridir. Fakat çözüm sadece devletten beklenmemeli çözümü kolaylaştırmak adına medyaya ve (sivil) topluma büyük görev düşmektedir. Sınırları mecliste yer alan partiler arasındaki uzlaşmayı aşan, nefret duygusunun toplumda yerleşmesine engel olacak etnik köken vurgusunu dışlayan, 'insan olma' ortak paydasına vurgu yapan bir diyalog sürecine dayanan genel bir toplumsal mutabakata ihtiyaç vardır. Bu amaçla Kürt ve Türk toplumlarını temsilen bir aydınlar heyeti oluşturulmalı, her iki toplumun da çözüme hazırlanması süreci başlatılmalıdır. Buradan çıkacak öneriler ülkedeki karar alıcılarla ve AB, BM, AİHM gibi uluslararası kuruluşlarla paylaşılmalıdır. İktidar ve Kürt toplumunun temsilcileri yatıştırıcı, sorumlu bir dil ve üslup kullanılmalıdır; 'Kürt', 'terör' ve 'bölücülük' kavramlarının birlikte kullanılmamasına çalışılmalıdır (Ensaroğlu ve Kurban, 2011, 13-52).

Hükümetten ve devlet kurumlarından beklentiler yukarıda ele alınan raporlarla paraleldir. Seçim barajı kaldırılmalı; siyasi partiler yasası değiştirilmeli; Kürtlerin kimliklerini tanıyan yeni, sivil ve demokratik bir anayasa yapılmalı; Kürt dili, her yerde ve kamusal alanda kullanılabilmelidir, Kürtçe eğitim önündeki engeller kaldırılmalıdır. Üniversitelerde Kürdoloji Enstitüleri kurulmalı ve Kürtçenin geliştirilmesinin yolları açılmalıdır. Ayrımsız genel bir af çıkarılmalıdır. Çatışmaların bir an önce sona erdirilmesi için eylemlere son verilmeli ve operasyonlar durdurulmalıdır. Koruculuk kaldırılmalıdır. Bu süreci yönetmek için ayrı bir bakanlık kurulmalıdır (Ensaroğlu ve Kurban, 2011, 52). Birleşmiş Milletler Paris İlkeleri doğrultusunda idari ve mali özerkliğe sahip bağımsız bir Ulusal İnsan Hakları Kurumu ile Kamu Denetçiliği Kurumu (Ombudsman) oluşturulmalıdır. Ayrımcılıkla mücadeleye yönelik kapsamlı bir yasa geliştirilmeli ve uygulamayı izleyecek bağımsız bir ulusal kurum oluşturulmalıdır (Kurban ve Yolaçan, 6, 18). Anayasal düzeni ortadan kaldırmaya yönelik teşebbüsleri önleyici mekanizmalar içermesi gereken yeni anayasada güvenlik sektörü üzerinde tam demokratik denetimi sağlayıcı düzenlemeler yapılmalıdır. Bu amaçla, Genelkurmay Başkanlığı Milli Savunma Bakanlığı'na bağlanmalı; Jandarma Genel Komutanlığı İçişleri Bakanlığı bünyesinde bir genel müdürlük biçiminde düzenlenmeli; zorunlu askerlik kaldırılmalı ve vicdani ret anayasal bir hak olarak tanınmalı; Türk Silahlı Kuvvetleri

sadece dış güvenlikten sorumlu hale getirilmeli; askeri harcamalar yasama ve yargı denetimine açılmalı ve başta Yüksek Askeri Şura (YAŞ) kararları olmak üzere bütün askeri uygulamalar yargı denetimine açılmalıdır (Kurban ve Yolaçan, 2008, 17).

Adaletin Tesisi için Devlet, Olağanüstü Hal dönemi başta olmak üzere yakın geçmişte Kürtlere dönük hak ihlalleri ve baskı politikaları nedeniyle taşıdığı sorumluluğu kabul etmeli; zorunlu göç sürecinde yaşanan yoğun hak ihlallerinin sorumlularının tespiti ve cezalandırılmasını sağlayacak yeni bir yasa yapılmalı; bu süreçlerde mağdur edilenlerin uğradığı zararların tazmini sağlanmalıdır. Tarafsız, bağımsız bir hakikatleri araştırma komisyonu oluşturulmalıdır (Kurban ve Yolaçan, 2008, 35).

Yerel yönetimlerin güçlendirilmesi için merkezi hükümet yerel yönetimlere dönük merkezîyetçi politikalarını terk etmeli ve sadece hizmet ve sorumluluk devri değil, gerekli yetki devri ve kaynak aktarımına ilişkin düzenlemeler de yapılmalıdır. Valiliklerin belediyeler üzerindeki vesayet sona erdirilmelidir. Yerel yönetimlerin idari ve mali özerkliğe sahip olmaları sağlanmalıdır. Bölgede çatışmalı sürecin kentlerde yarattığı tahribatı gidermek üzere bölge belediyelerine ek kaynaklar ayrılmalıdır. Yerel yönetimlerdeki hizmetlerde Türkçe dışındaki dillerin kullanılması sağlanmalıdır (Kurban ve Yolaçan, 2008, 37-38).

Kürt sorununun⁵⁹ siyasi, idari ve hukuki düzenlemeler ve değişikliklerle çözülmesi önerisi dışında TESEV bu meselenin iktisadi boyutu üzerine de çalışmalar yapmıştır. Söz konusu çalışmalarda, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde yaşanan sosyo-ekonomik sorunların çözümü için kısa dönemde uygulanabilecek politika önerileri dile getirilmiştir. Avrupa Birliği ve Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) politikaları ve Dünya Bankası yoksulluğu azaltma stratejileri ile büyük ölçüde örtüşen bu çalışmalardaki tespit ve önerilerin AB'ye katılabilmenin ön koşullarından birisi olan bölgelerarası farklılıkların giderilmesi çabalarına uyum sorunlarının aşılmasına katkı sağlaması beklenmektedir (Kurmuş, 2006, 14). Kamu yatırımları aracılığıyla devlet müdahalesi fikrinden hareket eden raporda önerilen yaklaşım, büyümenin merkezîyetçi olmayan, yerel kaynaklar ve karar alma süreçlerine dayalı olması ve istihdam yaratması gerektiği önerisi üzerine kuruludur (Kurmuş, 2006, 20).

⁵⁹ Söz konusu raporda Kürt sözcüğü sağlık hizmetini sunan personelin bölgede istihdam edilmesine ilişkin öneride ve Kuzey Irak'ın Kürt kökenli vatandaşlar için yeni bir aidiyet modeli ve tahayyül oluşturduğu şeklinde raporun TESEV imzalı değerlendirmesinde geçmektedir.

Bu önerilere göre, ağır sanayi yatırımlarının yerine istihdama dönük yatırımlar yapılmalı, ekonomik ve sosyal sermayeyi güçlendirecek politikalar eş zamanlı uygulanmalıdır. Kentlerdeki niteliksiz iş gücünün istihdamına dönük mesleki eğitim verilmelidir. Ucuz ve uzun vadeli yatırım ve işletme kredileri uygulanmalıdır. Bölgedeki fabrikaların kapanmaması için işletme kredisi verilmelidir. İmalat sanayinde maliyeti düşürmek ve rekabet gücünü artırmak için enerji desteği sağlanmalıdır. Bölgedeki yatırımlar için yatırım indirimi ve gelir ve kurumlar vergisi muafiyeti getirilmelidir. Küçük girişimcilere ve işini büyütmek isteyen yatırımcılara faizsiz kredi verecek bir mekanizma ve fon oluşturulmalıdır. Özellikle kadınların kullanabileceği, başvurusu zor olmayan kredi olanakları oluşturulmalıdır (Kurban, Yolaçan, 2008, 22-23).

Temel dayanağı ve amacı, bölgedeki kentleri yaşanabilir yerler haline getirmek olan toplum önderliğinde kalkınma stratejisi hayata geçirilmelidir. Eğitim ve sağlık yatırımlarının artırılması, enerji-ulaşım gibi altyapı unsurlarının tamamlanması ve kentlerin fiziki görünümünün iyileştirilmesi kentin “yaşanabilir” bir ortam haline gelmesine katkı sağlayacaktır. Kentin fiziki çevresinin iyileştirilmesi aracılığıyla sağlanacak istihdam artışı hane halkı gelirini artıracak, böylece sınırlı da olsa yoksulluğu azalacaktır. Fiziki çevreyi iyileştirme projelerinin yaratacağı talep, inşaat ve yapı malzemeleri üretiminin artıracak böylece kentin, ihtiyaç duyduğu nitelikli insan gücünü tutabilme kapasitesi güçlenecektir. Bu değiştirme ve iyileştirme faaliyetleri yerel yönetimlerin karar ve inisiyatif altında yürütülmelidir (Kurmuş, 2006, 22).

Daha somut olarak öneriler şu hususları içermektedir. Mevcut yatırım teşvik sistemi bölgeye bir katkıda sağlamamaktadır. Teşvikler, bölge, sektör ve alt sektör esasına göre, amaç odaklı, yatırımcıların katılımıyla düzenlenen bir katılım sürecine dayanılarak verilmelidir. Eğitim ve sağlığa dönük kamu yatırımları, altyapı yatırımları artırılmalı; özellikle yetişmiş insan gücünü çekebilmek ve tutabilmek için kentlerin fiziki görünümü değiştirilmeli; yerel paydaşların karar sahibi olduğu, bir “toplum önderliğinde kalkınma seferberliği” başlatılmalıdır. Sınır ülkeler (Ermenistan, İran, Irak, Suriye) ile ticaret yapılabilmesi için Sınır Ticaret Merkezleri kurulmalı; sınır ticaretinin önündeki engeller kaldırılmalı, bu merkezlerin çalışmaları bürokrasiden arındırılmalıdır. Bölgenin zayıf turizm altyapısı kamu yatırımlarıyla tamamlanmalı; doğa-kış ve tarih-kültür-inanç turizminin gelişme yolları yerel

paydaşlarla birlikte kararlaştırılmalıdır (Kurmuş, 2006, 24; Kurban ve Yolaçan, 2008, 7).

Yoksulluğu azaltıcı politika uygulamaların hayata geçirilmesi makroekonomik istikrar bozmayacağı gibi özel sektör yatırımlarını ve ekonominin büyüme hızını artırma, devlet-vatandaş bütünleşmesini sağlama potansiyeline sahiptir. Dolayısıyla, yoksulluğu hafifletecek sosyal yardım programları ve emek yoğun geçici istihdam projeleri desteklenmelidir. Dünya Bankası desteğindeki Sosyal Riski Azaltma Projesi kapsamında uygulanan Şartlı Nakit Transferi programı sürdürülmelidir. Beşeri sermayeye yatırım yapmanın bir parçası olan eğitim yatırımlarının bölgede artırılarak sürdürülmesi, yeni okullar açılması, mevcut olanların iyileştirilmesi gereklidir. Bedelsiz ders kitabı dağıtımının ve taşınmalı eğitimin orta eğitime de yaygınlaştırılması; tüm ilköğretim öğrencilerine bedelsiz yemek verilmesi, ailelerin yoksulluklarından dolayı karşılayamadıkları masrafların bir bölümünü ortadan kaldırarak çocukların okula gönderilmesini kolaylaştıracaktır. Ayrıca sağlık hizmetleri yatırımları artırılmalı; yeşil kart alınmasında başvuru kısıtlarının ortaya çıkardığı engeller kaldırılmalı, uygulama yaygınlaştırılmalı; hastalara ve muayene olmak üzere gelenlere yardımcı olmak üzere her ölçekteki sağlık kuruluşunun bünyesinde Kürtçe konuşan yardımcı hemşireler istihdam edilmelidir. Yeni toplum merkezleri açılmalı; belediyeler, toplum merkezleri, okullar ve sağlık ocakları üzerine odaklanan sosyal amaçlı istihdam programları düzenlenmelidir. Bütün sosyal yardımlardan sorumlu olarak bir tek kamu kurumu belirlenmeli ve yetkilendirilmelidir. Sosyal hizmetlerin örgütlenmesi ve işletilmesi profesyonel kişi ve kurumlarca yapılmalıdır. İvedilikle Dicle Üniversitesi ve Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi'nde Sosyal Hizmet Bölümleri açılmalıdır (Kurmuş, 2006, 25-28, 31; Kurban ve Yolaçan, 2008, 26; Keyder ve Üstündağ, 2006, 93-103).

Bu rapor önceki bölümde tartışıldığı gibi eğitim, sağlık gibi alanlarda kamu harcamalarının artırılması, beşeri sermaye ve altyapı yatırımlarının yapılması, yoksulluğu azaltma ve kalkınma politikalarında sivil toplum katılımını sağlanması, yerelin sesinin duyulmasının sağlanmasını içeren Dünya Bankası'nın yoksulluğu azaltma stratejisiyle, söylemiyle birebir örtüşmektedir. Kamu yatırımları aracılığıyla beşeri sermayenin iyileştirilip geliştirilmesine dayanan sosyal politika araçları bir yandan devlet yurttaş ilişkilerinin aksayan yönlerinin düzeltilmesi diğer yandan kapitalist birikimin ihtiyaç duyduğu vasıflı, sağlıklı emek gücünün yetişmesine katkı

sağlanması amaçlanmaktadır. Bu politikalarla, devlet-yurttaş ilişkisini pekiştirmek, bireyleri güçlendirip topluma entegre etmek, ‘iktisadi gelişmenin bir parçası haline getirmek’ (Kurmuş, 2006, 25), emek gücünü donanımlı hale getirip kapitalist disipline tabi kılmak hedeflenmektedir.

Kürt sorununun iktisadi boyutu işsizlik, yoksulluk, sosyal risk, bölgelerarası dengesizlik gibi sosyo-ekonomik bütünleşme sorunsalı ve bunun neden olması muhtemel politik sonuçlar etrafında ele alınmaktadır. Bölgenin kalkınması, temelde özel girişimciliğin bölge istihdam yaratması ve böylece halkın refah düzeyinin artırılması gibi piyasa çözümüne endekslenmiştir. Kürt coğrafyasına yönelik hayata geçirilecek sosyal politikalar ile bir yandan bölge halkının işsizlik, yoksulluk gibi (piyasa disiplinine tabi kılarak) sorunlarının çözülmesi diğer yandan devlete olan yurttaşlık bağına dayanan siyasal aidiyeti⁶⁰ güçlendirmesi beklenmektedir.

Kürt sorununun askeri yollarla çözülemeyeceğini ortaya koyan önceki üç TESEV raporuyla⁶¹ belli bir mantıksal sürekliliğe sahip olan bir diğer rapor ise “dağdan iniş”in nihai olarak sağlanabilmesi meselesine, askeri seçeneği dışarıda bırakarak yaklaşmaktadır. Çandar’ın üst düzey devlet yetkilileriyle yaptığı görüşmelerden aktardığına göre bu soruna askeri çözümün bulunamayacağını askeri otorite zımnen de olsa kabul etmiştir. (Çandar, 2011, 19).

Bu raporun amacı 12 Haziran 2011 seçimlerinden sonra oluşan iyimser ortamda, çatışmaların ve şiddetin sona erdirilebilmesine ve bunun nasıl mümkün olabileceğine ilişkin olarak siyasi karar alıcıları, bu konudaki kararı etkileyebilecek ve biçimlendirebilecek yol gösterici bir referans sağlamaktır (Çandar, 2011, 11). Raporda, Kürt sorununun silahlı çatışma boyutundan arındırılması için bir dizi öneri yapılmaktadır. Buna göre, Abdullah Öcalan’la sürdürülen diyalog, sorunu nihai olarak çözüme amacına yönelik müzakereye dönüşmelidir; bu müzakereler, Abdullah Öcalan’ın geleceği üzerinde görüşmeyi de içermelidir; bu süreçte, PKK’nin bölünmesi ya da zayıflatılması taktikleri üzerinde yoğunlaşmaktan kaçınılmalı ve

⁶⁰ Kurmuş’un derlediği rapora yazdığı Giriş yazısında TESEV, bu hedefi açık biçimde bir “tehlike” ile ilişkilendirilmektedir. “Bugün Kuzey Irak bölge halkı tarafından ilgiyle izlenmekte ve oradaki Kürt nüfusu ilgilendiren siyasi ve ekonomik gelişmeler Kürt kökenli vatandaşlarımızın bazıları için yeni bir aidiyet modeli ve tahayyül malzemesi oluşturmaktadır. Böyle bir ortamda, bölgede yaşayan insanların kendilerini adil bir toplumun eşit vatandaşları gibi hissetmeleri, devlete güven hissiyle bağlanabilmeleri büyük önem kazanmaktadır. Bunun sağlanması ise, kısa dönemde etkili olacak ekonomik ve sosyal politika önlemleri gerektirmektedir” (Kurmuş, 2006, 11).

⁶¹ Raporlar sırasıyla, Kurban ve Yolaçan, 2008; Kurban ve Ensaroğlu, 2010; Ensaroğlu ve Kurban, 2011.

Abdullah Öcalan'ın PKK üzerindeki otoritesini “dağdan iniş”e yöneltecek mekanizmaların kurulması üzerinde durulmalıdır (Çandar, 2011, 64-65). Daha somut olarak yapılan öneriler aşağıdaki hususları içermektedir.

1. Taraflar (Devlet ve PKK) arasında çözüm yönünde yol alınabilmesi için öncelikle bir güven ortamının tesis edilmeli, bu amaçla KCK Davası⁶² düşürülmelidir.

2. PKK'nin “eylemsizlik” hali sürekli kılınmalı, Türk Silahlı Kuvvetleri ve güvenlik güçleri operasyonları durdurulmalıdır.

3. Kürtlerin TBMM'de en geniş, adil ve gerçekçi temsili mümkün kılınmalıdır, bunun için seçim barajı yüzde 10'un altına çekilmelidir.

4. Kürt sorununun çözümüne ilişkin hukuki çerçeve (yeni anayasa, anadilde eğitim vb.) hayata geçirilmelidir.

5. Yeni hukuki düzenlemelerle Kürtlere Türkiye'de yeni bir (demokratik özerklik, yerel yönetimlerin yetkilerinin güçlendirileceği bir tür adem-i merkeziyetçilik) “statü” kazandırılmalıdır.

6. Abdullah Öcalan'ın tutukluluk şartlarında yeni bir düzenleme (ev hapsi, orta vadede serbest kalması gibi) yapılmalıdır.

7. “Dağdakiler” için aşamalı bir af uygulanmalıdır (Çandar, 2011, 97-103).

⁶² TESEV'in Yeni Anayasa Komisyonu Danışma Kurulu üyesi Prof. Dr. Büşra Ersanlı'nın KCK adı altında yürütülen operasyonda 28 Ekim tarihinde gözaltına alınıp ve daha sonra mahkeme kararı ile tutuklanmasının ardından TESEV 04.11.2011 tarihinde KCK Operasyonu Saydamlaştırılmalı isimli bir basın bülteni yayımladı, görüşünü kamuoyuyla paylaştı.

“Türkiye’de demokrasinin yerleşmesi ile Kürt meselesinin çözümü arasında yapısal ve hayati bir bağlantı olduğundan artık kimsenin kuşkusu bulunmuyor. [...] TESEV, hükümetin Kürt meselesine ilişkin reform istekliliğini inandırıcı buldu ve demokrasiyi derinleştiren adımlarını destekledi. Öte yandan bu adımların hukuk devleti anlayışı içinde yapılmasını da, hükümet politikasının meşruiyeti açısından asgari bir koşul olarak algıladı. [...] Ancak, halen yürütülmekte olan KCK operasyonlarının evrensel hukuk anlayışını zedeleyen bir strateji içinde uygulandığı ve hükümetin çözüme yönelik iyi niyeti üzerinde haklı kuşuklara neden olduğu kanaatindeyiz. Toplumun yarısının oyunu alan, Meclis’te çoğunluğu oluşturan, parti içinde herhangi bir muhalefetle karşılaşmayan bir iktidarın, zedelenmiş bir hukuk anlayışının ürünü olan Terörle Mücadele Kanunu’na sahip çıkması ve ona dayanarak gizlilik kaydıyla tutuklamalarda bulunması, demokratik bir ülke olma isteğiyle bağdaşmıyor. [...] KCK operasyonunun yasal ve Türkiye’deki haliyle hukuka uygun olması, bu siyaset tercihi meşru kılmakta yeterli olmadığı gibi, her geçen gün daha da sorunlu hale getiriyor. Kürt meselesini çözmeye konusunda gerçek bir iradesi olduğunu düşündüğümüz hükümetin, bir an önce gizlilik ilkesini aşarak tutuklamaların nedenlerini kamuoyu ile paylaşması, Kürt meselesinin adil çözümü için giderek daha hayati hale gelmektedir.”

6.3.1.3.2. Yerinden Edilme/Zorunlu Göç: Van Eylem Planı ve Tazminat Yasası

TESEV'in Kürt sorunu üzerine olan araştırma, proje gündeminin hukuki-siyasi ve iktisadi ayağından sonra üçüncü ayağını zorunlu göç ve yerinden edilme meselesi, yerinden edilen Kürt nüfusun toplumsal entegrasyon ve rehabilitasyon konusu oluşturmaktadır. Bu konuyu ele almak amacıyla TESEV Kasım 2004'te Demokratikleşme Programı bünyesinde "Ülke içinde Yerinden Edilme Araştırma ve İzleme Grubu" oluşturdu. Bu araştırma grubu, Türkiye'de yerinden edilme sorununun boyutlarını belirlemek ve çözüm için politikalar önermek amacıyla çalışmalar yapmaktadır. Kürt sorunun bu bağlamı ile çözülmesi için sosyo-ekonomik kalkınma projelerin geliştirilmesini, maddi zararların tazmin edilmesini, halk ve ruh sağlığı hizmetlerinin iyileştirilmesini, çatışmalı dönemin sonlandırılmasını ve toplumsal mutabakatın sağlanmasına yönelik sivil toplum kuruluşlarının ve yerinden edilmiş kişilerin temsilcilerinin de katılacağı politikalar üretilmesi gerekmektedir. Ayrıca yerinden edilme sonrası toplumsal rehabilitasyon sürecinin sağlanması için zorun göçün yaşandığı bölgelerde sivil toplumun güçlendirilmesi gerekmektedir (Kurban, Yüksek, Ünal ve Aker, 2006, 23, 269; Mahçupyan, Kurban, Süren, ve Aker, 2008).

TESEV'in yerinden edilme meselesiyle ilgili çalışmalarından ilki Van Eylem Planıdır. Türkiye'nin Aralık 1999'da Helsinki Zirvesi sonucunda AB üyeliğine aday ülke statüsü kazanmasıyla birlikte, devlet, yerinden etme meselesiyle 'yüzleşmek', sorunun varlığını kabul etmek ve göçe zorlanan insanların durumlarını iyileştirici tedbirler almak zorunda kaldı. Helsinki Zirvesi sonrası dönem bu anlamda belirleyicidir. Bu değişimin ilk çıktısı, yerinden edilmiş Kürtlerin durumlarını ve sorunlarını incelemek üzere resmi bir ziyaret yapmak amacıyla sonuçsuz kalan birçok girişimde bulunan BM Genel Sekreteri'nin Ülke İçinde Yerinden Olmuş Kişiler Özel Temsilcisi Francis Deng'in, 2002'de Türkiye tarafından resmen davet edilmesidir. Deng, ziyaretin ardından kaleme aldığı raporunda Türkiye hükümetine yedi başlık altında bir dizi önerilerde bulunmuştur. Bu öneriler arasında yerinden edilmiş nüfusun sayısının, bu kişilerin yaşam koşullarının, sorunlarının ve ihtiyaçlarının, köye geri dönüşün önündeki engellerin tespit edilmesi maksadıyla bağımsız bir bilimsel araştırma yapılması ve yerinden edilmiş kişilerin zararlarının tazmin edilmesi amacıyla gerekli yasal düzenlemenin ivedilikle yapılması yer almaktadır. Deng raporundan sonra hem AB hem AİHM hükümete bu rapor

doğrultusunda tavsiyelerde bulunmaya başladı. AB, Türkiye'nin katılımını, yerinden edilmiş Kürt nüfusun sorunlarının ele alınmasını da kapsayan bir dizi siyasi kriterin yerine getirilmesi şartına bağladı. AB'nin, Deng'in raporunda dile getirdiği tazminat yasasının çıkartılmasını, müzakerelerin başlaması için Türkiye'nin yerine getirmesini beklediği siyasi kriterlerin arasına dahil etmesi üzerine, hükümet 2003 tarihli Avrupa Birliği Müktesebatının Üstlenilmesine İlişkin Türkiye Ulusal Programı'nda yasanın 2004 yılında yürürlüğe gireceğini taahhüt etti (Kurban ve Yeğen, 2012, 51-53; Kurban, 2010, 58-61; Kurban, Çelik ve Yüksekler, 2006, 42; Kurban, Yüksekler, Çelik, Ünal, Aker, 2006, 80; Yüksekler ve Kurban, 2009, 8-9).

Hükümet, Özel Temsilci'nin tavsiyelerini hayata geçirmek, ülke içinde yerinden edilme konusunda bir politika geliştirmek için Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) ile işbirliği başlattı. 2002 yılında, o tarihteki temsilci Francis Deng'in Türkiye'ye yapmış olduğu bir ziyaret sonrasında başlayan Türkiye Hükümeti ve UNDP arasında yerinden edilme sorunuyla ilgili yürütülen işbirliği çerçevesinde bir eylem planının hazırlanması için Van, pilot il olarak seçildi. 29 Eylül 2006 günü, Van Valiliğinin UNDP'nin teknik desteğiyle kaleme aldığı "Van İli Yerinden Olmuş Kişiler Hizmet Sunumuna Dair Eylem Planı"nı (Van Eylem Planı) ülke içinde yerinden edilmiş kişilerin entegrasyonu, yeniden yerleşmesi veya geriye dönüşü sırasında verilecek hizmetlerin temel ilkelerini özetlemektedir (Yüksekler ve Kurban, 2009, 6; Richardson-Golinski, 2010, 13).

Bu işbirliğinden sonra hükümet pek çok adım attı. Hacettepe Üniversitesi Nüfus Araştırmaları Enstitüsü (HÜNEE) tarafından ülke içinde yerinden edilmiş kişilerle ilgili bir araştırma yapıldı.⁶³ İçişleri Bakanlığı'nda ve bölgedeki valiliklerde çalışan kamu görevlilerine eğitim verildi. Birleşmiş Milletler Ülke İçinde Yerinden Olma Konusunda Yol Gösterici İlkeler'in Türkçeye tercümesi ve dağıtımı gerçekleştirildi. 2005 yılında Bakanlar Kurulu, ülke içinde yerinden edilmiş kişilere yönelik bir ulusal stratejinin ilkelerini özetleyen bir Strateji Belgesi'ni kabul etti. Tüm bunlara ek olarak, yerinden edilmiş kişiler ile bölgede olağanüstü halin ilan edildiği 1987 yılından bu yana silahlı çatışmalar nedeniyle maddi kayba uğrayan diğer kişileri

⁶³ Yerinden edilmiş nüfusun sayısal boyutuna dair en güncel tahmin olan 950.000-1.250.000 rakamı, Hacettepe Üniversitesi tarafından gerçekleştirilen araştırma olan bir çalışmanın bulgusudur. Fakat devlet BM'nin baskısıyla yaptırdığı bu araştırma sonuçlarında ortaya konulan rakama itibar etmemektedir. İçişleri Bakanlığı yerinden edilmiş nüfusun 300 bin civarında olduğunu dile getirmektedir. Hacettepe Nüfus Etütleri Enstitüsü, Türkiye'de Göç ve Yerinden Olmuş Nüfus Araştırması, Ankara, 2006. http://www.hips.hacettepe.edu.tr/tgyona/TGYONA_rapor.pdf

tazmin etmek üzere 2004 yılında Terör ve Terörle Mücadeleden Doğan Zararların Karşılanması Hakkında Kanun” (Tazminat Yasası) adlı bir yasa çıkarıldı ve yürürlüğe kondu. “Yerinden Olmuş Kişiler Sorunu ile Köye Dönüş ve Rehabilitasyon Projesine Yönelik Tedbirler” başlıklı, hükümet politikasını içeren bir çerçeve metnin 2005 yılı Ağustos ayında kabul edildi (Yükseker ve Kurban, 2009, 9; Kurban, Çelik ve Yüksek, 2006, 9; Kurban, Yüksek, Çelik, Ünal ve Aker, 2006, 22-23; Yılmaz, 2010, 48).

Hükümetin zorunlu göç veya zorla yerinden edilme meselesiyle ilgili 1999’dan bu yana yürürlükte olan Köye Dönüş ve Rehabilitasyon Projesi⁶⁴ (KDRP) ile başlayan süreç, daha sonra yukarıda bahsedilen Van Eylem Planı ve 5233 sayılı Terör ve Terörle Mücadeleden Doğan Zararların Karşılanması Hakkında Kanun ile devam etmiştir.

Bunlardan, Van Valiliği’nin UNDP’nin teknik desteği ile hazırladığı “Van ili Yerinden Olmuş Kişiler Hizmet Sunumuna Dair Eylem Planı” (Van Eylem Planı), ilde yaşayan zorunlu göç mağdurlarının sosyo-ekonomik durumlarını iyileştirmeyi amaçlayan kendi tercihlerine göre köylerine geri dönmelerini veya kentte yaşamaya devam etmelerini sağlamak amaçlarından hareketle hazırlanmıştır (Kurban, 2010, 57).

Eylem planının temel amacı, yerinden edilmiş kişilerin piyasa mekanizması aracılığıyla kente entegrasyonlarını ve sosyal yardım ve altyapı yatırımlarının yapılarak temel sağlık, gıda, içme suyu, kıyafet ve konut gibi kamu hizmetlerine erişimlerini sağlamaktır. Eylem planının hedefleri arasında yer alan sosyo-ekonomik kalkınmayı sağlamakla ilgili öneriler önceki bölümde tartıştığımız gibi Dünya Bankası’nın yoksulluğu azaltma stratejisiyle oldukça uyumludur. Buna göre, kamu hizmetini yerine getiren kentteki eğitim ve sağlık personelinin ilde kalması için tedbirler alınmalı; turizm teşvik edilmeli, katma değeri yüksek tarım faaliyetleri özendirilmeli; mikro kredi projeleri teşvik edilmeli; küçük ölçekli girişimcilik yaygınlaştırılmalı; kırsal üreticilerin ve kentsel girişimcilerin ürünlerinin pazara

⁶⁴ Köye Dönüş ve Rehabilitasyon Projesi Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerindeki 14 ilde (Adıyaman, Ağrı, Batman, Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Elazığ, Hakkari, Mardin, Muş, Siirt, Şırnak, Tunceli ve Van), çeşitli nedenlerle köylerinden ‘ayrılan’ ailelerden gönüllü olarak geri dönmek isteyenlerin kendi köylerine veya uygun başka yerlere dönüşlerinin sağlanması ve buralarda gerekli sosyal ve ekonomik alt yapının tesisi ile sürdürülebilir yaşam koşullarının oluşturulması, geri dönmek istemeyenlerin ise mevcut yaşadıkları yerlerde şehir hayatına uyumlarının geliştirilmesi amaçlamaktadır (Yılmaz, 2010, 43).

erişimini güçlendirecek mekanizmalar yaratılmalı; yerinden olmuş kişilerin işe alınması için özel sektöre mali teşvikler verilmeli; işgücü ihtiyacı olan alanlarda yerinden olmuş kişilere eğitim programları sunulmalı; özellikle kadın ve gençlere yönelik beceri geliştirme ve mesleki eğitim programlarının hazırlanmalıdır (Yükseker ve Kurban, 2009, 15).

TESEV raporları da eylem planının sosyo-ekonomik kalkınmaya dair hedeflerini genel olarak benimsemektedir. Buna göre, işsizlik, yoksulluk, temel sağlık, eğitim hizmetlerine erişmeme gibi sorunlarla karşılaşan yerinden edilmiş kişilere yönelik ‘sosyal’ programlar hayata geçirilmelidir. Bu kişilerin eğitim olanaklarına erişimlerini sağlamalı; kadınların ve genç kızların okuma-yazma öğrenebilecekleri ve istihdama yönelik beceri edinebilecekleri kursların yaygınlaştırılması; artırıcı ve toplumsal hayata entegrasyonu kolaylaştırıcı projeler geliştirilmeli; Yeşil Kart uygulaması başvuru ve kart yenileme kriterleri kolaylaştırılarak yaygınlaştırılmalı; Şartlı Nakit Transferi ve tarımda Doğrudan Gelir Desteği gibi uygulamalar kalıcılaştırılmalı; kentlerde yaşayan yerinden edilmiş kişilerin küçük işletmecilik için ucuz krediye erişimi sağlanmalı, girişimcilik desteklenmeli; mikro kredi projeleri yaygınlaştırılmalıdır. Bunlara ek olarak, emek piyasasında Kürtlere yönelik ayrımcı eylemler kovuşturulmalı ve cezalandırılmalıdır (Kurban, Yüksek, Çelik, Ünal ve Aker, 272, 279).

Bununla birlikte bu eylem planı, vaat ettiklerini yerine getirmekte pek çok nedenden dolayı başarısız oldu. En temelinde plan, genel olarak Kürt sorunu, özel olarak da ülke içinde yerinden edilme konusunda, açık, tutarlı, kapsamlı bir politika üretilmeksizin kabul edildi (Yükser ve Kurban, 2009, 26). Plan, Kürt Sorunuyla ilgili yerinden edilmiş kişilerin evlerine dönüşlerini sağlayacak olan silahlı çatışmaya son verilmesi, koruculuk sisteminin kaldırılması, mayınların ve patlamamış mühimmatların temizlenmesi gibi meselelere de değinmediği gibi vatandaşların zorla yerlerinden edilmeleri sırasında güvenlik kuvvetlerinin işlemiş oldukları insan hakları ihlalleri konusunda sorumluluğunu hiç bir zaman resmen kabul etmedi (Yükseker ve Kurban, 2009, 7-9, 16). Ayrıca, çatışma çözümü ve barışın inşası süreçlerinde hayati bir rol oynayacak olan sivil toplum sürecin dışında bırakıldı (Dufner, 2010, 16-18). Çoğunlukla meslek kuruluşları ile işveren temsilcisi örgütlerin katılımıyla sınırlanan, devletin sakıncalı gördüğü insan hakları kuruluşları ile diğer muhalif örgütleri dahil etmediği için sivil toplum-kamu ‘diyalog’

toplantıları sembolik bir girişim olmanın ötesine gidememektedir (Kurban, 2010, 59).

Bu sorunları aşmak için TESEV, İçişleri Bakanlığı'nda özellikle yerinden edilmiş kişilerle ilgili kapsamlı ve tutarlı bir ulusal politikayı tasarlamakla ve uygulamakla görevli yeterli yetki ve bütçeye sahip bir birimin kurulmasını önermektedir (Yükseker ve Kurban, 2009, 28-29). TESEV'in yerinden edilme araştırma grubu, bütün eksikliklerine rağmen, nüfusunun geneline yönelik düzenlenmiş, yerinden edilmiş kişilerin de yararlanabileceği bu hizmetlerin bilinmesi ve talep edilmesinin vatandaşlık bilincinin gelişmesi ve pratiğinin yerleşmesi açısından önemli bulunduğunu ifade etmektedir (Mahçupyan, Kurban, Süren ve Aker, 2008, 20).

TESEV'in yukarıda değinilen uluslararası konjonktür gereği hükümetin attığı adımlardan olan Tazminat Yasası'nı ayrı bir raporda ele aldı. Türkiye'nin zorunlu göç sorunu, sınırları ve etkileri bakımından zorla göçe maruz kalan nüfusu değil, göç alan ve veren illerin sosyo-ekonomik ve kültürel dokusunu ve ülkenin bütünü etkileyen bir olgu ve toplumsal bir sorun olarak varlığını korumaktadır. Yerinden edilmiş kişiler, göç ettikleri kentin yerlileri tarafından şehrin bir parçası olarak görülmemekte, hem de kendilerini şehrin bir parçası olarak hissetmemektedir. Malvarlıklarına erişimi bulunmayan ve kentsel ekonomiye eklenmek için gerekli becerilerden yoksun olan bu grup ağır bir yoksulluk ve yoksunluk içinde yaşamaya devam etmektedir. TESEV bu bağlamda, zorunlu göçe maruz kalan nüfusun, sorunlarını çözmek için çalışmalar yapan birey ve kurumlara yol göstermek ve destek vermek amacıyla kılavuzlar hazırlamıştır (Mahçupyan, Kurban, Süren, ve Aker, 2008, 7-9).

TESEV Demokratikleşme Programı, Avrupa Komisyonu desteği ile Eylül 2006-Ağustos 2008 tarihleri arasında Batman ve Hakkâri'de "Yerinden Edilenlerin Sorunlarını Çözmek: Katılımcı Yerel Bir Modelden Empatiye Dayalı Bir Diyalog Kültürüne" adlı bir proje yürütmüştür. Proje kapsamında, Batman ve Hakkâri'de yaşayan kamu görevlilerinin, belediye temsilcilerinin, sivil toplum mensuplarının, sağlıkçıların, hukukçuların, eğitimcilerin ve zorunlu göç mağdurlarının, yaşadıkları kentleri hep birlikte sahiplenmeleri ve bu kentlerin öncelikli sorunları üzerine çözüm önerileri üretmeleri hedeflenmiştir (Mahçupyan, Kurban, Süren, Aker, 2008, 9) Bu projeyi, Avrupa Birliği'nin Demokrasi ve İnsan Hakları için Avrupa Aracı (European Instrument for Human Rights and Democracy-EIDHR) tarafından desteklenen

“Sessizlik Bulutunu Dağıtmak: Yerinden Edilmişlik Hikâyeleri Üzerinden Barışçıl bir Ulusal Diyalog Yaratmaya Doğru” başlıklı Kürt Sorunu proje alanında yerinden edilme ve hükümet politikaları üzerine olan 2009 yılında başlayan yeni bir çalışma izledi. Bu araştırma projesi kapsamında, bir belgesel⁶⁵, bir medya kılavuzu⁶⁶ ve bir rapor⁶⁷ üretilmiştir.

TESEV, yerinden edilme meselesiyle ilgili hazırladığı bu son projede, hükümetin 2004 yılında uluslararası baskılar (AB-BM) nedeniyle çıkardığı, 1987’den bu yana zorla göçün neden olduğu maddi zararları tazmin etmeyi hedefleyen Tazminat Yasası olarak bilinen 5233 Sayılı “Terörle Mücadeleden Doğan Zararların Karşılanması Hakkında Kanun”u⁶⁸ Kürtlerin vatandaşlık hakları ve adaletin tecellisi açılarından beklentilerine cevap verip veremediğini değerlendiren bir rapor yayımlamıştır.

Söz konusu yasanın kabul edilmesi bir yandan Türkiye’nin AB üyeliği sürecini de içeren uluslararası konjonktür ve gelen baskılarla bağlantılıdır, diğer yandan yasayla yerinden edilme ile ilgili Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’ne⁶⁹ (AİHM) giden davaları azaltmak ve “tazminat miktarlarının haksız zenginleşme aracı olarak” kullanılmasını önlemek de amaçlanmaktadır. Bununla beraber, yasanın hazırlanma gerekçesinin sadece AB’ye üye olmak ve AİHM’e başvuruların önünü almak gibi pragmatik dış politika hedefleri dışında, adalet, toplumsal barış ve terörle mücadele gibi ‘dert’leri de vardır. Yasanın gerekçesinde, zararların karşılanmasının “hakkaniyet ve sosyal hukuk devleti ilkelerinin bir gereği” olduğu, “Devlete olan güveni pekiştirece[ği]; vatandaş-Devlet kaynaşmasını artıracak[ğı]; terörle mücadeleye ve toplumsal barışa önemli katkıda bulunaca[ğı]”nın altı çizilmektedir (Kurban ve Yeğen, 2012, 56; Kurban, Yüksek, Çelik, Ünal ve Aker, 2006, 80-81).

Bir yandan uluslararası siyasi baskıları bertaraf etmek, tazminat meselesini düşük maliyetle halletmek ve yerinden edilmiş Kürtleri yeniden kazanmak gibi amaçların etkisiyle 2004 yılında, AB üyeliği sürecinin başlamasıyla devletin yerinden edilmeye

⁶⁵ SU Film, Sulhname (İstanbul: TESEV, 2011).

⁶⁶ Söz konusu kılavuzda medyaya yapılan öneriler şunlardır. Şiddeti aktarmakla yetinmeyin, mağdurların hayatlarını nasıl etkilediğini de yansıtın. Kelimeleri özenle seçin, aşırı duygu yüklü kelimeler değil daha az duygusal ve daha fazla betimleyici terimler tercih edin, etnik stereotiplerden uzak durun, tahrik edici ifadelerden kaçın. Biz onlar ayrımının ötesine geçin, sıradan insanların hikayelerini anlatın, barışı haberleştirin. Balancar, 2011.

⁶⁷ Kurban ve Yeğen, 2012.

⁶⁸ <http://www.tbmm.gov.tr/kanunlar/k5233.html>

⁶⁹ Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi kanunun yürürlüğe girmesinden sonra bu konuda yapılan başvuruları kabul edilemez bularak zarar tespit komisyonlarına yönlendirmiştir (Doruk, 2010, 47).

ilişkin tutumu değişmeye başlamış, sorunun varlığı hükümet düzeyinde resmen kabul edilmiştir. Ancak, bir yandan Avrupa Konseyi, BM ve AB'nin baskısı, diğer yandan AİHM'de yerinden etmeyle ilgili bekleyen 1500 başvurunun önüne geçmek, olası başvuruları engellemek amacıyla geliştirilen bu yeni tutum (yerinden edilenlerin maddi zararlarının tazminine yönelik çıkarılan özel bir yasa), temel bir politika değişikliğini içermemektedir. Daha ziyade, dış politikada yüksek kazanç elde etmeye dayanan pragmatik hesaplara dayanan teknik bir çözümdür. Devlet, Kürtlerin yerlerinden 'olduklarını' kabul etmesine rağmen yerlerinden 'edildiklerini' ve bunun güvenlik güçlerince gerçekleştirildiğini kabul etmemiştir. Tazminat Yasası ile devlet Kürt sivillere yönelik hak ihlallerindeki (köy boşaltma, ev yakma, fail meçhul cinayetler, işkence) sorumluluğunu kabul etmeyen tutumunu sürdürmektedir. Ayrıca, hükümet, bu yasayı yerinden edilen Kürtlerin beklentilerini karşılamak yerine, bütün "terör mağdurları"na açık bir tazminat mekanizması olarak tasarlayarak milyonlarca insanın göçe zorlandığı bir uygulamanın üzerini örterek, bireysel zararlara, terörle mücadelenin istenmeyen sonuçlarına indirgemiş ve meseleyi etnik boyutundan ayıştırmıştır. Zorla göç sürecinde devletin ağır insan hakları ihlallerindeki sorumluluğunu kabul etmeyen Tazminat Yasası, yakın geçmişe ilişkin hakikatleri ortaya çıkarma niyeti de taşımamaktadır (Kurban ve Yeğen, 2012, 56, 145-151). Yerinden edilen vatandaşların maddi zararlarının tazmini amacıyla, meselenin kökeninde yatan toplumsal sorunun çözümüne yönelik bir siyaset geliştirilmeksizin, Kürtlere yönelik devlet siyasetini içeren zihniyeti dönüştürmeksizin, devletin insan hakları ihlallerindeki sorumluluğunu kabul etmeksizin, siyasi bir meseleyi idari bir sürece teslim ederek meclisten hızlıca geçirilerek kabul edilen Tazminat Yasası, adaleti tesis etmek hedefi olmamasına rağmen yerinden edilme ve Kürt meselesine ilişkin hakikatin ortaya çıkması ve adaletin sağlanması açısından önemli bir potansiyele sahiptir. Bu potansiyele rağmen, Kürt yurttaşlar adaletin kıyısında beklemeye devam etmektedir (Kurban ve Yeğen, 2012, 54, 153-154).

Meselenin çözümü ise TESEV Demokratikleşme programı yöneticisi Mahçupyan'a göre, bir yandan devletin, güvenlik kuvvetlerinin yaptığı ağır insan hakları ihlallerini de içeren hatalarını kabul etmesini, diğer yandan da devletçi, milliyetçi dar ve çeşitliliği, farklılığı dışlayan tekçi resmi vatandaşlık tanımının yerine Kürtleri de kuşatan bir biçimde yeni bir vatandaşlık kavramının formüle edilmesini

gerektirmektedir (Kurban ve Yeğen, 2012, 7; Kurban, Yüksek, Çelik, Ünal ve Aker, 6).

6.3.1.4. Azınlık Hakları

TESEV Demokratikleşme Programı bünyesinde Azınlık Hakları başlığı altında Gayrimüslim Vakıflar ve Mülkiyet Sorunları, Türkiye’de Değiştirilen Yer Adları ve Türkiyeli Ermeniler olmak üzere üç eksen üzerinden çalışmalar yapılmaktadır. Türkiye’de Gayrimüslim azınlıklara yönelik ayrımcı politikaları ve zihniyeti tartışmaya açmaya yönelik olan Azınlık Hakları başlığında ele alınan konular şunlardır. Bu gündem aynı zamanda AB ilerleme raporlarında Türkiye’ye yöneltilen eleştirinin konusu olan meseleleri içermektedir: Heybeliada Ruhban Okulu (Macar ve Gökaçtı, 2005), azınlık vakıfları ve sorunları (Kurban ve Hatemi, 2009; Kurban ve Tsitselikis, 2010), değiştirilen yer adları konusu (Nişanyan, 2011) ve Gayrimüslim azınlık gruplardan Ermeni cemaatinin sorunları (Özdoğan ve Kılıçdağı, 2011). TESEV’in bu alandaki temel çözüm önerisi Türkiye’nin AB’ye tam üyelik hedefi ve “çağdaş azınlık yönetimi”nin (Özdoğan ve Kılıçdağı, 2001, 140) gerekleri doğrultusunda anayasal yurttaşlığın siyasal, kültürel, toplumsal hak boyutlarıyla hayata geçirilmesini içermektedir. Bu alandaki faaliyetler esas olarak azınlık grupların anadilde eğitim, inanç, mülk edinme gibi haklarını kullanmaları önündeki hukuk mevzuatından kaynaklanan engellerin kaldırılması önerisine dayanmaktadır.

Can Paker, TESEV’in anayasal vatandaşlık eksenine oturttuğu azınlık hakları meselesini ele almasının iki temel nedeni olduğunu dile getirmektedir. İlki, bireylerin kendilerini, hangi etno-dinsel kökenden olurlarsa olsunlar, eşit vatandaş olarak hissetmelerile, yani demokratikleşmeyle ilgilidir. İkincisi ise, AB üyeliği süreci açısından azınlık hakları meselesinin taşıdığı önemle ilgilidir (Demirler ve Kayhan, 2006, 11). Türkiye’nin demokratikleşme ve AB üyeliği süreçleri bakımından hayati bir önem taşıyan azınlık hakları sorunuyla ilgili uyum yasaları⁷⁰ çerçevesinde hukuk alanında önemli değişiklikler yapılmakla birlikte soruna etnik, dilsel ve dinsel göndermelerden arındırılmış yeni bir anayasal vatandaşlık modeli ve demokrasi normları çerçevesinde bir çözüm henüz sağlanamamıştır (Demirler ve Kayhan, 2006, 7).

⁷⁰ Paker, 2004 yılında vakıflar tasarısının cemaat vakıflarını ilgilendiren hükümleriyle ilgili hükümete iletilen TESEV önerilerinin yasa değişikliklerine doğrudan etki ettiğini dile getirmektedir (Demirler ve Kayhan, 2006, 11).

TESEV'in azınlık hakları başlığı altında yürüttüğü faaliyetlerinden biri azınlık grupların vakıfları ve bunların mülkiyet hakları başta olmak üzere karşı karşıya kaldığı sorunlara dairdir. Bu raporlarda hem Türkiye hem de Yunanistan'da medyanın azınlıklara yönelik onları güvenilmez potansiyel hainler olarak gösteren düşmanca, milliyetçi ve ayrımcı bir yayın yapması önemli bir sorundur. Her iki devletin de cemaat vakıflarının yönetim ve mülkiyet hakları üzerinde kurduğu denetim politikasından vazgeçmesi, diyalog kanalları tesis edilerek özgürlükçü ve demokratik bir yasal çerçeve geliştirilmesi, cemaatlerin vakıflarını özgürce işletebilmelerini sağlayacak yönetim ve idare yapıları kurması önerilmektedir. Devlete, siyasal ve hukuki müdahale zemini sağlayan özel ve kamusal alanlar arasındaki muğlak ayırım netleştirilmeli, bu çerçevede azınlıklar karar ve yönetim yetkisine sahip olmalı ve devlet azınlığın haklarını korumak için açıklık, adil idare ve hesap verebilirlik ilkelerinin garantörü olarak gözetim işlevini yerine getirmelidir (Kurban ve Tsitselikis, 2010, 25). Bütün Gayrimüslim vatandaşların Lozan'dan doğan hakları tanınmalıdır. Cemaat vakıflarının taşınmazlardan devletin tasarrufunda bulunanların tümü vakıflara iade edilmeli, üçüncü kişilere geçmiş mallar için ise cemaat vakıflarına tazminat verilmelidir. Hükümetin Gayrimüslimler ve Aleviler dahil olmak üzere bütün dini cemaatlerle ilişkilerini düzenleyecek ve eş güdüm sağlayacak bir Din İşleri Bakanlığı kurulmalıdır (Kurban ve Hatemi, 2009, 36-37).

Devletin yerleşim adlarını değiştirme ve genel olarak izlediği yurttaşlık siyaseti ve bunların sonucu ortaya çıkan mülksüzleştirme ve yerinden etme pratiği arasındaki ilişkiye odaklanan bir diğer rapor, demokratik olmayan bu durumun eşit yurttaşlık, demokrasi ve insan hakları talepleri doğrultusunda değiştirilmesi ve eski yer adlarına dönülmesi talebini dile getirmektedir. Daha somut olarak şunlar önerilmektedir. Yerel adlarla birlikte yerel tarihin araştırılması, belgelenmesi ve yayımlanması teşvik edilmeli; popüler yayınlarda ve eğitim müfredatında eski adların yaşatılması sağlanmalı; eski adlar karayolu levhalarında veya turistik bilgilendirme tabelalarında kullanılmalı; eski ve yeni adları birlikte gösteren haritalar yayımlanmalıdır (Nişanyan, 2011, 5-6, 74).

Türkiyeli Ermeni cemaatinin sorunlarını ele alan bu alandaki bir diğer raporda ise sorunun çözümü için şunlar önerilmektedir. Yeni Anayasa'da temel hak ve özgürlükler esas alan, kapsayıcı ve bütün etnik gruplara eşit mesafede duran bir vatandaşlık tanımına yer verilmelidir. Vatandaşlık etnik köken, din ve inanç farkı

gözetmeksizin, herhangi bir etno-dinsel kimliğe atıf yapmadan tanımlanmalıdır. Kültürel çeşitlilik ve farklılığın tanınmasına ve korunmasına yönelik yasal düzenlemeler yapılmalıdır. BM Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi ve Çocuk Hakları Sözleşmesi'ne konan çekinceler kaldırılmalıdır; Eğitimde Ayrımcılığa Karşı UNESCO Sözleşmesi ve Avrupa Konseyi Ulusal Azınlıkların Korunmasına Dair Çerçeve Sözleşme imzalanmalıdır. Ayrımcılığı önlemek, nefret söylemini caydırmak ve cezalandırmak için TCK'nın 216. maddesi yeniden düzenlenmeli; ders kitapları Ermenilere yönelik düşmanlık ve ayrımcı içerikten arındırılmalıdır; medyada nefret söyleminin önüne geçmek için Basın-Yayın ve RTÜK kanunlarına, hakaret içeren ve ayrımcılık yapan bir dilin kullanılmasını önleyecek maddeler eklenmelidir. "Türk kimliğine hakaret"i düzenleyen mevcut kanun maddesi bütün etnik ve dinsel kimlikleri kapsayacak biçimde değiştirilmelidir. Diğer azınlık okullarıyla birlikte Ermeni okullarına kalıcı bir özel statü verilmelidir; hükümet bu okullara mali destek sağlamalıdır; üniversitelerde Ermeni Dili ve Edebiyatı Bölümü kurulmalıdır; Ermenice radyo yayınına ve Ermenice tiyatro faaliyetlerine destek verilmelidir. Dini özgürlükler güvence altına alınmalıdır. Vakıflardan alınan ve devletin tasarrufuna geçen tüm taşınmazlar iade edilmeli; cemaat vakıflarına yeni bir statü verilmeli, işleyiş ve yönetimleri ayrı bir kanunla yeniden düzenlenmelidir (Özdoğan ve Kılıçdağı, 2011, 149-152).

Bu alanda yapılan çalışmalarda dile getirilenler Kürt meselesinde olduğu gibi AB üyeliği sürecinin itici gücüyle uluslararası hukuk normlarına uyum sağlanması, ülkenin hukuk mevzuatının tekçi, milliyetçi, otoriter içeriğinden arındırılmasına dair liberal siyasal tahayyüle dayalı önerileri içermektedir. Diğer bir deyişle, YDH'den TESEV'e sermayenin bu liberal hattı demokratikleşmeyi siyasal alanın düzleştirilmesine, sağlıklı işleyen piyasa ekonomisi önündeki 'siyasal' engellerin bertaraf edilmesine, demokrasinin prosedürel-biçimsel bir düzeneğe indirgemektedir. Bütün bunlar diğer yandan da liberal hegemonya projesinin rakibi olan milliyetçi-devletçi tasarının can damarını keserek, gücünden mahrum bırakmak amacına dönüktür.

6.3.1.5. Din, Devlet, Toplum

TESEV, demokratikleşme programında ele aldığı konulardan biri de Din, Devlet, Toplum ilişkileridir. Bu araştırma gündeminde üç eksen üzerinden faaliyet

yürütmektedir. Bunlar başörtüsü yasağı; din, toplum ve siyaset ilişkileri ve din, devlet ve kurumlar olmak üzere üç eksen den oluşmaktadır.

TESEV Demokratikleşme Programı'nın din-devlet-toplum çalışmaları kapsamında yapılan başörtüsü yasağı araştırmalarının ilkinin çıkış noktası, yüksek öğrenimli uzman meslek sahibi başörtülü kadınların iş hayatında başörtüsü yasağından dolayı yaşadıkları sorunları, ayrımcılıkları ve engelleri tespit etmektir. Bir başka deyişle, kamudaki başörtüsü yasağının yüksek öğrenimli ve meslek sahibi başörtülü kadınların çalışma hayatları üzerindeki etkisi ele alınmaktadır (Cindoğlu, 2010, 5-6).

İnanç özgürlüğü ihlali olan başörtüsü yasağı eğitim ve çalışma hakkını engellemekte, kadınların çalışma hayatına ve kamusal hayata katılımını kısaca vatandaşlık haklarını kısıtlamaktadır. Kadın istihdamını doğrudan etkileyen bu kısıtlama sadece kamuya ait işyerleriyle ilgili bir sorun değildir, özel sektördeki uygulamaları da doğrudan ve dolaylı olarak bunu etkilemektedir. Başörtüsü yasağı çeşitli katmanlara yayılarak iş piyasalarını etkilemektedir. Özel şirketlerde de başörtülü kadınların “görünür” olmalarının, (1) işe alınmalarında, (2) ücret politikalarında, (3) çalışırken ve (4) terfilerde engelleyici bir faktör olduğu savunulmaktadır (Cindoğlu, 2010, 7-8, 11, 81). Uzman meslek sahibi kadınların emek piyasasına katılamaması nedeniyle kadın emeğinin yaratıcılığında, üretkenliğinde ve çözüm odaklı düşünme sisteminden yararlanılamamaktadır. Bu durumun da iktisatçıların üzerine düşünmesi gereken bir mesele olduğu dile getirilmektedir (Cindoğlu, 2010, 9, 92).

Kamu sektöründe istihdam olanağı olmadığı için özel sektöre yönelmek zorunda kalan başörtülü kadınlar daha çok muhafazakar küçük ve orta işletmelerde çalışmaktadırlar. Ancak işletmelerde de kadınların aleyhine işleyen ücret politikaları başörtülü kadınları iş piyasalarından caydırmaktadır (Cindoğlu, 2010, 48; Genç ve İlhan, 2012, 21). İş güvencesinden yoksun, düşük ücretlere razı olarak ve çoğu zaman uzun mesai saatleri boyunca çalışmak zorunda olmak olarak dile getirilen ayrımcılık, emeğini meta olarak satarak geçinen kadın erkek emekçinin yüz yüze kaldığı bir sorundur. Fakat raporda bu sömürülme ilişkisi sanki sadece bu toplumsal kesime has bir ayrımcılıkmiş gibi sunulmaktadır. Raporda bir yandan kadın emeği yaratıcı, üretken, çözüm odaklı düşünme gibi kavramlarla nitelenip, piyasanın bunlardan mahrum kalmasının iktisadi bir kayıp olduğu dile getirilmekte öte yandan kapitalizm sorunsallaştırılmadan kadın erkek emekçi bütün nüfusun maruz kaldığı eşitsizlikler sadece başörtülü kadınların yaşadığı bir sorun olduğunu örtük biçimde

ima edilmektedir. Diğer bir deyişle, sonuç neden olarak sunulmaktadır. Her iki raporda da homojen bir ‘başörtülü kadın’ sabit kimliğine dayanmaktadır. Tekil ayrımcılık örneklerinden hareketle varılan kimi zaman tarihüstü genelliklere varılmaktadır.⁷¹

TESEV başörtüsü yasağı üzerine olan ilk raporundan hareketle yasağın eşit ve demokratik vatandaşlık temelinde çözümünü için öneriler içeren bir başka rapor yayımladı (Genç ve İlhan, 2012). Söz konusu raporda siyasi iktidar, milletvekilleri, yargı mensuplarına bu yasak ve ayrımcılığın ortadan kaldırılması için gerekli yasal ve idari düzenlemeleri ivedilikle gerçekleştirmeleri çağırısı yapılmaktadır.

Temel çözüm, ayrımcı hukuk sistemi ve bunu meşrulaştıran otoriter uygulamaları bertaraf etmek olarak görülmektedir. Nihai adres olarak yeni anayasaya gönderme yapılmaktadır. Türkiye toplumunu ve siyasi aktörleri işin içine katacak tartışma ve müzakere ortamı sağlayacak olan anayasa süreci başörtüsü yasağı meselesinin çözümü için bir fırsat oluşturmaktadır. Buna göre, anayasaya başörtüsüyle ilgili doğrudan bir madde eklemeyen temel hak ve özgürlükler doğrultusunda, yasakları meşrulaştıran yoruma açık hükümler metinden çıkarılmalıdır. Böylece ayrımcılık, din ve vicdan özgürlüğü ve yeni bir laiklik ilkesinin demokratik biçimde tanımlanması sorunun çözülmesi için yeterli olacaktır. Yasakları belirtmek yerine hak ve özgürlükleri içeren bir anayasa sadece başörtüsünden kaynaklanan hak ihlallerinde ve ayrımcılıklarda değil, Türkiye’de temel hak ve özgürlüklerle ve ayrımcılıkla ilgili pek çok konunun çözülmesinde kolaylaştırıcı bir rol oynayacaktır (Genç ve İlhan, 2010, 27-30). Başörtüsü yasağının demokratik yollarla ve eşit vatandaşlık temelinde, yasağın sürmesine imkan veren siyasi, hukuki ve toplumsal engellerle birlikte ortadan kaldırılması için yapılması gereken hukuki değişikliklere, siyasi ve toplumsal değişimin de eşlik etmesi gerekliliğinin de altı çizilmektedir (Genç ve İlhan, 2012, 7-9). Bu değişimin anahtarı ise zihniyet yapısının

⁷¹ “Örneğin, Ankara’da bir odak grup toplantısında katılımcılardan biri, alışveriş merkezinde yanına yaklaşan oldukça yaşlı bir kadının masada arkadaşıyla oturuyorken kendisine yaklaşarak başörtüsüyle orada oturuyor olmasından duyduğu rahatsızlığı “bende katil olabileceğim gibi bir his uyandırıyor” diye ifade ettiğini anlatmıştır. Gündelik hayatta belki de en hırçın çehresine rastlanan başörtüsüne yönelik ayrımcı tutumların kaynağında yukarıda karşılaşıma ve çatışma alanları olarak söz edilen alanların, yani alışveriş merkezlerinin, çarşıların, sokakların, toplu taşıma araçlarının, tatil beldelerinin ve daha birçok yerin ‘kurallarının ve sınırlarının’ laik/modern bir çerçeveden belirlenmiş olması yatıyor” (Genç ve İlhan, 2012, 23). “Öte yandan, kendilerinden ‘daha düşük statülü’ erkeklerin, başörtüsünden dolayı bir eşitlik ve yakınlık hissedip onlara “abla” şeklinde hitap etmeleri veya “hanım” yerine sadece isimleriyle hitap etmeleri de, iş hayatındaki statülerini tanınamaları şeklinde algılandığı için kadınları rahatsız edebiliyor” (Cindoğlu, 2010, 46).

dönüştürülmesidir. Türkiye’de siyaseti kördüğüm haline getiren çatışma yaratan ve demokratikleşmeyi çıkmaza sürükleyen konulardan olan başörtüsü yasağının kaldırılması için devletçi zihniyet ve reflekslere sahip yargı sistemine içkin egemen zihniyet yapısı da tartışılmalıdır (Genç ve İlhan, 20, 2012, 28-29).

TESEV’in çoğu raporunda Türkiye’nin çözüm bekleyen neredeyse her sorununun çözümü yeni anayasaya endekslenmekte ve bu süreç tarihi bir fırsat olarak vurgulanmaktadır. Söz konusu vurgu bu raporda da yer almaktadır. Yeni anayasa TESEV raporlarında demokrasinin, özgürlüğün kapısını açacak adeta mistik bir anahtara dönüşmektedir. TESEV’in başörtüsü yasağı konusuna yönelik faaliyeti, bu yasağın liberal hegemonya projesinin önünde bir engel olmaktan çıkarılma mücadelesinin parçalarından biri olmasıyla ilgilidir. Bu anlamda yasağın, siyasal istikrarsızlığa mahal vermeden sıhhatli işleyen piyasa demokrasisi içinde rasyonel biçimde çözülmesi gerekmektedir. TESEV raporlarının kilit kavramlarından olan zihniyet ve tarih üstü kendinden menkul bir açıklayıcı çerçeve olarak gelenek, bağımsız değişken haline getirilmektedir. ‘Ne’ ile bağı kurulduğu müphem bir kavrama, tarihüstü belirleyici kapasite atfedilmekte, kendisinden başka bir şeyle rabtası kurulmayan mutlak öze dönüşmektedir.

TESEV’in 1999 yılından beri faaliyet yürüttüğü bu başlık altında ele aldığı konulardan bir diğeri de toplumsal bütünleşme, tutunum önündeki potansiyel ve fiili engel teşkil eden Diyanet İşleri Başkanlığı ve İmam Hatip Liseleri meselesidir. 17 Aralık 2004’te Türkiye’nin AB’den müzakere tarihi almasından sonra giderek önem din-devlet-toplum ilişkileri çerçevesinde liberal hegemonya projesinin toplumsal bütünleşmeyi tesis etmesine engel temel bir kamplaşma yaratan meseleleri ele alan TESEV Diyanet İşleri Başkanlığı, İmam Hatip Liseleri üzerine araştırmalar yaptırdı. Bu çalışmaların yönlendirici dinamiği, değişimin gerekliliğini temellendiren rehber veya devşirilen meşruiyetin kaynağı AB üyelik sürecinin gerektirdikleridir. Türkiye’nin katı laiklik yorumunu, inanç ve ibadet özgürlüğü ilkesini esas alarak AB üyelik süreci gereklilikleri doğrultusunda yumuşatması hatta yeni baştan inşa etmesi önerilmektedir.

Kaldı ki, AB’nin 2004 İlerleme Raporu’nda Alevilerin “Müslüman azınlık” olarak tanımlanmasıyla birlikte Türkiye, istese de istemese de din-devlet-toplum ilişkilerini ve Diyanet meselesini ele almak zorundadır (Çakır ve Bozan, 2005, 335). Ve AB üyelik sürecinde Türkiye’nin gerek Müslüman gerekse gayrimüslim dini grupların bu

özgürlük taleplerine karşı çıkması durumunda AB'nin devreye girmesi söz konusu olacaktır (Yükleyen ve Kuru, 2006, 57).

Bu çerçevede TESEV, 2005 yılında Diyanet ve İmam Hatip Liseleri'nin ele alan iki rapor yayımladı. "Laik bir ülkede Diyanet gibi bir kurumun yeri var mıdır?" sorusu meşru olmakla beraber Diyanet'in lağvedilip dini hayatın cemaatlere bırakılması önerisi etrafında toplumsal uzlaşma sağlamak olanaksız olduğundan Türkiye'nin din-devlet-toplum ilişkilerini düzenlemede Diyanet'ten somut, uygulanabilir ve kalıcı bir başka alternatifi yoktur. Dolayısıyla yapılması gereken Diyanet'i demokratikleştirmektir. Buna göre, Diyanet yönetimin baştan aşağı yenilenmeli; topluma açılıp, sivilleşmeli; meclis acilen Diyanet İşleri Başkanlığı Kanunu çıkarmalı; Diyanet, Başbakanlığa veya Cumhurbaşkanlığına bağlanmalıdır; çalışanlarının örgütlenmesi önündeki engeller kaldırılmalı; maaşları ve özlük hakları iyileştirilmeli; erkek egemen bir kurum olmaktan çıkarılmalı; kadın çalışan sayısı artırılmalı; doğrudan kadınlara yönelik ayrımcı fetva, hutbe ve vaazların önüne geçilmeli; Alevi kimliğini tanımalı ve Alevilerin taleplerini ciddiye almayı daha fazla ertelememelidir. Alevi sorununun çözülmesi için, Diyanet Aleviliği tanımlama işinden vazgeçip, bu işi Alevilere bırakmalı; diyalog kurmalı; Alevilerin inanç ve yaşayışlarını kötüleyen söylemlerden kaçınmalı; Cem evlerine yönelik "terör yuvası" vb. türü suçlayıcı ifadelerden uzak durulmalı; Alevilerin Diyanet bünyesinde bir şekilde temsil edilmesinin mekanizmaları yaratılmalıdır (Çakır ve Bozan, 2005, 338-339).

Devlet sadece Müslümanların Sünni-Hanefi mezhebine mensup vatandaşlar için değil farklı mezhepten ve inançtan olan vatandaşların ihtiyaç duyduğu din görevlisi talebine yanıt vermelidir. Örneğin bu doğrultuda bazı İmam Hatip Liseleri Alevi inancının öğretilmesi için tahsis edilebilir (Bozan, 2007, 46). Zira Alevilerin temsili meselesi Türkiye-AB ilişkilerini de çok yakından ilgilendirmektedir. İlerleme Raporlarında Alevilerin ibadet yerlerinin tanınması, açılması, ilgili devlet kurumlarında temsilleri ve zorunlu din eğitimine ilişkin yaşadıkları sorunlara dikkat çekilmektedir (Bozan, 2007, 73).⁷² İmam Hatip Liseleri ile ilgili olarak, laiklik

⁷² Türkiye İlerleme Raporu 2006, Avrupa Komisyonu Brüksel, 8 Kasım 2006 SEC (2006) 1390 Gayri Resmi Tercüme, http://www.mfa.gov.tr/data/AB/IlerlemeRaporu_8Kasim2006_TamamininCevirisi1.pdf Türkiye İlerleme Raporu 2005, Avrupa Komisyonu Brüksel, 9 Kasım 2005 SEC (2005) 1426 Gayri Resmi Tercüme,

ilkesinden vazgeçmeden toplumun din görevlilerinin eğitim ihtiyacının ve din öğretimi talebinin farklı kanallardan karşılanması ve böylece İHL'nin üzerindeki yükün azaltılması, bu okulların, esas olarak ilahiyat fakültelerine ve dolayısıyla Diyanete kadrolar yetiştiren eğitim kurumlarına dönüştürülmesi önerilmektedir (Çakır, Bozan ve Talu, 2005, 209; Bozan, 2007, 47).

TESEV'in bu alandaki üçüncü ve son çalışmasını her raporunda olduğu gibi politik bir çerçeve yönlendirmektedir. Bu raporları yönlendiren ise TESEV'in sezdiği potansiyel bir tehlikenin toplumda somut karşılığı olup olmadığını anlamaya yönelik araştırmaları içermektedir.

Raporun sunuş yazısında mesele tipik bir anlatıyı içeren bir yaklaşımla çerçevelenmiştir. Buna göre, Osmanlıdan tevarüs edilen gelenekler ve Cumhuriyet'in liberal olmayan pratikleri dini kamusal alanın dışına atmıştır, böylece devlet toplum arasındaki mesafe, aralık büyümüş, cemaatleşme, yabancılaşmayı beslemiş, kamusal alan bir çatışma ortamına dönüşme emareleri vermeye başlamış ve nihai olarak toplumun farklı kesimlerinin birbirini tanıma ve anlama olanağı daralmıştır. Bu 'tehlike'yi fark eden TESEV 1999 yılında dindarları anlamaya yönelik ilk saha çalışmasını kamuoyuna sundu (Çarkoğlu ve Toprak, 2000, 9).

Türkiye'de Din, Toplum Siyaset başlığıyla ilk olarak 1999 yılında yapılan araştırmada Türkiye'de din ve siyaset ilişkileri üzerine şu sonuçlara ulaşılmıştır. Dini inanç ve ibadet halkın büyük bir çoğunluğu tarafından özel alanla sınırlı görülmekte, dinin kamu yaşamını etkilemesi, devletin de dini yaşama müdahale etmesi onaylanmamaktadır. Laik cumhuriyet projesi (özellikle Medeni Kanun hükümleri), cumhuriyet reformları büyük çoğunluk tarafından desteklenmektedir. Türkiye toplumunun Müslümanlık anlayışının hoşgörüyü dayanmaktadır. %91 gibi büyük bir çoğunluk inanç farklılıklarını hoşgörü ve barış ortamında korunmasını toplumsal huzur için gerekli bulmaktadır. Araştırma'ya göre, siyasal İslam'ın güçlenmesi sonucunda Türkiye toplumunun İslamcı-Laik diye ikiye bölündüğü ve bu bölünmenin ayrı kutuplarda, tahammülsüz kamplar yarattığı iddiası gerçeği yansıtmamaktadır. Son olarak, araştırmaya göre, Türkiye toplumunun önemli bir kesimi sosyal yaşamda muhafazakardır, bu muhafazakarlık büyük ölçüde kadınların

konumu ve davranışlarıyla ilişkilendirilmektedir (Çarkoğlu ve Toprak, 2000, ix, 16-21).

7 yıl sonra tekrar yapılan araştırma sonuçlarına göre halk giderek dindarlaşmakta, önceki araştırmadan farklı olarak laiklikle ilgili olarak sorulara verilen yanıtlarda kayda değer bir gerginliğin varlığı tespit edilmekle birlikte laikliğin tehdit altında olduğu görüşünün toplumda büyük oranda karşılığı yok, katılımcıların büyük çoğunluğu üniversitelerde başörtüsü yasağına karşı. Katılımcılar, Türkiye'nin sorunlarının sivil yönetimle çözülmesi gerektiğine ve AKP iktidarıyla Türkiye'de iyiye doğru değişim yaşandığına inanmaktadırlar. Önceki çalışmaya göre, şeriat düzeni isteyenlerin sayısında bir azalma söz konusu. Yukarıda vurgulanan gerginliğe paralel varılan önemli bir sonuç ise ülkede değer yargıları, kültürü, dünya görüşü ve siyasal tercihleri bütünüyle farklılaşmış, birbirinden kalın çizgilerle ayrılmış iki ayrı toplumsal yapının varlığıdır. Bir yanda, kendini laik olarak tanımlayan eğitilmiş üst orta sınıf kentli profesyoneller diğer yanda daha az eğitilmiş, görece geliri daha düşük, kendilerini İslamcı ve dindar olarak tanımlayan bir başka kesim yer almaktadır. Raporun yazarlarına göre bu yarıma iktisadi kalkınma, kentleşme ve eğitim olanaklarının artırılmasıyla kapatılabilecektir. Din-siyaset sürtüşmesine dayanan sorunların, büyük oranda liberal ve demokratik değerlerin topluma kazandırılmasında çok önemli işleve sahip olan eğitimle, eğitim olanaklarının yaygınlaştırılmasıyla aşılması beklenmektedir (Çarkoğlu ve Toprak, 2006, 94-97).

TESEV raporlarının somut çözüm politika önerilerinin sabit öznesi sivil toplum Din, Devlet, Toplum başlığı altında ele alından meselelerde de sorunların çözümü için görevi başına davet edilmektedir. Başörtüsü yasağı, din, toplum ve siyaset ilişkileri, din, devlet ve kurumlar olmak üzere üç eksenenden oluşan TESEV bu alandaki yayınlarıyla devlet-din ilişkilerinin daha liberal, AB normlarıyla uyumlu bir zemine oturtulması, dinin toplumu siyasal olarak bölen gerginlik üreten bir kaynak, toplumsal bütünleşme önünde bir engel olmaktan çıkarılmasını hedeflemektedir. Kendi ifadesiyle din-devlet-toplum ilişkilerinin demokratikleşme sürecinin önündeki engellerden biri olmaktan çıkarmak yönünde bir çaba göstermektedir. Zira bu gerginlik liberal hegemonyanın muarızı olan milliyetçi tasarının beslediği ana damarlardan birini oluşturmaktadır.

6.3.1.6. Yargı, Hukuk ve Adalet

2007 yılından itibaren en çok faaliyet yürüttüğü alanlardan olan hukuk-yargı ekseninde TESEV, 2011 yılında üç rapor yayımladı. Bu raporlarda, güvenlik güçlerinin ve üst düzey kamu personelinin yargılanmasında karşılaşılan güçlükler, ‘dezavantajlı gruplar’ın adalete erişim imkanlarının yetersizliği ve adil yargılanmada karşılaşılan sorunlar ele alınmaktadır.

Bu raporlardan Türkiye’nin adalete erişim konusundaki durumuna ilişkin genel bir değerlendirme sunmayı amaçlayan araştırma, öncelikli olarak AB üyelik sürecinin bir parçası olarak Adalet Bakanlığı’nın hazırladığı Yargı Reformu Stratejisi’nde “Adalete Erişimin Kolaylaştırılması” başlığı altında ele alınan adli yardıma erişim, bilgiye erişim, çevirmenlik hizmetleri ve elektronik dava açma gibi konuları değerlendirmektedir (Berk, 2011).

Türkiye’nin 2003 Ulusal Programı’nın 24.13 sayılı Öncelik’i kapsamında, AB’nin adalete erişim adı altında yaptığı çeşitli faaliyetler ele alınmakta ve bu tür faaliyetler 58. hükümetin Acil Eylem Planı’nda değerlendirilmektedir.⁷³ Bu çerçevede, “bilgilendirme kampanyaları ve adalete erişim için kullanıcı rehberlerinin basımı, hukuki konularda bir bilgi sistemi ve yargı ağı kurulması”nın yanı sıra, “çok dilli standart dava dilekçeleri hazırlanması” gibi çalışmalar da 58. hükümetin Ocak 2003 tarihli Acil Eylem Planı’nda “Demokratikleşme ve Hukuk Reformu” başlığı altında sıraladığı hedefler arasında yer almaktadır⁷⁴ (Berk, 2011, 27, 52).

Türkiye’nin adalete erişim alanında uygunsuz koşullar ve sistematik ihlallerle dolu AİHM sicilini düzeltmesi ve AB üyeliği sürecinde AB İlerleme Raporları’nda yöneltilen eleştirileri dikkate alarak adli sistemini iyileştirilmesi gerekmektedir. Örneğin 2009 İlerleme Raporu’nda, ülkenin kırsal kesimlerinde gözaltına alınan kişilerin avukata erişimlerindeki sorunlar, gözaltında tutulan sığınmacıların adli yardım hizmetlerinden faydalanmaları konusundaki sıkıntılar çerçevesinde adli yardım sisteminin eksiklikleri dile getirilmiştir.⁷⁵ Benzer noktalara 2010 İlerleme Raporu’nda da dikkat çekilmektedir. 2010 raporunda açıkça adli yardım temini,

⁷³ Avrupa Birliği Genel Sekreterliği, 2003 yılı Ulusal Programı, http://www.abgs.gov.tr/files/UlusalProgram/UlusalProgram_2003/Tr/doc/

⁷⁴ T.C. 58. Hükümet Acil Eylem Planı (AEP), 2003, <http://ekutup.dpt.gov.tr/plan/aep.pdf>

⁷⁵ Türkiye İlerleme Raporu 2009. Avrupa Komisyonu Brüksel, 14.10.2009 SEC(2009)1334, http://www.abgs.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/turkiye_ilerleme_rap_2009.pdf

kapsamı ve sunulan hizmetlerin kalitesi bakımından yetersiz olduğu ifade edilmektedir⁷⁶ (Berk, 2011, 27-29).

Avukatlık hizmetlerin pahalı olmasının, özellikle toplumun yoksul ve dezavantajlı kesimlerinin bu hizmetlere erişimleri açısından sorun teşkil etmektedir. Yoksulluk ile hukuki hizmetlere erişim arasındaki ilişkiyi sadece avukatlık hizmetinin ücreti üzerinden değil aynı zamanda bu kesimlerin yargıya başvurmalarını etkileyen mahkemeye başvurma, celse, keşif harcı gibi yargı harçları üzerinden de düşünmek gerekmektedir (Berk, 2011, 48).

Bu çerçevede, hukuka erişimin iyileştirilmesi, yoksulların hukuku bir baskı aracı (engel) olarak değil, bir güçlendirme mekanizması (fırsat) olarak görmelerini sağlayacaktır. Adli yardımı bu şekilde bir güçlendirme aracı olarak görme eğilimi, insan hakları düşüncesinin temel ilkeleri ve ‘yoksullarla bir arada anılan kimi riskler’ çerçevesinde bir sosyal politika aracı olarak düşünülmektedir.⁷⁷

Adalet erişimin, adli yardımın hedef kitlesi (nesnesi) “sığınmacılar, etnik azınlıklar mülteciler, çocuklar, kadınlar, engelliler, yaşlılar ve yoksullar, LGBT (Lezbiyen, Gey, Biseksüel, Trans) bireyler” gibi “dezavantajlı gruplar”dır. Bu grupların hukuki ihtiyaçlarını gidermek, adalet erişimde karşılaştıkları güçlükleri ortadan kaldırmak, hukuk önünde biçimsel eşitlik ilkesinin, hukukun adil ve tarafsız biçimde işleminin önündeki yoksulluktan kaynaklanan engelleri bertaraf etmekle vatandaşların gözünde iktidarın meşruiyetini pekiştirmesi hedeflenmektedir.

Dava açmak isteyen vatandaşların bilgi eksikliği, savunma hizmetlerinin pahalılığı ya da erişilemezliği gibi durumlar sonucunda önlerine çıkan engellerin iyi işleyen bir adli yardım mekanizması sayesinde aşmak temel hedeftir (Berk, 2011, 51). Hukuk sisteminin AB normlarıyla uyumlu hale getirilmesi için dört başlık altında öneriler yapılmaktadır.

Bunlardan ilki adli yardımdır. Adalet Bakanlığı, Türkiye Barolar Birliği’yle işbirliği içinde olmalı ve bireylerin haklarının ihlal edilmesini önleyecek türde düzenlemeler ortaya konulmalı ve uygulanmalıdır. Siyasal iktidar, üniversiteler, araştırma

⁷⁶ Türkiye İlerleme Raporu 2010. Avrupa Komisyonu Brüksel, 09 Kasım 2010 SEC(2010)1327, http://www.abgs.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/turkiye_ilerleme_rap_2010.pdf

⁷⁷ UNDP, Making the Law Work for Legal Empowerment of the Poor Volume I, http://www.undp.org/content/dam/aplaws/publication/en/publications/democratic-governance/legal-empowerment/reports-of-the-commission-on-legal-empowerment-of-the-poor/making-the-law-work-for-everyone---vol-i---english/Making_the_Law_Work_for_Everyone.pdf. (Berk, 2011, 49).

kuruluşları ve sivil toplumla eşgüdümlü çalışarak dezavantajlı grupların hukuki ihtiyaçları tespit etmeli; kadın hakları konusunda uzmanlaşmış ve özel olarak kadınların hukuki ihtiyaçlarını yakından takip eden avukat ihtiyacı giderilmeli; sığınmacı, mülteci ve benzer konumda olan kişilerin, gerek dil sıkıntısı gerekse yabancı bir ülkede olmanın ve o ülkenin hukuk mevzuatını bilmemekten kaynaklı yaşadıkları sıkıntılar giderilmelidir (Berk, 2011, 95).

İkincisi bilgiye erişimdir. Adliyelerin internet sitelerinin standartlaştırılmalı, dil ve kullanım kolaylığı sağlanmalı; temel hukuk bilgilerinin ilköğretim çağından itibaren öğretilmeli; koruyucu hukuk uygulamaları geliştirilmeli; hukuki bilgiye erişimin kolaylaştırılması için özellikle adliyelerde danışma veya bilgi edinme birimleri gibi alternatiflerin hayata geçirilmeli; devlet, hukuki bilgiye erişimi özellikle sınırlı olan ‘dezavantajlı gruplar’dan kadınlara ve sığınmacılara hukuki destek sağlayan sivil toplum kuruluşlarına, gönüllü oluşumlara destek olmalı, buna engel yasal düzenlemeleri ve uygulamaları kaldırmalı; hukuk dili karmaşık olmaktan çıkarılıp sadeleştirilmelidir (Berk, 2011, 96).

Üçüncüsü mahkemelerde tercümeyle ilişkindir. Mahkemelerdeki tercüme hizmetlerine ilişkin var olan yasal düzenlemeler yeterli değildir. Türkiye’de konuşulan (başta Kürtçe olmak üzere) farklı anadiller ile Türkçe arasında hukuki tercüme yapabilecek uzmanlar yetiştirilmeli; mahkemelerde düzenli bir tercüme sistemi kurulmalı⁷⁸; sözlü tercüme hizmetlerinin yanı sıra adli işlemlerde kullanılan yazılı belgelerin de öncelikli olarak Kürtçe (ama ihtiyacın tespit edildiği durumlarda diğer dillerde de) hazırlanmalı; yasalarca genel çerçevesi çizilmiş olan anadilde hak arama hakkının kullanımını mahkemelerin takdirine bırakılmamalıdır (Berk, 2011, 97-98).

Dördüncüsü ise elektronik dava açma konusunu ele almaktadır. Elektronik imza altyapısına uygun olarak geliştirilen, yargısal işlemlerin ve birimler arası belge alışverişinin elektronik ortamda gerçekleştirilmesine olanak tanıyan bir sistem olan Ulusal Yargı Ağı Projesi (UYAP) sistemini vatandaşların kullanımının yaygınlığını,

⁷⁸ Türkiye 2007 İlerleme Raporu’nda, “Özgürlük ve güvenlik ile adil yargılanma hakkı” bağlamında, mahkemelerde “düzenli ve profesyonel bir tercüme sistemi kurulması” konusunda ve bu tercümanların bilirkişi listelerine dahil edilmeleri konusunda herhangi bir ilerleme kaydedilmediği belirtilmiştir (Berk, 2011, 64). Türkiye İlerleme Raporu 2007, Avrupa Komisyonu Brüksel, 6 Kasım 2007 SEC (2007) 1436 Gayri Resmi Tercüme, http://www.abgs.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/turkiye_ilerleme_rap_2007.pdf

kolaylığını ve erişilebilirliğini artırmak için neler yapılabileceğini anlamak maksatlı düzenli kamuoyu araştırmaları gerçekleştirilmelidir (Berk, 2011, 97).

TESEV'in adalete erişimi tartıştığı raporunda adalete erişim iyi yönetim siyasal programı ve neoliberal güçlendirme söylemi çerçevesinde ele alınmaktadır. Hak taşıyıcısı liberal hukuk öznesini güçlendirmek, hem rejimin meşruiyetini kitleler nezdinde sağlayacaktır. Hem de yoksulları içererek onların rejim için taşıdıkları potansiyel "tehlike"yi soğurup, onları sistem içi sınırlara çekecektir. Neoliberalizm kurduğu bir sosyallik içinde ele alınan adalete erişimin bağlamı budur.

Diğer yandan bu toplumsal grupların maruz kaldığı sömürülme, ezilme ve tahakküm ilişkisini paranteze alacak biçimde, yaşanan durumun adını tam olarak koymaktan kaçınarak bu gruplara dezavantajlı gruplar olarak seslenmek bir sinizmdir. Bu grupları dezavantajlı olarak adlandırmak, yoksulluğu "yöneten" iktidar teknolojisinin söylemsel bir çıktısıdır. Ve sömürü, tahakküm ilişkisini gizleyen bu söylem ve dil düzeyinde iktidar ilişkilerini müphemleştirmektedir. Dezavantaj adı verilen bir sonucun ortaya çıkmasını sağlayan asimetric yapısal bağlam, düzenek ve ilişkiler tartışma dışı bırakılınca geriye çözüm olarak bu müphem kategoriye 'güçlendirmek' kalmaktadır. Bu kapitalist mantık içinde çubuğu biraz daha bükersek bu gruplara neoliberal rasyonalite gereği rahatlıkla kötü yönetim mağduru da demek de olanaklıdır.

TESEV'in hukuk alanındaki son dönemdeki faaliyetlerinden bir diğeri de cezasızlık sorununa ilişkindir. Türkiye'de kolluk kuvvetlerinin vatandaşlara karşı gerçekleştirdiği işkence, kötü muamele, ölümcül güç kullanma, cinayet ve zorla kaybetme gibi hak ihlallerinde adeta bir norm haline gelmiş olan cezasızlık (insan hakları ihlallerinden dolayı hesap soramama, yargılayamama, cezalandıramama) sorununu ele alan raporuna göre, bu sorunu aşacak temel birim olan yargı erki devleti ve kurumlarını koruyan bir zihniyet doğrultusunda hareket etmektedir. Ceza adalet sisteminde süreklilik kazanan bu cezasızlık normu aynı zamanda medya ve sivil topluma da yayılmış durumdadır (Atılğan ve Işık, 2011, 5-8).

Türkiye AB üyelik sürecinde yerine getirmekle yükümlü olduğu hak ve özgürlüklerle ilgili bir dizi yasal ve idari düzenlemeyi yapmasına rağmen kolluk kuvvetlerinin gerçekleştirdiği insan hakları ihlalleri nedeniyle yargılanmasını engelleyen kurumsallaşmış bir hesap sorulamazlık pratiği adeta bir devlet geleneğine

dönüşmektedir. Bu cezasızlık pratiği temellerini bir yandan yetersiz yasal, adli ve idari düzenlemelerde bulurken öte yandan bu pratiğin kökleri İttihat ve Terakki dönemine uzanan ve devletin çıkarlarını koruma refleksine dayanan bir zihniyetle ilişkilendirilmektedir (Atılğan ve Işık, 2011, 11-12, 78).

Yargıtay, Danıştay ve Hâkimler ve Savcılar Yüksek Kurulu'nda yaygın olan devletin çıkarlarını koruma refleksi ve bu çıkarları hukukun ve insan haklarının üstüne yerleştiren anlayışı, yerel mahkemelerin bağımsız ve adil karar verme gücünü büyük ölçüde kısıtlamaktadır. Yerel mahkemeler güvenlik güçlerinin yargılandığı davalarda bu ideolojik kalıpların dışına çıkamamaktadırlar. Devlet görevlilerinin cezasızlık zırhını besleyen en önemli unsur yurttaşlar, yargı ve siyasetçiler arasında kökleşmiş olan ve devletin yüce çıkarlarının insan haklarını, demokrasiyi ve hukuku ihlal ederek de olsa her koşulda korunmasının meşruiyetine ve gerekliliğine duyulan inançtır (Atılğan ve Işık, 2011, 30, 51-57).

AB ve AİHM'nin eleştirdiği ve örtük af niteliği taşıyan bu cezasızlık kültürüyle mücadele etmek için bir dizi yasal reform yapılmalıdır. Bunun için aşağıdaki hususlar önerilmektedir.

Güvenlik güçlerinin insan haklarını ihlal ettiklerine dair iddiaları hızlı, tarafsız ve etkin bir biçimde soruşturma yetkisini haiz, bağımsız bir şikayet biriminin oluşturulmalı; haklarında hak ihlali iddiaları bulunan güvenlik güçleri hakkında soruşturma açılabilmesi için gereken idari izin sistemi kaldırılmalı; bu tür suçlar isnat edilen güvenlik güçleri ve tüm kamu görevlileri, rütbe ya da kıdemleri ne olursa olsun yargılanmalı; emniyet ve jandarma karakolları, gözaltına alınan kişilerin sorgularını görsel ve işitsel olarak kayıt altına alacak cihazlarla donatılmalı, bu cihazların sürekli çalışır durumda olmaları sağlanmalı; zorla kaybetme suçu Türk Ceza Kanunu'nda bir suç olarak tanımlanmalı ve insanlığa karşı suçlar arasında yer almalı; işkence, zorla kaybetme ve diğer ciddi insan hakları ihlalleri zaman aşımı kapsamından çıkarılmalı; Adli Tıp Kurumu Adalet Bakanlığı'ndan bağımsızlaştırılmalı; üniversite hastaneleri ve diğer uzman kurumların hazırladığı tıbbi ve psikiyatrik raporların mahkemeler tarafından delil olarak kabul edilmesi için gerekli düzenlemeler yapılmalı; askeri yüksek yargı mahkemeleri kaldırılmalı, askeri yargı disiplin yargılamasıyla sınırlandırılmalı; cezasızlıkla mücadelede etkin bir yöntem olan hakikat komisyonları oluşturulmalıdır (Atılğan ve Işık, 2011, 70-71).

Hukuk alanında yayımlanan bir diğer raporda ise, Adalet Bakanlığı'nın hazırladığı Yargı Reformu Stratejisi'nde ele alınan ve AB'nin eleştirdiği sorunlu boyutları ele alarak Türkiye'deki ceza adalet sisteminin sanık hakları açısından ve insan hakları hukuku çerçevesinde değerlendirilmektedir. Ceza adaleti kapsamına ele alınan insan hakları ihlali içeren konular arasında, suçlamalar olmaksızın yapılan tutuklamalar; yargılama öncesi uzun süreli tutukluluklar ve uzun süren yargılamalar; sanıkların hukuki danışmanlığa erişiminin engellenmesi ve iddianamelerin özel yaşama ve haberleşmeye saygı hakkını ihlal eden yasa dışı yollardan elde edilen kanıtlara dayalı olarak hazırlanması gibi konular yer almaktadır. Diğer bir ifadeyle rapor, bağımsızlık ve tarafsızlık tartışmalarını dışarıda bırakarak, ceza adaletinde insan haklarının adil yargılanma hakkı ve kişi özgürlüğü gibi bazı unsurları üzerinden Türkiye'deki duruma dair tespitler yapmaktadır. Siyasal sistemin insan hakları standartlarından uzak, kolluğun belirleyiciliğine dayanan bir ceza adalet mekanizması üzerinden meşruiyet devşirmeye çalışmasının sistemi sürdürülebilir olmaktan uzaklaştırdığı ifade edilmektedir. Bu düşünceden hareketle ceza adalet mekanizmasının insan hakları ihlallerinden arındırılmasına katkıda bulunmak hedeflenmektedir (Doğru, 2011, 5, 10, 107).

6.3.1.7. Güvenlik Sektörü Reformu

TESEV Demokratikleşme Programı çalışma alanlarından biri de Kürt Sorunu, Azınlık Hakları gibi kamuoyunda oldukça ilgi uyandıran ve tartışma yaratan faaliyetlerinden biri de Güvenlik Sektörü Yönetişimi⁷⁹ alanındaki raporlarıdır. 2007'den bu yana, Avrupa Komisyonu'nun da desteğiyle, güvenlik sektörünün demokratik gözetimi konusunda sivil toplum kuruluşları ile medyaya yönelik bilgilendirici çalışmalar yapmaktadır. TESEV, güvenlik sektörü kurumlarının⁸⁰ şeffaf ve hesap verebilir kılınmasını ve sivil denetimin gerekliliğini siyaset yapıcıların, medyanın, sivil toplumun ve kamuoyunun gündemine taşımayı amaçladığını ifade etmektedir. Bu doğrultuda TESEV, Türkiye Cumhuriyeti'nin 20 Kasım 2003'ten beri kurucu üyesi olduğu Cenevre Silahlı Kuvvetlerin Demokratik Denetimi Merkezi

⁷⁹ Halihazırda demokratikleşme programı içinde bu başlık kullanılmamaktadır. Güvenlik sektörü yönetişimi yerine güvenlik ve demokrasi başlığı kullanılmaktadır.

⁸⁰ Ordu, istihbarat teşkilatları, jandarma, polis, gardiyan, özel güvenlik ve Türkiye'ye özgü bir uygulama olarak korucular.

(Geneva Center for Democratic Control of the Armed Forces-DCAF)⁸¹ ile işbirliği içinde çalışmaktadır. Güvenlik sektörü reformu ve yönetişimi deneyimlerini karşılaştıran, güvenlik sektörü gözetiminde parlamenterlere yol gösteren (Born, 2003) ve istihbarat servislerinin hesap verebilir hale getirilmesi (Born ve Leigh, 2008) için önerilerden oluşan el kitaplarının yanı sıra, Avrupa Konseyi tarafından hazırlanan Polis Etiği Kuralları'nın (Cerrah, 2008a) Türkçe çevirisini yayımlamıştır (Paker, 2009, vii).

AB sürecinin bir gereği olarak gündeme gelen, asker sivil ilişkilerinin tanzimi, askeri harcamaların denetimi, tüm silahlı kuvvetlerin bütçesinin ve dış güvenlik politikasının siyasi iradenin denetiminde olmasının sağlanmasını içeren güvenlik sektörü reformu ve bu sektörün demokratik sivil denetimi şeffaflık ve hesapverebilirlik gibi iyi yönetim ilkelerinde temellenmektedir.

Türkiye'de demokratikleşmenin 'yayılmaması', 'derinleşmesini' ve Türkiye'nin Avrupa Birliği üyesi olma çabalarını destekleyen TESEV, güvenlik sektörüne dair tartışmaları da gündeme getirmiştir. Tüm kamu kuruluşlarında iyi yönetişimin, saydamlığın, hesap verilebilirliğin yerleştirilmesini hedefleyen TESEV, güvenlik sektörüyle ilgili çalışmalarında da aynı ilkeleri benimsemektedir (Paker, 2005, 26).

TESEV, güvenlik sektörü reformu çalışmalarına başlamadan önce Türkiye'deki savunma harcamalarını iktisadi açıdan ele alan bir çalışma yayımladı (Günlük-Şenesen, 2002). Daha sonra, bu alandaki çalışmaları Demokratikleşme Programı'na dahil ederek 2004 yılından itibaren "Güvenlik Sektörünün Sivil ve Demokratik Gözetimi" projesini başlattı. TESEV'in yayımlarında başta ordunun rejim üzerindeki ağırlığı olmak üzere siyasal sisteme yönelik eleştiriler ve çözüm önerilerinin 'iktisadi-mali' bir sorunsallaştırmadan daha 'siyasi' bir içeriğe doğru kaymasını içeren dönüşümün belirleyici uğrağı Türkiye'nin 17 Aralık 2004 tarihinden AB'den aday ülke statüsü almasıdır. Diğer bir deyişle TESEV, Kürt Sorunu ve Azınlık Hakları meselesinde olduğu gibi, AB çapasının itici gücüyle özellikle 2004 yılından sonra bu alandaki çalışmalarına başlamıştır.

⁸¹ Cenevre Silahlı Kuvvetlerin Demokratik Denetimi Merkezi, İsviçre hükümetinin girişimi ile Ekim 2000'de kurulmuştur. 61 üye devletten oluşmaktadır. Türkiye 20 Kasım 2003'te üye olmuştur. Merkezin amacı devletlere ve devlet dışı kurumlara silahlı kuvvetlerin ve güvenlik güçlerinin demokratik ve sivil denetimine yönelik çabalarında destek vermek teşvik eder ve güvenlik sektörünün demokratik standartlarda yapılandırılmasını teşvik etmektedir. <http://www.dcaf.ch>

AB uyum sürecinin başlamasından sonra, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin siyasi ve toplumsal yaşamdaki ağırlığı meselesi, Avrupa Komisyonu'nun yıllık "Türkiye İlerleme Raporları"nda ele alınmakta ve bu raporlarda "Sivil-Asker İlişkileri"nin demokratik standartlarla uyumlu hale getirilmesinin çizilmektedir. Bu mesele, Türkiye'nin AB üyelik sürecinin en önemli gündem maddelerinden biridir. Asker-sivil ilişkilerinin demokratik kurallarla uyumlu kılınması, kapsamlı bir güvenlik sektörü ve bürokrasisi reformunun gerçekleştirilmesi sorunu AB üyeliği açısından hayati bir öneme sahiptir (Çavdar ve Aytar, 2009, 1).

Bu bağlamda TESEV, Güvenlik Sektörü Reformu projeleri çerçevesinde Avrupa Birliği Komisyonu tarafından desteklenen 'Güvenlik ve İnsan Hakları Alanlarında Sivil Kapasite Oluşturma ve Demokratik Bilinci Yükseltme Projesi' kapsamında çeşitli çalıştaylar düzenledi ve raporlar hazırladı. Bu raporlar arasında *Medya ve Güvenlik Sektörü Gözetimi* ve *Sivil Toplum Kuruluşları ve Güvenlik Sektörü Gözetimi* adlı iki kitap ve *Almanak Türkiye 2006-2008: Güvenlik Sektörü ve Demokratik Gözetim* yayını yer almaktadır. Projenin temel hedefi, Türkiye'deki medya ve sivil toplum kuruluşlarının, güvenlik sektörü kurumlarının demokratik gözetiminde etkin bir biçimde yer almalarına katkıda bulunmak olarak formüle edilmektedir. Medya ve sivil toplumun demokratik bilincini yükselterek başta sivil-askeri ilişkileri olmak üzere tüm güvenlik sektörünün demokratik ve sivil denetiminin iyileştirilmesi hedeflenmektedir. Böylece, Türkiye'de daha bilinçli bir kamuoyu, bağımsız bir gazetecilik, etkin sivil toplum oluşturulması amaçlanmaktadır (Çavdar ve Aytar, 2009, 3).

TESEV'in 2004 yılında başlattığı "Güvenlik Sektörü Reformu" projelerinden biri olan ve 2007-2009 arası yürütülen "Güvenlik ve İnsan Hakları Alanlarında Sivil Kapasite Oluşturma ve Demokratik Bilinci Yükseltme Projesi", yukarıda değinildiği gibi iki aktörü güçlendirmeye yönelik olarak tasarlandı. Güvenlik sektörü üzerine, doğrudan dikey denetimi yapan hükümet, parlamento ve yargının yanında, daha dolaylı yatay bir gözetimi gerçekleştirmesi beklenen aktörleri. Bu iki aktör, halkın doğru haber alma ve bilgilenme özgürlüğünü garanti altına almaya çabalayan medya ve güvenlik sektörü hakkında izleme ve periyodik raporlama gibi etkinlikler gerçekleştirerek insan hakları alanını genişleten sivil toplum kuruluşlarıdır (Aytar, 2009, 9-10).

Güvenlik sektörü reformu yapılmasının gerekliliği TESEV'in hemen hemen bütün raporlarında yer alan 'dönüşüm zorunluluğu' retoriğinde olduğu gibi tipik bir mitik anlatıya dayanmaktadır. Kısaca 'yönetim'den 'yönetişim' geçiş olarak adlandırılan bu anlatı aşağı yukarı şöyledir. Dünya, devlet-yurttaş ilişkisinin değişmesini müteakip 1990'lardan sonra daha derin ve geniş bir demokratikleşmeye doğru hareket halindedir, hak ve özgürlüklerin alanı giderek devletin sınırlarını aşmakta, siyasetin formel kurumlarına doğru genişlemektedir. İnsanlar bu süreçte daha fazla hak ve özgürlük, katılım talep eder hale gelmeye başlamaktadırlar. Bu demokratikleşme sürecinin her momentinde verilmesi gereken mücadelenin asli öznesi sivil toplumdur. Artık tepeden inmece, buyurgan, hiyerarşik, hesap vermeyen "yönetim" yerini hak ve özgürlükleri esas alan, katılımcı, şeffaf "yönetişim" perspektifi" bırakmaktadır. Bu dönüşüm sonucu, yönetimle birlikte, demokrasi, önceden tahayyül edilmesi çok zor olan alanlara doğru hareket etmektedir. Soğuk savaşın sosyo-politik evreni içinde güvenlik sektörünün denetimini parlamento ve yargı ile sınırlayan yaklaşım yerini özgürlük-refah-güvenlikten oluşan üçlünün yaşama geçmesiyle toplum-yurttaş eksenli bir yaklaşıma bıraktı. Böylece, kamu felsefelerine yeni bir bilinç, farkındalık ve duyarlılık hakim oldu. Dünya tarihsel olarak yaşanan bu 'demokratikleşme' yönelimi ve beraberinde gelen yönetim ilkeleri yurttaşların, sivil toplumun erişimine sokmaya başladı. Devlet-odaklı güvenlik, güvenlikleştirme yerini insani güvenliği esas alan bir yurttaş-odaklı bir anlayışa bırakmaya başladı. Bu dönüşüm sonucu güvenlik sektörü giderek normalleşmekte, sivil siyasetin koyduğu sınır ve kurallar içinde hareket eden hesap verebilir, gözetlenebilir, denetlenebilir, saydam bir yapıya kavuşmaktadır (Aytar, 2009, 7-8; Çavdar ve Aytar, 7, Cizre, 2006, 10).

Yukarıda bahsedildiği gibi bu değişimi belirleyen parametre aslında Soğuk Savaş'ın bitmesidir. Bu yaklaşıma göre, Soğuk Savaş'ın bitmesi, "Güvenlik Sektörü" ya da Güvenlik Bürokrasisi" kavramları ve uygulamaları dünya genelinde askeri uzmanlık konuları olmaktan çıkarak toplumsallaşmasını, sivilleşmesini sağladı. Diğer bir ifadeyle, güvenlik sadece devlet erkânının değil sıradan yurttaşın ilgi ve bilgi alanına girmeye; güvenliğin katılım ve denetimine açılması eğilimi ortaya çıkmaya başladı. Dünyada yaşanan 'demokratik dönüşüm', yönetimden yönetişime geçiş sonrası şeffaflık ve hesap verebilirlik, anayasal düzenin üstünlüğü demokrasinin esas ilkesi haline geldi, güvenlik bürokrasisi de bu dönüşümden bağışık değildi, bu alan da

sivil denetimi ve katılımına açılmaya başladı. Böylece, güvenlik bürokrasisi üzerinde demokratik sivil denetim tedricen hayata geçmeye başladı (Cizre, 2005b, 10-11).

Güvenlik sektörü reformu konu üzerine olan TESEV raporlarında önceki bölümde ele aldığımız iyi yönetim gündeminin bir bileşeni ve gereği olarak sunulmaktadır. Reforma uğramamış güvenlik sektörü; keyfi siyaset, hesap veremeyen bürokrasi, uygulanamayan ve adil olmayan hukuk sistemi yaratmaktadır. Değişime tabi tutulmayan bu sektör, yürütme gücünün istismarı, yoksulluk ve yolsuzluk ile tanımlanan “kötü yönetim” pratiği olarak görülmektedir. Bu reformlar yapılırsa, iç ve dış istikrara kavuşulacak, yatırım için elverişli ortama ve sürdürülebilir bir iktisadi kalkınmaya katkı sağlanacaktır (Fluri, 2005, 14-16).

Sivil-asker ilişkilerinin normalleştirilmesi, karar alma mekanizmalarında sivil denetimin belirleyiciliğinin sağlanması, polis reformu, sınır güvenliğinin sivilleştirilerek profesyonelleştirilmesi, iç güvenlikteki askeri yapıların tasfiyesinden oluşan Güvenlik Sektörü Reformu gündemi Türkiye'nin AB üyeliği sürecinin bir gereğidir (Çavdar ve Aytar, 2009, 7; Aytar, 2009, 8). Fakat güvenlik sektörünün şeffaflaştırılması, asker-sivil ilişkilerinin liberal Batılı teamüllerle uyumlu hale getirilmesi ve sektörün demokratik-sivil denetim ve gözetimi gündeminin uluslararası bağlamı, sadece AB uyum süreci ve üyeliği kaynaklı bir tazyik değildir. Güvenlik sektörü reformu uluslararası kuruluşların üyelik şartı olmanın dışında “insanlığın ortak mirasında yer etmeye başlıyor” (Aytar, 2009, 8).

Meseleyle ilgili uluslararası çerçeve, 2000 yılında kurulan Cenevre Silahlı Kuvvetlerin Demokratik Denetimi Merkezi'nin kurulmasından sonra Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin uluslararası kapitalizmle askeri, iktisadi ve siyasi olarak bütünleşmesini sağlamaya çalışarak ve bu ülkelerdeki silahlı kuvvetlerin durumuna ilişkin AB'nin istikrarı ve geleceği açısından kaygı uyandıran hususları gidermeyi hedefledi (Cizre, 2005, 59).

Buna ek olarak, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı geliştirmekte olan ülkelere, güvenlik sektörünün sivil gözetiminin gerekliliğini kamu yönetimi reformu projeleri başlığı altında dayatmaya başladı. Bu işlevi daha sonra Avrupa Birliği ile NATO devraldı. En son aşamada, uluslararası finans kuruluşları bu sürece dahil oldular, IMF ve Dünya Bankası, yardım ve kredi koşulu olarak birçok ülkeye mali disiplin,

sürdürülebilir kalkınma ve güvenlik sektörünün denetimi arasında bağlantı kuran reform paketleri sundu (Cizre, 2005, 60-61). Görüldüğü gibi neredeyse pek çok uluslararası örgüt (AB, NATO, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı, Avrupa Konseyi, IMF ve Dünya Bankası) Batı'nın dış politika amaç ve çıkarlarını doğrultusunda da olsa denetimsiz militerleşen ve insani güvenliği ihlal eden ülkelerin gerek iç gerekse bölgesel ve küresel ölçekte istikrarsızlığa neden olduklarını ve iktisadi gelişmeyi engellediklerini vurgulamaktadırlar. Bu örgütler, özellikle bu kuruluşlara üyelik aşamasında olan ya da kredi talep eden ülkelere güvenlik sektörlerinde yeniden yapılanmayı bir koşul olarak ileri sürmektedirler (Cizre, 2006, 10; Cizre, 2003).

Kamu idaresinin ve devletin yeniden yapılandırılması kapsamına, iyi yönetim gündemine dahil edilen güvenlik sektörü reformu, güvenlik sektörünün gözetimi ve denetimi, konusu bir yandan uluslararası kuruluşlara üye olmanın, uluslararası mali kuruluşlardan yardım ve kredi almanın temel şartı haline gelmiştir. Bu haliyle demokratikleşmenin ayrılmaz bir bileşeni olarak görülmektedir.

Türkiye de bu uluslararası gelişmelerden, baskıdan muaf değildir. Sivil-asker ilişkilerinin AB standartları ile uyumlu hale getirilmesi, güvenlik sektörü reformunun yapılması hükümetin AB'ye verdiği taahhütler arasında yer almaktadır. TESEV'in Türkiye'de savunuculuğunu üstlendiği güvenlik sektörü reformu kavramı, sivilin askerleri denetlemesi, sivil-asker ilişkileri ve bu ilişkinin yarattığı askeri vesayet sisteminin sorunlarıyla sınırlı değildir. Güvenlik sektörü reformu, aynı zamanda politika oluşturma düzeyinde, iç güvenlik kurumlarının sivil denetim ve gözetimini sağlayacak demokratik mekanizmaların kurulmasını ve bu mekanizmaların etkin bir şekilde işlemesini ifade etmektedir. Bunun için güvenlik sektörü kurumlarının demokratikleşmesini sağlamak adına, yasam, yürütme ve yargı erklerinin, sivil toplumun ve medyanın güvenlik kurumlarının bütçe, politika, uygulama ve kararlarının gözetimi sürecine etkin olarak katılmasına ve bu kurumların güvenlik hizmetlerini yerine getirirken sivil toplumun taleplerini temel almasına olanak verecek düzenekleri oluşturmak gerekmektedir (Paker, 2009, vii; Paker, 2008, 16; Cerrah, 2008a, 7).

Bu gündemin sorunları-hedefleri genel hatlarıyla şunlardır. Savunma sanayinin gelişimini izlemek, askeri harcamaları şeffaflaştırmak, toplumsal, iktisadi, siyasi yaşam ve sistem üzerinde ordunun belirleyiciliğini azaltmak, işkence ve yargısız

infaz gibi insan hakları ihlalleri gerçekleştiren, hukuka aykırı hareket eden güvenlik görevlilerinin üzerindeki dokunulmazlık ve cezasızlık zırhını kaldırmak. Kısaca TESEV bu gündemle, AB'nin itici gücüyle, temsili demokratik süreçleri ve hukukun üstünlüğü ilkesini fiilen işlevsizleştiren uygulamaların değiştirilmesini önermektedir.

Türkiye'de asker-sivil ilişkilerin normalleştirilmesi, güvenlik sektörünün demokratik gözetimi, demokratik bir zemine çekilmesi için iktisadi, siyasi ve hukuki olarak yapılması gerekenler ise genel hatlarıyla şunlardır.

Geniş kapsamlı ve muğlak tanımlı bir milli güvenlik kavramı ekseninde kurumsallaşmış bir idari yapı ve mevzuat değiştirilmeli, ordunun rejimin bekçiliği görevi sonlandırılmalı; siyasal alanı daraltan askeri vesayet modeli değiştirilmeli; özerk, izole ve aşırı merkezîyetçi ordu içi örgütlenmeli gözden geçirilmeli; Yüksek Askeri Şura kararlarına karşı idari yargı yolunun açılması; dış tehdit ve iç tehdit kavramları netleştirilmeli; Milli Savunma Bakanlığı (MSB) ile Genelkurmay Başkanlığı arasındaki yetki-sorumluluk ilişkisi gözden geçirilmeli ve MSB'nin kontrol ve denetim yetkileri genişletilmeli; Jandarma Genel Komutanlığı ve Sahil Güvenlik Komutanlığı İçişleri Bakanlığı'nın mutlak yetkisi altında faaliyet gösteren bir yapıya kavuşturulmalı; yürütmenin ve parlamentonun denetim yetkisini daha aktif kullanmasını sağlayacak sivil kapasiteyi güçlendirme amaçlı değişiklikler yapılmalı; fişleme, izleme ve dinleme uygulamaları terk edilmeli; AB ve BM'ye yönelik taahhütler doğrultusunda koruculuk kaldırılmalıdır (Akay, 2009, 5, 26).

Bu hukuki-idari değişiklik önerileri dışında ordunun iktisadi-mali sistem üzerindeki ağırlığını azaltacak öneriler de gündeme getirilmektedir. Buna göre, bütçedeki savunma yükü çok fazladır. NATO ülkeleri içinde GSMH'ye oranla Türkiye kadar savunma harcamaları yapan başka bir ülke yoktur. Savunma harcamalarıyla⁸² ilgili bilgiye erişim ve şeffaflık kamu mali yönetiminin yeniden yapılandırılması çalışmalarının kapsamına dahil edilmeli, böylece savunmaya ayrılan mali kaynaklar bütüncül bir çerçevede izlenebilmelidir. Savunma harcamaları konusundaki bilginin erişime açılması için gerekli düzenlemeler kamunun diğer tüm harcamalarına ilişkin saydamlığın sağlanması yönündeki düzenlemelerden ayrı tutulmamalıdır. Bu açıdan sürmekte olan kamu mali yönetiminin yeniden yapılandırılması ve mali saydamlığın

⁸² Savunma Bakanlığı (ve bağlı Kuvvet Komutanlıkları), Jandarma Genel Komutanlığı ve Sahil Güvenlik Komutanlığı'nın gereksinimlerini karşılamak için yapılan personel, silah, diğeraskeri teçhizat ve mühimmat harcamaları ile yakıt, yiyecek, giyecek vb., yatırım ve transfer harcamalarını kapsamaktadır (Günlük-Şenesen, 2002, 8).

sağlanması çalışmalarının kamunun tüm alanlarını kapsamalıdır. Toplumsal refah harcamalarının artırılması için bütçe açıkları, iktisadi kriz ve genel olarak kamu maliyesi üzerindeki etkisi olan savunma harcamaları azaltılmalıdır (Günlük-Şenesen, 2002, 5, 10, 120-121).

Türkiye’de iktisadi yaşam ve kamu bütçesi üzerinde ordunun taşıdığı ağırlık bir diğer raporda ele alınmaktadır. Buna göre, iktisadi bir aktör olarak OYAK’ın varlığı tedricen sonlandırılmalı; askeri harcamalar şeffaflştırılmalı, azaltılmalı; askeri harcamalar konusunda silahlı kuvvetlerin tekel gücü kırılmalı, siyasal ve toplumsal denetim mekanizmaları oluşturulmalı; askeri harcamaların parlamenter, yargısal denetimi için gerekli tüm düzenlemeler bir an önce hayata geçirilmeli; Sayıştay’ı hem askeri harcamalar hem de diğer kamu harcamalarının denetimi konusunda güçlendirecek düzenlemeler yapılmalıdır (Akça, 2010, 30-31; Kemal, 2012).

Devlet bütçesinin önemli bir bölümünü kullandıkları için güvenlik sektörü birimlerinin bu kaynakları etkin ve verimli bir şekilde kullanılıp kullanılmadığının parlamento tarafından denetlenmesi; bu birimlerin meşru demokratik otoritelere karşı sorumlu olması ve kanunları ihlal etmeleri halinde mahkemeler önünde sorumlu olması sağlanmalıdır. Ayrıca savunma ve güvenlik harcamalarının denetlenmesinde parlamento yegane role sahip olmalıdır (Born, 2003, 18-23, 149). Fakat güvenlik sektörünün reformu sadece teknik bir modernizasyonu değil, aynı zamanda bu kurumların demokratik bilinç ve zihniyetle yeniden yapılandırılmalarını içermektedir. Gözetim, güvenliği üreten ve uygulayan birimlerin parlamentolara hesap verme pratiklerini ve mekanizmalarını, varsa geliştirmeyi, yoksa oluşturmayı amaçlar. Denetim ise geniş anlamda güvenlik sektörü, dar anlamda silahlı kuvvetler üzerinde yürütmenin denetim yetkisini anlatmaktadır.

Yukarıda önerilen değişiklikler, yasama, yürütme ve yargı denetiminin artırılması, ne kadar etkin olursa olsun hiçbir zaman, gerçek bir demokratik yaşamın gereklerinden sivil toplumun yaptığı gözetim ve denetimin yerini tutamamaktadır (Cerrah, 2008a, 52). Güvenlik sektöründe hukukun ve sivil otoritenin üstünlüğünün (“güvenlik sektörünün parlamenter denetimi” ilkesinin) benimsenmesi zihinsel dönüşümün temel unsurudur. Bu iki temel unsurun kurumsallaşması, sivil katılım ve denetim”, “şeffaflık” ve “hesap verebilirlik” gibi ilkelerin bu sektörde hayata geçirilmesiyle mümkün olacaktır. Böylece güvenlik hizmetlerinin ve bunları yerine getiren personelin üzerindeki kutsallık halesi kaldırılacaktır. Bu ilkelerin hayata geçirilmesi

ülke kaynaklarının önemli bir kısmını kullanan bu sektördeki birimlerin siyasi, demokratik ve sivil denetimini olanaklı kılacaktır (Cerrah, 2008b, 74, 78, 80, 86). Zihinsel modernizasyon için personele verilen eğitimin içeriği ve sosyalleşme süreçleri iyileştirilmelidir. Kolluk hizmetleri (polis/jandarma) mensuplarının eğitimlerinin her aşamasında, insan haklarına saygı, siyasi otoritenin üstünlüğü, gibi sivil ve demokratik değerler işlenerek, personelin sağlıklı bir “demokrasi bilinci”ne sahip olması sağlanmalıdır (Cerrah, 2008b, 79, 97).

Bunu sağlamak için kolluk kuvvetlerinin davranışlarını kontrol etmek için salt yasal düzenlemeler yeterli değildir. İnsan hakları ihlallerinin azaltılması için yasal düzenlemelerle birlikte kolluk kuvvetlerinin mesleki etik ilkelerinin geliştirilmesi ve ‘sivil toplumdan izole’ sosyalleşen tüm kolluk kuvvetlerinin ‘sivil toplum’ ile daha fazla kaynaşması, bütünleşmesi sağlanarak meslek altkültürün olumsuz etkilerinin azaltılması gerekmektedir. Kısaca sivil topluma uyumsuzluk terimleriyle ortaya konulan sorunun çözümü ‘iletişim’, ‘diyalog’ ve ‘uzlaşma’ ilişkilerinin hüküm sürdüğü “sivil toplum değerleri”nin benimsetilmesidir. Sorun (Cerrah, 2008a, 17-23, 36, 42).

TESEV’in, DCAF, BM ve özellikle AB gibi uluslararası entiteler üzerinden devşirdiği meşruiyetin itici gücüyle başlattığı bu alandaki faaliyetleri (ulusal) güvenlik söylemi üzerinden kamu alanını disipline eden, siyasetin sınırlarını daraltan rakip hegemonya ile giriştiği iktidar mücadelesinin en temel bileşenidir. Liberal hegemonya projesini (siyasal demokrasiye eklenmiş neoliberalizm) milliyetçi-otoriter muarızının kendisini yeniden ürettiği bu temel payandanın altını oymayı amaçlamaktadır.

Tıpkı toplumsal, iktisadi ilişki ve süreçlerle bağı kurulmayan demokratikleşme tasarımı gibi toplumsal, iktisadi meselelerin siyasal doğasını paranteze alan bu demokrasi tasarımı post-politik ve prosedürel bir tanıma dayanmakta, iktidarın işleyişinin üzerini örtmektedir. Demokrasi formel-siyasal alanla sınırlandırılır, eşitsiz sosyo-ekonomik yapıların ve ilişkileri dönüştürmenin aracı olarak görülmez, iktisadi ve sosyal haklar da demokrasi dışında bırakılır. Demokrasi, sivil toplum çelişkilerin, eşitsizlerin hükmünün olmadığı sınıflar üstü bir birlik formu olarak tasavvur edilir.

Genel düzeyde iktisat siyaset veya iktisadi alan ve siyasi alan ayrılığı neoliberalizm ve özel olarak demokratikleşme programı, siyasetin itibarsızlaştırılması, ekonominin

teknikleştirilmesi çifte hareketine bağlıdır. Dünya Bankası ve TESEV'in teşvik ettiği demokrasi tasarımı da bu ayırım üzerinde temellenmektedir. Bu ayrılık önceki bölümde tartışıldığı gibi kapitalist mülkiyet ve iktidar ilişkilerinin kökenine temas etmeden siyasal alanda yurttaş öznelliğinin, liberal hak öznesinin inşasını hedefleyen bir strateji izlemektedir. Siyasal hakları teşvik eder, kısmi demokratikleşmenin önünü açar. Bu ayırım demokrasiyi siyasal kerteğe sıkıştırır, ekonomiyi nüfusun bütününe ilgilendiren kamusal mesele olmaktan çıkarır ve demokratikleşmenin sınırları dışına atar. Böylece, iktisadi alandaki eşitsiz mülkiyet, sınıf ilişkileri ve bunların diğer alanlardaki tesirleri demokrasinin dışında bırakılır. Sadece siyasal ve hukuki alanda yenilenme perspektifi ile sınırlandırılmış bir demokrasi tasarımı post-politiktir ve kapitalizmin aşılamazlığına dayanmaktadır. Küresel kapitalizmle bütünleşmenin önündeki engelleri bertaraf etmeye çalışan TESEV salt biçimsel özgürlüklerin korunması düzeyinde dondurulan ve hukuk kertesinde çözündürülen demokrasi ve özgürleştirici sivil toplum kavramlarına dayanmaktadır. Sosyal ve iktisadi hakları, bölüşüm ilişkilerini sorunsallaştırmadan yaptığı demokratikleşme ve reform önerileri uluslararası sermaye ve Batı ile entegrasyonu kolaylaştıracak biçimde siyasal ve iktisadi sistemin liberal hegemonyanın rasyonelleri doğrultusunda yeniden biçimlendirilmesini hedeflemektedir. TESEV'in hazırlattığı raporlarla gündemleştirdiği demokratikleşme, demokrasi tasarımı iktisadi ve sosyal haklar ve özgürlükler meselesini tartışma dışı bırakmakta, piyasanın pürüzsüz işlemesinin ve uluslararası kapitalizmle bütünleşme önündeki siyasi-idari siyasal aksaklıkların ve sorunların giderilmesini hedeflemektedir.

6.3.2. Dış Politika

Çoğulcu bir katılım anlayışının, diyalogun, bilgiye erişimin ve şeffaflığın dış politika yapım süreçlerinin vazgeçilmez unsurları olarak gördüğünü ifade eden Dış Politika Programını amacını, dış politika yapım sürecine katkı sağlamak ve bu alanda diyalog ortamının yaratılması olarak formüle etmektedir. Programın temel hedefi Türkiye'nin yakın çevresindeki sorunların çözümüne ve bölgenin istikrarlı kılınmasına katkı sağlamaktır. Program dört ana alan üzerine çalışmaktadır: İkili İlişkiler, Türkiye ve Yakın Çevresi, Algı Araştırmaları ve Avrupa Birliği.⁸³ Bu alanlar altında Türkiye'nin AB katılım sürecine, Türkiye-Ortadoğu ilişkilerine, Kafkaslarda istikrarın

⁸³ <http://www.tesev.org.tr/tr/program/dis-politika-programi>

sağlanmasına, Kıbrıs sorununa ve dış politikanın kamuoyu tarafından nasıl algılandığına odaklanmaktadır.

6.3.2.1. Ortadoğu ve Türkiye’de Dış Politika Algısı

“Türkiye tecrübesinin Ortadoğu halkları üzerindeki özgürleştirici etkisi, TESEV’in yeni araştırmasıyla teyit ediliyor [...] Ortadoğu halklarının kendine güveni geldi. Ama ilham kaynakları, Obama’nın ‘Yes We Can’i değil. Tayyip Erdoğan ve arkadaşlarının başarısından cesaret alıyorlar. “Onlar yaptıysa, biz de yapabiliriz, neden olmasın!” inancının tezahürü bu. [...] Hasılı, bölgede istikrar sağlayıcı, düzen kurucu olmanın sorumluluğu yeni başlıyor Türkiye için. Geçiş dönemindeki komşu halklara yol gösterme zamanıdır.⁸⁴”

TESEV Dış Politika Programı kapsamında 2009 yılından beri yapılan Türkiye’nin Ortadoğu’daki rolünün bölge ülkelerince nasıl algılandığına dair anketler yapmaktadır. Bu anketlerin ölçmeye çalıştığı husus Türkiye’nin bölgede gittikçe aratan aktif varlığının Arap dünyasında nasıl algılandığıdır.

Söz konusu anketlerden çıkarılan üç temel noktanın altı çizilmektedir. Bunlardan ilki, Türkiye’nin çatışma çözümünde oynadığı rolün bölge insanları tarafından takdir ve teşvik edilmektedir. İkincisi, bölge insanların en önemli sorununun Filistin sorunu değil, ekonomi, işsizlik, yoksulluk olduğu. Üçüncüsü, Türkiye’nin Ortadoğu⁸⁵’ya açılmasının Avrupa Birliği üyeliğine engel olarak görülmediği, tam tersine Arap dünyasının Türkiye’nin üyeliğini desteklediği, dolayısıyla da Ortadoğu’ya açıldığı için Türkiye’nin AB’den vazgeçmesinin söz konusu olamayacağıdır (Akgün, Perçinoğlu ve Gündoğar, 2009, 4).

Yakın zamana kadar Ortadoğu’da hemen hiçbir ülke için Türkiye ağırlığı olan, dikkate alınması gereken bir devlet değildi. Değişim, Kıbrıs sorunu ile karşı karşıya kalan Türkiye’nin bölgede destek aramasıyla başladı (Akgün, Perçinoğlu ve Gündoğar, 2009, 5). 11 Eylül 2001’de New York ve Washington’a yapılan saldırılar sonrasında geliştirilen Amerikan stratejisi içinde Türkiye özellikle AKP’ye atfedilen önem Türkiye’nin bölgeye daha fazla yaklaşması sonucunu doğurdu. Bu yaklaşmayı kültürel yakınlığın keşfi izledi ve özellikle Arapçaya çevrilen diziler

⁸⁴ Akif Beki, “Büyük gazabın ertesi günü”, Radikal 03.02.2011.

⁸⁵ Algı araştırmalarından önce, Konferans Heyeti zamanında da Ortadoğu araştırmaları yapıldı. TESEV’in ilk araştırmasında Ortadoğu, Türkiye için çok önemli bir potansiyel ve fırsat alanı olduğu, Türkiye’nin Ortadoğu’da bölgesel ekonomik ve siyasal işbirliğine yönelik önemli adımlar atabileceği ve böyle bir işbirliğinin Türkiye’nin çıkarları açısından olumlu bir sonuç doğuracağı ana düşüncesi vurgulandı. Bu çalışma da Türkiye’nin bölgesel demokratikleşme ve iktisadi liberalizasyona destek sağlaması ve kendi pratiğinin model olarak teşvik edici rolünün altı çizildi (Çarkoğlu, Eder, Kirişçi, 1998).

bölge halkın Türkiye'ye yakınlık duyması sonucunu doğurdu (Akgün, Perçinoğlu ve Gündoğar, 2009, 5-6).

Araştırmaların sonuçlarına göre Türkiye bölgede hakkında olumlu görüşe sahip olunan ülkelerden biridir, Türkiye'ye karşı duyulan yakınlık ve sempati en üst düzeydedir. Bölgenin insanları, Arap dünyası Türkiye'nin çözüm bulma, arabuluculuk yapma siyasetini İran nükleer krizinin, İsrail-Filistin sorununun çözümüne katkıda bulunmasını açık bir şekilde desteklemektedir (Akgün, Perçinoğlu ve Gündoğar, 2009, 6; Akgün, Gündoğar, Perçinoğlu ve Levack, 2011, 5).⁸⁶ Türkiye bölge ülkelerinde sözü dinlenen ve etki kapasitesi yüksek bir aktör olarak görülmektedir. Hem bölge toplamında hem de ülkeler bazında Türkiye'nin bölgede izlediği aktif siyasetin artarak devam etmesine yönelik bir destek bulunmaktadır (Akgün, Perçinoğlu, Gündoğar, 2009, 16-17; Akgün, Gündoğar, Perçinoğlu ve Levack, 2011, 12; Altunışık, 2010; 2011).

Laik siyasi yapısına rağmen 7 ülkenin ağırlıklı ortalamasına göre İslam ile demokrasinin başarılı sentezi olan Türkiye, Müslüman kimliği, ekonomik gücü ve demokratik yapısı gibi faktörlerin etkisiyle Arap dünyası için model olarak görülmektedir. Müslüman bir ülkenin AB'ye girmesine destek ise % 57 düzeyindedir. Anket yapılan yedi ülkede insanlar % 64 oranında Türkiye'nin üyelik sürecinin Arap dünyasındaki rolüne olumlu etkisi olduğuna inanmaktadır (Akgün, Perçinoğlu, Gündoğar, 2009, 7; Akgün, Gündoğar, Perçinoğlu ve Levack, 2011, 6, 10, 12-15).

Araştırmaya katılanların "Türkiye ekonomisine büyük destek verdiği" açıktır. Katılımcıların %14'ü bugün Türkiye'yi bölgenin en güçlü ekonomisi olarak değerlendirmektedir. Türkiye'nin ekonomik geleceği hakkındaki algı ise çok daha olumludur. Türkiye, tüm katılımcıların %27'si tarafından bölgenin 10 yıl içinde ekonomik lideri olarak görülmektedir (Akgün, Gündoğar, Perçinoğlu ve Levack, 2011, 20; Akgün ve Gündoğar, 2012b, 5).

Türkiye'ye duyulan sempati giderek 'yapısal' bir nitelik kazanmakta ve model olarak algılanmaktadır. Bu destek Türkiye'nin son yıllarda bölge izlediği aktif siyasetin 'doğru' olduğu, yaptıkları ve yapacaklarının için bölgede açıkça desteklendiğini

⁸⁶ 2011 ve 2012 yıllarına yapılan araştırmalarda Suriye ve İran, Irak gibi bazı ülkelerde Türkiye'ye karşı duyulan yakınlıkta düşüş olmasına rağmen, Ortadoğu bölgesi genelindeki Türkiye algısının temelde değişmemiştir (Akgün, Gündoğar, 2012a, 5; 2012b).

göstermektedir (Akgün, Gündoğar, Perçinoğlu ve Levack, 2011, 5, 12, 22; Akgün ve Gündoğar, 2012a, 5).

Bununla beraber, 2012 yılında önceki algı araştırmalarında yer almayan yeni bir soru, bölge ülkelerinde insanların % 28'lik oranla⁸⁷ Türkiye'nin mezhebe dayalı dış politika izlediğini düşündüklerini ortaya çıkarmaktadır. Türkiye 2012 yılı araştırmasında oran düşmekle beraber hakkında en çok olumlu düşünülen, Ortadoğu'da daha fazla rol alması, daha etkili olması istenen ve ekonomisi, demokratik rejimi ve laik yapısı nedeniyle model olarak görülen ülkedir (Akgün ve Gündoğar, 2012b, 5-6).

Raporda düşünün tek sebebi, tesiri olmakla birlikte Türkiye'nin son dönemde izlediği bölge politikası olarak görülmemektedir. Düşünün daha önemli sebebi raporun yazarlarına göre, Türkiye'ye bölgede Mısır, Tunus gibi yeni rakip modellerin çıkmasıdır. Siyaset yapıcıların bu durumu dikkate alarak Türkiye'nin bölgede olumlu algılanmasını sağlayan demokrasi, insan hakları gibi değerleri de unutmamaları önerilmektedir (Akgün ve Gündoğar, 2012b, 23).

Anket sonuçlarına dayanarak bölgede söz sahibi olmak isteyen devlet ve örgütler açısından çıkarımlar yapılmaktadır. Buna göre Ortadoğu'da etkili olmak istiyorsa hem ABD hem AB'nin bölgeye dair politikalarını belirlerken Türkiye'yi dahil etmeleri halinde kazanacakları söylenmektedir. Anketlerden çıkarılan bir diğer sonuca göre, Türkiye bölgedeki olumlu imajını korumak için bölge sorunlarının çözülmesine, barışa katkı sağlamaya, arabuluculuğa devam etmeli, demokratikleşme sürecini sürdürmelidir. Böylece Türkiye, hem iyi bir model hem de İslam ve demokrasinin başarılı bir birleşimi olarak görülmeye devam edecektir. Bölge haklarının temel mesele olarak gördüğü ekonomik sorunları gördüğü sonucundan hareketle Türkiye hükümetine kısa ve orta dönemli politikalarını belirlerken bu veriyi göz önünde bulundurarak politika oluşturması önerilmektedir. Öte yandan Türkiye'nin AB yolunda ilerlemesi hem bölgedeki rolünü olumlu etkilemekte hem de Türkiye'nin Ortadoğu politikası ve AB üyelik sürecinin birbirini beslediğini göstermektedir. Dolayısıyla rapora göre, Türkiye Ortadoğu'da etkili olduğu sürece AB'ye üyelik şansı daha fazla olacaktır (Akgün, Perçinoğlu ve Gündoğar, 2009, 26-27).

⁸⁷ Raporda göre bu oranlar, Irak için %62, İran için %55, Suriye için %53, Suudi Arabistan için %37, Katar ve Mısır için %30'dur.

Ortadoğu'da yapılan algı anketlerinin muadili Türkiye'de de yapılmıştır. Bu anket, ülke kamuoyunun hükümetin AB ile ilişkiler, Kıbrıs Sorunu, ABD, Ortadoğu, Kafkaslar ve Orta Asya ile ilişkiler konusunda izlediği dış politika hakkında ne düşündüğünü anlamaya yöneliktir. Raporun yazarlarına göre, AB üyeliği perspektifinin desteklenmesi, yapısal bir ABD karşıtlığının karşılığının olmaması, İsrail ile ilişkilerin düzeltilmesi beklentisi gibi araştırmadan çıkan sonuçlar nihai olarak Türkiye'nin eksenin kaydığı, Batı bloğundan uzaklaştığı iddiasının yanlış olduğunu göstermektedir (Akgün, Gündoğar, Görgülü, Aydın, 2011, 34). Araştırma sonuçlarına göre, Kıbrıs sorununa, müzakerelerdeki tıkanıklığa, Fransa'nın tavrına rağmen AB üyeliğine destek 2010 sonu itibarıyla %69 düzeyindedir. Türkiye kamuoyu Türkiye'nin Filistin-İsrail sorununda arabuluculuk çabalarını, Ermenistan ile olan yakınlaşmayı ve diplomatik ilişkiler kurularak sınırın açılmasını, Kafkasya ve Orta Asya'da etkin rol oynamasını, Lübnan'a barış gücü gönderilmesini desteklemektedir. Diğer bir ifadeyle Türkiye'nin izlediği dış politika desteklenmektedir. Ortadoğu'da Türkiye Algısı araştırmalarıyla paralel biçimde Türkiye'nin Ortadoğu ülkelerine iktisadi, siyasi ve kültürel açıdan model olabileceği sonucuyla örtüşmektedir (Akgün, Gündoğar, Görgülü, Aydın, 2011, 6, 14, 23, 28-29, 33).

Türkiye'nin Batı bloğundan kopmadan, AB'nin itici gücüyle hem kendisinin demokratikleşeceğini hem de Ortadoğu'da demokratikleşmenin itici gücü olacağını dile getiren bu raporlar, Türkiye'nin meşru bir güç, politik-moral bir otorite olarak söylemsel inşasına çalışmaktadır. 'Hakkında en çok olumlu düşünülen ülke', 'Ortadoğu'da barışa en fazla katkıda bulunan ülke', 'İslam ve demokrasiyi kaynaştırmış model ülke', çatışma çözümünde rol oynaması beklenen arabulucu ülke', 'gelecekte en güçlü ekonomi olacak olan ülke', gibi ifadeler Türkiye hakkında anketler aracılığıyla varılan dolaşıma sokularak popülerleştirilmeye çalışılan kanaatlerdir. Bölgesel güç, stratejik devlet, sözü dinlenen ülke gibi kavramlar aracılığıyla hükümetin yürürlüğe koyduğu 'aktif dış politika'yı (emperyal yönelimi) bölgede pazar arayışına eşlik eden nüfuz alanları yaratma çabasını büyük sermaye teşvik etmektedir.

TESEV'in dış politika algı araştırmaları, hükümetin izlediği politikanın 'doğruluğunu', bu politikaların toplum katında ve anket yapılan bölge ülkelerinde 'desteklendiğini' göstermektedir. Böylece hem emperyal heveslere meşruiyet tedarik

edilmekte, hem de Batı bloğuna eksenin kaymadığı şeklinde teskin edici mesaj verilmektedir.

6.3.2.2. Avrupa Birliği

TESEV'in Dış Politika Programı bünyesinde yoğun faaliyet gösterdiği başlıklardan bir diğeri Avrupa Birliği'dir. Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne tam üyeliğinin gerçekleşmesi programın temel amaçları arasında yer almaktadır. TESEV, Türkiye'nin AB'yle başarılı bir uyum sürecinin sağlanması ve müzakerelerin başarılı neticelenmesi için çeşitli projeler gerçekleştirmiş ve etkinlikler düzenlemektedir. Dış TESEV, Türkiye'nin AB üyelik sürecini desteklemek amacıyla yurt içinde ve yurt dışında müzakere sürecine dair toplantılar düzenlemekte, sivil toplum temasları gerçekleştirmekte ve karar vericileri ve kamuoyunu etkilemeye çalışmaktadır.⁸⁸

TESEV uzun yıllardır Türkiye-AB ilişkileri konusunda çalışmalar yapmanın yanı sıra Türkiye'nin AB'ye tam üyeliğini destekleyen bu amaçla üyelik sürecini hızlandırmak için AB üye ülkeleriyle sürekli temaslarda bulunmaktadır. TESEV Dış Politika Programı araştırma ve yayınlarda ortaya koyulan sonuçları karar alıcılara ulaştırmak amacını benimsemektedir (Luif, Gündoğar, Ak, 2009, 7).

TESEV bu anlamda hedeflerini; bölgenin istikrarına, küresel, bölgesel ve ülkesel sorunların çözümüne, ikili ilişkilerin gelişmesine, demokrasinin pekişmesine, insan haklarına saygının yerleşmesine, AB üyeliğinin gerçekleşmesine katkı sağlamak olarak formüle etmektedir (Özkırımlı, 2008, Önsöz). TESEV'in AB ilişkiler alanındaki yayınlarının temel eksenini Avrupalı karar vericileri ve Avrupa kamuoyunu Türkiye'nin üyeliğine ikna etmektir. Bu çerçevede yayınların temel güdüsü, Türkiye'nin üye olması halinde AB'ye kazandıracaklarının dökümüne yöneliktir.

Bu konuda kaleme alınan raporların bir kısmı genel olarak, Türkiye'nin AB'ye tam üyeliğinin AB'nin Ortak Dış ve Güvenlik Politikası'nın bütünlüğünü bozacağı ve Türkiye'nin dış politikasını Avrupa sistemine eklemleninin çok zor olacağı gerekçesiyle karşı çıkanların bu tezlerini çürütmeye yöneliktir. Aralık 1999 Avrupa Konseyi Zirvesi'nde Türkiye'nin adaylık statüsünün açıklanmasından itibaren çok hızlı bir siyasal, idari, yargısal reform sürecine giren Türkiye'nin bu süreçte iç ve dış politikasını değiştirdiği dolayısıyla AB ile uyumlu hale geldiği, Avrupalılaştığını savunulmaktadır. Buna göre, Avrupalılaşıma sadece dış politika önceliklerinin

⁸⁸ www.tesev.org.tr

uyumlu hale gelmesiyle sınırlı kalmamış, dış politika yapma ve diplomasi tarzına da yansımıştır. Türk dış politikası bu süreçle birlikte uluslararası antlaşmalara karşı tavrını olumlu yönde değiştirmiş ve dış politika sorunlarına yaklaşımında AB norm ve değerlerine daha da yakınlaşmıştır (Luif, Gündoğar, Ak, 2009, 10, 24, 27).

Doğrudan Türkiye-AB ilişkileri üzerine hazırlanan raporlarda Soğuk Savaş yıllarında sürekli altı çizilen Türkiye'nin sahip olduğu 'jeostratejik konumun önemi' söylemi tekrar karşımıza çıkmaktadır. Bu raporlarda, "Türkiye'nin sorunlu bölgelere⁸⁹ yakınlığı ve bağları" sayesinde Avrupa Birliği'nin de bu bölgelerde etkili olma fırsatı yakalayacağına altı çizilmektedir. Yani AB'nin, Türkiye'nin sahip olduğu bu "avantajı" kullanarak sınır aşırı siyasal-iktisadi hedeflerini gerçekleştirme olanağına sahip olacağı ifade edilmektedir. Türkiye'nin jeo-stratejik konumu bir araç-meta olarak adeta pazarlanmaktadır. Böylece Türkiye'yi de içine alan bir Avrupa Birliği'nin bölgeye güvenlik ihraç edeceği ve bölgesel sorunlara çözüm getireceği dile getirilmektedir (Luif, Gündoğar, Ak, 2009, 24-25).

Türkiye'nin AB'ye getirebileceği pek çok katkı bulunmaktadır. Türkiye'nin üyeliğinden AB de kazanacaktır, örneğin Türkiye'nin uluslararası arenada ve özellikle de Orta Doğu'da büyüyen rolü AB'nin dış politika hedeflerini gerçekleştirmesine yardımcı olacaktır. Ayrıca, Türkiye'nin ekonomik krizle mücadele yöntemi ve vaat ettiği büyüme hacmi ve hızı, AB'nin resesyonda olması Türkiye'nin katılımını çok daha cazip kılmaktadır (Luif, Gündoğar, Ak, 5; Barchard, 2000).

Türkiye'nin AB'ye katkı sağlayabileceği alanlar, hususlar TESEV raporlarında şu şekilde sıralanmaktadır. Türkiye'nin katılımıyla, AB'nin sınırları Güney Kafkaslar (Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan) ile Suriye, İran ve Irak'a kadar genişleyecektir. Bu bütünleşme, AB'yi Ortadoğu ve Kafkaslar gibi bölgeler üzerine daha kapsamlı politikalar üretmeye itecek ve Ortak Dış ve Güvenlik Politikası'na yeni bir soluk getirecektir. Eğer Türkiye AB'ye katılırsa, Türkiye'nin Ortadoğu'nun "Su şatosu" olması niteliğiyle AB, hem söz konusu su kaynaklarının ve altyapı projelerinin yönetiminde söz sahibi olacak ekonomik ve politik kazançlar elde edebilecektir. Türkiye'nin, dünyanın enerji açısından en zengin bölgelerine yakınlığı AB için büyük önem taşımaktadır. Türkiye'nin üyeliği ile AB'nin olası tedarik kanalları sadece Rusya ve Ortadoğu'ya değil, aynı zamanda Hazar çevresindeki

89 Arap Orta Doğu, Balkanlar, Kafkasya, İran, Irak, Suriye ve Orta Asya olarak sayılmaktadır.

ülkelere de genişleyerek çeşitlenecektir. Türkiye'nin katılımı, AB'nin Akdeniz havzasına yönelik hedeflerini de gerçekleştirmesini sağlayacaktır. Türkiye'nin üyeliği bir yandan bölgenin ekonomik ve ticari bütünleşmesini hızlandıracak, diğer yandan Yunanistan ile ikili ilişkilerinin iyileşmesini sağlayarak bölgede istikrar ortamının tesis edilmesine katkı sağlayacaktır (Şenyücel, Köknel, 2006, 3-4).

Türkiye'nin tam üye olduğu bir AB, küresel alanda daha etkin ve güçlü bir aktör olacaktır. Türkiye'nin askeri gücü bir AB'nin 2010 yetenekleri hedefine ve Ortak Güvenlik ve Savunma Politikası'nın etkinliğine katkıda bulunma kapasitesine sahiptir. Jeostratejik konumu, demokratik ve İslami değerleri kaynaştıran yapısı, ordusunun teknik kapasitesi, sayısı, operasyon yeteneği ve Ortadoğu, Balkanlar ve Kafkasya'da kilit bir ülke olması nedeniyle, Türkiye AB'nin sivil güç hedeflerine katkıda bulunup, AB'nin yumuşak güç niteliğinin inandırıcılığını artıracaktır (Müftüler-Baç, 2006, 17-18).

Türkiye'nin güvenlik açısından Avrupa için önemi, Türkiye'nin katılımına şüpheyle yaklaşan AB halklarının desteğini kazanmak için bir yol olabilir (Müftüler-Baç, 2006, 11). 732.000 askeri personeliyle NATO'nun ABD'den sonraki ikinci gücü olan Türkiye, askeri plandaki deneyimi ve NATO tarafından tanımlanmış 23 çatışma bölgesinin 21'ine coğrafi yakınlığı nedeniyle oluşturulması planlanan Avrupa askeri gücüne de büyük katkılar sağlayabilecek potansiyele sahiptir (Şenyücel, Köknel, 2006, 3).

Türkiye'nin Batılı dünyayla, ülkelerle uyumlu bir dış politika çizgisi izlediği görüşüne dayanan bu raporlarda örneğin, İran'ın nükleer kapasitesini geliştirmesi konusunda AB ve ABD ile aynı görüşe sahip olduğu vurgulanmaktadır. Türkiye'nin Balkanlara yönelik politikası uzun süredir Bosna, Kosova ve Afganistan'daki NATO-AB ortak barış gücüne Türkiye'nin askeri destek vermesi örneklerinden de anlaşılacağı üzere AB dış politikası ile uyumludur. Türkiye'nin Orta Doğu'ya yönelik sorunlara yaklaşımını giderek Avrupalılaşmaktadır. Türkiye'nin dış politika tercihleri konusunda ABD'den ziyade AB'ye yakın olduğu, AB ile ortaklaştığı dile getirilmektedir. Bu görüşü desteklemek için Türkiye'nin AB'nin Güvenlik Stratejisine daha yakın olduğu, Mart 2003'te TBMM'nin Amerikan birliklerinin Türkiye sınırlarından Irak'a geçmesine izin veren kararı veto etmesi örneği gösterilmektedir. (Luif, Gündoğar, Ak, 2009, 25-26, 34, 39).

Diğer yandan, AB'nin işleyen bir demokrasiye sahip laik bir Müslüman Türkiye'yi üyeliğe kabul etmesi, hem kendisine yöneltilen "Hıristiyan Kulübü" eleştirilerini haksız çıkaracak, hem de İslam'ın AB değerleriyle bağdaşabileceğini kanıtlayacaktır. İslam ve Hıristiyan dünyası arasındaki gerilimin azalması terörle mücadele açısından önemli bir adım olacaktır. Laik bir cumhuriyet olarak, Avrupa demokratik değerleri ile Müslüman değerleri bünyesinde birleştirmesi Türkiye'nin rolünü, 11 Eylül sonrası terörle mücadele ve terörün sebeplerini ortadan kaldırarak kültürler arası diyalogun artırılması amaçlarına yönelik olarak iyice güçlendirmektedir (Müftüler-Baç, 2006, 18). Aynı zamanda Türkiye'nin sınırları AB'nin de sınırları haline geleceğinden, Türkiye'nin geçiş ülkesi olarak kullanıldığı insan kaçakçılığı, uyuşturucu kaçakçılığı ve yasadışı göç gibi organize suçların takibinde AB'nin kontrol alanı genişleyecektir (Şenyücel, Köknel, 2006, 3-4). Dolayısıyla AB'nin bir tercih, karar eşiğindedir ya gereken Türkiye'yi "ara bölge" olarak kullanıp kendisini bahsi geçen sorunlu bölgelerden uzak tutacak ya da Türkiye'yi içine alarak söz konusu bölgelerde daha çok söz sahibi olma yolunda ilerleyecektir. Gittikçe yaşanan bir Avrupa'nın yanında genç nüfusu, güçlü ordusu ve dünya barışının sağlanması için "stabilize edilmesi gereken" bölgelere yakınlığı ile Türkiye, bu bağlamda AB'ye büyük bir fırsat sunmaktadır (Şenyücel, Köknel, 2006, 4).

TESEV, AB'yi kendi hegemonyasını tahkim etmesi için Türkiye'nin sahip olduğu enerji kaynaklarına yakınlık, askeri gücü, su kaynaklarına yakınlık gibi sahip olduğu 'fırsatları' kullanmasını tavsiye etmektedir. Türkiye'nin üyeliğinin AB'ye en önemli katkılarında birinin güvenlik alanında olacağı görüşü savunulmaktadır. Bu uğurda Türkiye'nin operasyon yeteneği, personel sayısı, gücü nedeniyle ordusu ve jeostratejik konumu adeta pazarlanmaktadır.

6.3.2.3. Ermenistan ile İlişkiler

TESEV Dış Politika Programı, Ermenistan sorunu üzerine çalışmalarına ilk olarak 2006 yılında başladı. Aralık 2006'da Ermenistan'a gerçekleştirilen seyahatin ardından, Türkiye ile Ermenistan arasındaki ilişkilerin normalleşmesi konusunda kamuoyunun ve siyasetçilerin dikkatini çekmek üzere çalışmaktadır. Türkiye'nin Ermenistan ile ilişkileri, Ermenistan'ın bağımsızlığını kazandığı 1991 yılından beri diplomatik ilişkilerin kurulması, sınırın açılması ve ülke halklarının yakınlaşabilmesi anlamında "normalleşebilmiş" değil. Bu normalleşmenin tesis edilmesi doğrultusunda TESEV, Türkiye'nin dış politikanın sorunlarına konferans, çalıştay ve

yuvarlak masa toplantıları düzenleyerek gayri resmi diplomasi çabalarının merkezinde yer alarak gerçekçi yanıtlar aramak dışında siyasa yapıcılara karar verme süreçlerinde yardım edebilecek politika önerileri de geliştirmektedir (Görgülü, 2008, 1).

Türkiye ve Ermenistan arasındaki ikili ilişkilerin normalleşmesi hedefiyle 2006 yılından beri bu konuda çalışmalar yürüten TESEV faaliyetlerinin amacını; karşılıklı işbirliği, anlayış ve uzlaşmaya dayanan bir perspektifi savunarak iki ülke arasında iletişim kanallarının kurulmasına katkıda bulunmak, iki toplum arasında diyalogun oluşturulmasına yardımcı olacak projeler gerçekleştirmek, karşılıklı korku ve önyargıları yıkmak ve yakınlaşma sürecini geliştirmek olarak tarif etmektedir (Görgülü, Iskandaryan ve Minasyan, 2010, 5).

Ermenistan ile ilişkilerinin normalleşmenin oturtulduğu çerçeve aşağıdaki hususları içermektedir. Türkiye, Güney Kafkasya'da varlığını pekiştirmek, nüfuzunu artırmak için Ermenistan ile iletişim kanallarını, sınırlarını açmalı, diyalog sürecine girmelidir. Ermenistan ile diplomatik ilişkilerin olmaması, sınırların kapalı olması koşullarında Türkiye'ye hem ABD⁹⁰ ve AB'den dış baskı yapmakta hem de iki ülke iktisadi açıdan zarar görmektedir. İki ülke arasındaki ilişkilerin normalleşmesi bölgede güvenli ve istikrarlı bir ortam sağlanmasına katkı sağlayacak ve iki ülkenin AB ile bütünleşmesini teşvik edecektir. Türkiye ile Orta Asya arasındaki enerji hatlarının Ermenistan üzerinden geçmesi ihtimalini göz önünde bulundurmalıdır. Her iki ülke iletişim ve diyalogu artıran, ilişkileri normalleşmesine katkı sağlayan girişimleri desteklemelidir. Bu çerçevede, uluslararası toplumun desteklediği Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşme koşullarının yaratılmasında, karşılıklı önyargıların azaltılmasında medya ve sivil topluma büyük görev düşmektedir. ABD, AB ve Rusya iki ülke arasındaki yakınlaşmayı ve ilişkilerin normalleşmesini desteklediği koşullarda Türkiye Ermenistan ile yakınlaşmasını sürdürmeli ve bölgeye yönelik politikalarını diyalog sürecine uygun, istikrarlı siyasi ortama hizmet edecek şekilde düzenlemelidir. Türkiye ve Ermenistan arasında 2009'da Zürih'te

⁹⁰ ABD'nin bölgedeki en büyük büyükelçiliğini Ermenistan'da inşa etmesi ve Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesini savunması bu mücadelenin önemli göstergelerinden biri olarak görülmektedir. Ermenistan-Türkiye ilişkilerinde yaşanacak her olumlu gelişme, bu ülkenin Rusya Federasyonu'na olan bağımlılığının azalmasına; AB ve özellikle de NATO'ya daha da yakınlaşmasına yardımcı olacaktır (Görgülü, 2008, 32). Raporun yazarı AB-ABD-NATO gibi ittifaklara dahil olup, Batı bloğunda yer almaya müspet bir değer, normatif bir içerik yüklemektedir. Halbuki bu tercih açıkça ideolojik ve politik bir tercihtir ve buna kendiliğinden müspet bir değer, normatif bir içerik atfetmek sorunlu bir yaklaşımdır.

imzalanan⁹¹ ve nihai hedefi sınırların açılması ve diplomatik ilişkilerin kurulması olan iki adet protokol, iki ülke tarafından da onaylanmalıdır⁹² (Görgülü, Iskandaryan, Minasyan ve Gündoğar, 2010, 15-16; Görgülü, Iskandaryan ve Minasyan, 2010, 7-9, 16, 24; Kentel ve Poghosyan, 2005).

Kendisi için yeni bir nüfuz alanı yaratmak amacıyla bölge ülkelerine yönelik aktif bir diplomasi hayata geçiren Avrupa Birliği ile tam üyelik müzakereleri yapan, Balkanlar, Akdeniz, Karadeniz, Kafkaslar ve Orta Doğu'da aktif roller üstlenen Türkiye'nin, Ermenistan ile aradan geçen on yedi yıl boyunca diplomatik ilişki kurmamış olması etkin ve yapıcı dış politika stratejisi ile çelişmektedir (Görgülü, 2008, 3-4). Türkiye bir an önce bu normalleşmeyi tesis etmelidir. Çünkü komşularıyla sorunlarını çözmüş, diyalog kurabilen bir Türkiye İslam dünyasında hem de Avrupa ve ABD'de imajını iyileştirecek böylece "yumuşak güç hedefi"ni gerçekleştirmesine bir adım daha yaklaşacaktır (Görgülü, Iskandaryan ve Minasyan, 2010, 22).

TESEV'in çözümden beklentisi ilk olarak Kafkasya Bölgesi'ndeki düzensizliğin, istikrarsızlığın Türkiye için etkilerini ortadan kaldırmak hedefine dayanmaktadır. Türkiye açısından, Ermenistan ile ilişkilerin iyileştirilmesi meselesinin bir diğer önemli boyutu da Avrupa Birliği ile olan müzakere sürecidir. Aday ülkelere sınır anlaşmazlıklarını çözmesini ve iyi komşuluk ilişkilerini geliştirmesini bekleyen AB yıllık ilerleme raporlarında Ermenistan ile iyi komşuluk ilişkileri tesis edilmesinin ve sınırın açılmasının önemini devamlı vurgulamaktadır.⁹³ Ayrıca, AB'nin Ermenistan'ı Avrupa Komşuluk Politikası (European Neighborhood Policy) kapsamında bir ülke olarak ele alması ve bu ülkede demokrasinin ve piyasa ekonomisinin yerleştirilmesi için yüksek bütçeli projeleri desteklemesi dikkate alınması gereken bir konudur. Bunları göz önünde bulundurarak Türkiye vakit kaybetmeden Ermenistan ile olan ilişkilerini gözden geçirmelidir. İlişkilerin iyileştirilmesi aynı zamanda iktisadi terimlerle de dile getirilmektedir. Buna göre,

⁹¹ İmza törenine AB Yüksek Temsilcisi Javier Solana, Rusya Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov, ABD Dışişleri Bakanı Hillary Clinton ve Fransa Dışişleri Bakanı Bernard Kouchner katılması bu meselenin çözümlenmesine verilen önemi göstermektedir.

⁹² TÜSİAD da hem yakınlaşma ve normalleşme süreci hem de protokollerin onaylanmasını desteklemektedir. TÜSİAD: "Türkiye'nin Kafkasya Açılımı Ermenistan'ı da içerecek şekilde desteklenmelidir", 2 Eylül 2008, http://www.tusiad.org.tr/_rsc/shared/file/basin-bulteni-2008-67.pdf "Türkiye ile Ermenistan arasında imzalanan Protokoller iki ülke arasındaki normalleşmenin sağlanması bakımından büyük önem taşımaktadır.", 12 Ekim 2009, http://www.tusiad.org.tr/_rsc/shared/file/basin-bulteni-2009-85.pdf

⁹³ http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/turkey/st20002_05_TR_framedoc_en.pdf.

Türkiye-Ermenistan sınırının açılması sonucu ulaşım maliyetleri düşecek ve yeni piyasaların açılmasıyla bölgedeki ekonomik verimlilik artacaktır. Bölgedeki etnik anlaşmazlıkların çözümü, silahsızlanmanın desteklenmesi ve Kafkasya bölgesi genelinde bir istikrar ortamının sağlanması, bölgenin ekonomik olarak bütünleşmesine ve kalkınmasına katkı sağlayacaktır⁹⁴ (Görgülü, 2008, 26-27).

TESEV'in Ermenistan ile ilişkilerinin normalleştirilmesi çabasını içeren faaliyetlerinin gerisinde, dış politika programında yürüttüğü diğer faaliyetlerde olduğu gibi bir yandan pazar ve siyasi nüfuz mücadelesi arayışı öte yandan içeride liberal hegemonya projesinin tesisine engel olması muhtemel, otoriter-milliyetçi bloğun kitle mobilizasyonu araçlarının birinden mahrum bırakmak hedefi yatmaktadır. Tıpkı Ortadoğu algı araştırmalarında olduğu gibi TESEV Ermenistan ile ilişkilerin normalleştirilmesi meselesinde de Türkiye'nin bölgede dış politika üreten bir ülke olması gerekliliğinin altını çizmekte ve aktif bir dış politikaya (emperyal bir vizyona) sahip olmasını vurgulamaktadır.

6.3.3. İyi Yönetişim

1999 Helsinki Zirvesi'nde Türkiye'nin AB adaylığının açıklanmasıyla gündeme gelen ve Türkiye'nin AB verdiği taahhütler arasında yer alan kamu yönetimi reformlarına 'yardımcı olmak' amacıyla TESEV, İyi Yönetişim konusunu temel çalışma alanlarından birisi olarak kabul etmiştir. Bu amaçla İyi Yönetişim Programı başlığı altında bir çalışmayı 2003 yılından itibaren başlatıp İyi Yönetişim Kurulu oluşturmuştur. Bu Kurul, Kamu Yönetimi Reformu tasarıları üzerine bir rapor hazırlayarak, hem hükümet hem muhalefetle paylaşmış ve kamuoyuna açıklamıştır (Toksöz, 2008, 97; 2006, 5).

Kuruluşundan bu yana, sivil toplumun güçlendirilmesini bir politika olarak benimsediğini ifade eden TESEV, dünyadaki gelişmelere paralel olarak, AB'ye tam üyelik sürecinde iyi yönetim kavramının kamu yönetimindeki reform ihtiyacının temelini oluşturduğunu görerek, çalışma alanlarından birini de iyi yönetim olarak belirledi (Toksöz, 2008, 1). İyi Yönetişim Programıyla saydam, hesapverebilir,

⁹⁴ Bu türden bir iktisadi rasyonaliteyle ilişkilendirilmiş pazar arayışını, Ermenistan çalışmalarına başlamadan önce TESEV, Rusya ile ilişkileri değerlendiren raporunda da dile getirmiştir. 'Hantal ekonomik yapılanmadan rekabete açık ekonomik ortama geçen' Rusya'nın dönemin koşulları içinde en acil iktisadi meselesi limanlar, karayolları, havaalanları ve telekomünikasyon gibi altyapı olduğu düşüncesinden hareketle Türk firmalarının açılması için uygun bir pazar olduğu dile getirilmektedir. Hükümete telkin edilen mülhaza ise aktif bölgesel politika izlemesidir (Turan, Bekar ve Korkmaz, 1997).

katılımcı, yerinden ve dinamik bir kamu yönetimi hedeflediğini dile getiren TESEV, kamu kaynaklarının kullanım etkinliğini artırmak üzere vatandaşın karar mekanizmalarına katılımını amaçlayan ve Dünya Bankası'nın finansal desteğiyle "İyi Yönetişim-Kaliteli Yaşam" projesini hayata geçirdi (Toksöz, 2008, 5-12).

TESEV'in genel olarak iyi yönetim programı ve özel olarak iyi yönetim tanımı, birebir Dünya Bankası, IMF gibi uluslararası kapitalist kurumsal mimarının başat aktörlerinin inşa ettiği gündemi benimsemektedir. Bu yönetim anlatısı, ne olduğu belirsiz bir değişim sürecine dayandırılmaktadır. Buna göre, yurttaşlar ile kamu yönetimi arasındaki ilişkiler günümüzde yeniden şekillendirilmekte ve "yönetim" kavramı yerini yönetişime bırakmaktadır. Artık söz konusu olan bir tarafın diğer tarafı yönettiği bir ilişki değil karşılıklı etkileşimlerin öne çıktığı bir ilişkiler bütünüdür. Bu çerçevede yönetim toplumların, faaliyetlerini yönetmek amacıyla kullandıkları karşılıklı etkileşime ve birlikteliğe dayanan politik, ekonomik ve yönetsel irade, mekanizma olarak tarif edilmektedir. IMF, DB, OECD, AB'nin tanımlarını izleyerek iyi yönetişimin gerektirdiği temel öğeler, tutarlılık (öngörülebilirlik), sorumluluk, hesap verebilirlik, adillik, saydamlık, katılımcılık (yerindenlik), etkinlik ve hukuka bağlılık olarak sıralanmaktadır. Bugün, toplum olarak yaşadığımız hemen tüm sorunların, yolsuzlukların, verimsizliklerin, savurganlıkların panzehiri iyi yönetim ilkelerini benimsemek ve yaşama geçirmek olarak görülmektedir. Bu argümanı devletin sivil toplumla işbirliği yapması halinde hem bu sorunların aşılacağı hem de katılımcı demokrasi gelişeceği varsayımı takip etmektedir (Toksöz, 2008, 7-8; Argüden, 2006, 1).

Bu anlatı içinde yönetişimi gerekli kılan gelişmeler yerel-küresel ekseninde açıklanmaktadır. Buna göre, toplum yerine bireyin, merkez yerine yerelin daha fazla önem kazandığı bir sisteme doğru bir geçiş yaşanmaktadır. Yerelleşme adı da verilen bu dönemde, bireyler farkındalık yaşamakta, toplumda dışlanan diğer sosyal gruplara duyarlılık gösterip yeni toplumsal hareketlere öncülük etmektedirler. Bu süreçte, meclis, hukuk sistemi, ordu, polis gibi devletin sınırları içinde kalan kurumlara güven azalmakta basın, özel şirketler, kilise gibi devlet-dışı kurumlara güven artmaktadır (Toksöz, 2008, 14-15).

Temel ilkeleri, tutarlılık (öngörülebilirlik), sorumluluk, hesap verebilirlik, adillik, saydamlık, katılımcılık, etkinlik, hukuka bağlılık, yerindenlik ve ölçülülük olan yönetim, TESEV'in yaklaşımında egemen uluslararası söylemde olduğu gibi kamu

yönetimini vatandaşa yaklaştıracığı ve etkinleştireceği varsayımına dayanmaktadır. Bunlara ek olarak yolsuzlukla mücadelenin en etkin aracı olarak görülen yönetişimin, yönetime yerel idarelerin, farklı toplumsal grupların, sivil toplumun katılımını sağlayacağı, böylece kurumların meşruiyetini artıracığı ve nihai olarak demokrasiyi güçlendireceği ileri sürülmektedir (Toksöz, 2008, 9, 18; Argüden, 2006, 2).

Yoksulluk ve yolsuzlukla mücadele, mali saydamlık, devlet reformu, bilgi edinme hakkı, bütçe izleme, yerelleşme, yerel yönetim ve kamu yönetimi reformu gibi konuları içeren TESEV'in İyi Yönetişim Programı temelde devletin yeniden yapılandırılması hedefine yönelik bir araştırma gündemidir. Dünya Bankası'nın 'etkin devlet' hedefi doğrultusunda, tıkanan çözüm üretmeyen hatta sermayenin önünde 'engel' olan merkezi yapının dönüştürülmesi amaçlanmaktadır. AB'nin itici gücüyle bir yandan liberal hegemonyanın önünde engel olan merkeziyetçi devlet örgütlenmesini ortadan kaldırılması, diğer yandan neoliberalizmin buyruklarını hayata geçirerek, yerelle sermayenin bütünleştirilmesi hedeflenmektedir. Esas olarak 2000'li yıllarda gündeme gelen kamu yönetimi reformunu gerçekleştirilmesi için yoğun çaba gösteren iyi yönetim programı, bir yandan AB diğer yandan Dünya Bankası/IMF 'önerileri' doğrultusunda idari sistemin sermayenin buyrukları çerçevesinde yeniden yapılandırılmasını önermektedir.

TESEV'in iyi yönetim programı, nihai olarak Dünya Bankası metinlerinde önerildiği gibi devletin düzenleyici rolünün altını çizmektedir. Kendisine hedef olarak ise "minimal devlet" değil, "etkin devlet"tir. Yönetişimin sürekli kılınması için kamu yönetiminde verimsizliğin azaltılması, katılımcılığın, saydamlığın, hesap verebilirliğin ve "performans kültürü"nü geliştirilmesi ve bunun için de devletin kurumsal mimarisinin ve kamu yönetiminin her bir kademesinin şirket mantığı ilkeleri gözetilerek yeniden yapılandırılması gerektiği söylenmektedir (Toksöz, 2008, 177-180).

Yönetişimin hayata geçirilmesinde de bireye görev ve sorumluluklar yüklenmektedir. Yönetişimin birey düzeyinde de işlediği yeni bir yurttaşlık bilinci geliştirdiği söylenmektedir. Önceki bölümde tartışılan neoliberal yönetimselliğin inşa etmeye çalıştığı aktif-sorumlu özne, TESEV'in yönetim söyleminde de kendini göstermektedir: Gönüllülük söylemi eşliğinde bir özne teşvik edilmektedir: Kendi sorunlarına sahip çıkan, aktif, sorumlu çözüm üreten bir özne, çözümün kendinden

başladığını bilen yurttaş, tüketici, birey, nihai tüketici halk (Toksöz, 2008, 8-9, 71, 182).

6.3.3.1. Yolsuzluk

TESEV İyi Yönetişim Programı'nı hayata geçirmeden önce de bu başlık altında tasnif edebilecek bir dizi çalışma yapmıştır. Türkiye'de yolsuzluk⁹⁵ ekonomisinin toplumsal ve idari temellerini incelemek ve bu sorunla mücadele için politikalar üretmek amacıyla 1999'da finansmanını Dünya Bankası'nın karşıladığı "Türkiye'de Yolsuzluk Algılamaları" adlı bir projeyi hayata geçirdi. Araştırma ile ilgili dönemin İçişleri Bakanı Saadettin Tantan ile imzalanan protokol sonrasında farklı kesimlerin yolsuzluk algılamaları üzerine üç aşamalı bir çalışma gerçekleştirildi. Çalışmanın ilk ayağını oluşturan 2001'de tamamlanan "Hanehalkı Gözünden Türkiye'de Yolsuzluğun Nedenleri ve Önlenmesine İlişkin Öneriler", vatandaşın yoksulluğa bakışını ve deneyimini, yolsuzluğun vatandaşların yaşamı üzerindeki etkisinin ne olduğunu anlama ve mücadele politikaları geliştirme amacını gütmüştür. 2002'de tamamlanan "İş Dünyası Gözünden Türkiye'de Yolsuzluğun Nedenleri ve Önlenmesine İlişkin Öneriler" başlıklı ikinci çalışma ise özel sektörün devletin merkezi ve yerel yönetim bürokrasisiyle olan ilişkilerinde ortaya çıkan yolsuzlukları tespit etmeyi amaçlamıştır. Projenin üçüncü ayağını 2004 yılı içerisinde tamamlanan "Toplumun Kamu Yönetimine, Kamu Hizmetlerine ve Reforma Bakışı" adlı çalışma oluşturmaktadır. Çalışmanın amacı, Türkiye kamu yönetiminin yeniden şekillendirilmesi çabalarının gündemde olduğu dönemde bu çabalara girdi sağlamak düşüncesiyle merkezi ve yerel yönetimlerin kent yaşayanları gözünden karşılaştırmalı performans değerlendirmelerini sunmaktır.⁹⁶

TESEV, Türkiye'de yolsuzluk ekonomisinin toplumsal ve idari temellerini incelemek ve bu sorunla mücadele için politikalar üretmek amacıyla "Türkiye'de Yolsuzluk" projesini 1999 yılında başlatmıştır. TESEV, bu araştırmalara başlarken Türkiye'de toplumun değişime açık olduğu ve değişimi talep ettiği kabulünden hareket etmiştir. Bu taleplerin en başında kamu kaynaklarının yolsuzluk ve rüşvet ağları tarafından israf edilmesinin önüne geçilmesi gelmektedir. TESEV bu gündemle kendi bağını, bu değişim için düşünsel bir zemin yaratmak, toplumun bu gündemi benimseyip desteklemesini sağlamak olarak tarif etmektedir (Adaman, Çarkoğlu,

⁹⁵ Yolsuzluk başlığı halihazırda TESEV'in çalışma programında yer almamaktadır.

⁹⁶ www.tesev.org.tr

Şenatalar, 2003, 9). Bu çalışmalar bu araştırmaların temel motivasyonunu Türkiye kamu yönetiminin yeniden şekillendirilmesi çabalarının gündemde olduğu bugünlerde bu çabalara girdi sağlamak olarak formüle etmektedirler (Adaman, Çarkoğlu, Şenatalar, 2005, 17).

Yolsuzluk üzerine yapılan bu araştırmalar üç farklı kesim, (hanehalkı, iş dünyası ve bürokrasi) üzerine odaklanmıştır. İlki 2001’de kamuoyu ile paylaşılan hanehalkı, ikincisi 2003’te yayınlanan iş dünyası ve nihayet üçüncüsü 2004 yılında ilan edilen bürokrasi üzerine olan araştırmaları kapsamaktadır.

İdari yolsuzluğu “mevcut kanun, kural ve düzenlemelerin *uygulamalarının*, kamu görevlilerine kanuna aykırı ve gizli olarak sağlanan özel kazançlar sayesinde, devlet aktörleri ya da devlet-dışı aktörler için avantaj yaratacak biçimde, bilinçli olarak bozulması” (WB, 2000b, xvii, Bedirhanoğlu, 2006a, 189) olarak tarif eden Dünya Bankası’na benzer biçimde siyasal ve idari yolsuzluk, siyasal iktidarın ve/veya kamu görevlilerinin (kişisel ya da kendilerini bağlı hissettikleri gruplara çıkar sağlamak amacıyla) erklerini görev tanımları dışı kullanmaları olarak tanımlanmaktadır. TESEV yolsuzluk raporlarında bu sözcük kamusal gücün veya kamu otoritesinin kamu yararı ya da kamusal çıkar dışında kullanılması anlamına karşılık gelecek biçimde kullanılmaktadır (Adaman, Çarkoğlu, Şenatalar, 2001, 9-11, 15-16).

İyi yönetişime ulaşmanın önünde önemli bir engel olan yolsuzluk ve rüşvet ağları, Türkiye ekonomisini eritmekte, yabancı sermaye yatırımlarını ülkeden kaçırmakta, üretkenlikten uzak, dünya ekonomisi içinde rekabet edemez duruma sokmaktadır (Adaman, Çarkoğlu, Şenatalar, 2003, 10, 78, 138). Rüşvet ve yolsuzluk ilişkileri aynı zamanda hizmetlerin memnuniyetsizliği yaratmakta, yurttaşın merkezi yönetime, kamu kurumlarına, meclise, siyasal partilere, siyasete güvenini yitirmesine neden olmaktadır. Bu durum demokratik sistemin meşruiyet temellerini sarsma potansiyeline sahip olduğu için kaygı verici bulunmaktadır (Adaman, Çarkoğlu, Şenatalar, 2003, 11).

Yolsuzluklar, kaynakların tahsisinde kamu yararının göz ardı edilmesine, (kişisel ve/veya politik) özel çıkarların ön plana geçmesine yol açmaktadır. Aynı zamanda ekonomide genel rekabet koşullarını zayıflattığı için verim kayıplarına neden olmakta dolayısıyla Gayri Safi Milli Hasılayı düşürüp, toplam yatırımları azaltmaktadır. Yolsuzluğun yoğun olduğu ülkeye yabancı sermayenin gelmemekte,

bunun da beraberinde ekonomik büyüme ve gelişmenin olumsuz etkilenmesi sonucunu yaratmaktadır. Yolsuzluklar bu iktisadi sonuçları dışında saydamlığın, hesap vermenin ve eşitlik ilkesinin ihlal edilmesi gibi nedenlerle hukuk sistemine ve devlete olan güveni zayıflatması gibi sosyo-politik sonuçlara sahiptir (Adaman, Çarkoğlu, Şenatalar, 2001, 16-18).

Bu araştırmalardan çıkarılan diğer bir sonuca göre göre, iş dünyası değişim yanlısı koalisyonun aktif bileşeni olup, Avrupa Birliği'ne üyelik sürecine ve gerektirdiği reformların çoğuna sıcak bakmakta ve yolsuzluklardan arınmış bir piyasa ekonomisi ile etkin bir kamu yönetimini talep etmektedir (Adaman, Çarkoğlu, Şenatalar, 2003, 13, 115, 138).

Raporlar, kısaca yolsuzluğun kaynağını esas olarak 'kamu'da, devlette görmektedir.⁹⁷ Bu araştırmalarda her üç birim (hanehalkı, iş dünyası, bürokrasi) için rüşvet ve yolsuzluk önemli bir sorun olarak görüldüğü, iş dünyası ve hane halkı kamu kurumlarına, devlete, siyasetçilere, siyasete, meclise, güvenmediği, devletin sunduğu hizmetler verimli bulunmadığı, kamuda tarafsızlık ve liyakatin esas alınmadığı, partizanlık ve kayırmacılığın yapıldığı sonucuna ulaşılmıştır. Her üç kesimde bir değişim talebi olduğu sonucuna varılmıştır. Devlet-bürokrasi-kamu idaresinin şeffaflıktan uzak olduğu, bu haliyle demokrasi, iktisadi kalkınma, toplumsal gelişme, ekonomide rekabet ve girişimcilik ilkesinin hayata geçirilmesi önünde ciddi bir engel teşkil ettiği için devletin toptan biçimde yeniden yapılandırılması önerilmektedir. Bu araştırmalar önceki bölümlerde ele alınan Dünya Bankası'nın yolsuzluğa dair oluşturduğu gündemle, yayımladığı metinlerle, yaptığı tespitlerle ve dile getirdiği önerilerle örtüşmektedir. Kısaca, yolsuzluğun kapitalizmle olan bağı koparılmakta, gözden ırak kılınmaktadır. Bu gündem kapitalizmi, kapitalist ekonomiyi tartışma dışı bırakarak neoliberal ortodoksinin temel buyruklarıyla birlikte yolsuzluğun yegane sorumlusu devletin ilan edilmesine ve yeniden yapılandırılması önerilerine dayanmaktadır. Bedirhanoglu'nun belirttiği gibi bu çerçevede içinde yolsuzluk ve yolsuzlukla mücadele söylemi neoliberal anlayışa ideolojik açılım sağlayarak, ulus-devletle yerli sermaye arasında 1945 sonrası

⁹⁷ Dünya Bankası'nın, Avrupa ve Orta Asya'dan sorumlu Başkan Yardımcısı Johannes Linn de bu noktanın altını TESEV'in yolsuzluk araştırmasının ikinci raporunun açıklandığı toplantıda yaptığı konuşmada çizmiştir. Ona göre, birçok ülkede olduğu gibi Türkiye'de de yolsuzluk sorununun temelinde, kamu sektörü yapısı yatmaktadır. <http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=29431>

kurulmuş olan ve 1980'lere kadar meşru kabul edilen ilişkini gayri-meşrulaştırmasında kullanılmaktadır (Bedirhanoglu, 2007b, 38).

6.3.3.2. Devlet Reformu

“Bin bir güçlkle yaşattığımız demokrasimiz ya tümüyle elden giderse diye endişeliyiz.”⁹⁸

Devlet reformu projesi de tam da bu meselenin merkezinde yer almaktadır. TESEV, Avrupa Birliği Türkiye Temsilciliği ile Şubat 1998'de yapılan bir sözleşmeyle ve 9. Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in teşvikiyle devlet reformuna ilişkin on bir alanda araştırma grupları oluşturup bir dizi toplantı düzenledi ve bu çalışmaların sonuçlarını yayımlayarak hükümet, bürokrasi, milletvekilleri, akademik çevreler, iş çevreleri ve basına sundu (Aktan, 2000, 5; 2006).

Türkiye'de, demokrasinin ve sivil toplumun bağımsız gelişmesine imkan vermeyen ağırlığı, büyüklüğü ve aşırı müdahaleci niteliklerine sahip devlet fikrinden hareket eden TESEV'in devlet reformu projesi üç alt başlık halinde, siyasi sistemin iyileştirilmesi için parlamenter, yarı-başkanlık ve başkanlık sistemleri; siyasi partilerin mevzuat ve uygulama bakımından eksikleri ve parlamentonun etkin biçimde çalıştırılması üzerinde çalıştı. Hesap verebilirlik ve saydamlık açısından bütçenin taşıdığı önem nedeniyle bir alt proje bu konuya ayrıldı. Bunu, devletin denetimi alanında Sayıştay ve Bütçe ve Plan Komisyonu'nun işlevlerini ele alan alt proje izledi. Diğer bir alt proje de devletin az sayıda, nitelikli ve yetkin personel istihdamını hedef aldı. Yeni insan kaynakları kavramının hantal ve verimsiz bürokrasiye nasıl uygulanabileceği çalışıldı (Aktan, 2000, 5-6).

Bu proje kapsamında ele alınan konulardan biri kamu personel yönetimidir. Devlet reformu projesi çerçevesinde kamu personel yönetimini ele alan rapora göre, Dünya Bankası'nın minimal devlet önerisinden vazgeçtiği dönemde Türkiye'de devletin radikal biçimde küçülmesi gerçekçi değildir. Zira kamu yönetimindeki esas sorun personel sayısının fazlalılığı değil, düşük etkinlik ve verimsizlik, yolsuzluk, rekabetçi olmayan, kayırmacı bir sistemin hüküm sürmesi yani liyakat sisteminin işlememesidir. Bunları aşmak için güdüleme, verimlilik, müşteri tatmini, pazarın belirleyiciliği gibi şirket teknikleri kamu kurumlarına uyarlanmalıdır. Kamu sektörü

⁹⁸ Gündüz Aktan, “Belki Başkanlık Sistemi”, Radikal, 24/06/2006

total bir bunalım yaşamaktadır, çözüm de devletin topyekun bir yeniden yapılandırılması olmalıdır (Şaylan, 2000, 16-22, 94).

Acil bir gereklilik halini alan kapsamlı kamu personel sistemi reformu yapılırken etkinlik, verimlilik, şeffaflık, hesap verebilirlik gibi yönetim ilkeleri gözetilerek aşağıdaki hususlar dikkate alınmalıdır.

1. Kamu personel yönetimi sisteminde hizmete giriş, atama ve yükselme, maaş ve ödüllendirme gibi personel işlemlerde liyakat ilkesini geçerli kılınmalı.
2. Kamusal kurumlar, istihdam politikalarını, etkinlik ve verimlilik temelinde belirlemeli.
3. Kamu hizmeti sunan kurumlar emek piyasasında rekabetçi hale getirilmeli.
4. Kamu personel sisteminin işleyişi hesap verebilirlik ve saydamlık ilkesi üzerine oturtulmalı.
5. Kamu çalışanlarının demokratik katılımını sağlayacak yöntemler ve örgütlenme hakları hayata geçirilmelidir (Şaylan, 2000, 23, 97-98).

Devlet reformu kapsamında ele alınan bir diğer konu ise mali saydamlık (şeffaflık) meselesidir. Bu meseleyi ele alan raporda, devletin faaliyetlerinin daha gözlemlenebilir bir hale gelmesi olan saydamlık, devleti topluma karşı daha sorumlu ve hesap verir bir hale getirmenin en önemli araçlarından biri olarak görülmektedir (Atiyas ve Sayın, 2000, 11). Daha ayrıntılı bir biçimde saydamlık, devletin hedeflerini, bu hedeflere ulaşmak için hayata geçirdiği politikaları ve bu politikaların yarattığı sonuçları izlemek için gerekli olan bilgiyi düzenli, anlaşılabilir, tutarlı ve güvenilir bir biçimde paylaşması olarak tanımlanmaktadır. Diğer bir ifadeyle, saydamlık, iktidardakilerin kamusal kaynakları nasıl ve hangi amaçlara yönelik olarak kullandığı konusunda gerekli bilgileri vatandaşlara sunması anlamına gelmektedir. Saydamlık, halkın, devletin kontrol ettiği kaynakların nasıl kullandığını izlemesini sağlar, kamusal kaynakların dağılımında etkinliğin ve verimliliğin sağlanmasını özendirir ve kamu yönetimini etkinleştirir. Saydamlığın bir diğer sonucu da toplumun devlet üzerindeki denetimini kuvvetlenmesini sağlamasından ötürü kamu yönetimine duyulan güveni artırmasıdır (Atiyas ve Sayın, 2000, 28-30).

Kamu idaresinin iç işleyişinde bilgi akışının olmamasının yolsuzluğu artıracığı, devletin etkinliğini azaltacağı, devleti toplumla olan mesafesini büyüteceği ve meşruiyetini kaybetmeye başlayacağı dile getirilmektedir. Bunun önüne geçmek için

kamu idaresi ve devlet yeniden yapılandırılması önerilmektedir ve mali saydamlığın sağlanması konusunda sivil toplum görevi başına çağrılmaktadır. Sivil toplum, mali saydamlık gündemini sahiplenmeli, meseleyi gündemde tutmalı, karar alıcıların dikkatini konuya çekmeli, saydamlığı azaltan uygulamaları teşhir etmeli, kısaca konuyu talep ve takip etmelidir (Atiyas ve Sayın, 2000, 24, 30-33).

Makroekonomik ve politik istikrarın teminat altına alınmasını sağlayan mali saydamlık, devletin yapısının, mali politika planlarının, kamu sektörü hesaplarının ve mali hedeflerinin kamuoyuna açık olması anlamına gelmektedir. (Hürcan, Kızıldaş ve Yılmaz, 2000, 100-103). IMF, Dünya Bankası metinlerindeki gibi mali saydamlık ve bilgiye erişim makroekonomik istikrarın, sürdürülebilir kalkınmanın ve etkin devletin önkoşulu olarak görülmektedir. Zaten devlet reformu projesi kapsamında mali saydamlıkla ilgili olan raporda bu durum açıkça görülmektedir. 1997 yılında Doğu Asya mali krizi sonrası kendisine yönelen eleştiriler karşısında, piyasalarda açıklığın ve saydamlığın yeterli düzeyde olmaması görüşüne başvurarak krizi izah etmeye çalışan IMF'nin Mali Saydamlık İyi Uygulamalar Tüzüğü⁹⁹ ne (Code of Good Practices on Fiscal Transparency) referansla mali saydamlığın dört temel ilkesinin altı çizilmektedir. Bunlar, 1. Roller ve sorumlulukların açık olması, 2. Bilginin kamuya açık olması, 3. Bütçe hazırlama, uygulama ve raporlama süreçlerinin açık olması, 4. Denetimin ve istatistiki veri yayınlamanın bağımsız olmasıdır (Hürcan, Kızıldaş ve Yılmaz, 2000, 99-103).

Devlet reformu projesi çerçevesinde ele alınan bir dizi mesele de doğrudan siyasal sisteme, kurumlara, sistemin sorunlarına yönelik yeniden yapılandırma önerileri içermektedir. Bu araştırma grubunun temel argümanı, parçalanmış parti sistemi, zayıflayan merkez partiler, istikrarsız koalisyon hükümetleri, parlamento dışı güçlerin siyasal sürece müdahalesi genel olarak siyasal sistemin tıkanması gibi nedenlerle devlet, siyaset ve siyasal kurumların yurttaş nezdinde meşruiyetini kaybettiği düşüncesidir. Bu durumun düzeltilmesi için bu proje çerçevesinde akademik çevreler ve siyasal elitler, sivil toplum ve sermaye temsilcileri tarafından demokratikleşme, insan hakları ve hukuk devletinin gerçekleştirilmesi doğrultusundaki reform talepleri getirilmektedir (İncioğlu, 2000, 11).

⁹⁹<http://kontrol.bumko.gov.tr/Eklenti/3712,imfmsydmlk2007pdf.pdf?0>
<http://www.imf.org/external/np/pp/2007/eng/051507c.pdf>

Bu gruptaki raporlardan ilki meclis üzerine olan çalışmadır. Bu raporda TBMM'nin etkin çalışmaması, yeterince üretken olmaması, devletin yeniden yapılandırılması için ihtiyaç duyulan yasaları çıkaramaması gibi tespitlerden hareket edilerek Meclis'in 'verimli' çalışmasının yolları aranmakta, meclisi üretken kılacak (daha çok ve hızlı yasa çıkarmasına) öneriler yapılmaktadır.

Rapor, temelde meclisin daha 'üretken' çalışmasını sağlayacak anayasasal ve TBMM İçtüzüğü'nde bazı değişiklikler yapılmasını önermektedir. Öneriler arasında özel durumlar hariç TBMM toplantı yeter sayısının düşürülmesi hatta belirli türden kararlar hariç kaldırılması; karar yeter sayısı azaltılması veya kaldırılması; gündem dışı söz alma fırsatlarının azaltılması ve konuşma süreleri kısaltılması; oturumlara günlük gündem bitmeden son verilmemesi gibi tavsiyeler yer almaktadır. Bu yaklaşımda az sayıdaki katılımlı yasama faaliyetinin çıkacak yasanın meşruiyetini zedelemeyeceği görüşü savunularak şayet bu değişiklikler yapılırsa meclisin daha verimli hale geleceği (çok yasa üreteceği) dile getirilmektedir (Turan, 2000, 11-12, 67-68).

Devlet reformunun siyasal ayağında ele alınan bir diğer mesele ise siyasal partilerde reform konusudur. Devlet reformu projesi altında hazırlanan raporlarda dile getirilen husus partilerin ayrılmış ve parçalanmış olduğudur. İstikrarsızlığın esas sebebi bu parçalanma ve partilerin temsil yeteneğini yitirmeleri olarak tarif edilmektedir. Seçimle işbaşına gelen yönetimlerin kemikleşmiş ülke sorunlarını çözme konusundaki başarısızlıklarının yarattığı hayal kırıklığı Türk demokrasinin en sürekli sorunu olarak görülmektedir. Bu durum siyasetin meşruiyet zeminini yıpratmakta, dinamik bir gelişme sürecini yaşayan 'ülkenin potansiyelini' gerçekleştirmesinin önünde bir engel olmaktadır. Bu yüzden temsili demokrasinin bütün kurumlarıyla birlikte korunup sağlanması, böylece meşruiyetini yitirmesinin önüne geçilmesi önerilmektedir. Bu amaca yönelik devlet reformu projesinin alt temalarından olan siyasal partilere odaklanan araştırma siyasi partilerin temsil yeteneğinin geliştirilmesini sağlamaya yönelik düzenlemeleri saptamaya çalışmaktadır (Çarkoğlu, 2000, 15).

Merkez partilerinin seçmen desteğinin azalması, partilerin temsil gücünü yitirmesi, parti sisteminde parçalanmışlığın artması ve demokratik rejime meydan okuma potansiyeline sahip öğelerden oluşan merkez dışı siyasi oluşumların 'aşırı' milliyetçilik ve dine dayalı politika yapan partilerin yükselişi gibi sorunlardan

hareketle çöküşe neden olan partilerin sağlıklı içyapılarının değiştirilmesi gerekliliğinin altı çizilmektedir (Çarkoğlu, 2000, 15-16).

Bütün bunların yapılabilmesi için siyasal hayat normalleşmeli, düşünce, inanç, ifade ve örgütlenme özgürlüğü önündeki engeller kaldırılmalıdır. Sivil toplum faaliyetlerinin önündeki engeller kaldırılmalı, sivil toplum örgütleri politika yapım süreçlerine dahil edilmelidir. Parti içi demokrasinin önündeki engeller kaldırılmalı; parti içi muhalefetin önü açılmalı; etkin katılımcı mekanizmalar sağlanmalıdır. Bu reformların kalıcılığını sağlamak için, bu reformlara patronajdan uzak etkin ve halka karşı sorumlu bir yapının oluşturulması amacıyla uyumlu uzun dönem siyasal kültür değişimine destek verebilecek düzenlemeler eşlik etmelidir (Çarkoğlu, 2000, 18-20).

Yerel ve merkezi yönetimler boyutlarında, karşılaştırmalı olarak, hizmetlerden tatmin, patronaj ilişkileri ve reform konusundaki değerlendirmeler ve beklentileri almak amacıyla devlet reformu projesi kapsamında yapılan çalışmada, ise benzer biçimde genel olarak devletin reforma tabi tutulması sonucuna ulaşılmıştır. Bu çalışmada, kamu yönetimlerine duyulan güven ve sağladıkları hizmetlerden duyulan memnuniyet oldukça düşük, yerel yönetimlerden duyulan memnuniyet merkezi hükümetlere duyulana kıyasla daha yüksek bulunmuştur (Adaman ve Çarkoğlu, 2000, 13). Raporun sonuçlarına göre, genel olarak kamuya, siyasete, kurumlara güven duyulmamakta, bu durum da bir meşruiyet sorunu yaratmaktadır. Toplumda kamu çalışanlarının eğitim düzeylerinin yükseltilmesini ve hizmet üretiminde halkın isteklerini öncelikli kılan bir reform, değişim beklentisi söz konusudur. Belediyelerde gerçekleştirilecek reforma ankete katılanların verdiği destek yüzde 80 düzeyindeyken merkezi hükümetler düzeyinde reforma verilen destek ise yüzde 91 düzeyindedir. Raporda, siyasal sistemin patronajdan kurtarılabilmesi ve demokrasinin etkin bir katılım mekanizması yoluyla işletilebilmesi için performans ölçümü vazgeçilmez bir gereklilik olarak önerilmektedir (Adaman ve Çarkoğlu, 2000, 14, 166, 189).

Avrupa Birliği'nde ve aday ülkelerde uygulanan bölgesel kalkınma politikalarını tartışan devlet reformu projesinin yoksulluğu ele alan bölümü, Dünya Bankası önerileriyle örtüşen bir içeriğe sahiptir. Önceki bölümde bu mesele ele alındığı için burada söz konusu önerilerin neleri içerdiği tartışılmayacaktır. Genel hatlarıyla ifade edilirse, devlet yoksullara gerekli altyapı ve kamu hizmetlerini sağlayarak görevini yerine getirmesi önerilmektedir. Devletin bunu yapabilmesi için de şeffaf ve hesap vermeye açık hale getirilmesi önerilmektedir. Devlet, Dünya Bankası'nın

metinlerinde, özellikle 1997 Değişen Dünyada Devlet raporunda önerildiği gibi beşeri sermayeye ve altyapıya yatırım yapmalı, sağlık ve eğitim harcamalarını artırmalıdır böylece üzerine düşen bir ‘aracı’, ‘olanak sağlayıcı’ veya ‘katalizör’ rolünü oynamalıdır. Bu bağlamda ilk olarak idari sistemin yeniden yapılandırılması, ikinci olarak yönetim dinamiklerinin pekiştirilmesi gerekmektedir (Göymen, 2000, 57, 60, 63-65).

Devletin iktisadi yaşamdaki rolünü azaltmaya çalışıp kamu kurumlarının işleyişini daha etkin hale getirmeyi hedefleyen neoliberal rasyonaliteyle birlikte gündeme gelen devlet reformu projesi bütün dünyada hayata geçirilen iyi yönetim siyasal programının temel bileşenlerinden oluşmaktadır. 1990'larda devletin yeniden yapılandırılmasında vurgu devletin reformu üzerine, özellikle de idari reform odağına kaymaya başlamıştır. Yeni dünya düzeni ile devlet reformu kavramları arasında yakın bir bağlantı bulunmaktadır. Yeniden yapılanma belli politikaları dayatmaktadır. Bu politikaların uygulanabilmesi için kamu kurumlarının da işleyiş mekanizmalarının değişmesi gerekmektedir. Devlet reformu projesi de bu değişimi hayata geçirmeye yönelik bir girişimdi (Arın, 2000, 21).

Reformlar bir yandan makroekonomik istikrar ve mali disiplini sağlamaya diğer yandan kaynak dağılımı ve kamu harcamalarını etkinleştirmeye yöneliktir. Bu reformlar Dünya Bankası'nın yönetim siyasal programı çerçevesinde devreye soktuğu etkin, düzenleyici neoliberal devletin inşa edilmesi için gerekli görülen düzenlemeleri içermektedir. Kötü yönetim, tıkanan siyaset, beceriksiz siyasetçi eleştirisi üzerine yükselen ve kamu yönetimini, devletin kurumsal mimarisinin bütününe kapsayan bu reform gündeminin ana ilkeleri etkinlik, şeffaflık, hesap verebilirlik, öngörülebilirliktir.

Büyük sermayenin hazırladığı devlet reformu projesi¹⁰⁰ parlamenter sistemin, piyasa ekonomisinin sıhhatli işlemesini demokrasinin meşruiyet yitirmesine sebep olan etkenlerin bertaraf edilmesi teminat altına alacak bir düzenek yaratmayı hedeflemektedir. Devlet reformu raporlarında öne çıkan temalar tasnif ettiğimizde karşımıza çıkan öneri seti iyi yönetim bölümünde tartıştığımız önerilerle birebir örtüşmektedir. Demokrasinin ve sivil toplumun gelişmemesinin sorumlusu, iktisadi sorunların kaynağı devlet; küçültülmeli, etkinleştirilmeli, şeffaflaştırılmalı, hesap verebilir hale getirilmeli, iktisadi yaşamdan çekilmeli, özelleştirme yapılmalı,

¹⁰⁰ TÜSİAD Görüş Dergisi de 45 nolu sayısını devlet reformu konusuna ayırdı.

merkeziyetçilik, bürokratik gelenek tasfiye edilmeli, yerel yönetimlere yetki devri yapılmalı, insan hakları ve hukuk devleti, din, vicdan ifade ve girişim hürriyeti önündeki engeller kaldırılmalı, uluslararası normlara uyum sağlanmalı, siyasal merkezin çökmesinin önüne geçmek için siyasal partiler reforma tabi tutulmalıdır. Öncelikli olarak iktisadi ve mali sistemden başlanarak, kamu yönetimi, yerel yönetimler, eğitim, sağlık ve adalet sisteminde kapsamlı reformlar yapılmalıdır, beşeri sermaye yatırımları, eğitim sağlık harcamaları artırılmalıdır.

İktisadi krizleri siyasal yapının ‘arıza’larıyla, kötü işlemesiyle açıklanmasına dayanan kamu yönetimi reformu veya devlet reformu projesi ile hedeflenen sermaye için cazibeli ve açık piyasalar yaratmak ve rejimin idari siyasi hukuki ayaklarını küresel kapitalizmle bütünleştirmektir.

Devletin sınıf karakterinin yozlaşması, çoğulcu parlamentarizm yerine kollamacı, popülist ilişkilerin gelişmesinin önüne geçmeye ve devletin, burjuvazinin uzun dönemli çıkarları ile bağımlı sınıfların taleplerini birbirine eklemleyen stratejilerin geliştirilebildiği bir zemin olma kapasitesini yitirmesi, giderek iktidar bloğunun elindeki basit bir rant paylaşma aracı haline dönüşmesi (Özkazanç, 2005, 639-642) ‘tehlike’sini TESEV bu projeyle bertaraf etmeye çalıştı.

Post-politik biçimde kapitalizmin yapısal ve sistemik niteliğinin devre dışı bırakılmasına dayanan bu kötü yönetim söylemi bütün kurum ve ilişkileriyle siyaset ve siyasal alan doğası gereği arızalı, yolsuzluğa meyilli olarak sunmaktadır. Buradan hareketle siyasal partiler ve parlamentolar hantal, bürokratik, verimsiz oldukları için eleştirilmektedir. Yönetişim retoriğinde eşitsiz ve bileşik gelişen kapitalizmin ürettiği kriz ve yapısal olan çelişkiler bütünüyle beceriksiz siyasetçilerin, yanlış tercih edilen politikaların, aşırı şişmiş bürokrasinin sırtına yüklenmektedir. Bu durum, kapitalist iktidar ve mülkiyet ilişkilerinden kaynaklanan sorunları bireyselleştirme hamlesi olarak anlaşılmalıdır.

YDH, TÜSİAD ve TESEV’de de gördüğümüz bu devlet eleştirisi benzer biçimde, iktisadi ve siyasal hantallık, verimsizlik, israf, yolsuzluk kavramları eşliğinde bir bütün olarak sistemin yeniden yapılandırılması talebine dönüştürülmektedir. Bu kurumlar, Dünya Bankası ve IMF’nin devreye soktuğu kötü yönetim ve iyi yönetim ikiliğine dayanan söylemin sadık takipçiliğini yaparak, bu inancı popülerleştirerek yeniden yapılandırma için meşruiyet sağladılar. Dünya Bankası aracılığıyla devlet

üzerine olan söylemini minimal devletten etkin devlete doğru revize edince bu dönüşüm Türkiye’de yankısını buldu. 1990’lı yılların ikinci yarısından itibaren sermaye örgütleri bu gündemin sözcülüğünü üstlendi ve bunun gerekliliği üzerine raporlar hazırlattılar. TESEV, bütün toplumsal sorunların, iktisadi krizlerin, siyasal tikanıklığın kaynağının siyaset, siyasetçiler ve genel olarak devlet’in pratikleri olduğu yönündeki bu görüş doğrultusunda yoğun propaganda, bilgi üretimi, raporlar, toplantılar düzenlemek gibi bir dizi faaliyeti gerçekleştirdi.

İyi yönetim, demokratikleşme geç kapitalistleşmiş ülkeleri liberal demokrasi ve neoliberal buyruklar doğrultusunda küresel kapitalizme eklemler. Unutmamak gerekir ki bu küresel kapitalizme eklemlenme talebi doğrultusunda devletin kurumsal mimarisinin yeniden yapılandırılması, devletin sosyal yüklenimlerinden geri çekilmesi sadece IMF, Dünya Bankası gibi uluslararası kurumların dayattığı bir talep değil ülke içi iktidar bloğunun da arzuladığı bir projedir.

Siyasal kadroların basiretsizliği, güven ortamını tesis edememeleri, popülizmi, oy peşinde koşmaları neticesinde yolsuzluk, rüşvet, yozlaşma gerçekleştiği argümanı neoliberal yapısal reformlara kamuoyu desteği yaratmak için yürütülen politik bir strateji ve meşruiyet arayışıdır. Toplumsal, iktisadi kriz böyle izah edilince, bütün sorumluluk devletin omuzlarına yüklenince, önerilen devletin yeniden yapılandırma gerçekleştirilmesiyle sorunların çözüleceği vaat edilmektedir. Bu gerçekleştirilirse, siyasetin doğasına yerleştirilen yolsuzluk, rüşvet, klientalizm, patronaj gibi çürüme, yozlaşma, güven yitimi içeren patolojik unsurlar sökülüp atılacaktır. Böylece idari, mali, siyasi, iktisadi bileşenleriyle bir bütün olarak devlet açık, şeffaf, hesap verebilir hale gelecek ve demokratik bir karakter kazanacaktır.

6.3.3.3. Bütçe İzleme, Yoksulluk ve Sosyal Politika

TESEV 2005 sonrası dönemde ağırlıklı olarak ‘siyasi’ konularda raporlar yayımladı. Fakat bu iktisadi alanı göz ardı ettiği anlamına gelmez. 2002-2005 yıllarında, ağırlıklı olarak kamu mali yönetimi, kamu borcu ve saydamlık konusunu alan bir dizi araştırma gerçekleştiren¹⁰¹ TESEV İyi Yönetişim Programı 2006 yılından itibaren kamu bütçesinin sivil toplum tarafından izlenmesine dönük çalışmalar yapmaya başladı. İlk olarak 2006’da ekonomik amaçlı devlet yardımları konusunda yapılan bir

¹⁰¹ Günlük-Şenesen, 2002. Emil ve Yılmaz, 2004a; 2004b. Emil, Rijekeghem ve Yılmaz, 2005. Yenigün, 2005.

arka plan çalışması ile başladı. 2007’de Merkezi yönetim bütçe sürecini uzman olmayanların anlamalarını ve mali saydamlık çalışmalarına katılımını sağlamak için basit bir dille anlatan bir Bütçe Kılavuzu yayınlandı (Karacal ve Öktem, 2007). Bunu, bütçe sürecinin “Sosyal Bütçe” açısından izlenmesine dönük bir çalışma olan *Türkiye’de Sosyal Bütçe, Nasıl Yapılıyor? Nasıl İzlenir?* raporu izledi (Buldam, Sunuş, Erdoğan ve Yenigün, 2008).

Bu bölümde, TESEV’in uluslararası kapitalizmin temel kurumların gündemiyle birebir örtüşen biçimde “sosyal politika” aracı olarak görülen bütçe izleme¹⁰² (budget monitoring) üzerine olan raporları ele alınacaktır.

TESEV’in bu çalışmalarında sadece bütçenin toplumsal gereksinimlere yanıt verip verememesi üzerine değil aynı zamanda hem bütçenin oluşmasında hem de harcamaların saydamlık ve hesap verilebilirlik ilkeleri doğrultusunda gerçekleştirilmesine odaklanılmaktadır (Erdoğan ve Yenigün, 2008, 3-4). Bütçe izleme alanında yapılan bu çalışmalarda sosyal harcamanın ne olduğu, neleri kapsadığı ele alınmakta, kamu sosyal harcamalarının düzeyi ve 2004 sonrası seyri saptanmakta, 5018 sayılı Kamu Mali Yönetim ve Kontrol Kanunu’nun getirdiği yenilikler çerçevesinde bütçeleme sürecinin saydamlık ve hesap verebilirlik ilkeleri bağlamında test edilmekte ve son olarak sivil toplumun sosyal bütçe süreçlerine katılarak yapacağı katkılar değerlendirilmektedir (Erdoğan ve Yenigün, 2008, 4-5). Bu çalışmalarda sosyal politikanın konusunu oluşturan dört sorun alanı ele alınmaktadır. Bunlar yoksulluk ve sosyal dışlanma; eğitim; hastalık, yaşlılık, işsizlik gibi durumlarda bireyi desteklemeye yönelik sosyal güvenlik önlemleri ve çalışma yaşamının düzenlenmesidir (Erdoğan ve Yenigün, 2008, 22).

Bu çalışmalarda sosyal harcamaların işlevi, sadece ‘sosyal adalet’i sağlaması ve sosyal refahı artırmasıyla sınırlandırılmamaktadır. Bu harcamaların, toplumda iktisadi büyüme ve kalkınma üzerinde olumlu etkileri olduğu söylenen beşeri ve sosyal sermayenin artmasına da olanak sağladığı ifade edilmektedir. Bu anlamda beşeri ve sosyal sermayenin artmasını sağlayacak harcamalar ekonomik bir

¹⁰² TESEV, 2006 yılından beri dünyadaki merkezi bütçe yapım sürecinin şeffaflığını ölçmek için yapılan Açık Bütçe Anketi (Open Budget Survey) çalışmasına katılarak Türkiye Merkezi Bütçe yapım sürecinin şeffaflığını ölçmektedir. TESEV’in bütçe izleme faaliyetlerinden biri de kurulmasına öncülük ettiği ve 2008-2010 arasında dönemde aktif olan Sosyal Bütçeyi İzliyoruz Platformu aracılığıyla merkezi yönetimin sosyal harcama kalemlerini inceleyip raporlar yayınlamasıdır (Şeker, 2011, 12-13).

rasyonaliteye de sahiptir. Sosyal harcamalar bu raporlarda, önceki bölümde tartışıldığı gibi yeniden üretim meselesi içinde konumlandırılmaktadır. Sosyal harcamalar ve sosyal güvenlik sistemlerinin yoksulluğu ve gelir dağılımındaki eşitsizliği önlemede ve toplumsal huzuru sağlamada yerine getirdiği roller önemsenmektedir (Erdoğan ve Yenigün, 2008, 10, 26).

Sosyal harcamalar, bu raporlarda sadece yoksulluk ve sosyal dışlanma ile mücadele etmenin bir aracı olarak görülmez. Bu harcamaların aynı zamanda toplumun bütününe doğru pozitif bir dışsallık yarattığı ve beşeri sermayeyi geliştirdiği için uluslararası rekabet gücünü de artırdığı düşünülmektedir. Diğer bir ifadeyle sosyal harcamalar bir yandan toplumsal refah ve huzuru teminat altına almaya dönükken diğer yandan ulusal zenginliği artırma işlevine sahiptir (Erdoğan ve Yenigün, 2008, 118).

Sosyal gereksinimleri karşılamak ve sosyal sorunlara çözmek şeklinde iki işlev atfedilen sosyal harcamalar (Şeker, 2011, 22) Dünya Bankası ile uyumlu olarak altyapı harcamaları, insan kaynakları harcamaları, çevreye yönelik harcamalar olarak tanımlanmaktadır. Dünya Bankasının yoksulluğu azaltma strateji belgeleri üzerinden önceki bölümde yürütülen tartışmadan hatırlanacağı gibi Dünya Bankası önerileri gibi TESEV'in önerileri de eğitim, sağlık, altyapı harcamaları ve beşeri yatırımların artırılarak istihdamın sağlanması yoluyla yoksulluğun azaltılmasını hedeflemektedir.

Yoksulluğun azaltılmasının en kalıcı yolunun, ülkede işsizliği azaltacak şekilde yeni iş alanlarının açılması olduğu söylenmektedir. Buradan yola çıkarak yoksulluğa ve sosyal dışlanmaya maruz kalan veya risk altında olan birey ve grupların ekonomik ve sosyal hayata aktif katılımlarının artırılması ve yaşam standartlarının yükseltilerek toplumsal dayanışma ve bütünleşmenin sağlanmasının devletin temel hedeflerinden ve görevlerinden birisi olduğu ifade edilmektedir. Devletin ayrıca bu kesimlere yönelik olan şiddetin önüne geçmesi için insan hakları merkezi kampanya ve eğitim programları düzenlemesi ve şiddeti maruz kalanlar için danışma ve barınma evlerinin sayısını artırması önerilmektedir. Çocukların sağlıklı ve eğitilmiş bireyler olarak topluma kazandırılması için gereken becerileri geliştirmeli, kalacak yer ve belli bir yaşın üzerinde olanlara iş olanağı sağlanmalıdır. Sosyal dışlanma ile etkin bir şekilde mücadele etmenin ve toplumdaki 'dezavantajlı' grupları toplumla bütünleştirmenin en iyi yolu, ülkenin istihdam olanaklarını artırmaktır (Erdoğan ve Yenigün, 2008, 23-25).

TESEV'in Dünya Bankası'nın önerileriyle uyumlu biçimde dile getirdiği sosyal harcama meselesi AB ile tam üyelik amacı doğrultusunda devletin hazırladığı programlarda da yer almaktadır. Buna göre, makroekonomik istikrarı bozmadan, eğitime, sağlığa, beşeri sermayeye yatırım yapılmalı, sosyal harcamaların kamu harcamaları içindeki payı artırılmalı, özel sektör yatırımları için dinamizm yaratacak kamu altyapı yatırımları yapılmalıdır, ayrıca bölgeler arası dengesizlik giderilmeli, ekonominin ihtiyaç duyduğu iş gücünü yetiştirmek için yaşam boyu eğitim stratejileri hayata geçirilmeli, şartlı nakit transfer politikaları hayata geçirilmelidir (Erdoğan ve Yenigün, 2008, 157-158).

Yukarıda sıralananların gerçekleştirilebilmesi için eğitime özel bir önem verilmektedir. Eğitim bireyler için fırsat eşitliği ve sosyal adaleti sağlama potansiyeline sahip temel bir kaynak olarak görülmektedir. Çok önemli 'sosyal' niteliklere sahip olan eğitimin yaygınlaştırılması, bir yandan gelecek nesillerin yetiştirilmesi anlamına gelirken diğer yandan ortak bir dil oluşturup ve rasyonel düşüncüyü yaygınlaştırarak bilgisizlikten kaynaklanan kaynakların verimsiz kullanılması sorununu azaltacaktır. Ayrıca eğitimin yaygınlaştırılması daha çok insanı sistemden yararlanır hale getirerek gelir dağılımının düzelmesine, sınıflar arası akışkanlığın artmasına da hizmet edecektir. Bu ise, toplumdaki çelişkilerin azalması, uzlaşmanın oluşmasına ve istikrarın sağlanmasına katkı yapacaktır. Böylece, iktisadi kalkınma için gerekli temel koşullar da sağlanmış olacaktır. Eğitim düzeyinin yükselmesi aynı zamanda nüfus artış oranını azaltıcı, tasarrufları artırıcı bir etkiye sahiptir. Tasarruflar verimli yatırımlara dönüştürülebildiğinde ise, ekonomi dinamizm kazanacak ve kalkınma hızı artacaktır. Bu nedenlerle eğitim, çok önemli bir sosyal yatırım olarak görülmektedir. Sosyal harcamaların artırılması yalnızca 'sosyal devlet' anlayışının bir gereği değil, toplumsal refahın, huzurun ve zenginliğin artması açısından da bir gereklilik olarak görülmektedir (Erdoğan ve Yenigün, 2008, 30, 118).

TESEV, sosyal bütçenin izlenmesine yönelik çalışmalarında sonra Birleşmiş Milletler Demokrasi Fonu (UNDEF) tarafından desteklenen, Ekim 2009-Haziran 2011 arasında "Yerel ve Merkezi Bütçenin İzlenmesinin Aktif Yurttaşlık ile Güçlendirilmesi" yürüttüğü proje çerçevesinde yoksulluğu azaltmak hedefiyle iki rapor yayımladı (Şeker, 2011, Klatzer, 2011). Projenin amacı genel olarak merkezi ve yerel yönetimlerin yaptığı sosyal harcamaları sivil toplumun izlemesini

sağlamaktır. Proje, yerel sosyal hizmet birimlerinin buldukları yerdeki bütçe yapım sürecini etkileme yeteneklerinin geliştirilmesi yoluyla ‘dezavantajlı’ grupların haklarının temsil edilmesini sağlamayı amaçlamaktadır (Şeker, 2011, Klatzer, 2011).

Söz konusu çalışmalardan ilki yerel yönetimlerde sosyal bütçeyi izleme konusunu, ikincisi ise yerel yönetimlerde cinsiyete duyarlı bütçeleme süreçlerini ele almaktadır. İlk rehberde (Şeker, 2011) ‘dezavantajlı’ kesimlere yönelik sosyal harcamaların durumunu tespit etme ve harcamalarını niteliğini inceleme, harcama kararlarından etkilenenleri bilgilendirme, sivil toplumu bilinçlendirici etkinlikler düzenleme, amaçlanmaktadır. Yerel yönetimlerin ve merkezi yönetimin yereldeki temsilcilerinin dezavantajlı toplumsal gruplara yönelik yaptıkları eğitim, sağlık, sosyal yardım gibi “sosyal politika” harcamalarını izlemeyi kolaylaştırmak hedeflenmektedir. Sosyal harcamaların hedefindeki ‘dezavantajlı’ gruplar, işsizler, eğitimsizler ya da az eğitilmişler, engelliler, madde bağımlıları, evsizler, yaşlılar, kadınlar, çocuklar, yoksul bireyler, kronik hasta ve sakat olan bireyler, dul ve yetimler, göç edenler, altyapı hizmeti elde edemeyenler olarak sıralanmaktadır (Şeker, 2011, 18).

Bu raporlarda ele alındığı biçimiyle, harcamaya ‘sosyal’ vasfını harcamanın hedeflediği kitle kazandırmaktadır. Diğer bir ifadeyle, harcama toplumdaki ‘dezavantajlı’ kesime yönelmiş ve sosyal içerme motivasyonu ile yoksulluğu ve ayrımcılığı azaltma, istihdam yaratma gibi hedeflere sahipse ise ‘sosyal’dır (Şeker, 2011, 15). Sosyallik öncelik bölümünde tartışıldığı gibi Dünya Bankası yaklaşımıyla uyumlu biçimde, yurttaşlığın gereği olan bir hak olarak değil asgari yaşam standartlarına sahip olmayan korunmasız ‘dezavantajlı’ gruplara bahsedilen bir inayet olarak tasarlanmaktadır.

TESEV’in Birleşmiş Milletler Demokrasi Fonu tarafından desteklenen, “Yerel ve Merkezi Bütçenin İzlenmesinin Aktif Yurttaşlık ile Güçlendirilmesi” adıyla yürüttüğü projenin ikinci ayağında dezavantajlı kesimler içinde konumlandırılan kadınları hedef kitle olarak seçmiş ve yerel yönetimlerde kadınların sesinin daha çok duyulabilmesi amacıyla kendi Yerel İzleme Birimlerine özel eğitimler vermiştir. TESEV, kadınların bütçeleme süreçlerindeki konumunu güçlendirmek için Kent Konseyleri bünyesinde yer alan Kadın Meclislerini ortak olarak görmekte ve Kadın Meclislerine ve yerel kadın STK’larına, ihtiyaç duydukları bu becerileri sağlama amacını taşımaktadır (Klatzer, 2011, 5-6).

Cinsiyet boyutunun bütçe politikalarına dahil edilmesini amaçlayan cinsiyete duyarlı bütçeleme yaklaşımı, planlama ve bütçeleme faaliyetlerinin, kadınların durumunun iyileştirilmesi cinsiyet eşitliğinin teşvik edilmesi ve güçlendirilmesi perspektifinden hareket etmektedir. Sosyal politikanın daha çeperinde kalan bu cinsiyet eşitliği meselesini, merkezi öneme sahip sosyal güvenlik ve emek piyasası gibi daha temel alanlara çekmeye çalışmaktadır (Klatzer, 2011, 7-8).

Cinsiyete duyarlı bütçelemenin avantajları ise cinsiyet eşitliğinin sağlanması, kadın haklarının kazanılması hedefine doğru yol alınması, yoksulluğun azaltılması, ekonomik üretkenliğin artırılması¹⁰³, hesap verilebilirliğin ve şeffaflığın artırılması, cinsiyete duyarlı katılımcı yaklaşımların geliştirilmesi, iyi ve demokratik yönetişimin sağlanması olarak sıralanmaktadır (Klatzer, 2011, 10-12). İyi yönetim söyleminin temel parçası olan cinsiyete duyarlı bütçeleme ve cinsiyet eşitliği politikası, kadın hakları konusu hükümetlerin şeffaflığına, hesap verebilirliğine ve iktisadi verimliliğe endekslenmektedir (Klatzer, 2011, 66).

Bu raporlarda genel olarak merkezi ve yerel idare birimlerinin şeffaflık ilkesine uymalarını içeren öneriler şunlardır. Kamu hizmetleriyle ilgili harcama kararlarının alınma süreci devletin kurumları arasında bürokratik bir alışveriş olmaktan çıkarılmalı çok paydaşlı ve katılımcı süreçler olarak tasarlanmalıdır. Böyle yapıldığı takdirde, yerel bütçe oluşum süreçlerine sivil toplum katılımı sağlandığında sunulan hizmetin kalitesi artacak, harcamalar etkinleşecek ve karar verenle karardan etkilenenler arasındaki demokrasi açığı azalacaktır. Buna göre, uyumsuz, düzensiz, dağınık olan belediye örgütlenmesi etkinlik, verimlilik adına tek çatı altında birleştirilmelidir. Merkezi yönetim sivil topluma güvenmeli, diyalog halinde, açık ve şeffaf olmalıdır. Mali izlemenin yapılabilmesi için bütçeye dair bilgilerini belediyelerin, stratejik planları, faaliyet raporları, bütçe göstergeleri ve kesin hesap cetvelleri kamuoyuyla eksiksiz biçimde paylaşmalıdır (Şeker, 2011, 12-13, 50).

¹⁰³ Cinsiyet eşitsizliği, iktisadi üretkenlik, verimlilik, kaynak gibi sermaye odaklı terimlerle ele alıp, cinsiyet eşitsizliğin azaltılması ile yüksek kalkınma hızı arasında pozitif bağ kurmaktadır. Bilgiye, kredi kaynaklarına, girdilere ve piyasalara erişimi artan ve vakit sorunu hafifletilen kadınların üretkenliği çok yüksek oranda arttığı düşüncesi savunulmaktadır. Ekonomik alanda daha güçlü kıldıklarında kadınlar kendilerinin ekonomideki yerini iyileştirmekle kalmamakta, genel olarak toplumun refahının artmasına da katkı sağladığı ifade edilmektedir (Klatzer, 2011, 11).

TESEV'in yoksulluk üzerine olan ilgisi yukarıda ele alınan bütçe izleme, bütçe süreçlerinin şeffaflaştırılması çalışmalarıyla sınırlı değildir.¹⁰⁴ TESEV'in pozisyonunu, uluslar arası kapitalizmin egemen kurumları ile uyumunu anlamak için doğrudan yoksulluk üzerine olan 1997'de Diyarbakır'da Yoksulluğu Önleme Stratejileri: Sivil Toplum Kuruluşları Diyaloğu başlığıyla Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı ile birlikte düzenlediği toplantıyı ve yapılan tartışma ve önerileri ele almak yararlı olacaktır.

TESEV ve Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı'nın (UNDP) ortak düzenlediği toplantıyı önemli kılan husus Parker'e göre, sadece Türkiye'nin yakın gelecekte çözmesi gereken temel bir sorununu ele alması değil aynı zamanda sivil toplumun kendi geleceğine kendisinin sahip çıkacağını derinlemesine vurgulayan ve çok önemli bir dönüm noktasını oluşturuyor olmasıdır (Paker, 1998, 11). UNDP'den Jonge, yoksulluğun iyi yönetim ilkeleri hayata geçirildiği takdirde ortadan kaldırılacak arazi bir sonuç olarak görmektedir. Ona göre, yoksulluğu önleme için, etkin bir kamu sektörünü, çoğulculuğu, kadın-erkek eşitliğini ve insan haklarına saygıyı, güçlü yerel yönetimleri, adil bir yargı sistemi ile şeffaf, bir bütçe yönetimi içeren sürdürülebilir bir insani kalkınma çerçeve alınmalıdır (Jonge, 1998, 15). Toplantının temel vurgusu, hakim neoliberal söylemin önerdiği gibi sivil toplum katılımı aracılığıyla yoksulluğun azaltılması, ulaşım, sağlık, eğitim gibi temel kamu hizmetlere yoksulların erişiminin sağlanmasını içermektedir.

Bu toplantıda öne çıkan temalar, özelleştirme, mikro kredi, girişimciliğin özendirilmesi, beşeri yatırımlar, eğitim, sağlık harcamalarına yatırıma vurgu, devlet, özel sektör, sivil toplum birlikteliğine dayalı bir stratejinin öne çıkarılması, yoksulluğun ekonominin yanlış yönetilmesi olduğu yönündeki dogmaya bağlılık, kapitalizm hakkında sessizlik, emeğin piyasanın gereklerine hazır hale getirilmesidir.

TESEV Yönetim Kurulu Üyesi ve Genel Direktörü M. Kabasakal, bu toplantıda Dünya Bankası'nın önceki bölümde tartışılan yoksulluğu azaltma gündemiyle neredeyse birebir örtüşen öneriler getirmektedir. Buna göre, yoksulluğu azaltmak

¹⁰⁴ TESEV'in sosyal politika alanında 2005 yılında Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Politika Forumu (SPF) ve Sabancı Üniversitesi İstanbul Politikalar Merkezi (İPM) ile birlikte gerçekleştirdiği üç çalışma İngilizce olarak yayımlandı. Ayşe Buğra, Çağlar Keyder, "Framework Paper: Poverty and Social Policy in Contemporary Turkey", 2005. TESEV-İPM-SPF, "Poverty, Social Exclusion and Role of Social Work", 2005. TESEV-İPM-SPF, "Central and Local Government Policies Directed at Poverty", 2005.

için beşeri sermaye yatırımları yapılmalıdır, yoksulların eğitim düzeyleri yükseltilmelidir. Sağlık, ulaşım, eğitim gibi temel hizmetler yoksullara ulaştırılmalıdır. Yerel yönetimler meslek ve zanaat okulları açmalı, yoksulların becerilerinin geliştirilmesi sağlanmalıdır. Nüfus planlaması yapılmalıdır. Özellikle kadınlar, ekonomik, toplumsal ve siyasal hayatta daha verimli ve etkin konuma getirilmelidir. İnsanların hem sivil toplum örgütleri hem de yerel yönetimler aracılığıyla sorunların çözümüne ve kararlara katılımı sağlanmalıdır. Bütün sorunların çözümünü devletten beklemek yanlış bir yönelimdir. Yurttaşlar kendi sorunlarını dillendirmek, çözüm aramak, iyileştirmek için sivil toplum örgütleri aracılığıyla bir araya gelmelidirler. Sivil toplumun önemi burada yatmaktadır. Sivil toplum, yoksulluğun önlenmesinde, iktisadi gelişmenin sağlanmasında, demokrasinin pekişmesinde, çağdaş bir yaşamın ülkenin her yerine yerleşmesinde katkı sağlayacak bir yapı olarak görülmektedir. İnsanların kaderlerini değiştirmek büyük ölçüde kendi ellerinde olduğunu görmelidirler (Kabasakal, 1998, 33-35, 340).

TÜSİAD Yönetim Kurulu Üyesi, Erkut Yücaoğlu ise aynı toplantıda yoksulluğun azaltılması için devletin yeniden yapılandırılması gerekliliğinin altını çizmiştir. Yoksulluğun azaltılması için devletin ekonomiye müdahalesinin azaltılmasını, devletin adalet, güvenlik, temel sağlık, eğitim ve altyapı yatırımlarını yapmak gibi asli görevlerine dönmesini önermektedir. Devlet sadece düzenleyici ve denetleyici işlevlerini yerine getirmelidir, bürokrasiyi azaltacak doğrultuda hukuki mevzuatta değişiklik yapılmalıdır. Piyasa ekonomisi kurallarına kesin uyum sağlanmalıdır. Yoksulluk sorununun çözümü için önerisi ise, kısmi gelir vergisi muafiyeti, ücretsiz meslek eğitimi programları, yoksulların eğitim sistemine dahil edilmesini içermektedir (Yücaoğlu, 1998, 69).

TESEV'den Fikret Toksöz ise Yoksulluğu Önleme Stratejileri Sivil Toplum Kuruluşları Diyalogu başlıklı toplantının amacını en doğrudan şekliyle ifade etmiştir. Toplantının amacı "sivil toplumu" devreye sokarak yoksulluğun üstesinden gelmektir (Toksöz, 1998, 261). TESEV Yönetim Kurulu Üyelerinden Hasan Karacal (Karacal, 1998, 281) da Yücaoğlu gibi, devletin düzenleme, kural koyma, yol açma gibi asli görevlerine dönmesi gerektiği önerisini dile getirmektedir. Yoksulluğu, tıkanan merkezîyetçi, vesayetçi sisteme, popülizme referansla izah etmektedir. Dünya Bankası ve hakim neoliberal ortodoksinin yaklaşımıyla uyumlu biçimde kapitalizmin yapısal-sistemik doğasını paranteze alıp kötü yönetim pratiğine

indirgenmiş bir yoksulluk tarifinden hareket etmektedir. Yoksulluğu yenmenin tek yolu ona göre sürdürülebilir bir büyümenin sağlanmasıdır.

Yoksulluğun azaltılması söylemi altında hayata geçirilen mikro kredi, sosyal riski azaltma politikaları, şartlı nakit transferi gibi uygulamalar veya “yoksulluğu azaltma ve toplumsal içirme stratejisi, liberal siyasal projenin nezaketi içinde yoksulların disiplin altına alınarak kapsandığı içerici liberalizm biçimini temsil etmektedir” (Craig, Porter, 2003, 54). Yoksullukla mücadele stratejisi bir yandan yoksulluğu iktisadi-yapısal boyutundan arındırarak teknik bir pratiğe indirmekte, diğer yandan güçlendirme teknikleri aracılığıyla yoksulluğu depolitize edip yurttaşlık ve devlet arasındaki ilişkiyi de yeniden biçimlendirmektedir (Ferguson, 1994; Hyatt, 2001).

TESEV’in de benimsediği bu yaklaşım, katılım, sahiplik, güçlendirme söylemleri eşliğinde sosyal vatandaşlık haklarını yardıma, nakit transferine, mikro-krediye dönüştürmektedir. Emek örgütleri yerine sivil toplum örgütleri katılımını vurgulayan yoksulluğu azaltma neoliberal stratejisi, emeğin üretkenliğini ve rekabet gücünü artırmak önerisine dayanarak yoksulları sisteme iş arayan öznel olarak davet ederek piyasa ilişkilerine entegre ederek, sınıf çatışmalarını yönetmeye çalışmaktadır.

Yolsuzlukla mücadele gibi yönetim siyasal programının parçası olan yoksullukla mücadele stratejisi de devletin yeniden yapılandırılması hedeflemektedir. Cinsiyetle ilgili, etno-dinsel, bedensel gibi çeşitli nedenlerle emek piyasasında emeğini meta olarak satmaktan mahrum kalan sınıfın piyasa mekanizmasına dahil edilmesi stratejisidir. TESEV’in sadık takipçisi olduğu bu neoliberal gündem, mikro-kredi, şartlı nakit transferi, bütçe ve harcama faaliyetlerinin izlenmesi gibi uygulamalarla yoksulluğun neoliberal biçimde yönetilmesine dayanan iktidar teknikleri aracılığıyla bir “sosyallik” inşa etmektedir. Bu sosyallik, TESEV’in yayınlarında ve önerilerinde eğitim, sağlık ve altyapı alanlarında kamu harcamalarının, bütçenin izlenmesi faaliyetlerine yolsuzluğun, yoksulluğun giderilmesi işlevi yüklenmesine dayanmaktadır. TESEV, iyi yönetim alanında yaptığı yayınlar ve diğer faaliyetlerle kapitalizmin varlığını, ürettiği eşitsizliği, yoksulluğu, toplumsal yıkımı görünmez kılan neoliberal doxayı takip ederek yoksulluğun yegane sebebinin kamu, devlet olduğu görüşünü hakim kılmaya çalışan mücadelenin bir parçasıdır. Kapitalizmi, ürettiği eşitsizliği, yoksulluğu sorunsallaştırmadan veya kapitalizm hakkında semptomatik sessizliğe bürünerek neoliberalizmi prosedürel demokrasiyle birlikte

sunmaktadır. Önceki bölümlerde ele alınan kapitalizm demokrasi özdeşliğinin kurulmasına muazzam katkılar sunmaktadır.

6.3.3.4. Mali Saydamlık ve Bilgi Edinme

Sosyal bütçe karar süreçlerine ilgi bütün tarafların aralarındaki işbirliği ve diyalogun artırılması, etkin bir şekilde katılımının sağlanması, demokrasinin bir gereği olarak sunulmaktadır. Bu katılımın sağlanması için, en temel koşul olan bütçe sürecine ilişkin bilgi ve verilerin kamuoyu ile paylaşılmasını içeren bilgi edinme ve saydamlıktır (Erdoğan ve Yenigün, 2008, 107). Şeffaflıktan (saydamlık) beklenen siyasal kararları daha sağlam bir temele oturtması, hesap verebilirliği artırması, yolsuzluğun azaltılması, kaynak dağılımını iyileştirmesi, verimliliği yükselmesi ve nihai olarak büyümeyi hızlandırmasıdır (Erdoğan ve Yenigün, 2008, 68).

TESEV, sağlık, eğitim, beşeri yatırım harcamalarının artırılarak yoksulluğun azaltılması önerisinde olduğu gibi Dünya Bankası'nın mali şeffaflık ve demokrasi arasında kurduğu bağlantıyı da çalışmalarının merkezine yerleştirmektedir.

Bu bağlamda, TESEV İyi Yönetişim Programı 2004 yılından itibaren Bilgi Edinme Hakkı üzerine çalışmalar yürütmektedir. Bu çalışmalardaki amacını 4982 sayılı Bilgi Edinme Hakkı kanunu ile getirilen ve kamu kurum ve kuruluşlarının bilgilerini sır olmaktan çıkaran bu hak konusunda vatandaşları bilinçlendirmek ve hakkın kullanımını destekleyerek kamuda saydamlığın artmasına katkıda bulunmak olarak formüle etmektedir. Diğer bir ifadeyle, bir toplumsal talep yaratmak ve bu talebi artırmaya çalışmaktadır (TESEV, 2006b, 7, 11). Söz konusu kanun Türkiye'de 2004'te yürürlüğe girdikten sonra TESEV 2005 yılından beri kamu kurum ve kuruluşlarını Bilgi Edinme Kanununun uygulanması ile ilgili duyarlılığı ve performansını ölçme faaliyetleri de yürütmektedir (Er, 2007, 31).

Kamuoyunun bilgiye erişiminin artmasıyla eşitsizliklerin giderilmesi, yolsuzlukların ortaya çıkarılması arasında doğru orantı kuran egemen neoliberal gündemi izleyen TESEV bilgiye erişimin yaygınlaşmasının, siyasal düzene yurttaş aidiyetini artıracığı ve böylece gizlilik kültürüne dayalı yönetim anlayışından hesap verebilir, katılımcı, şeffaf yönetim anlayışına geçileceği beklentisi içindedir. Açık topluma ulaşmanın adımlarından biri olarak görülen, bilgiye erişim hakkı şeffaflığı sağlayacak olan iyi yönetişimin temel ilkesi olarak Dünya Bankası, BM, AB, IMF tarafından yolsuzlukla mücadele aracı olarak ülkelere 'önerilmektedir.' Yolsuzlukla mücadele gündeminin

parçası olan bilgi edinme hakkının hayata geçirilmesiyle devlet açık, şeffaf, vatandaşa hesap verebilir hale gelecek böylece yönetimden yönetişime geçiş sağlanacaktır (Er, 2007, 3, 10-11, 19).

Bu çerçevede bilgi edinme özellikle devletin mali yapısına, iktisadi politikalarına ve bütçeye dönük olan mali saydamlık veya şeffaflık kavramıyla yakından ilgilidir. Dünya Bankası ve IMF'nin 1997 Asya Krizi sonrasında bir yandan kriz karşısında yöneltilen eleştirileri bertaraf etmek diğer yandan borç verenlerin alacaklarını garanti altına alma maksadıyla dolaşıma soktuğu kavram olan şeffaflık iyi yönetim siyasal programının en önemli bileşenlerindedir. TESEV de bu mesele üzerinde hem devlet reformu projesi altında hem de bir bütün olarak iyi yönetim programı içine yerleştirerek devletin yeniden yapılandırılması bağlamı içinde konuyu ele almaktadır.

Bu bağlamda özellikle erken dönem TESEV raporları makroekonomik istikrar, kaynak dağılımında etkinlik, hizmet sunumunda verimlilik, hesap verme gibi başlıca öğeleri barındırması gereken bütçe sisteminin inandırıcılığını yitirdiğini düşüncesine dayanmaktadır. Kamu harcamaları verimsiz, kamu hizmetleri etkinliğini yitirmiş durumdadır kısaca kamu sektörü yönetilemez vaziyettedir (Atiyas ve Sayın, 1997). Bu sorunun üstesinden gelinmesi için bütçe disiplinin, mali disiplinin ve makroekonomik istikrarın sağlanması doğrultusunda kamu harcamalarının azaltılması, devletin küçültülmesi ve etkin hale getirilmesini içeren politikalar önerilmektedir. Daha spesifik olarak bir bütçe sistemi reformu önerilmektedir. Bu reform, devletin kullandığı kaynakların hesabını vermesini, aşırı harcama eğilimini dizginleyip makro istikrarı sağlayan, kamusal hizmetlerin etkin ve verimli olmasını olanaklı kılan makro-mali sorumluluğu ve performans sorumluluğunu hayata geçirecektir. Böylece, devlet kullandığı kaynakların hesabını verecek, makro istikrarı bozan aşırı harcama eğiliminin önüne geçilecek, etkin ve verimli kaynak kullanımı özendirilecek, siyasi-popülist ve bürokratik rantı en az indirilecektir. Bütün bunlar, TESEV'in bütün raporlarında olduğu gibi bu raporda da görevi başına çağrılan sivil toplum yardımıyla bu reformlar yürürlüğe konacaktır (Atiyas ve Sayın, 1997, viii, 37).

Dünya Bankası ve IMF'nin neoliberal anlatısını takip ederek TESEV iktisadi krizi yönetim zafiyetine, iyi yönetim ilkelerinden uzaklaşmaya, yolsuzluğa, kamu borç stoğuna, devletin hesap verebilirliğini sağlayan saydamlığın yokluğuna bağlamaktadır (Emil, Yılmaz ve Rijckeghem, 2005). Böylece, hem kapitalizmin

varlığı görünmez kılınmakta hem de burjuvazi, hakim sınıflar sorumsuz kılınmaktadır. TESEV şeffaflığa, bilgi edinmeye siyasal beklenti yükleyerek daha somut olarak demokrasinin gelişinin iyi yönetişime endeksleyerek neoliberal ortodoksinin politika gündemini hayata geçirmektedir.

6.3.3.5. Yerel Yönetimler

TESEV'in iyi yönetim programının bir diğer bileşeni ise devletin idari örgütlenmesinin yeniden yapılandırılması önerilerini içeren yerel yönetimler ayağıdır. Bu program, genel hatlarıyla kamu yönetimi reformu içinde ele alınmaktadır. TESEV, iyi yönetim programının bu ayağına dair yapılan çalışmaları gerekçelendirirken 1980'lerin başlarından bu yana ve özellikle demokratikleşme talebi yılları olarak görülen 1990'lı yıllarda tüm dünyada desantralizasyon, sivil toplum, iyi yönetim, gibi konularda yaşanan tartışmalar sonucunda yerel yönetimlerde yeni düzenlemeler gündeme geldiği düşüncesinden hareket etmektedir (Toksöz vd., 2009, 6, 42).

TESEV, önceki bölümlerde ele alınan devlet-sivil toplum, merkez-çevre, bürokrasi-burjuvazi gibi ikiliklere yaslanan ve sıralanan ikiliklerin ikinci kutbuna (sivil toplum-çevre-burjuvazi) normatiflik, demokratik paye veren hegemonik anlatının birikimini kullanarak devletin idari örgütlenmesinin değiştirilmesi ve yerel yönetimlerin yönetim ilkeleri doğrultusunda yeniden yapılandırılması önerileri yapmaktadır.

Bu öneriler gerekçelendirilirken yukarıda bahsedilen anlatıya dayanarak Türkiye'nin 1800'lerin başından bu yana demokratikleşme ve sivilleşme yolunda çaba harcadığı ifade edilmektedir (Toksöz, 2008, 94). Bu anlatıya göre, iletişim araçlarının getirdiği olanak demokrasi ve insan haklarını halkın gündemine taşıdı, böylece sesi duyulmayanların sesini duyurdu, demokrasi ve insan hakları fikri yaygınlaşınca sivil toplum¹⁰⁵ güçlendi, sivil toplum örgütleri çoğaldı, merkezi hükümet üzerinde değişim yönünde baskı yarattı, kentleşme ve eğitim seviyesinin yükselmesiyle de birlikte böylece hantal Ankara değişime zorladı. Bu değişimlere verilmesi gereken yanıt ise yerel'in güçlendirilmesidir. Yerel'e yetki devri ve yetki ve kaynak bakımından yerelin güçlendirilmesi, merkeziyetçi sistemin çözemediği bölgesel

¹⁰⁵ TESEV iyi yönetim programı yöneticisi Fikret Toksöz'ün tarihi sivil toplum fikri üzerinden okuyan bir tasnifi bu tartışma içinde çok anlamlıdır. Önceki bölümde ele alınan egemen yaklaşımın kuramsal öncülleriyle oldukça uyumlu biçimde 1980 sonrası dönemi "sivil toplumun yeniden canlanması" olarak tarif etmektedir (Toksöz, 2008, 62).

eşitsizliğin giderilmesi, kalkınmanın sağlanması, yoksulluğun azaltılması gibi sorunlarının çözülmesi beklentisine dayandırılmaktadır (Toksöz et.al., 2009, 6-7).

Türkiye’de demokratikleşme, sivil toplumun gelişmesi, iktisadi kalkınmanın önünde engel olarak görülen merkeziyetçi yapının yol açtığı başlıca sorunlar şunlardır. Merkeziyetçi yapı, halkın yönetime katılımı sınırlanmakta; kamu hizmetlerinin etkin ve verimli biçimde sunulmasını zorlaştırmakta; kamu kurumlarının hesap verebilirliği zayıflamakta; insan hakları ve demokrasiyle uyumlu biçimde farklı dil ve kültürlerin tanınması, korunması ve geliştirilmesi önünde engeller yaratmaktadır (Uygun, 2012, 9). Bu merkeziyetçi yapıyı kıracak kamu yönetimi reformudur. Söz konusu reformda şu hususlar gözetilmelidir. İdari birimler, sosyo-ekonomik gelişmenin ve yerel taleplerin gerisinde kalmayacak biçimde ölçek bakımından yeniden yapılandırılmalı, gerekli yetki ve kaynaklar verilmelidir. Kamu yönetimi katılımcılık, saydamlık ve hesap verebilirlik ilkelerine göre örgütlenmelidir. Kamu yönetimi örgütlenmesindeki bürokrasi yaratan düzenlemeler kaldırılmalıdır. Düzenlemeler toplumsal barışa katkı sağlayacak biçimde tasarlanmalıdır. Kamu yönetiminin merkezi ve yerel ölçeğinin karar organlarında kadın ve erkekler eşit biçimde temsil edilmelidir. Kamu hizmetlerinin sunumunda dil yasakları kaldırılmalıdır. Kamu yönetiminin yargı dışı denetimini sağlayacak yurttaşların başvurularını inceleyecek bir kamu denetçiliği kurumu oluşturulmalıdır. Kamu yönetimi halihazırda olduğu gibi merkeziyetçilik ilkesine göre değil yerinden yönetim ilkesine göre yeniden örgütlenmelidir ve yerinden yönetim ilkesi anayasal güvence altına alınmalıdır (Uygun, 2012, 11-16; Toksöz, 2008, 59-60).

İktisadi verimlilik ve demokratik denetim ilkelerine dayanarak vatandaşa en yakın birimin hizmeti sağlaması anlamına gelen yerindenlik ilkesi hayata geçirilmelidir (Kerimoğlu, Yılmaz, Emil ve Neyaptı, 2005, 94). Merkezi yönetimin yetki ve sorumluluklarını daha alt düzeydeki yerel yönetimlere bırakması anlamına gelen mali yerelleşmenin hayata geçirilmesi halinde ekonomik etkinlik, eşitlik ve makroekonomik istikrarın sağlanacağı varsayılmaktadır (Kerimoğlu, Yılmaz, Emil ve Neyaptı, 2005, 105). Bunun için gerekli altyapı oluşturulmalı, halka, vatandaşlık ve yönetime katılma maliyetini paylaşma sorumluluğu ve vergi bilinci anlatılmalıdır. Ayrıca, yöre halkı kaynakların etkin, verimli ve ekonomik olarak kullanıp kullanmadıklarını denetlemeli, yönetimler fiyatlandırılabilir kamu hizmetlerini belirleyip bunlar için belirli ücretler talep etmelidirler (Kerimoğlu, Yılmaz, Emil ve

Neyaptı, 2005, 65-67). Türkiye’de yerel gelir ve harcama AB ülkelerinin gerisinde kalması bir sorundur. Yerel yönetimler, mali kaynakların yaratılmasına olanak sağlanması için vergi gelirlerini ve matrahını ve oranlarını belirlenmesi konularında belirleyici hale getirilmelidir. (Kerimoğlu, Yılmaz, Emil ve Neyaptı, 2005, 102; Uygun, 2012, 17). Mali yönetimde etkinliği ve saydamlığı sağlamak için, mali kaynak sahibi olma ve yaratma konularında yetersiz olan yerel yönetimlerin mali olarak yönetme yetkileri artırılmalıdır. Saydamlığın önünde engel olan, mali karar ve uygulamalara halkın katılımı için kent meclisi gibi platformlar kurulmalıdır. Merkezi yönetimin yereldeki temsilcileri olan vali ve kaymakamların idari vesayet, mali denetim yetkileri azaltılmalıdır (Falay, Kalaycıoğlu, Özkırımlı, 1996; Falay, Berk, Kaya, Kalaycıoğlu, 1998).

İyi yönetim, katılımcılık, şeffaflık (saydamlık) ve hesap verebilirlik kavramları ekseninde devlet-piyasa (sermaye) sivil toplum ortaklığına dayanan yönetim verimlilik, kalite, etkinlik gibi kavramlar aracılığıyla piyasalaşmayı toplumsal ilişkilerin bütününe yaymayı hedefleyen siyasal bir programdır. Neoliberal politikaların ciddi sürdürülemez sinyalleri verdiği dönemde, yönetim söylemi neoliberal politikalara meşruiyet tedarik etmek için devreye sokulan bir düzenektir. Katılımcılık, şeffaflık, hesap verebilirlik retoriği aracılığıyla hayata geçirilen neoliberalizmin yeni kurumsal reformları neoliberalizmi inşa etmenin aracıdır. Devlet-piyasa karşıtlığından, devlet piyasa ortaklığına, minimal devletten, piyasa dostu, etkin-girişimci devlete geçişte belirleyici olan yönetim programı neoliberalizmin tarihi içinde yeniden düzenleme uğrağıdır. Piyasanın sıhhatli, pürüzsüz işleminin koşullarını, sermayenin arzuladığı ortamı yaratmaya ve teminat altına almaya çalışan yönetim ve önerdiği düzenleyici devlet formu kapitalizmdeki temel ilişki biçimi olarak sermaye birikiminin sürdürülmesini hedefler. Dolayısıyla kapitalizmden, neoliberal norm’dan, buyruklardan bir sapmayı, kopuşu temsil etmez.

Yönetim insanlığı ve kurduğu toplumsallıkları evrensel nihai barışa (demokrasiye) taşıyacak bir araç değil, neoliberal hegemonyanın hayata geçirilmesinin en aktif bileşeni, kurucu unsuru olarak görülmektedir. İktisat siyaset karşıtlığı-ayrılığı üzerine kurulu olan yönetim, siyasal ve hukuki alanı neoliberal bir doğrultuda, sermaye birikiminin güncel gerekleri doğrultusunda yeniden yapılandıran Foucaultcu anlamda neoliberal siyasal bir rasyonalitedir.

Yönetişim tartışmaları sivil toplum tarihdışı sivil toplum güzellemesini yeniden üretmektedir. Banka'nın perspektifinde sivil toplum devlet müdahalesinden bağımsız bir etkileşim alanı olarak görülür ve bu alandaki temel ilişki formunun hoşgörü ve çoğulculuk olduğu varsayılır. Önceki bölümde tartışıldığı ve TESEV raporlarında da ele aldığımız gibi sivil toplum, hiçbir sınıf, ırk, toplumsal cinsiyet ve etnik grubun veya baskıcı gücün olmadığı farklılaşmamış ve uyumlu bir alan olarak sunulmaktadır.

Bu türden sivil toplum kavramın belirleyiciliğine dayanan demokratikleşme tasarımı önceki bölümde tartışıldığı gibi, devlet-sivil toplum ikiliğini esas almaktadır. İkiliğin birimlerinden birine mutlak baskı-hiyerarşi-otoriterlik kötülük diğerine de mutlak iyilik, demokratiklik-hoşgörü, uzlaşma atfedilince demokratikleşme de kendiliğinden içeriksiz bir anti-devletçi niteliğe bürünür. Devlet-sivil toplum ikiliğine, tarihsiz bir hiper antagonizmasına dayanan demokrasi görüşü, bir yandan sivil toplumu özneleştirip, fetişleştirirken diğer yandan kapitalist mülkiyet ilişkilerini yeniden üretmektedir.

TESEV İyi Yönetişim Programı, önceki bölümlerde ele alındığı gibi devlet olmayan her şeye demokratik bir nüve atfederek demokrasi ve iktisadi liberalizm-piyasa özdeşliğini inşa eden ve sivil toplum fetişizmine kapı aralayan perspektifin sözcülüğünü yapmaktadır. Bu argüman, iktisadi liberalleşme sonucu devletin karar alma sürecindeki tekelinin kırılacağı, karar merkezlerinin çoğullaşacağı ve adem-i merkezileşme yaşanacağı, yerelin sesinin karar sürecine dahil olacağı, bu durumun devlet iktidarını sınırlandıracağı ve böylece sivil toplumun gelişmesinin zemininin sağlanacağı şeklindeki neoliberal doxa'nın silsilesini takip etmektedir.

Hem TESEV İyi Yönetişim Programı'nda hem Dünya Bankası metinlerinde yönetim, iktisat ve siyaset arasındaki ayrılık üzerine bina olur ve piyasanın kendiliğinden hareketinin demokratik bir öz'e doğru seyir halinde olduğu varsayımına dayanmaktadır. Siyaset, iktisadi alanın ahengini, doğallığını bozan yabancı bir güç olarak görülmektedir. Siyasetin doğasında yolsuzluk, baskı, kayırmacılık, hantallık, savurganlık, verimsizlik taşıdığı düşünülmektedir. Doğası gereği kötü olan (devlet-siyaset) vs. doğası gereği iyi olan (sivil toplum-ekonomi) iki karşıt entite arasındaki tarihüstü ve mistik mücadeleye dayanan neoliberal ontoloji ve kapitalist iktidar tarzı siyasetin itibarsızlaştırılması stratejisini hayata geçirmektedir. Bölüşüm ve mülkiyet ilişkilerinin, dolayısıyla sınıf ilişkilerinin sorunsallaştırılması

üzerinden yürütülecek bir mücadeleyi, programı en başından gayri meşru ilan etmeye çalışmaktadır. Yönetişim tam da iktisat siyaset ayrılığı ve bu itibarsızlaştırma üzerinde yükselmektedir. İktisadın uzmanlara, işin ehillerine bırakılması gereği, gündelik çekişmelerden ayrı siyaset üstü teknik bir nitelik kazandırılması da bu çabanın en temel bileşenidir.

Siyasetten ayrı teknik ekonomi görüşüne bağlı olan yönetim neoliberalizmin buyruklarını harfiyen yerine getirilmesini önermektedir, dolayısıyla yönetimi bizatihi kapitalist sistemle ve onun siyaset önerisiyle, halihazırdaki yönetme tarzından ayrı, bağımsız olarak ele almak hatalı olacaktır. Uluslararası kapitalist hakimiyetin, sermaye birikim sürecinin işleminin önündeki engelleri giderme maksatlı ortaya attığı ve ülkelerden hayata geçirilmesi istediği düzenlemeleri kapitalizmin yeniden üretimi perspektifi içine yerleştirmek doğru olacaktır. Devletin kurumsal mimarisini, bürokrasiyi, kamu idaresinin işleyişini dönüştürerek neoliberal politik rasyonaliteyi hayata geçiren yönetim, bu özellikleriyle sermaye birikim sürecinden azade biçimde ele alınamaz. Yönetişimin demokratik kabuğu kaldırıldığında kapitalist çekirdek görülmektedir.

Yönetişim, refah devletinin, ulusal kalkınmacı stratejinin, sosyal devletin etrafında oluşan sınıf ittifakları büyüme ve bölüşüm ilişkilerinin dağıldığı, toplumsal alanın piyasanın gereklerine tabi kılındığı, verimlilik, etkinlik, karlılık, performans gibi iktisadi göstergelerin gündelik dile sirayet ettiği koşullarda siyasal, idari, toplumsal, iktisadi alanın yeniden yapılandırılması deneyimidir, neoliberal idare etme tarzıdır, iktidar biçimidir.

İyi yönetim dünya kapitalizminin çeperindeki geç kapitalistleşmiş ülkelere demokratikleşmeyi tesis etmeleri için neoliberal disiplin doğrultusunda kurumsal yapılarını piyasa demokrasisiyle veya kapitalist demokrasiyle uyumlu hale getirmelerini önermektedir. Piyasalaştırma, özelleştirme aracılığıyla girişimci kültürün, piyasa dilinin yaşamın her alanında hakim kılınması çabası yönetim ve neoliberalizm arasındaki bağ geçici arazi değil organik olduğunu göstermektedir. Kapitalist hegemonyanın faileri olan uluslararası kuruluşların dile getirdiği demokrasi kapitalist mülkiyet ve piyasa ilişkilerini tesis edip kurumsallaştırmaya yöneliktir. Modelin öngördüğü özgürlük, esas olarak iş dünyası ve şirketlerin girişim özgürlüğüne dayalı, son derece dar bir siyasal formel haklarla tanımlanan bir demokrasidir. Bu anlamda TESEV'in teşvik ettiği demokrasi Soğuk Savaş sonrası

serbest piyasa ve liberal demokrasinin ideolojik ‘zaferi’nin ardından sosyal muhtevastndan arındırılarak dñnyaya ihraç edilen siyasal demokrasidir.

Şeffaflık, yolsuzlukla ve yoksullukla mücadele, katılımcı yönetim ilkeleri çerçevesinde neoliberal dogmanın meşruiyetini yeniden kurmaya çalışan yönetim (İnsel, 2005, 15) kapitalist dünya pazarının bir parçası durumuna getirilen ÷lkelerde hayat geçirilen, bu sürecin zorunlu kıldığı yasal ve kurumsal düzenlemeler çerçevesi olarak tanımlamak yanlış olmayacaktır (Zabcı, 2009, 82). Bu model çeşitli mekanizmalar aracılığıyla emekçi grup ve etnik gruplar, göçmenler, mülteciler gibi kategorileri bölüşüm ilişkilerine etki edebilecek mevzilerden dışlayarak toplumların geleceğini sermaye sınıfının egemenliğine teslim etmektedir (Bayramoğlu, 2005, 20). Dolayısıyla yönetim, ne bir yönetim “÷slubu” ne de bir katılım, müzakere sürecidir, kamu kudretinin doğrudan sermayeye teslim edildiği bir iktidar tipidir (G÷ler, 2003, 113).

7. SONUÇ

Bu çalışma, 1980 sonrası dönemde hegemonik bir fikir haline gelen sivil toplum-demokrasi ve demokrasi-piyasa özdeşliği veya tersinden sivil toplum devlet karşıtlığının iktidarın işleyişi hakkında açıklayıcı kapasitesinin sınırlı olduğu düşüncesinden hareket etmektedir. Söz konusu dönemin siyasal, ekonomik koordinatları içinde gerek gündelik, gerek akademik dilin ayrılmaz bir ögesi haline gelen yaygın sivil toplum ve demokrasi kavramsallaştırmasını, fiili güç ilişkilerini paranteze alarak sivil toplumu özgürlük alanı olarak idealleştiren toplumsal olanı siyasetin dışına iten ve siyaseti teknik bir faaliyet dönüştüren neoliberal iktidar teknikleriyle ilişkilendirmektedir. Piyasa-sivil toplum-demokrasi arasında bir eşdeğerlik kuran hakim yaklaşımın elinde bu kavramlar kendini düzenleyen, müstakil, durağan kavramlara dönüşüp tarihselliğini yitirmek gibi bir sorunla karşı karşıya gelmektedir. Bu kavramlara tarihselliğini iade etmenin bir yolu da sivil toplumu siyasal iktidarın konsensüsü örgütlemeye ve toplumun temel ilişkilerini yeniden üretmeye çalıştığı bir alan olarak kavramaktır.

Bu çalışma günümüz dünyasının tüm sorunlarına bir çözüm, ideal bir iksir; demokratikleştirici, özgürleştirici, barışçı, bir özne olarak sunulan sivil toplum kavramsallaştırmasını benimsememekte bir tür normatif idealizmin sınırları içinde kalmamaktadır. Bu türden sivil toplum kavramsallaştırması devleti kötülüklerin taşıyıcısı kılıp hem sivil toplumun hem de devletin sınıfsal doğasını gizlemektedir. Artı değer sömürsünün siyasal niteliğini iptal ederek sivil toplumu demokratikleşme sürecinin itici gücü, siyasal dönüşümün temel kaynağı, toplumsal reformun önkoşulu olarak gören bu kavramsallaştırma siyasal meseleleri siyasal karar alma ve temel siyasal çatışma alanının dışında bırakarak onları teknik ve idari sorunlara dönüştürmektedir. Sivil toplumu haklar ve özgürlükler alanı olarak resmedip ‘iyi’ olan her şeyle eşitleyen tarih aşırı ampirik bir genellemeler sivil toplumu sabit demokratik özle donatıp ve devlet-sivil toplum karşıtlığı aracılığıyla sömürü ilişkilerini görünmez kılmaktadır.

1980 sonrasındaki hakim literatürde devlet, demokrasinin ve demokratikleşmenin önünde esas engel olarak görülmeye başlandı, merkez-çevre paradigmasının ve güçlü devlet söylemi aracılığıyla piyasaya insan benzeri (antromorphic) öznelik atfedildi; devlet özneleşti, bütün kötülüklerin yekpare kaynağına dönüştü. Demokrasiyi ve demokratikleşme sürecini özerk bir sivil toplumun gelişmesiyle özdeş olarak gören bu yaklaşım, sivil toplumu baskıcı devlete karşı nefes alma imkanı sunan özerk bir toplumsal karşı iktidar olarak görerek rasyonalist-normatif çerçeveden hareket etmektedir. Bu yaklaşım, sivil toplumun mücadele, çatışma içeren politik karakterini yok sayarak sivil toplum ve demokrasi arasında mutlak bir tekabüliyet ve kusursuz bir uyum varsaymaktadır.

Hâkim yaklaşım içinde sınıf ve iktidar ilişkilerinden bağı koparılan kavramsal berraklığını, sınırını yitiren sivil toplum devlet-olmayan her şeyi yutan ‘öz’e, varlığa dönüşmüştür. Sermayenin ihtiyaçları doğrultusunda görevlerinin başına vazifelerini yerine getirmeye çağrılan sivil toplumun toplumsal, iktisadi eşitsizliklere ve siyasal sorunlara kendiliğinden bir çözüm getirmesini beklemek, sivil topluma kendiliğinden özgürleşimci bir içerik ilişirmek anlamına gelmektedir.

Türkiye’deki devlet ve demokrasiye dair yapılagelen tartışmalarda ‘devlete karşı sivil toplum’ amentüsünde temellerini bulan anti-devletçi retorik veya liberal eğilim bir yandan sivil toplumu özsel olarak devlet karşıtlığı ve içkin olarak demokratikliği ile tanımlamaktadır. İkinci düzeyde, bu liberal yaklaşım devletin toplumla bağını koparıp devleti aşkınlaştıran, şeyleştiren, fetişleştiren bir ontolojiye dayanmaktadır. Devlet, toplumun dışında ve üstünde duran, toplumdaki çelişkili, eşitsiz, asimetric iktidar ilişkilerinden azade, rasyonalitesini içkin olarak bünyesinde taşıyan kadir-i mutlak bir entite ve toplumsal sınıflar arasındaki mücadelenin sınırları dışında konumlandırılarak toplumsal çelişkileri yukarıdan ve dışarıdan düzenleyen ayrı bir kurum olarak ele alınmaktadır. Devlet, sınıflar arasında yaşanan toplumsal ilişki biçimi, bu toplumsal çelişkilerin bir momenti olarak kavranmadığı için devlete bağımsız, sınıflarüstü, bir nitelik atfedilmekte ve böylece, devletin sivil toplumla ve sınıflarla olan ilişkisi bir dışsallık ilişkisi olarak kurulmaktadır. Devleti dışsal bir düzenleme mercii, mekanizması olarak kavramsallaştırarak, devletin bizatihi içinde toplumsal ilişkilerin yaşandığı ve deneyimlendiği bir zemin olduğu düşüncesini dışlamaktadır.

Sivil toplumu, demokrasi piyasa ekonomisiyle ve demokratikleşmeyi neoliberal ilkelerin ve politikaların hayata geçirilmesiyle özdeş hale getiren, bunlar arasında doğrudan bir neden sonuç ilişkisi kuran görüş, sivil toplumun içkin olarak 'taşıdığı' çoğulculuk, demokrasi, hoşgörü vs. gibi 'değerler'i piyasanın dolayımına, varlığına endekslenmektedir. Neoliberalizmin küresel düzeyde yükselişiyle beraber demokrasinin tesisi ile sivil toplumun varlığı arasında özdeşlik kurulmaktadır. Önceki birikim rejiminin sihirli kavramı olan 'kalkınma'nın yerini neoliberalizmle beraber sivil toplum ve demokrasi çifti aldı. Özelleştirme, piyasalaşma, güvencesizleştirme, sosyal devletin geri çekilmesi ve devletin zor aygıtlarının güçlenmesi gibi süreçleri içeren neoliberal söylem ve pratiğin mutlak egemenliğini sorunsallaştırmayan bir siyasal demokrasi veya prosedürel demokrasi, demokratikleşmeyi piyasanın rasyonelliğine, buyruklarına uygun biçimde siyasal, iktisadi, idari yapının yeniden düzenlenmesi olarak tarif etti. Böylece, kapitalizm ve demokrasi arasında bir denklik ilişkisi kurarak demokrasinin anlamını tek taraflı olarak kapatmaya çalıştı.

Bu egemen sivil toplum söylemi, 1980 sonrası dönemde Türkiye'de devlet-toplum-demokrasi üzerine olan literatürün terminolojisine aynı içerik ve dille girdi. Sivil topluma daha fazla iktidar daha fazla demokrasi arasında analitik denklik kuruldu. Homojen, demokratik, özerk, gönüllü birlik(telik)ler alanı olarak kavranan hegemonik sivil toplum soyutlaması sivil toplum içindeki farklılıkların, iktidar ilişkilerinin siyasal doğasını anlamaktan uzaktır. Kendisine sabit bir demokrasi özü atfedilmeye çalışılsa da tarihsel olarak kurulup toplumsal olarak yeniden üretilen sivil toplumun sabit bir özü yoktur.

Osmanlı geçmişinin, mirasının Türkiye'de siyasal alanın temel parametrelerini, demokrasiyi belirleyen, tayin eden bir kudrete sahip olduğu iddiasına sahip hakim kuramsal çerçeve, bütün Osmanlı-Türkiye tarihini merkez çevre arasındaki esasen kültürel içerikle donatılan bir çelişkinin, yarılmanın açılmasına indirgemektedir. Tarihi süreci açıklayan başat çelişki haline getirilen merkez ve çevre arasındaki bitmek bilmeyen mücadelenin, çatışmanın yarılmanın 'ne' üzerine olduğu, diğer bir ifadeyle nesnesi açık değildir. Bu iki 'özne'nin ne için mücadele ettikleri müphemdir. Kültür kavramının kuşatıcılığı yardımıyla tarih boyunca her toplumsal gerilim merkez çevre arasındaki çelişkinin dışavurumu olarak okunmaktadır. Kendini sürekli yeniden üreten ebedi ve üstesinden gelinemez bir antagonizma haline gelen merkez-

çevre arasındaki mücadele adeta tarihin mantığına dönüştürülmektedir. Bu yaklaşımda dikkati çeken unsur, güçlü devlet ve zayıf sivil toplum birbirinin açıklaması olarak kullanılmasıdır. Nedenle sonucun aynı olduğu bir fasit daire, döngüsel nedensellik açıklama zinciri söz konusudur. Asırlar boyunca biçimi değişse de aktararak günümüze bozulmadan gelen bir ‘öz’ haline getirilen devlet, kavramsal düzeyde toplumsala nüfuz eden, özerk her dinamiği boğan sınırı ve dışarıyı olmayan bir aşkın varlığa, bir heyulaya dönüştürülmektedir.

Devlet-sivil toplum karşılaşmasına analitik öncelik, açıklayıcı kapasite atfetmenin doğal uzantısı bu kavramsallaştırma içinde karmaşık, çok katmanlı iktidar ilişkilerinin ve mücadelelerinin göröl(e)memesidir. Devletten siyasal alandaki formel hukuksal eşitlik içinde rasyonel varlıklar olarak karar süreçlerine katılmak isteyen her bireyin, grubun sivil toplumdaki farklılıkların barışçıl oyununda bu oyunun dışında kalarak rolünü yerine getirmesi beklenmektedir. Sivil topluma hoşgörü, empati ve müzakere gibi kavramlar aracılığıyla atfedilen normatifliğe paralel olarak çatışma içermeyen konsensüs demokrasi (Ranciere, 2005) görüşü ile siyaseti, iktidarın işlemediği fark-kimlik-tanınma üçlüsünün bitimsiz ‘demokratik’ oyununa indirgemektedir. Piyasayı demokrasinin temel koşulu, devleti politik-ideolojik olarak tarafsız, teknik bir rol oynayan bir hakem olarak görmektedir. İktisadi ve siyasal düzeyde yapılan devlet(çilik) eleştirisi ve buna eşlik eden sivil toplum fetişizmi bütün sorunları çözecek reçetenin temel taşları olarak sunulmaktadır. Devlet (sivil) toplum ikiliğini veri alan ve bu ikiliğe dayalı hakim paradigmayı yeniden üreten bu çerçeve metodolojik olarak arızalı olmasının yanında sivil toplumu homojenleştirdiği, içkin olarak demokratik(leştirici) bir öz’ün taşıyıcısı olarak gördüğü ve dolayısıyla sivil toplumdaki iktidar ve tahakküm ilişkilerini görünmez kıldığı için siyasal olarak da sorunludur.

Bu çalışmada devlet ve sivil toplumun sabit sınırlara sahip olmadığını, birbirlerine dışsal olmadığı içsel olarak bağlantılı olduğu savunulmakta, bu alanı iktidardan muaf özerk birlikteliğe dayalı demokratik bir öze donatmanın eleştirisi yapılmaya çalışılmaktadır. Sivil toplumun rakip sınıf projelerinin, siyasal programların, ideolojilerin, tasarımların çarpıştığı, iktidarın uygulandığı ve iktidara toplumsal temellerin arandığı sosyo-politik bir mücadele alanı olarak kavranması gerektiğini savunan bu çalışma, devlet ve sivil toplumu iki ayrı, farklı varlık olarak ele almak yerine bunların tarihsel birliğinden bahsetmenin daha isabetli olacağını dile

getirmektedir. Bu anlamda sivil toplumu, iktidarın işlediği, hegemonya mücadelesinin yürütüldüğü bir ilişki ve mücadele alanı olarak ele almaktadır.

Türkiye’de liberalizmin en görünür formu, kadim teması güçlü devlet-zayıf sivil toplum ikiliği ve tarihsel bir sürekliliğe sahip olduğu düşünülen bu ikiliği oluşturan birimler arası ilişkinin bir dışsal çelişki olarak görülmesi ve bu ilişkinin ikincisinin lehine değiştirilmesi gerekliliğine dayanan yaklaşımdır. Devlet sivil toplum ikiliğinden hareket eden bu yaklaşımlar sivil toplumu erişilmesi arzulan bir hedef, telos, çatışmaları konsensüs aracılığıyla çözecek bir mercii olarak görülmektedir.

Bu çerçeve içinde devlet ve ekonomiden özerk kendinde demokratik bir alan olarak tanımlanan sivil toplumun gelişmesi kimlik ve tanınma taleplerini içeren haklar ve özgürlükler çerçevesine oturtulmaktadır. Sosyo-politik çatışmanın zemini sınıflar arası mücadeleden kimlik-fark-tanınma mücadelesine doğru bükülmektedir. İktisadi ve sınıfsal belirlenimlerinden arındırılan veya bunlarla ilişkisi kurulmayan devlet bir toplumsal ilişki olmaktan çıkmakta, soyut bir nesnel varlığa sahip egemen bir özneye dönüşmektedir. Hakim bir söylem halini alan merkez-çevre (devlet-toplum) ikiliğine dayanan analiz Türkiye’de neredeyse her siyasal, toplumsal, iktisadi değişimi, olguyu açıklayan tarih üstü sabit bir kılavuz, kaynak ve çerçeveye dönüşmüştür. Demokrasinin yerleşememesini sivil toplum ile siyasal toplum arasındaki dengesiz güç dağılımına bağlayan, siyasal toplumun temel örgütlenmesi olan siyasal partilerden ‘kaynaklanan’ sorunlara havale eden hakim yaklaşım partilerin işlevsizleşmesi, temsil ettiği kitleye bağların gevşemesi gibi sistemik ve yapısal sorunların sonuçlarını krizin nedeni haline getirir. Böylece sistemle-yapıyla bağı kurulmayan hatta koparılan siyasal alan mutlak özerk bir nitelik kazanmaktadır.

Birbirine karşıt iki homojen varlık olarak devlet ve sivil toplum karşılaşmasını siyasal düzeni belirleyen çelişkinin merkezi eksenini olarak gören bu yaklaşımlara göre, demokratikleşmenin öznesi/faili toplumsal sınıflar değil bütün kötülüklerin kaynağı olarak görülen devlete karşı ‘mücadele eden’ sivil toplumdur. Böylece sivil toplum, Türkiye siyasal yapısının değişmez ögesi olarak görülen neo-patrimonyal siyasal kültürün, klientalist ve popülist bölüşüm ilişkilerinin, devletçi zihniyetin, ‘gelenek’lerin tahrif etmediği, ‘kirletmediği’ bir özgürlük alanı olarak görülmektedir. Demokrasiyi ve demokratikleşmeyi formel-biçimsel bir düzeye sıkıştıran, devletten özerk bir sivil toplumun gelişmesinin varlığına dayandıran kapitalist ekonomi ve devletten özerk olan sivil toplum görüşü tarihi birbirleriyle antagonistik ilişki içinde

olan iki homojen varlığın karşılaşmasına mücadelesine indirgemektedir. ‘Öteki’ni anlamının, hoşgörünün, demokratik müzakerenin, çokkültürcülük siyasetinin yeri olarak görülen sivil toplumun şiddet içermeyen bir alan olarak sunulması siyaseti siyasetten arındıran (post-politik) bir söyleme dayanan neoliberal bir demokrasi tasarımına kapı aralamaktadır. Yoksulluk, sömürü gibi toplumsal üretim ilişkilerinden, kapitalizmin ürettiği eşitsiz ilişkilerden, mülkiyet ilişkilerinden kaynaklanan yapısal sorunlar gönüllü birliktelik, özgürlük, rasyonalite, müzakere ve iletişim yeri olan ütopyik bir alanın (sivil toplum) kapısından içeri giremiyor. Bu demokrasi tasarımı ve sivil toplum söylemi iktisadi alanı sorunsallaştırmadığı, bu konuda semptomatik bir sessizliğe büründüğü için siyaseti siyaset dışına iten sınıf ve eşitlik körü bir yaklaşım olarak görülmelidir.

Ağırlıklı olarak 1980’lerden günümüze deneyimlediğimiz sosyal teoride analitik bir referans noktası ve analiz nesnesi olarak sınıf olgusundan kaçış eğilimi adeta evrensel bir statü kazanmaktadır. Bu durumu Türkiye’deki sivil toplum, demokrasi ve demokratikleşme üzerine yapılagelen tartışmalardan da izlemek mümkündür. Teorinin sınıfı kapı dışarı etmesi, sınıfı paranteze alması pratik düzeyde verili egemenlik ilişkilerini, sınıfsal konumları pekiştiren bir mekanizmanın değirmenine su taşımak anlamına gelmektedir. Devleti bağımsız değişken alan metodolojiye dayanan toplumsal sınıfların kapı dışarı edildiği bir anlatının, neoliberalizmin değirmenine su taşıyan bu yaklaşımların eleştirisi kuramsal olduğu kadar siyasal bir muhteva da taşımaktadır. Zira bu yaklaşımlar, örtük veya belirtik olarak neoliberalizme kuramsal destek ve meşruiyet zemini sağlamaktadır. Sivil toplumun ideal-normatif bir özgürlük alanı olarak rasyonelleştirilmesi, çelişkiden, çatışmadan bağışık, steril hale getirilmesi, demokrasinin filiz vereceği bir zemin olarak tasavvur edilmesi, özerklik, yaşamdünyası ve gönüllü birliktelikler alanı olarak sunulması, siyasete herhangi bir yer bırakmayan neoliberal iktidar tekniklerinin parçası olarak ele alınmalıdır. Bu çerçevede içinde sivil toplum, kendi kendini düzenleyen, kendinden menkul, kendi kendine yeten, statik bir kavrama dönüşmekte ve tarihselliğini yitirmektedir. Neoliberal hegemonya, sivil toplum ve demokrasi kavramlarını kendi söylemine eklemeyerek kavramların ‘anlam’ını kapatmaya çabalamaktadır. Bir siyasal rasyonalite olarak neoliberal söylemde demokrasi ve sivil toplum kavramları deyim yerindeyse devinimsiz tözler haline getirilmektedir. Sivil toplum ve demokrasi arasında geçişlilik, mutlak bir uyum öngörülmekte ve sivil toplumun içkin olarak

demokratik olduğu savunulmaktadır. Bu kendiliğindenci bir perspektiftir. Sivil toplum, demokrasinin kendiliğinden ve otomatik olarak yuvası-yatağı-kalbi değıl, farklı toplum tasarımlarının siyasal birliğı, hegemonik projeyi inşa etmek için mücadele ettikleri bir alan ve ilişkiler bütünüdür. Sivil toplumun otoriter, ataerkil, milliyetçi anti-demokratik yönelimlerin de yatağı olmasının önünde kavramsal, pratik hiçbir engel yoktur.

(Neo)liberalizmin sivil toplumu yeniden keşfi 1989’da başlayan ‘büyük dönüşümün’ ayrılmaz bir parçası olarak düşünölmelidir. Sivil toplumun siyasal sözcük dağarcığına dönüşü, neoliberalizmin hegemonya mücadelesinin bir parçasıdır. Kökenleri Alexis de Tocqueville’e götürölebilecek liberal perspektifle uyumlu biçimde sivil toplum esas olarak bireylerin karar alma sürecini etkilemek, devletin baskıcı etkinliklerini azaltmak maksadıyla belirli çıkarlar etrafında gönüllük çerçevesinde bir araya geldikleri devletten özerk bir alan olarak tarif edilmektedir. Hoşgörü alanı ve toplumsal sorunlara yanıt verme kapasitesine sahip özne olarak görölen sivil toplum bu yaklaşımda çatışmaların konsensüs aracılığıyla çözüldüğü bir alan olarak sunulmaktadır. Sivil toplum içindeki eşitsiz iktidar ilişkilerini, sınıfsal çatışmayı paranteze alan bu konsensüs yönelimli, söz-iletişim merkezli uyum ontolojisinden farklı olarak iktidar ilişkilerinin sivil topluma içkin olduğu unutulmamalıdır.

Neoliberalizmin siyasal dilinde sivil toplum ve sivil toplum örgütleri teşvik edilip sosyo-politik ve ekonomik sorunlar (yoksulluk, iyi yönetim, demokratikleşme, insan hakları, kamu reformu, şeffaflık, hesap verebilirlik) karşısında görevlerinin başına çağrılan aktörler haline geldi. Sivil toplum demokrasinin kapısını açacak mistik bir anahtar, tüm problemleri çözecek ilerici siyasetin öznesi olarak sunuldu. Neoliberal demokrasinin toplumsal karakterinden arındırdığı demokrasi kavramı, sivil toplum özgürlük, demokrasi alanı olarak post-politik biçimde fetişleştirilmesine eşlik etti. Neoliberal siyasal dil içinde sivil toplum kendi kendine göndermeye yapan, soyut bir genel irade, demokratik bir faile dönüşmektedir. Çoğulculuğun, katılımın, aktif vatandaşlığın uyumlu konsensüs alanı olarak sivil toplum görüşü maddi eşitsizlikleri, farklılıkları, iktidar ilişkilerini kavramsallaştırmaz. Bu siyasal dil, devlet ve sivil toplum ilişkisini ısrarla iki homojen varlığın karşı karşıya geldiğı ikili karşıtlığa dayalı düalist bir momente çekmeye çalışır. Sosyo-ekonomik alandaki iktidar ilişkilerini depolitize eden bu sivil toplum soyutlaması piyasanın tümüyle

dizginsiz hale gelmesi ve devletin toplumsal yüklenimlerinden geri çekilmesi anlamına gelir. Neoliberalizmin yükselişinin rasyoneli ve siyasal bağlamı haline gelen toplumsal karakterinden arındırılmış neoliberal prosedürel demokrasi ve sivil toplum piyasasının pürüzsüz işlemlerini teminat altına almaya dayanan bir hegemonya mücadelesi alanı olarak anlaşılmalıdır. Bu tasarım içinde devlet bütün kötülüklerin kaynağı olarak şeytanlaştırılırken sivil toplum ve piyasasının mücadele ve çatışma içeren siyasal doğası paranteze alınır. Sivil toplum ve piyasayı kendinde amaç haline getiren bu neoliberal siyasal dil bu kavramların anlamını kapatmaya yönelik bir sınıf projesinin bileşenidir.

1990'larda Türkiye'deki tartışmalarda da liberal siyasal tahayyülün elinde sivil toplum mitik sosyopolitik güce dönüştü. Sivil toplum ortodoksisi, sivil toplumcu kanaat teknisyenleri kendiliğindenci bir yanılgıya kapılıp sivil toplumun içkin olarak demokratik olduğunu savunmaktadırlar. Neoliberal demokrasi kavramının hegemonik kılmaya çalışan söylemden farklı olarak bu çalışmada benimsenen görüş; sivil toplumun iktidardan muaf bir alan olmadığı, aksine sivil toplumun dinamik ve içsel olarak çelişkili, iktidar mücadelelerinin kalbinde yer bir alan, siyasi iktidarın konsensüsü örgütlemeye çalıştığı, iktidarını yeniden ürettiği bir alan olduğudur.

Bu çalışmada devlet (sivil) toplum karşıtlığının Türkiye'nin sosyo-politik, kültürel ve iktisadi yaşamının başat çelişkisi, yegane hiper antagonizması olarak görülmesinin kavramsal olarak yanıltıcı ve kapitalist toplumsal ilişkilere demokratik muhteva yüklemesinden ötürü siyasal olarak sorunlu olduğu savunulmaktadır. Neoliberal söylem, sıfır toplamı olarak sunulan devlet-sivil toplum ikiliğini ve sivil toplumdaki iktidar ilişkilerini gizleyen bu çerçeveyi benimsedi.

1990'larda dünya tarihsel bir gelişme olarak demokrasi, demokratikleşme söyleminin yükselişiyle birlikte demokratikleşme tarihin kaçınılmaz bir eğilimi olarak tarif edildi. Fakat bu demokratikleşme piyasalaşma, deregülasyon, özelleştirme gibi neoliberal politikalar demokrasinin bir gereği olarak sunuldu. Demokratikleşme sınıf ve iktidar ilişkileriyle bağı kurulmayan ideal düzen olarak bütünüyle liberal demokratik konsolidasyon literatürünün terimleriyle bu çerçeve içinde ele alındı.

Sivil toplum-demokrasi özdeşliğini kuran 1990'lar Türkiye'sinin bu hakim söylemi yapısal bağlamı (neoliberal kapitalizmi) paranteze alan 'pür' demokrasi çerçevesi çizmektedir. Bu tasarım içinde sivil toplum asli olarak 'kerim' devlete olan

karşıtlığıyla tanımlanmaktadır. Neoliberalizmin biricik ufuk olduğu post-politik bir dönemde kapitalist ilişkilerin ‘özü’ne temas etmeyen sivil toplum-demokrasi özdeşliğinin neoliberal bir iktidar tekniği ve hegemonya projesi olduğu söylenebilir. Neoliberalizmin demokrasi tasarımı popüler muhayyile içinde hegemonik hale gelmesi kendiliğinden gerçekleşmemektedir. Sivil toplum ve demokrasi tasarımına dair bilginin üretildiği mevzilerden biri olan TESEV’in önemi burada devreye girmektedir.

Çalışmada, YDH, TÜSİAD ve TESEV aracılığıyla sahaya inen büyük sermayenin sivil toplum kavramsallaştırmasının ve demokrasi tasarımının demokrasinin anlamını neoliberal hegemonyaya hizmet edecek biçimde kapatma mücadelesini içerdiği gösterilmeye çalışıldı. Diğer bir deyişle, uluslararası kapitalist kurumsal mimarinin egemen aktörlerinin söylemleri ile neoliberal retorikle spesifik olarak TESEV’in demokrasi ve sivil toplum retoriğinin örtüştüğü gösterilmeye çalışıldı.

TESEV’in ürettiği demokrasi bilgisinin siyasal uğrağını AB, iktisadi uğrağını Dünya Bankası ve IMF önerileri tayin etmektedir. Fakat bundan bu sürecin basit bir dayatma ilişkisi olduğu sonucu çıkarılmamalıdır. Zira bu öneriler aynı zamanda yerli sermaye sınıfının da arzuladığı düzeni işaret etmektedir. Bahsedilen siyasal uğrağın temel gündemi siyasal alanı normalleştirmek, hukuku liberalleştirmek iken, iktisadi uğrak iyi yönetim siyasal programı etrafında devletin neoliberal biçimde yeniden yapılandırılması stratejisine dayanmaktadır. Bu anlamda bu iki uğrak, küresel kapitalizmle eklemlenmeyi hedefleyen liberal bütünleşme stratejisine, projesine işaret etmektedir. Diğer bir ifadeyle TESEV sivil toplum, katılım, çoğulculuk kavramları eşliğinde neoliberal politikaları, uygulamaları ‘siyasal’ demokrasiye dikme mücadelesini sürdürmektedir.

TESEV’in bütün gündemi ikili hedefe göre tasarlanmıştır. İlki iyi yönetim ilkeleri rehberliğinde devleti yeniden yapılandırarak neoliberalizmi kurumsallaştırmak. Bu anlamda TESEV önerilerinin merkezinde devletin kurumsal mimarisinin/kamu idaresinin neoliberal biçimde yeniden yapılandırılması stratejisi yer almaktadır. İkincisi, sermayenin liberal kanadının temel muarızısı olan milliyetçi bloğu güçlü olduğu alanlarda zayıflatmak veya ‘eski düzeni’ tasfiye etmektir. TESEV raporlarında ele alınan konular aynı zamanda, ülke içinde büyük sermayenin AB bloğunda konumlanan liberal kanadının ülke içi politik muarızının milliyetçi-devletçi pratiklerini besleyen, liberal hegemonya projesinin hayata geçmesinin

önünde engel olan unsurları (Kürt Sorunu, askerinin siyasal sistem üzerindeki ağırlığı, azınlık hakları, din, hukuk) prosedürel bir demokratikleşme ve teknisist reform önerisiyle bertaraf etmek, dolayısıyla bu bloğa gücünü, zeminini kaybettirmek mücadelesine içkindir.

TESEV'in, bu anlamda AB uyum sürecinden bağımsız, bu gündeme temas etmeyen neredeyse hiçbir raporu yoktur. İyi yönetim alanında da DB-IMF ekseninde benzer bir belirleyiciliğe sahiptir. Bu anlamda TESEV'in rapor gündeminin parametrelerini tayin edici güçlerin AB ve Dünya Bankası önerileri olduğu söylenebilir. Bu ikili TESEV'in hemen hemen bütün rapor hazırlatma gündemini kesen/kuşatan iki temel belirleyicidir. Bu durum ise TESEV'in gündemini anlatmaktadır: Türkiye'nin AB üyeliği doğrultusunda hukukun milliyetçi içeriğinden arındırılması ve Dünya Bankası-IMF önerileri doğrultusunda devletin, toplumsal ilişkilerin neoliberal doğrultuda yeniden yapılandırılması.

Demokratikleşmeyi burjuvazinin bürokrasiden özerklik edinmesi ve siyasal olarak denetlemesi olarak okuyan bir görüşe dayanarak TESEV de devlet (sivil) toplum ikiliğini verili kabul edip sivil topluma demokrasiyi inşa etme görevini atfetmekte, sivil toplumdan demokrasiyi konsolide etmesini beklemekte ve böylece siyasal bir özne, demokratik bir fail olarak sivil toplum görüşünün fikri takipçiliğini yapmaktadır. TESEV Türkiye'deki temel çatışmayı 1982 Anayasası'nın korunmasını savunan statükocu vesayet yanlıları ile bu anayasanın değiştirilmesini savunan 'hürriyetperver' değişim-demokrasi yanlıları arasındaki tarihdışı liberal bir ikiliğe hapsetmektedir. Devlet-sivil toplum ikiliğine yaslanarak kapitalizmi paranteze alan liberal ontolojiyi benimseyerek tarihi bu ikiliğin birbiriyle sonu gelmez 'mücadelesine' indirgemektedir. Bu anlamda TESEV, dünyanın 1990'lardan itibaren giderek demokratikleştiği, şeffaflaştığı, sivilleştiği, yönetişimin hayata geçtiği, sivil toplumun güçlendiği varsayımlarına dayanan (neo)liberal doxa'ya dayanmaktadır. TESEV'in doğrudan benimsediği neoliberal söylem ve yönetim programı sivil toplumun değişimin faili olduğu yönündeki varsayımı öne çıkarmaktadır. Bütün kötülüklerin kaynağı olarak görülüp eleştirilen hantal devletin yerine getiremediği işlevler sivil topluma aktarılmaktadır. 'Yüksek sorun çözme kapasitesi' atfedilen sivil toplum ülkenin her sorunun çözümü için görevi başına çağrılmaktadır. Raporların çoğunda sivil toplum devlet ikiliği veri alınmakta katılımın önündeki

engeller tartışılmadan sivil toplum katılımına ülkenin bütün sorunları çözecek anahtar görevi verilmektedir.

Demokrasiyi iyi yönetimle şeffaflıkla, hesap verebilirlikle, piyasa ekonomisiyle eşdeğer hale getiren kapitalist rasyonalitenin bu demokrasi tanımı TESEV raporlarının temayüz eden ortak bir özelliklerinden biridir. Bu demokrasi görüşü, sosyal olanı demokrasi gündemine, demokrasinin sınırlarına dahil etmeyen neoliberal bir tasarımdır. Sermaye birikimin süreçlerinin sorunsuzca işlemesi ve iktisadi büyümenin gerçekleşmesi için gerekli makro siyasi ve iktisadi bir ortam, siyasi istikrarın varlığı ve bunu sağlayacak siyasi demokrasinin hayata geçirilmesini içermektedir.

TESEV aracılığıyla büyük sermaye AB dolayısıyla siyasi sorunların halledilmesini, Dünya Bankası dolayısıyla devletin neoliberal yeniden yapılandırılmasını hedefledi. AB ve uluslararası sistemle bütünleşmesinin, eklemlenmesinin önünde engel oluşturan milliyetçi-tekçi pratikleri ve bunun dayandığı yargı sistemini, kurumları, anlayışları esas muarız olarak kabul etti, bu sorunları ortadan kaldırmanın koşullarını aradı, bulduğu çözüm ise liberal hegemonya için muntaka temizliği anlamına gelen liberal hegemonya projesidir.

YDH-TÜSİAD-TESEV aracılığıyla sermayenin liberal hegemonya tesis etme mücadelesinin bileşenleri ise şunlardır. Biçimsel siyasi hak ve özgürlüklerle sınırlandırılmış prosedürel bir demokrasi tasarımı; maddi ödünler yerine biçimsel siyasi hak ve özgürlükler vaadiyle kitlelerden rıza devşirme; siyasi alandaki bütün sorunların yeni bir anayasa ve yeni bir yurttaşlık tarifiyle aşılacağı beklentisi; küresel düzenle bütünleşme ve sermayenin liberal kanadının hegemonik kapasitesinin önünde engel olan 'siyasi sorunu' hukuk mevzuatının milliyetçi, anti-demokratik muhtevadan arındırılması önerisiyle çözüme; sermayenin küresel düzenle bütünleşmesi doğrultusunda aktif-emperyal bir dış politika önerisi; neoliberal politikaların hayata geçirilmesi, devletin neoliberal biçimde topyekun yeniden yapılandırılması; yoksulların kapitalist disiplin altına alınmasına dayanan neoliberal sosyallik ekseninde nüfusu içirme ve sınıf çatışmalarını yönetme stratejisi.

Bu liberal hegemonya projesi farklı sınıfları projeye eklemlenmek adına alt sınıflara maddi tavizler vermek yerine kadın hakları, insan hakları, azınlık hakları gibi medeni ve siyasi eşitlik, demokrasi ve özgürlük vaat etmektedir. Hegemonyasının maddi

direğini katılım, çoğulluk, sivil toplum, demokrasi, güçlendirme gibi söylemler etrafında inşa etmektedir. Bu hegemonya projesi, “iktisadi” olarak devletin küçültülmesi ve ekonomiden çekilmesi, kamu harcamalarının azaltılması, mali serbestleşme, özelleştirme uygulamaları, “siyasal” olarak demokrasi, adem-i merkezleşme, katılım, insan hakları, kadın hakları, azınlık haklarını ve “toplumsal” olarak yoksulluğu azaltma, mikro-kredi, nakit transferi, güçlendirme teknikleri aracılığıyla emeği piyasa disiplinine tabi kılmayı içeren üç eksenli oluşmaktadır.

Demokrasinin restorasyonu, normal parlamenter yollarla 1990’lı yıllarda siyasal krizi aşmaya çalışan YDH gibi TESEV de liberal demokrasiyi demokrasinin yegane formu olarak kurarak AB çapası etrafında burjuvazinin hakimiyetini konsolide etme mücadelesini yürütmektedir. Asker üzerinde sivil denetim, bürokrasinin egemenlik alanını neoliberal rasyonaliteyle sınırlama ve bürokrasiyi burjuva disiplinine tabi kılma, Kürt meselesi ve azınlık hakları sorununu ve laiklik ve dini özgürlükler meselesini çözme, geçmişin, hukuki mevzuatın milliyetçi-otoriter yükünden kurtulma, yeni anayasaya demokrasinin anahtarı işlevini verme ve özellikle kadın haklarının teşviki bu anlamda öne çıkan temalardır.

1980’lerden itibaren ulusal ekonomileri sisteme tam entegre etmek için çalışan küresel kapitalist mimarının IMF, Dünya Bankası gibi kurumları yönetim kavramı aracılığıyla ülkelerin siyasi-idari çatısını küresel kapitalist sistemin ihtiyaçları doğrultusunda yeniden yapılandırmaya çalışmaktadırlar. Küresel kapitalizme eklenmenin zarif ismi olan yönetim çerçevesi şeffaflık, hesap verebilirlik, yerellik, sivil toplum ve katılım gibi müspet çağrışımları olan sözcükler eşliğinde küresel kapitalist iktidar bloğunun kurumları aracılığıyla dolaşıma sokulmaktadır. Siyasal alana ve yapıya sosyo-ekonomik yeniden üretimin sağlanması ve piyasanın istikrarlı biçimde işlemesi çekidüzen verilmesi hedeflenmektedir. Pratiğe tercüme edildiğinde bu, yalın bir ifadeyle sermayenin önündeki her türlü engelin ortadan kaldırılması anlamına gelmektedir. TESEV de bu yeniden yapılandırma mücadelesini demokratikleşme söylemine eklemeyerek yürütmektedir. Bunu yaparken, kamu idaresini, siyasal rejimin formel veçhesini liberalleştirmek, liberal hegemonyayı tesis etmek mücadelesinde sivil toplum ve demokrasi kavramlarına başvurmaktadır.

YDH-TÜSİAD-TESEV aracılığıyla sahaya inen sermayenin liberal demokrat hattının demokratikleşme projesi AB’ye katılım beklentisi etrafında inşa edilen hegemonya projesi terimleriyle anlaşılmalıdır. Bu demokrasi tasarımında iktisat,

iktisadi alan ve meseleler bu demokratikleşme projelerinin kapsamı dışında kalmaktadır. Bu hat AB ve Avrupalılaşıma sürecinin itici gücüyle, parlamenter sistemin ‘normal’ seyrinin önünde engelleri ortadan kaldırmaya, demokrasiyi ‘normal’ rotasına oturtmaya çalışarak asker-sivil bürokrasinin milliyetçi kanadı üzerinde üstünlük kurmaya dolayısıyla bu kanadı burjuva disiplini altına almaya çalışmaktadır. Ve bu mücadelesini yürütürken sivil toplum, demokrasi kavramlarına başvurarak demokratikleşme talebini dillendirmektedir. Bu haliyle 1990’ların ortasından itibaren AB’ye üyelikle ilişkili olarak Türkiye’de gündeme gelen demokratikleşme projesi geniş halk kitlelerinin, nüfusun büyük kısmının tasarımı değildi. Büyük sermayenin geleceğini teminat altına almak adına “güvenli” AB kapitalizmiyle iktisadi-siyasi bütünleşme ve bu bloğa eklemleme çabası ve programı demokrasi, demokratikleşme, sivil toplum terimleriyle ifade edildi. Bu anlamda demokratikleşme ve sivil toplum söylemi sermayenin istikrarlı, öngörülebilir güvenli bir ortam arayışının aracı olan politik bir stratejinin en önemli bileşenidir.

Demokratikleşme taleplerinin ardındaki motivasyon, Türkiye’nin AB’ye katılması ve küresel sistemle bütünleşmesinin koşullarının yaratılmasıdır. Küresel kapitalizmle bütünleşmeye olanak sağlayacak şekilde siyasi, idari ve mali sistemin bir bütün olarak devletin yeniden yapılandırılması hedeflenmektedir. Sistemi tahkim etmek, piyasa ekonomisinin “sıhhatli” işleminin önünde engel olacak potansiyel tehlikelerin devre dışı bırakılarak iç siyasi ve idari sistemin düzleştirilmesi nihai hedeftir. Dolayısıyla sermayenin sivil toplum ve demokrasi, iyi yönetim kavramlarına referansla dolaşıma soktuğu demokratikleşme talebi, sermayenin ihtiyaçlarından kapitalizmin istikrarlı ve sürdürülebilir biçimde işlemesinden ayrı, bağımsız ele alınmamalıdır.

TESEV raporlarında, bültenlerinde, görüşlerinde öne çıkan unsur salt siyasi-idari reformlar düzeyine sıkıştırılmış bir siyasi demokrasi tasarımına bağlıdır. Bu demokrasi tasarımı sivil toplumdaki eşitsizliklere, sömürüye, nüfusun büyük bir bölümünün gündelik yaşamına etki eden kapitalist ekonomi hakkında sessiz kalmayı tercih etmektedir. Genel olarak iktidarın işleyişine ve eşitliğe dair bir körlük taşımaktadır. Sermayenin tasarımı, iktisadi eşitsizliği demokrasi kapsamına almamaktadır. Kısaca sermayenin demokrasi tasarımında demokrasi mülkiyet ilişkilerinin, sınıfsal sömürünün sınırlarını demokrasiye dahil edilmemekte,

demokratikleşme sürecinin sorunsallaştırılması gereken bir alanı, cephesi olarak görülmemektedir. AB'ye üye olma motivasyonunun çerçevesini çizdiği öneriler bütünü içinde iktisadi ve sosyal haklar demokrasinin koşulu olarak ele alınmamaktadır. İktisadi eşitsizlik, kapitalizmin işleyişinden kaynaklanan eşitsizlikler belli belirsiz biçimde tartışılmakta, hukuk mevzuatındaki tekçi, milliyetçi içeriğin ayıklanması önerileri kadar “cesur” önerileri yer almamaktadır.

TESEV raporlarında savunulan demokrasi ve demokratikleşme perspektifi Kopenhag Kriterleri'yle uyum içindedir, daha doğrusu o ilkelerden türetilmiştir. Küresel entegrasyon, AB ile bütünleşme önünde engel olan “siyasal sorun”un yukarıdan ve teknisist biçimde hukuk mevzuatının değiştirilmesi kanalıyla “halledilmesi”ni öneren TESEV, siyasal sistemin halihazırdaki düzenin yukarıdan düzenlemelerle yeniden yapılandırılmasına ve Batı normlarıyla uyumlu hale getirilmesine çalışmaktadır. Bunu yaparken, zihniyet, gelenek ve siyasal kültür gibi kavramlar aracılığıyla sıklıkla eleştirdiği muarızına öykünmekte yani yukarıdan siyaset tarzını icra etmektedir.

TESEV ürettiği demokrasi ve sivil toplum bilgisiyle neoliberalizmin yürüttüğü hegemonya mücadelesinin aktif bir bileşenidir. Bunu, demokrasiyi neoliberal prosedürel bir içerikte sabitlemeye çalışmasından ve reform kavramını geniş kitlelerin gündelik hayatını ilgilendiren, somut bölüşüm ilişkileri üzerinden değil ekonomi üzerindeki bürokratik ‘baskı’nın devre dışı bırakılmasına, uluslararası ekonomi ile bütünleşmeye indirgemesinden, sosyal olanı reformun kapsamı dışına ötelemesinden takip edebiliyoruz. Bu demokratikleşme, demokrasi talebi, iktisadi alan ve olan hakkında derin bir sessizliğe bürünerek sömürü ve mülkiyet ilişkileriyle bağı koparılmış sınırlı bir prosedürel, neoliberal bir demokrasi nosyonuna dayanmaktadır. Neoliberal söylemin demirbaşı haline gelen demokrasi ve sivil çiftini rehber olarak demokrasinin iktisadi ve sosyal içeriğinden arındırılmasının bilgisini üreten TESEV’in ürettiği bilgi, küresel iktidar bloğunun evrenselleştirmeye çalıştığı demokrasi, sivil toplum bilgisiyle örtüşmektedir. TESEV raporlarında demokrasi liberalizme indirgenen bir demokrasidir.

Sosyal ve iktisadi içeriğinden arındırılan demokrasi tasarımı iktisat siyaset ayrılığında sivil toplum söyleminde ve iyi yönetim programında temellerini bulmaktadır. Demokrasinin anlamı idari yapıyı ve hukuki mevzuatı milliyetçi içeriğinden arındırmak teknik uğraşısı ile eşdeğer kılınmakta böylece demokrasi

hukukun sınırları içinde sabitlenmektedir, diğer bir deyişle demokrasi hukukun liberalleştirilmesine indirgenmektedir.

Demokrasiyi, toplumsal gerçekliğin ve ilişkilerin sadece siyasal boyutuna referansla tartışan bu pür siyasal çerçeve iktisat siyaset ayrılığının örtük olarak benimsenmesine ve yeniden üretilmesine dayanmaktadır. Demokrasi kapitalizmden bağı koparılarak tartışılmaktadır. Kendisini parçası olarak gördüğü sivil toplumu devletten, iktidardan bağımsızlaştırmakta, demokrasinin kapısını aralayacak özne haline getirmektedir. Sınırlı, biçimsel, prosedürel bir demokrasi kavramını esas alarak, hukuk mevzuatından anti-demokratik ve anti-liberal içeriği ayıklamayı hukuk dilini ve pratiğini liberalleştirmeyi hedeflemektedir. Dolayısıyla demokrasiyi hukuk içinde çözümlenmektedir. Demokrasi ve iktisadi liberalizmin aynı bütünün farklı veçheleri olduğu savunularak bunların eşdeğer hale getirilmesine dayanan demokratikleşme perspektifi demokratikleşmeyi pür siyasal bir düzeye sıkıştırıp sosyal ve iktisadi alana doğru genişletilmesinin önünü almaktadır. Bu türden demokratikleşme, demokrasi tasarımı devleti ve sivil toplumu güç ilişkilerinden bağımsızlaştırmakta, toplumsal bir ilişki olmaktan çıkarmakta ve siyaseti teknik bir idare faaliyetine indirgemekte ve dolayısıyla çifte bir depolitizasyona hizmet etmektedir.

YDH'den TESEV'e bütün bir liberal-demokratik hattın pozisyonun alamet-i farikası, temel belirleyici parametresi anti-devletçi her hamleye, yönelime zorunlu, içkin olarak bir demokratik potansiyel atfetmesidir. Bu perspektif, derin-köklü toplumsal-iktisadi sorunların çözümünü hukuki mevzuatı otoriter, milliyetçi-tekçi muhtevastından arındırmaya indirgenmektedir. Yeni anayasa talebi, mevcut hukuki mevzuatı-yasaları AB üye ülkelerin demokrasileriyle uyumlu hale getirerek revize etmek ve yurttaşlığı yeniden tarif ederek farklılığı, kimlikleri tanımak çerçevesine dayalı bir stratejidir söz konusu olan. Bu damarın siyasi boyutu, birey-devlet ikiliği ekseninde toplumsal yaşamın her düzeyini düzenleyen, kuşatıcılığı ve bireyi baskılamaya, kontrol altında tutmaya dönük otoriter ruhu ve pratiğiyle 1982 anayasası eleştirisini ve sivil toplumu boğan, hak ve özgürlükleri baskılayan, birlik ve bütünlük adına çoğulluğu farklı düşünceyi susturan ceberut devlet eleştirisini içermektedir. Bunun üstesinden gelmenin adresi ise zihniyet devrimi olarak gösterilmektedir. Zihniyet devriminin ise temelde anayasa ve hukuki mevzuatın elden geçirilmesiyle yapılması beklenmektedir. İktisadi boyutu ise mali disiplin,

piyasalaştırma, özelleştirme vs. gibi standart Dünya Bankası, IMF iktisadi ve mali politika önerilerini içermektedir.

YDH-TÜSİAD-TESEV hattı Türkiye'deki devlet-sivil toplum karşıtlığına dayanan liberal ontolojinin düşünsel birikimini temellük etmektedir. Buna göre, Türkiye tarihinin esas antagonizmasını devlet-(sivil) toplum ikiliği içinde çözüdüren bir tarih anlatısı; devlet(çilik) eleştirisi aracılığıyla varılan piyasa ve özelleştirme fetişizmi; sivil toplumun özneleştirilmesi, sivil topluma demokrasinin öznesi payesi verilmesi; piyasa-demokrasi denkliğinin kurulması; devlet-birey ilişkilerini yeniden yapılandıran, yurttaş hak ve özgürlüklerinin sınırlarını genişletip teminat altına alan yeni bir anayasayla gelmesi beklenen dönüşüm; otoriter, tekçi, milliyetçi muhteva ve pratiğin hukuki mevzuattan çıkarılmasına indirgenen demokrasi; (siyasal) kültür ve zihniyet kavramlarını merkezileştirerek aşırı belirlenim ve açıklayıcı kapasite atfetmek; toplumsal, kültürel yaşamı kuşatan sivil toplumu-bireyi boğan merkeziyetçi-bürokratik devletin bütün toplumsal, iktisadi, kültürel sorunların nedeni, kaynağı olarak görülmesi; iktidar ve tahakküm ilişkilerinden bağımsız olarak ele alınıp demokrasinin işlediği gerçek mekan olarak sunulup teşvik edilen yerel yönetimler; devletin ekonomiden çekilmesi yönündeki neoliberal buyruğa tam bağlılık; değişimi tekil olarak devlet-karşıtı pozisyona indirgemek gibi unsulardan oluşmaktadır. Siyaseti farklılıkları, ötekini tanımaya indirgeyen bu perspektif toplumsal antagonizmaları sivil toplum içinde müzakere ve konuşma-iletişim dolayısıyla çözülecek teknik bir mesele haline getirmektedir. Sivil toplumu, toplumsal üretim ilişkilerinden bağışık biçimde ele alarak demokrasiyi piyasa ekonomisi ve kapitalist toplumsal üretim ilişkileriyle eşdeğer kılmaktadır.

YDH'nin TÜSİAD ve TESEV raporlarının da paylaştığı bu öneri setinin iki temel direği vardır. İlki hukuki mevzuatın gözden geçirilmesi, milliyetçi-tekçi öğelerden arındırılması ve siyasal demokrasinin inşa edilmesidir. İkincisi özelleştirme, piyasalaştırma, vergi reformu, devletin rolünün teknik bir faaliyete indirgenmesi, devletin ekonomiden geri çekilmesi gibi hususları içeren devletin neoliberal biçimde yeniden yapılandırılmasıdır. Diğer bir ifadeyle siyasal alandaki milliyetçi-devletçi pratiklerin, devletin etno-politik (özellikle Kürtlere yönelik) siyasetinin eleştirisi, din işlerinin cemaatlara bırakılması aracılığıyla laikliğin yeniden düzenlenmesi talebi gibi siyasal sistemi liberalleştirecek taleplerin yanında özelleştirme ve sosyal devletin tasfiyesine yönelik adımlara desteği içeren neoliberalizmin buyruklarına sadakate

dayanan iktisadi yönelimi içermekteydi. Özel mülkiyet, özelleştirme, artı-değer sömürüsü, eşitsizlik ve iktidar ilişkilerini içeren bir zorunluluk alanı olan piyasa, verimliliğin temel şartı, demokrasiye giden yolun anahtarı olarak görülmektedir. Temel biçimsel siyasal hak-özgürlükler ve demokrasi bu piyasa ilkesinin belirlediği aynı bütünün farklı veçheleri olarak bir paket halinde sunulmaktadır. Böylece, siyasal alanın liberalleşmesine dayalı, toplumdaki eşitsiz ilişkilere, sömürü ve iktidar ilişkilerine gözlerini kapatmış sınırlı siyasal-prosedüel demokrasi ve teknisist reform önerisiyle piyasa ekonomisine bağlılık ile demokrasi arasında bir denklik kurulup siyasal liberalizmle neoliberalizmi birleştiren bir demokrasinin temellerini atılmaktadır. Kapitalizmin aşılmaz ufuk liberal demokrasinin norm olduğu post-politik dönemde bu demokrasi, demokratikleşme, sivil toplum söylemi bir iktidar söylemidir.

KAYNAKÇA

- Abercrombie, Nicholas, Stephen Hill, Bryan S Turner. 1986. **Sovereign Individuals of Capitalism**. Londra: Allen & Unwin.
- Abou-el-Haj, Rifa'at Ali. 2000. **Modern Devletin Doğası, 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu**. Ankara: İmge Kitabevi.
- Abrahamsen, Rita. 1997. The Victory of Popular Forces or Passive Revolution? A Neo-Gramscian Perspective on Democratisation. **The Journal of Modern African Studies**. c. 35. s. 1: 129-152.
- _____.2000. **Disciplining Democracy: Development Discourse and Good Governance in Africa**. Londra: Zed Books.
- _____.2004. The Power of Partnerships in Global Governance. **Third World Quarterly**. c. 25. s. 8: 1453-1467.
- Abrams, Philip. 1988. Notes on the Difficulty of the Studying the State. **Journal of Historical Sociology**. c. 1 s. 1: 58-89.
- Acar-Savran, Gülnur. 2003. **Sivil Toplum ve Ötesi: Rousseau, Hegel, Marx**. İstanbul: Belge Yayınları.
- Açikel, Fethi. 2006. Entegratif Toplum ve Muarızları: 'Merkez-çevre' paradigması üzerine eleştirel notlar. **Toplum ve Bilim**. s. 105: 30-69.
- Akat, Asaf Savaş. 1994a. Statüko ile Değişim Arasında. **Konuşma, Yazı ve Makalelerle Yeni Demokrasi Hareketi**. İstanbul: YDH: 46-56.
- _____.1994b. Liberal Demokrasi Üzerine. **Konuşma, Yazı ve Makalelerle Yeni Demokrasi Hareketi**. İstanbul: YDH: 75-83.
- Altan, Mehmet. 1993. Türkiye'nin Bütün Sorunu Politik Devletten Liberal Devlete Geçememesidir. **İkinci Cumhuriyet Tartışmaları**. ed. Metin Sever, Cem Dizdar. Ankara: Başak Yayınları: 33-59.
- Althusser, Louis 2002. **Marx İçin**. çev. Işık Ergüden, İstanbul: İthaki Yayınları.
- Althusser, Louis, Etienne Balibar. 2009. **Reading Capital**. Londra: Verso.
- Anderson, Perry. 1976. The Antinomies of Antonio Gramsci. **New Left Review**. No. 100: 5-78.
- Ashenden, Samantha. 1999. Questions of Criticism: Habermas and Foucault on Civil Society and Resistance. **Foucault Contra Habermas: Recasting the Dialogue Between Genealogy and Critical Theory**. ed. Samantha Ashenden, David Owen. London: Sage: 143-165.
- Avineri, Shlomo. 1972. **Hegel's Theory of the Modern State**. Cambridge: Cambridge University Press.
- Aydın, Suavi. 2002. Aydınlanma ve Tarihselcilik Problemleri arasında Türk Tarihyazıcılığı: Feodalite Örneği. **Toplum ve Bilim** s. 91: 39-80.
- Aydın, Zülküf. 2008. Demokrasi Mühendisliği ve Azgelişmiş Ülkeler. **Yakın Doğu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**. c. 1 s. 1: 50-83.

- Ayers, Alison J. 2006. Demystifying Democratisation: the global constitution of (neo)liberal polities in Africa. **Third World Quarterly**. c. 27. s. 2: 321-338.
- _____.2008. “We All Know A Democracy When We See One”: (Neo)Liberal Orthodoxy in the Democratisation and Good Governance Project. **Policy and Society** c. 27. s. 1: 1-13.
- _____.2009. Imperial Liberties: Democratisation and Governance in the ‘New’ Imperial Order. **Political Studies**. c. 57. s. 1: 1-27.
- Aygül, Cenk. 1998. Neo-liberalizmin Başarısızlığı ve Yönetişim. **Toplum ve Bilim** s. 76: 231-254.
- Baker, Ulus, Mustafa Şen. 1994. Politikacının Ruhü ve ‘Think-Tank’ Siyaseti. **Birikim** s. 64: 24-27.
- Bali, Rıfat N. 2000. Sivil Toplum Hareketinin İki Zaafı: İş Adamları ve Elitizm. **Birikim**. s. 138: 33-42
- _____.**Tarz-ı Hayat’tan Life Style’a: Yeni Seçkinler, Yeni Mekanlar, Yeni Yaşamlar**. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Barrett, Michele. 1991. **The Politics of Truth: From Marx to Foucault**. Stanford: Stanford University Press.
- Başar, Ahmet Hamdi. 1964. Sosyal Kapitalizmin öncülerini tanıyalım: Nejat Eczacıbaşı. **Barış Dünyası**. c. 3. s. 30: 590-592.
- Bates, Thomas R. 1975 Gramsci and the Theory of Hegemony. **Journal of the History of Ideas**. c. 36. s. 2: 351-366.
- Bayer, Reşat, Ziya Öniş. 2010. Turkish Big Business in the Age of Democratic Consolidation The and Limits of its Influence. **South European Society and Politics**. c. 15. s. 2: 181-201.
- Baynes, Kenneth. 1988. The Liberal Communitarian Controversy and Communicative Ethics. **Philosophy and Social Criticism** c. 14. s. 3-4: 293-313.
- Bayramoğlu, Sonay. 2002. Küreselleşmenin Yeni Siyasal İktidar Modeli: Yönetişim. **Praksis**. s. 7: 85-116.
- _____.2005. **Yönetişim Zihniyeti: Türkiye’de Üst Kurullar ve Siyasal İktidarın Dönüşümü**. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Beckman, Björn. 1993. The Liberation of Civil Society: Neoliberal Ideology and Political Theory. **Review of African Political Economy**. s. 58: 20-33.
- Bedirhanoglu, Pınar. 2006a. Yolsuzluk, Yeni Sağın Hegemonya Mücadelesi ve Devletin Dönüşümü. **İktisat, Siyaset, Devlet Üzerine Yazılar**. ed. B. Ülman, İ. Akça. İstanbul: Bağlam Yayınları: 187-198.
- _____.2006b. Tarihsel ve Sınıfsal Bağlamı içinde Yolsuzluk Tartışmaları. Küreselleşmeye Güneyden Tepkiler. ed. C. Gürkan, Ö. Taştan, O. Türel. Ankara: Dipnot Yayınları: 163-183.
- _____.2007a. The Neoliberal Discourse on Corruption as a Means of Consent-Building: Reflections from Post-Crisis Turkey. **Third World Quarterly**. c. 28. s. 7: 1239-1254.

- _____.2007b. Sermayenin Bir Birikim ve Rekabet Stratejisi Olarak Yolsuzluk ve Neoliberal Yolsuzlukla Mücadele Gündemi. **Eğitim Bilim Toplum**, c. 5. s. 17: 30-45.
- Bedirhanoglu, Pınar ve Galip L. Yalman. 2010. State, class and the discourse: Reflections on the neoliberal transformation in Turkey. **Economic Transitions to Neoliberalism in Middle-income Countries**. ed. Alfredo Saad-Filho, Galip Yalman. Londra-New York: Routledge: 107-127.
- Belge, Murat. 1989. **Sosyalizm, Türkiye ve Gelecek**. İstanbul: Birikim Yayınları.
- _____.1993. **Türkiye Dünyanın Neresinde?** İstanbul: Birikim Yayınları.
- _____. 2004. **Tarihten Güncelliğe**, İstanbul: İletişim Yayınları.
- _____. [02.12.2008]. Sivil Toplum Nedir? http://stk.bilgi.edu.tr/docs/belge_std_1.pdf
- Benhabib, Seyla. 1981. The Logic of Civil Society: a Reconsideration of Hegel and Marx. **Philosophy and Social Criticism**. c. 8. s. 2: 152-166.
- _____.1986. **Critique, Norm, and Utopia: A Study of the Foundations of Critical Theory**. New York: Columbia University Press.
- _____.1994. Deliberative Rationality and Models of Democratic Legitimacy. **Constellations**. c. 1. s. 1: 26-50.
- Berkes, Niyazi. 2006. **Türkiye'de Çağdaşlaşma**. İstanbul: YKY.
- Berktaş, Halil. 1983. Tarih Çalışmaları. **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**. c. 9, İstanbul, İletişim Yayınları: 2456-2474.
- _____.1988. **Kabilelerden Feodalizme**. İstanbul, Kaynak Yayınları.
- _____.1991. The Search for the Peasant in Western and Turkish History/Historiography. **Journal of Peasant Studies**. c. 18. s. 3-4: 109-184.
- Bernhard, Michael H. 1993. **The Origins of Democratization in Poland**. New York: Columbia University Press.
- Best, Steven. 1995. **The Politics of Historical Vision: Marx, Foucault, Habermas**. Londra-New York: The Guilford Press.
- Birtek, Faruk. 1995. Devletçiliğin Yükselişi ve Düşüşü, 1932-1950: Yarı-periferik Bir Ekonominin Yeniden Yapılanmasında Belirsiz Yol. **Türkiye'de Devletçilik**. ed. Nevin Çoşar. İstanbul: Bağlam Yayınları: 143-171.
- Blanke, Bernhard, Jürgens, Ulrich, Kastendiek, Hans. (1978) On the Current Marxist Discussion of the Analysis of Form and Function of the Bourgeois State. **State and Capital: A Marxist Debate**. ed. John Holloway, Sol Picciotto. Londra: Edward Arnold: 108-147.
- Bobbio, Norberto 1990. **Democracy and Dictatorship: The Nature and Limits of State Power**. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- _____.1987. **Which Socialism? Marxism, Socialism and Democracy**. Minneapolis: Minnesota University Press.
- Boggs, Carl. 1984. **The Two Revolutions: Gramsci and the Dilemmas of Western Marxism**. Cambridge: South End Press.

- Boran, Behice. 1962. Metod Açısından Feodalite ve Mülkiyet 2, Osmanlılarda Mülkiyet Meselesi. **Yön.** s. 51: 13.
- _____.1970. **Türkiye’de Sosyalizmin Sorunları.** İstanbul: Tekin Yayınları.
- Bora, Tanıl. 1994. Türkiye Sağının İdeolojik ve Siyasi Bunalımı: Oynak Merkez-‘Merkez’siz Oynaklık. **Birikim** s. 64: 11-23.
- Boyner, Cem. 1994a. Türkiye Güçlüdür, Yapacaktır! **Konuşma, Yazı ve Makalelerle Yeni Demokrasi Hareketi.** İstanbul: YDH: 5-33.
- _____. 1994b. Biz Türkiye’nin Önünü Açacak Siyasi Hareketiz. **Konuşma, Yazı ve Makalelerle Yeni Demokrasi Hareketi.** İstanbul: YDH: 34-45.
- _____. 1994c. **Bostancı Konuşması,** İstanbul, 1994.
- Bozdağlıoğlu Yücel, Robert Olson. 1996. The New Democracy Movement in Turkey: A Response to Liberal Capitalism and Kurdish Ethnonationalism. **The Kurdish Nationalist Movement in 1990’s Its Impact on Turkey and The Middle East.** ed. Robert Olson. The University Press of Kentucky: 154-172.
- Bratsis, Peter. 2002. Unthinking the State: Reification, Ideology and the State as a Social Fact. **Paradigm Lost: State Theory Reconsidered.** ed. Stanley Aronowitz, Peter Bratsis. Minneapolis: Minnesota University Press: 247-267.
- _____. 2007. **Everyday Life and the State,** Paradigm Publishers.
- Brenner, Robert. 1977. The Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism. **New Left Review.** s. 104: 25-92.
- Brown, David. 2004. Participation in Poverty Reduction Strategies: Democracy Strengthened or Democracy Undermined? **Participation: From Tyranny to Transformation? Exploring New Approaches to Participation in Development.** ed. S. Hickey, G. Mohan. Londra: Zed Books: 237-251.
- Brown, John. 2002. Yönetişim ya da Neo-liberalizmin Siyasi Düzeni. çev. Tuvana Gülcan. **Birikim** s. 158: 36-43.
- Brown, Wendy. 2005. Neoliberalism and the End of Liberal Democracy. **Edgework: Critical Essays on Knowledge and Politics,** New Jersey: Princeton University Press: 37-59.
- Buci-Glucksmann, Christine. 1980. **Gramsci and the State.** Londra: Lawrence & Wishart.
- _____.1982. Hegemony and Consent: A Political Strategy. **Approaches to Gramsci.** ed. Anne Showstack Sassoon. Londra: Writers and Readers Publishing Cooperative: 116-126.
- Buğra, Ayşe. 1995. Cumhuriyet Dönemi Girişimcilik Tarihi ve Yeni Demokrasi Hareketi. **Toplum ve Bilim** s. 66: 29-44.
- _____.2005. **Devlet ve İşadamları.** İstanbul: İletişim Yayınları.,
- Bukovansky, Mlada. 2006. The Hollowness of Anti-Corruption Discourse. **Review of International Political Economy.** c. 13. s. 2: 181-209.
- Burchell, Graham. 1991. Peculiar Interests: Civil Society and Governing ‘The System of Natural Liberty’. **The Foucault Effect: Studies in Governmentality.**

- ed. G. Burchell, C. Gordon, P. Miller. Chicago: The University of Chicago Press: 119-150.
- _____.1996. Liberal Government and Techniques of the Self. **Foucault and Political Reason: Liberalism, Neo-Liberalism, and Rationalities of Government.** ed. Andrew Barry, Thomas Osborne, Nikolas Rose. Londra-New York: Routledge: 19-36.
- Buttigieg, Joseph A. 1995. Gramsci on Civil Society. **boundary 2.** c. 22. s. 3: 1-32.
- _____.2005. The Contemporary Discourse on Civil Society: A Gramscian Critique. **boundary 2.** c. 32. s. 1: 33-52.
- Cammack, Paul. 1989. Bringing the State Back in? **British Journal of Political Science.** c. 19. s. 2: 261-290.
- _____.1990. Statism, New Institutionalism, and Marxism. **Socialist Register** c. 26: 147-170.
- _____.2001. Making Poverty Work. **Socialist Register.** c. 38: 193-211.
- _____.2002a. Attacking the Poor. **New Left Review** s. 13: 125-134.
- _____.2002b. The Mother of All Governments: The World Bank's Matrix for Global Governance. **Global Governance: Critical Perspectives.** ed. R. Wilkinson, S. Hughes. Londra: Routledge: 36-53.
- _____.2003. The Governance of Global Capitalism: A New Materialist Perspective. **Historical Materialism.** c. 11. s. 2: 37-59.
- _____.2004. What the World Bank Means by Poverty Reduction and Why it Matters. **New Political Economy.** c.9. s. 2: 189-211.
- _____.2008. Poverty Policy and the Politics of Competitiveness. **Governance, Globalization and Public Policy.** ed. Patricia Kennett. Cheltenham: Edward Elgar Publishing: 131-150.
- _____.2009. Poverty Reduction and Universal Competitiveness. **Labor, Capital, and Society.** c. 42. s. 1-2: 33-54.
- Canfora, Luciano. 2006. **Democracy in Europe: A History of an Ideology.** Oxford: Blackwell.
- Carnoy, Martin. 1984. **The State and Political Theory.** Princeton: Princeton University Press.
- Chandhoke, Neera. 1995. **State and Civil Society: Explorations in Political Theory.** Londra: Sage.
- Cohen, Jean L. 1982. **Class and Civil Society: The Limits of Marxian Critical Theory.** Amherst: University of Massachusetts Press.
- Cohen, Jean L., Andrew Arato. 1992. **Civil Society and Political Theory.** Cambridge, Mass., The MIT Press.
- Colas, Dominique. 1997. **Civil Society and Fanaticism.** Stanford: Stanford University Press.
- Craig, David, Doug Porter. 2003. Poverty Reduction Strategy Papers: A New Convergence. **World Development** c. 31. s. 1: 53-69.

- _____.2006. **Development Beyond Neoliberalism? Governance, Poverty Reduction and Political Economy.** London: Routledge.
- Cruikshank, Barbara. 1999. **The Will to Empower: Democratic Citizens and Other Subjects.** Ithaca: Cornell University Press.
- Çaha, Ömer. 2001. The Inevitable Coexistence of Civil Society and Liberalism: The Case of Turkey. **Journal of Economic and Social Research.** c. 3. s.2: 35-50.
- Çandar, Cengiz. 1993. Özal'ın Cenaze Töreni Kemalizmin Cenaze Törenine Benziyordu. **İkinci Cumhuriyet Tartışmaları.** ed. Metin Sever, Cem Dizdar. Ankara: Başak Yayınları: 91-114.
- Dardot, Pierre, Christian Laval. 2012. **Dünyanın Yeni Aklı: Neoliberal Toplum Üzerine Deneme.** Çev. Işık Ergüden. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Dean, Mitchell. 1999. **Governmentality: Power and Rule in Modern Society.** Londra: Sage.
- Demirovic, Alex. 2003. NGOs, the State and Civil Society: The Transformation of Hegemony. **Rethinking Marxism.** c. 15. s. 2: 213-235.
- Demmers, Jolle, Alex E. F. Jilberto, Barbara Hogenboom. 2004. Good Governance and Democracy in a World of Neoliberal Regimes. **Good Governance in the Era of Global Neoliberalism.** ed. Jolle Demmers, Alex E.Fernández Jilberto, Barbara Hogenboom. Londra-New York: Routledge: 1-32.
- Deveci, Cem. 2002. Faşizmin Yorumlanması ya da Carl Schmitt'in Saf Siyaset Kuramı. **Liberalizm, Devlet, Hegemonya.** ed. E. Fuat Keyman, İstanbul: Everest Yayınları: s. 32-87.
- Devenney, Mark. 2004. **Ethics and Politics in Contemporary Theory Between Critical Theory and Post-Marxism.** London-New York: Routledge.
- _____.2009. The limits of communicative rationality and deliberative democracy. **Journal of Power.** c. 2. s. 1: 137-154.
- Dicleli, Zülfü. 1994. Demokrasinin Dayanakları Üzerine. **Konuşma, Yazı ve Makalelerle Yeni Demokrasi Hareketi.** İstanbul: YDH.: 87-89.
- Dimitrakos, D. P. 1986. Gramsci and the Contemporary Debate on Marxism. **Philosophy of the Social Sciences.** c. 16. s. 4: 459-88.
- Divitçioğlu, Sencer. 2003. **Asya Tipi Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu.** İstanbul: YKY.
- Doğanay, Ülkü. 2003. **Demokratik Usuller Üzerine Yeniden Düşünmek.** Ankara: İmge Kitabevi.
- Dobb, Maurice P. Sweezy, C. Hill, K. H. Takahashi, R. Hilton. 2000. **Feodalizmden Kapitalizme Geçiş.** çev. Çetin Yetkin, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Dreyfus, Hubert, Paul Rabinow. 1982. **Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics.** Chicago: The University of Chicago Press.
- Dryzek, John S. 2000. **Deliberative Democracy and Beyond Liberals, Critics, Contestations.** Oxford: Oxford University Press.
- Eagleton, Terry 1996. **İdeoloji.** çev. Muttalip Özcan, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

- Eczacıbaşı, Nejat. 1964. Liberalizm-Sosyalizm Tartışmaları Neden Beyhudedir? **Barış Dünyası**. c. 3. s. 27: 392-396.
- _____.1994. **İzlenimler, Umutlar**. İstanbul: Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı Yayınları.
- _____.1998. **Yeni Bir Türkiye, Yazı, Konuşma ve Söyleşilerinden Seçmeler**, İstanbul: Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı Yayınları.
- _____.1999. **Kuşaktan Kuşağa**. İstanbul: Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı Yayınları
- Edwards, Michael. 2004. **Civil Society**. Cambridge, Oxford: Polity.
- Ehrenberg, John. 1998. Civil Society and Marxist Politics. **Socialism and Democracy**. c. 12. s. 1: 15-46.
- _____.1999. **Civil Society: The Critical History of an Idea**. New York: New York University Press.
- Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti. 1975. **Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti Tüzüğü**.
- Eley, Geoff. 1992. Nations, Publics, and Political Cultures: Placing Habermas in the Nineteenth Century. **Habermas and the Public Sphere**. ed. Craig Calhoun. Cambridge, Mass.: MIT Press: 289-339.
- _____.2007. What Produces Democracy? Revolutionary Crises, Popular Politics and Democratic Gains in Twentieth-Century Europe. **History and Revolution: Refuting Revisionism**. ed. Mike Haynes, Jim Wolfreys. Londra: Verso: 172-201.
- _____.2008. **Demokrasiyi Kurmak**. çev. Ahmet Yiğit Güney. İstanbul: Doruk Yayınları.
- Ercan, Fuat. 2003. Sınıftan Kaçış: Türkiye’de Kapitalizmin Analizinde Sınıf Gerçekliğinden Kaçış Üzerine. **İktisat Üzerine Yazılar 1, Küresel Düzen: Birlik, Devlet ve Sınıflar**. ed. A. H. Köse, F. Şenses, E. Yeldan. İstanbul: İletişim Yayınları: 611-668.
- Erdoğan-Tosun, Gülgün. 2001. **Demokratikleşme Perspektifinden Devlet-Toplum İlişkisi**. İstanbul: Alfa.
- Erdoğan, Necmi, Fahriye Üstüner. 2005. 1990’larda ‘Siyaset Sonrası’ Söylemler ve Demokrasi. **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cilt 7: Liberalizm**. ed. Murat Yılmaz. İstanbul: İletişim Yayınları: 658-666.
- Ertuğ, Celal. 1998. **Sivil Toplum Lideri Dr. Nejat Eczacıbaşı**. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Evans, Tony, Alison J. Ayers. 2006. In the Service of Power: The Global Political Economy of Citizenship and Human Rights. **Citizenship Studies**. c. 10. s. 3: 289-308.
- Faroqhi, Suraiya. In Search of Ottoman History. **Journal of Peasant Studies**. c. 18. s. 3-4: 211-241.
- _____.1999. **Osmanlı Toplumunu Nasıl İncelenir?** çev. Zeynep Altok, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Ferguson, James. 1994. **Anti-Politics Machine**. Minneapolis: University of Minnesota Press.

- Fine, Bob. 1979. Law and Class. **Capitalism and the Rule of Law**. ed. B. Fine, R. Kinsey, J. Lea, S. Picciotto, J. Young. Londra: Hutchinson: 29-45.
- _____.1984. **Democracy and Rule of Law: Liberal Ideals and Marxist Critiques**. Londra: Pluto Press.
- Fine, Ben. 2011. **Sosyal Sermaye Sosyal Bilime Karşı**. çev. Ayşegül Kars. İstanbul: Yordam Kitap.
- Flynn, Jeffrey. 2004. Communicative Power in Habermas's Theory of Democracy. **European Journal of Political Theory**. c. 3 s. 4: 433-454.
- Flyvbjerg, Bent. 1998. Habermas and Foucault: Thinkers for Civil Society? **British Journal of Sociology**. c. 49. s. 2: 210-233.
- Fontana, Benedetto. 1993. **Hegemony and Power: On the Relation between Machiavelli and Gramsci**. Minneapolis: Minnesota University Press.
- Foucault, Michel. 1978. **History of Sexuality Volume I: An Introduction**. New York: Panteon Books.
- _____.1991. Questions of Method. **The Foucault Effect: Studies in Governmentality**. ed. G. Burchell, C. Gordon, P. Miller. Chicago: The University of Chicago Press: 73-86.
- _____.2005a. Hakikat ve İktidar. **Entelektüelin Siyasi İşlevi**. çev. Osman Akınhay. İstanbul: Ayrıntı Yayınları: 59-85.
- _____.2005b. İki Ders. **Entelektüelin Siyasi İşlevi**. çev. Ferda Keskin. İstanbul: Ayrıntı: 86-117.
- _____.2005c. Özne ve İktidar. **Özne ve İktidar**. çev. Osman Akınhay. İstanbul: Ayrıntı Yayınları: s. 57-82
- _____.2005d. Yönetimsellik. **Entelektüelin Siyasi İşlevi**, çev. Osman Akınhay, Ferda Keskin. İstanbul: Ayrıntı Yayınları: 264-287.
- _____.2005e. İktidar ve Beden. **İktidarın Gözü**. çev. Işık Egüden. İstanbul: Ayrıntı Yayınları: 38-46.
- _____.2008. **The Birth of Biopolitics, Lectures At the Collège De France, 1978-79**. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Fraser, Ian. 2008. **Hegel ve Marks: İhtiyaç Kavramı**. çev. Beyza Sümer Aydaş, Ankara: Dost Kitabevi.
- Fraser, Alastair. 2005. Poverty Reduction Strategy Papers: Now Who Calls the Shots? **Review of African Political Economy** c. 104. s. 5: 317-340.
- Fritsch, Matthias. 2002. Derrida's Democracy to Come. **Constellations** c. 9. s. 4: 574-597.
- Gill, Stephen. 1995. Globalization, Market Civilisation and Disciplinary Neoliberalism. **Millennium: Journal of International Studies**. c. 24. s. 3: 399-423.
- Gordon, Colin. 1991. Governmental Rationality: An Introduction. **The Foucault Effect: Studies in Governmentality**. ed. G. Burchell, C. Gordon, P. Miller. Chicago: The University of Chicago Press: 1-51.

- Gore, Charles. 2000. The Rise and Fall of the Washington Consensus as a Paradigm for Developing Countries. **World Development**. c. 28. s. 5: 789-804.
- Göğüş, Zeynep. 1999. Bir “Aydın” Olarak Dr. Nejat F. Eczacıbaşı ve Demokrasi. **Dr. Nejat F. Eczacıbaşı için Yazılanlar**. İstanbul: Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı Yayınları: 231-232
- Görmüş, Alper. 2005. 1990’ların başındaki Liberal Kıvılcım: YDH. **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 7: Liberalizm**. ed. Murat Yılmaz. İstanbul: İletişim Yayınları: 602-619.
- Gramsci, Antonio. 1971. **Selections From Prison Notebooks**. New York: International Publishers.
- Guangbin, Yang. 2009. The Socialist Dimensions of Democracy-with Comments on the Myth of the Bourgeoisie and Democratic Politics. **The Social Sciences in China**. c. 30 s. 4: 53-72.
- Güler, Birgül A. 2003. Yönetişim: Tüm İktidar Sermayeye. **Praksis**. s. 9: 93-116.
- Güzelsarı, Selime. 2003. Neoliberal Politikalar ve Yönetişim Modeli. **Amme İdaresi**. c. 36. s. 2: 17-34.
- Habermas, Jürgen. 1987. **The Philosophical Discourse of Modernity**. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- _____.1990. **Moral Consciousness and Communicative Action**. Cambridge: MIT Press.
- _____.1992. Further Reflections on the Public Sphere. **Habermas and the Public Sphere**. ed. Craig Calhoun. Cambridge, Mass.: MIT Press: 421-460.
- _____.1996. **Between Facts and Norms**. Cambridge: Polity Press.
- _____.1999. Demokrasinin Üç Normatif Modeli. **Demokrasi ve Farklılık: Siyasal Düzenin Sınırlarının Tartışmaya Açılması**. ed. Şeyla Benhabib. çev. Z. Gürata, C. Gürsel, İstanbul: Demokrasi Kitaplığı: 37-50.
- _____.2001a. **İletişimsel Eylem Kuramı Cilt I-II**. çev. Mustafa Tüzel. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- _____.2001b. **‘İdeoloji’ Olarak Teknik ve Bilim**. çev: Mustafa Tüzel. İstanbul: YKY.
- _____.2002. **Kamusallığın Yapısal Dönüşümü**. çev. T. Bora, M. Sancar. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Hall, Stuart, Bob Lumley, Gregor McLennan. 1977. Politics and Ideology: Gramsci. **On Ideology**. Centre for Contemporary Cultural Studies, London: Hutchinson: 45-76.
- Hall, S. 1977. Rethinking the ‘Base-and-Superstructure’ Metaphor. **Papers On Class, Hegemony and Party**. ed. Jon Bloomfield. Londra: Lawrence and Wishart: 43-72.
- Hardt, Michael. 1995. The withering of civil society. **Social Text**. c. 14. s. 4: 27-44.
- Harvey, David. 2005. **A Brief History of Neoliberalism**. New York: Oxford University Press.

- Hegel, G. W. F. 1991. **Hukuk Felsefesinin Prensipleri**. Çev. Cenap Karakaya. İstanbul: Sosyal Yayınları.
- _____.2003. **Elements of the Philosophy of Right**. ed. Allen W. Wood. Cambridge: Cambridge University Press.
- Held, David. 1989. **Political Theory and the Modern State: Essays on State, Power, and Democracy**. Stanford University Press.
- Heper, Metin. 1980. Center and Periphery in the Ottoman Empire: With Special Reference to the Nineteenth Century. **International Political Science Review**. c. 1. s. 1: 81-105.
- _____.1992. The Strong State as a Problem for the Consolidation of Democracy: Turkey and Germany Compared. **Comparative Political Studies**. c. 25. s. 2: 169-194.
- _____.2000. The Ottoman Legacy and Turkish Politics. **Journal of International Affairs**. c. 54. s. 1: 63-82.
- _____.2002. The Consolidation Democracy versus Democratisation in Turkey. **Political Parties in Turkey**. ed. Barry Rubin, Metin Heper. Londra: Frank Cass: 138-146.
- _____.2006. **Türkiye’de Devlet Geleneği**. çev. Nalan Soyarık. Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Hillier, Jean. 2003. ‘Agon’izing Over Consensus Why Habermasian Ideals Can Not Be ‘Real’. **Planning Theory**. c. 2. s. 1: 37-59.
- Hindess, Barry. 2005. Politics as Government Michel Foucault's Analysis of Political Reason. **Alternatives Global, Local, Political**. c. 30. s. 4: 389-413.
- Hirsch, Joachim. 1978. The State Apparatus and Social Reproduction: Elements of a Theory of the Bourgeois State. **State and Capital: A Marxist Debate**. ed. John Holloway, Sol Picciotto. Londra: Edward Arnold: 57-107.
- Hirst, Paul. 1985. The Uniqueness of the West: Perry Anderson’s Analysis of Absolutism and its Problems. **Marxism and Historical Writing**. Londra: Routledge & Kegan Paul: 91-125
- _____.1990. **Representative Democracy and its Limits**. Cambridge: Polity Press.
- Hoffman, John. 1986. **The Gramscian Challenge: Coercion and Consent in Marxist Political Theory**. Oxford: Blackwell.
- Holloway, John, Picciotto, Sol. 1977. Capital, Crisis and the State. **Capital and Class**. s. 2: 76-101.
- Huber, Evelyne, John D. Stephens. 1999. The Bourgeoisie and Democracy: Historical and Contemporary Perspectives. **Social Research**. c. 66 s. 3: 759-788.
- Hunt, Alan. 1993. **Explorations in Law and Society: Towards a Constitutive Theory of Law**. Londra-New York: Routledge.
- Hunt, Geoffrey. 1986. Gramsci, Civil Society and Bureaucracy. **Praxis International**. c. 6. s. 2: 206-219.

- Hunt, Geoffrey. 1990. The Development of the Concept of Civil Society in Marx. **Karl Marx's Social and Political Thought: Critical Assessments, Vol. IV.** eds. Bob Jessop ve Charlie Malcolm-Brown. Londra-New York: Routledge: 21-35.
- Huntington, Samuel P. 1996. **Üçüncü Dalga: Yirminci Yüzyıl Sonlarında Demokratlaşma.** çev. Ergun Özbudun, Ankara: Yetkin Yayınları.
- Hyatt, S. B. 2001. From Citizen to Volunteer: Neoliberal Governance and the Erasure of Poverty. **The New Poverty Studies: The Ethnography of Power, Politics and Impoverished People in the United States.** ed. J. Goode, J. Maskowsk. New York: New York University Press: 201-235.
- IMF. 2002. The IMF's Approach to Promoting Good Governance and Combating Corruption: A Guide. <http://www.imf.org/external/np/gov/guide/eng/index.htm>
- Ingram, David. 1987. **Habermas and the Dialectics of Reason.** New Haven: Yale University Press.
- Ives, Peter 2004. **Language and Hegemony in Gramsci.** Londra: Pluto.
- _____.2006. **Gramsci's Politics of Language: Engaging the Bakhtin Circle and the Frankfurt School.** Toronto: University of Toronto Press.
- İçduygu, Ahmet. 2007. The Autonomy of Civil Society in Turkey. **Remaking Turkey: Globalization, Alternative Modernities and Democracy.** ed. E. Fuat Keyman. Oxford: Lexington Books: 179-197.
- İnalçık, Halil. 1994. 'Sultanizm' Üzerine Yorumlar: Max Weber'in Osmanlı Siyasal Sistemi Tiplemesi. çev. Kemal Aydın Akagündüz. **Ekonomi ve Toplum.** s. 7: 5-26.
- İnsel, Ahmet. 1990. **Türkiye Toplumunun Bunalımı.** İstanbul: Birikim Yayınları.
- _____.1996. **Düzen ve Kalkınma Kıskaçında Türkiye.** çev. Ayşegül Sönmezay. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- _____.2005. **Neoliberalizm: Hegemonyanın Yeni Dili.** İstanbul: Birikim Yayınları.
- Jayasuriya, Kanishka, Kevin Hewison. 2004. The Antipolitics of Good Governance From Global Social Policy to a Global Populism. **Critical Asian Studies.** c. 36. s. 4: 571-590.
- Jayasuriya, Kanishka. 2006. **Statecraft, Welfare, and the Politics of Inclusion.** Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Jessop, Bob. 1982. **The Capitalist State: Marxist Theories and Methods.** Oxford: Martin Robertson.
- _____.1985. **Nicos Poulantzas: Marxist Theory and Political Strategy.** Londra: Macmillan.
- _____.1990. **State Theory: Putting the Capitalist State in its Place.** Cambridge: Polity Press.
- _____.2008. **State Power: A Strategic-Relational Approach.** Cambridge: Polity.
- Joseph, Jonathan. 2002. **Hegemony: A Realist Analysis.** Londra-New York: Routledge.

- _____.2010. Poverty Reduction and the New Global Governmentality. **Alternatives**. c. 35 s. 1: 29-51.
- Kadıoğlu, Ayşe. 1999. **Cumhuriyet İradesi, Demokrasi Muhakemesi**. İstanbul: Metis Yayınları.
- _____.2002. Türkiye’de Vatandaşlık ve Bireyleşme: İradenin Akıl Karşısındaki Zaferi. **Liberalizm, Devlet, Hegemonya**. ed. E. Fuat Keyman. İstanbul: Everest Yayınları: 258-282.
- _____.2008. Türkiye’de Vatandaşlığın Anatomisi. **Vatandaşlığın Dönüşümü**. ed. Ayşe Kadıoğlu. İstanbul: Metis Yayınları: 167-184.
- Kalaycıoğlu, Ersin. 2002. State and civil society in Turkey: democracy, development and protest. **Civil Society in the Muslim World: Contemporary Perspectives**. ed. Amyn B. Sajoo. New York: I.B.Tauris: 247-272.
- Kalyvas, Andreas. 2000. Hegemonic Sovereignty: Carl Schmitt, Antonio Gramsci and the Constituent Prince. **Journal of Political Ideologies**. c. 5. s. 3: 343-376.
- _____.2001. The Politics of Autonomy and the Challenge of Deliberation Castoriadis Contra Habermas. **Thesis Eleven**. s. 64: 1-19.
- _____.2002. The Stateless Theory: Poulantzas’s Challenge to Postmodernism. **Paradigm Lost, State Theory Revisited**. ed. Stanley Aronowitz, Peter Bratsis. University of Minnesota Press: 105-142.
- Kasaba, Reşat, Sibel Bozdoğan. 2000. Turkey at a Crossroad. **Journal of International Affairs**. c. 54. s. 1: 1-17.
- Keane, John. 1993. Despotizm ve Demokrasi Sivil Toplum ile Devlet Arasındaki Ayrımın Kökenleri ve Gelişimi 1750-1850. **Sivil Toplum ve Devlet Avrupa’da Yeni Yaklaşımlar**. ed. John Keane. çev. Levent Köker. İstanbul: Ayrıntı Yayınları: 47-91.
- _____.1994. Ölülere Anmak Hobbes’tan Marx’a Sivil Toplum-Devlet ve Ötesi. **Demokrasi ve Sivil Toplum**. çev. Nemci Erdoğan, İstanbul: Ayrıntı Yayınları: 55-100.
- _____.1998. **Civil Society: Old Images, New Visions**. Stanford: Stanford University Press.
- Keyder, Çağlar. 1983. **Toplumsal Tarih Çalışmaları**. Ankara: Dost Kitabevi.
- _____.1988. Class and State in the Transformation of Modern Turkey. **State and Ideology in the Middle East and Pakistan**. ed. Fred Halliday, Hamza Alavi. New York: Monthly Review, s. 191-221.
- _____.2001. **Türkiye’de Devlet ve Sınıflar**. çev. Sabri Tekay, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Keyder, Çağlar, Huri İslamoğlu. 1983. Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı? Bir Öneri. **Toplumsal Tarih Çalışmaları**. Çağlar Keyder. Ankara: Dost Kitabevi: 108-152.
- Keyman, E. Fuat. 1995. On the Relation between Global Modernity and Nationalism: The Crisis of Hegemony and the Rise of Islamic Identity. **New Perspectives on Turkey**. s. 8: 93-120.

- _____.1997. “*Globalleşme ve Türkiye: Radikal Demokrasi Olasılığı*”, ed. E. **Küreselleşme, Sivil Toplum ve İslam**. Fuat Keyman, A. Yaşar Sarıbay. Ankara: Vadi Yayınları: 34-55.
- _____.2000a. Globalization, Civil Society and Islam: The Question of Democracy in Turkey. **Globalizing Institutions**. ed. J. Jenson, B. De Sousa Santos. Aldershot: Ashgate: 207-230.
- _____.2000b. Global Modernity, Identity and Democracy: The Case of Turkey. **Redefining the Nation State, and Citizen**. ed. Günay Özdoğan, Gül Tokay. İstanbul: Eren Publishers, s. 69-89.
- _____.2002a. Kamusal Alan ve ‘Cumhuriyetçi Liberalizm’: Türkiye’de Demokrasi Sorunu. **Doğu-Batı**. s. 5: 57-73.
- _____.2002b. Globalleşme Söylemleri, Özgürlük Sorunsalı ve Türkiye. **Liberalizm, Devlet, Hegemonya**. ed. E. Fuat Keyman. İstanbul: Everest Yayınları: 199-213.
- _____. [24.08.2007]. Türkiye’de Sivil Toplumun Serüveni İmkânsızlıklar İçinde bir Vaha. <http://panel.stgm.org.tr/vera/app/var/files/t/u/turkiye-de-sivil-toplumun-seruveni.pdf>
- _____. [24.09.2008a]. Avrupa’da ve Türkiye’de Sivil Toplum. <http://panel.stgm.org.tr/vera/app/var/files/a/v/avrupadaveturkiyedesiviltoplum.doc>
- _____.2008b. Türkiye’de Çokkültürlü Anayasal Vatandaşlık ve Demokratikleşme. **Vatandaşlığın Dönüşümü**. ed. Ayşe Kadioğlu. İstanbul: Metis Yayınları: 218-244.
- _____.2009. Sivil Toplum, Demokratikleşme ve Türkiye-AB İlişkileri. **AB, Bütünleşme ve STK’lar**. ed. Alper Akyüz. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları: 13-19.
- _____.2010. Modernization, Globalization and Democratization in Turkey: The AKP Experience and its Limits. **Constellations** c. 17. s. 2: 312-327.
- Keyman, E. F., Ahmet İçduygu. 2003. Globalization, Civil Society and Citizenship in Turkey Actors, Boundaries and Discourses. **Citizenship Studies**. c. 7. S .2: 219-234.
- _____.2009. Giriş: Yurttaşlık, Kimlik ve Türkiye’de Demokrasi Sorunu. **Küreselleşme, Avrupalılaşma ve Türkiye’de Vatandaşlık**. ed. E. Fuat Keyman, Ahmet İçduygu. çev. B. Ulukan, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları: 1-25.
- Keyman, E. Fuat, Ziya Öniş. 2007. **Turkish Politics in a Changing World, Global Dynamics and Domestic Transformations**. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Khilnani, Sunil. 2001. The Development of Civil Society. **Civil Society: History and Possibilities**. ed. Sudipta Kaviraj, Sunil Khilnani. Cambridge: Cambridge University Press: 11-32.
- Kiely, Ray. 1998. Neo Liberalism Revisited? A Critical Account of World Bank Concepts of Good Governance and Market Friendly Intervention. **Capital and Class**. s. 64: 63-88.

- Klugman, Jeni. ed. 2002a. **A Sourcebook for Poverty Reduction Strategies, Volume I: Core Techniques and Cross-Cutting Issues.** Washington: The World Bank.
- _____.ed. 2002b. **A Sourcebook for Poverty Reduction Strategies, Volume II: Macroeconomic and Sectoral Approaches.** Washington: The World Bank.
- Kohn, Margaret. 2000. Language, Power, and Persuasion: Toward a Critique of Deliberative Democracy. **Constellations.** c. 7. s. 3: 408-429.
- Konrad, George. 1984. **Antipolitics: An Essay.** Orlando: Harcourt.
- Kumar, Krishan. 1993. Civil society: An Inquiry into the Usefulness of an Historical Term. **British Journal of Sociology.** c. 44. s. 3: 375-395.
- Küçükömer, İdris. 1994. **Sivil Toplum Yazıları.** İstanbul: Bağlam Yayınları.
- _____.2002. **Düzenin Yabancılaşması.** İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Laclau, Ernesto. 1996. **Emancipation(s).** Londra: Verso.
- Laclau, Ernesto, Chantal Mouffe. 1985. **Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics.** London: Verso.
- Larner, Wendy, William Walters. 2004. Globalization as Governmentality. **Alternatives.** c. 29. s. 5: 495-515.
- Larner, Wendy. 2000. Neo-liberalism: Policy, Ideology, Governmentality. **Studies in Political Economy** s. 63: 5-26.
- Lazzarato, Maurizio. 2009. Neoliberalism in Action Inequality, Insecurity and the Reconstitution of the Social. **Theory, Culture & Society.** c. 26. s. 6: 109-133.
- Lefort, Claude. 1988. **Democracy and Political Theory.** Cambridge: Polity Press.
- Leftwich, Adrian. 1993. Governance, Democracy and Development. **Third World Quarterly.** c. 14. s. 3: 605-624.
- _____.1994. Governance the State and the Politics of Development. **Development and Change.** c. 25. s. 2: 363-386.
- Lemke, Thomas. 2001. 'The birth of bio-politics': Michel Foucault's lecture at the Collège de France on neoliberal governmentality. **Economy and Society.** c. 30. s. 2: 190-207.
- _____.2002. Foucault, Governmentality, and Critique. **Rethinking Marxism.** c. 14. s. 3: 49-64.
- _____.2003. Comment on Fraser Rereading Foucault in the Shadow of Globalization. **Constellations.** c. 10. s. 2: 172-179.
- _____.2007. An indigestible meal? Foucault, governmentality and state theory. **Distinktion** s. 15: 43-64.
- Lester, Jeremy. 2000. **Dialogue of Negation: Debates on Hegemony in Russia and the West.** Londra: Pluto Press.
- Lewis, P. G. 1993. Democracy and its future in Eastern Europe. **Prospects for Democracy.** ed. David Held. Cambridge: Polity: 291-311.

- Mahçupyan, Etyen. 1994. Kimlikler Demokrasinden, Demokratik Kişiliğe. **Konuşma, Yazı ve Makalelerle Yeni Demokrasi Hareketi.** İstanbul: YDH: 96-104.
- _____.2000. **İdeolojiler ve Modernite.** İstanbul: Patika.
- Mansbridge, Jane. 1999. Güç Kullanımı/Güçle Mücadele: Yönetim Biçimi. **Demokrasi ve Farklılık: Siyasal Düzenin Sınırlarının Tartışmaya Açılması.** ed. Şeyla Benhabib. çev. Z. Gürata, C. Gürsel. İstanbul: Demokrasi Kitaplığı: 72-100.
- Mardin, Şerif 1969. Power, Civil Society and Culture in the Ottoman Empire. **Comparative Studies in Society and History.** c. 11. s. 3: 258-281.
- _____.1995. Civil Society and Islam. **Civil Society: Theory, History, Comparison.** ed. John Hall. Cambridge: Polity: 278-300.
- _____.1999. Modern Türk Sosyal Bilimleri Üzerine Bazı Düşünceler. **Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik.** ed. Reşat Kasaba, Sibel Bozdoğan. çev. N. Elhüseyni, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları: 54-69.
- _____.2002. Türkiye'de Gençlik ve Şiddet. **Türk Modernleşmesi.** İstanbul: İletişim Yayınları: 251-289.
- _____.2003a. Sivil Toplum. **Türkiye'de Toplum ve Siyaset.** İstanbul: İletişim Yayınları: 9-20.
- _____.2003b. Türk Toplumunu İnceleme Aracı Olarak 'Sivil Toplum'. **Türkiye'de Toplum ve Siyaset.** İstanbul: İletişim Yayınları: 21-35.
- _____.2003c. Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez Çevre İlişkileri. **Türkiye'de Toplum ve Siyaset.** İstanbul: İletişim Yayınları: 35-77.
- Marsden, Richard. 1992. 'The State': A Comment on Abrams, Denis and Sayer. **Journal of Historical Sociology.** c. 5. s. 3: 358-377.
- _____.1999. **The Nature of Capital, Marx after Foucault.** Londra-New York: Routledge.
- Marquette, Heather. 2003. **Corruption, Politics and Development: The Role of the World Bank.** Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Marx, Karl, Friedrich Engels. 1972. The German Ideology. **The Marx-Engels Reader.** ed. Robert C. Tucker. Londra-New York: W. W. Norton & Company: 146-200.
- Marx, Karl. 1906. **Capital: A Critique of Political Economy.** New York: The Modern Library.
- _____.1972a. On the Jewish Question. **The Marx-Engels Reader.** ed. Robert C. Tucker. Londra-New York: W. W. Norton & Company: 26-52.
- _____.1972b. Contribution to the Critique of Hegel's Philosophy of Right. **The Marx-Engels Reader.** ed. Robert C. Tucker. Londra-New York: W. W. Norton & Company: 16-25.
- _____.1991. **Capital: A Critique of Political Economy Vol. 3.** Londra: Penguin Books.
- _____.1997. **Yahudi Sorunu.** Ankara: Sol Yayınları.

- Meadwell, Hudson. 1994. The Foundations of Habermas's Universal Pragmatics. **Theory and Society**. c. 23. s. 5: 711-727.
- Migliaro, Luis Razeto, Pasquale Misuraca. 1982. The Theory of Modern Bureaucracy. **Approaches to Gramsci**, ed. Anne Showstack Sassoon. Londra: Writers and Readers Publishing Cooperative: 70-91.
- Milliband, Ralph. 1983. State Power and Class Interests. **New Left Review**. s. 138: 57-68.
- Milios, John. 2007. Neoliberal Hegemonyanın Bir Aracı Olarak Avrupa Bütünleşmesi. **Neoliberalizm Muhalif Bir Seçki**. ed. Alfredo Saad-Filho, Deborah Johnston. çev. Şeyda Başlı, Tuncel Öncel. İstanbul: Yordam Kitap: 339-349.
- Mooers, Colin. 1997. **Burjuva Avrupa'nın Kuruluşu: Mutlakçılık, Devrim ve İngiltere, Fransa, Almanya'da Kapitalizmin Yükselişi**. çev. B. Sina Şener, Ankara: Dost Kitabevi.
- _____. 2001. The New Fetishism: Citizenship and Finance Capital. **Studies in Political Economy**. c. 66: 59-84.
- _____. 2005. Multiculturalism and the Fetishism of Difference. **Socialist Studies**. c. 1. s. 2: 33-54
- Mouffe, Chantal. 1979. Hegemony and ideology in Gramsci. **Gramsci and Marxist Theory**. ed. Chantal Mouffe. Londra: Routledge & Kegan Paul: 168-204.
- _____. 1993. **The Return of the Political**. Londra: Verso.
- _____. 1995. Post-Marxism: democracy and identity. **Environment and Planning D: Society and Space**. c. 13. s. 3: 259-265.
- _____. 1996. Radical Democracy or Liberal Democracy? **Radical Democracy**. ed. David Trend. Londra-New York: Routledge: 19-27.
- _____. 1997. Decision, Deliberation, and Democratic Ethos. **Philosophy Today**. c. 41. s. 1: 24-30.
- _____. 1998. Yapıbozum, Pragmatizm ve Demokrasinin Siyaseti. **Yapıbozum ve Pragmatizm**. C. Mouffe. çev. Tuncay Birkan. İstanbul: Sarmal Yayınları: 9-26.
- _____. 1999a. Deliberative Democracy or Agonistic Pluralism. **Social Research**. c. 66. s. 3: 745-758.
- _____. 1999b. Introduction: Schmitt's Challenge. **The Challenge of Carl Schmitt**. ed. C. Mouffe. Londra: Verso: 1-6.
- _____. 2002a. **Demokratik Paradoks**. çev: A. Cevdet Aşkın. Ankara: Epos Yayınları.
- _____. 2002b. 'Siyasetin sonu' ve sağ-kanat popülizmin meydan okuması. çev. Erdem Evren, **Birikim** s. 163-164: 94-105.
- _____. 2005a. **On the Political**. Londra-New York: Routledge.
- _____. 2005b. For an agonistic public sphere. **Radical Democracy: Politics between Abundance and Lack**. ed. Lars Tonder, Lasse Thomassen. Manchester: Manchester University Press: 123-132.

- Mouzelis, Nicos. 1992. Social and System Integration: Habermas' View. **British Journal of Sociology**. c. 43. s. 2: 267-288.
- Munck, Ronaldo. 2007. Neoliberalizm ve Siyaset, Neoliberalizmin Siyaseti. **Neoliberalizm Muhalif Bir Seçki**. ed. Alfredo Saad-Filho, Deborah Johnston. çev. Şeyda Başlı, Tuncel Öncel. İstanbul: Yordam Kitap: 106-122.
- Murphy, Jonathan. 2008. **The World Bank and Global Managerialism**. London-New York: Routledge.
- Navaro-Yashin, Yael. 1998. Uses and Abuses of 'State and Civil Society' in Contemporary Turkey. **New Perspectives on Turkey**. s. 18: 1-22.
- _____.2002. **Faces of the State**. Princeton: Princeton University Press.
- Neocleous, Mark. 1996a. **Administering Civil Society: Towards a Theory of State Power**. Londra: Macmillan.
- _____.1996b Perpetual war, or 'war and war again': Schmitt, Foucault, fascism. **Philosophy and Social Criticism**. c. 22 s. 2: 47-66.
- Nettl, J. P. 1968. The State as a Conceptual Variable. **World Politics**. c. 20. s. 4: 559-592.
- Neyzi, Nezi H. 1999. İşyönetimi ve Sosyal Sorumluluk Açısında Dr. Nejat F. Eczacıbaşı. **Dr. Nejat F. Eczacıbaşı için Yazılanlar**. İstanbul: Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı Yayınları: 296-300.
- Outhwaite, William. 2006. **The Future of Society**. Oxford: Blackwell, 2006.
- Öniş, Ziya, Umut Türem. 2010. Business, Globalization and Democracy: A Comparative Analysis of Turkish Business Associations. **Turkish Studies**. c. 2. s. 2: 94-120.
- Öniş, Ziya. 1992. Redemocratization and Economic Liberalization in Turkey: The Limits of State Autonomy. **Studies in Comparative International Development**. c. 27. s. 2: 3-23.
- _____.2009. Girişimciler, Yurttaşlık ve Avrupa Birliği: Türkiye'de Devlet ile İş Dünyası Arasındaki İlişkilerin Değişen Doğası. **Küreselleşme, Avrupalılaştırma ve Türkiye'de Vatandaşlık**. ed. E. Fuat Keyman, Ahmet İçduygu. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları: 197-226.
- Özdek, Yasemin. 2002. Küresel Yoksulluk ve Küresel Şiddet Kıskaçında İnsan Hakları. **Yoksulluk, Şiddet ve İnsan Hakları**. ed. Yasemin Özdek. Ankara: TODAIE: 1-44.
- _____.2011. **Şirket Egemenliği Çağı: Sosyal Devletten Ceza Devletine**. Ankara: Notabene Yayınları.
- Özkazanç, Alev. 1996. Türkiye'de Yeni Sağ. **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**. c. 15. İstanbul: İletişim Yayınları.
- _____.2005. Türkiye'nin Neoliberal Dönüşümü ve Liberal Düşünce. **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cilt 7: Liberalizm**. ed. Murat Yılmaz. İstanbul: İletişim Yayınları: 634-657.
- Özügürlü, Aynur. 2005. Yoksulluk Araştırmalarına Eleştirel Bir Bakış. **Mülkiye**. s. 250: 53-66.

- Pasukanis, Evgeny B. 2002. **Genel Hukuk Teorisi ve Marksizm**. çev. Onur Karahanoğulları. İstanbul: Birikim Yayınları.
- Patton, Paul. 2007. Deleuze and Derrida on the Concept and Future of Democracy. **Distinktion**. s. 15: 7-23
- Pelczynski, Z. A. 1971. The Hegelian Conception of the State. **Hegel's Political Philosophy: Problems and Perspectives**. ed. Z. A. Pelczynski. Cambridge: Cambridge University Press: 1-29.
- Pender, John. 2001. From Structural Adjustment to Comprehensive Development Framework: Conditionality Transformed? **Third World Quarterly**. c. 22. s. 3: 397-411.
- Perez-Diaz, Victor M. 1978. **State, Bureaucracy and Civil Society: A Critical Discussion of the Political Theory of Karl Marx**. Londra: Macmillan.
- _____.1995. The Possibility of Civil Society: Traditions, Character and Challenges. **Civil Society: Theory, History, Comparison**, John A. Hall (der), Cambridge: Polity Press, s. 80-109.
- Picciotto, Sol. 1979. Theory of the State, Class Struggle and the Rule of Law. **Capitalism and the Rule of Law**. ed. B. Fine, R. Kinsey, J. Lea, S. Picciotto, J. Young. Londra: Hutchinson: 164-177.
- Plotke, David. 1997. Representation is Democracy. **Constellations**. c. 4. s. 1: 19-34.
- Poggi, Gianfranco. 2002. **Modern Devletin Gelişimi: Sosyolojik Bir Yaklaşım**. çev. Şule Kut, Binnaz Toprak. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Portelli, Hugues. 1982. **Gramsci ve Tarihsel Blok**. çev. Kenan Somer, Ankara: Savaş Yayınları.
- Porter, Doug, David Craig. 2004. The Third Way and the Third World: Poverty Reduction and Social Inclusion Strategies in the Rise of Inclusive Neoliberalism. **Review of International Political Economy**. c. 11. s. 2: 387-423.
- Poulantzas, Nicos. 1967. Marxist Political Theory in Great Britain. **New Left Review**. s. 43: 57-74.
- _____.1973. **Political Power and Social Classes**. Londra: New Left Books.
- _____.1975. **Classes in Contemporary Capitalism**. Londra: New Left Books.
- _____.1976. The Capitalist State: A Reply to Miliband and Laclau. **New Left Review**. s. 95: 63-83.
- _____.1981. **Portekiz, İspanya ve Yunanistan'da Geçiş Süreci**. çev. B. Yılmaz. İstanbul: Belge Yayınları.
- _____.2004a. **Faşizm ve Diktatörlük**. çev. Ahmet İnsel. İstanbul: İletişim Yayınları.
- _____.2004b. **Devlet, İktidar ve Sosyalizm**. çev. Turhan Ilgaz. Ankara: Epos Yayınları.
- _____.2008. Preliminaries to the Study of Hegemony in the State. **The Poulantzas Reader: Marxism, Law and the State**. ed. James Martin. Londra: Verso: 74-119.

- Ranciere, Jacques. 2005. **Uyuşmazlık: Politika ve Felsefe**. çev. Hakkı Hünler. İzmir: Ara-lık Yayınları.
- Rojas, Cristina. 2005. Governing through the Social: Representations of Poverty and Global Governmentality. **Global Governmentality: Governing International Spaces**. ed. W. Larner, W. Walters. London: Routledge: 97-115.
- Rorty, Richard. 1985. Habermas and Lyotard on Postmodernity. **Habermas and Modernity**. ed. Richard J. Bernstein. Cambridge, Mass.: MIT Press: 161-175.
- Rose, Nikolas. 1996. Governing 'Advanced' Liberal Democracies. **Foucault and Political Reason: Liberalism, Neo-Liberalism, and Rationalities of Government**. ed. Andrew Barry, Thomas Osborne, Nikolas Rose. Londra-New York: Routledge: 37-64.
- _____.1999. **Powers of Freedom: Reframing Political Thought**. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rose, Nikolas, Peter Miller. 1992. Political Power beyond the State: Problematics of Government. **British Journal of Sociology**. c. 43. s. 2: 173-205.
- Rueschmeyer, Dietrich, E. Huber Stephens, ve John D. Stephens. 1992. **Capitalist Development and Democracy**. Chicago: University of Chicago Press
- Rückert, Arne. 2006. Towards an Inclusive-Neoliberal Regime of Development: From the Washington to the Post-Washington Consensus. **Labor, Capital and Society**. c. 39.s. 1: 35-67.
- _____.2007. Producing Neoliberal Hegemony? A Neo-Gramscian Analysis of the Poverty Reduction Strategy Paper (PRSP) in Nicaragua. **Studies in Political Economy**. c. 79: 91-118.
- _____.2009a. The World Bank and the Poverty Reduction Strategy of Nicaragua: Toward a Post-Neoliberal World Development Order?. **Post-Neoliberalism in the Americas**. ed. Laura Macdonald, Arne Ruckert. Londra: Macmillan: 135-150.
- _____.2009b. A Decade of Poverty Reduction Strategies in Latin America: Empowering or Disciplining the Poor? **Labor, Capital and Society**. c. 42.s. 1-2: 57-81.
- _____.2010. The Forgotten Dimension of Social Reproduction: the World Bank and the Poverty Reduction Strategy Paradigm. **Review of International Political Economy**. c. 17. s. 5: 816-839.
- Sarıbay, Ali Yaşar. 1997. Türkiye'de Sivil Toplum ve Demokrasi. **Küreselleşme, Sivil Toplum ve İslam**. ed. E. Fuat Keyman, A. Yaşar Sarıbay. Ankara: Vadi Yayınları: 88-110.
- _____.2000. **Kamusal Alan, Diyalojik Demokrasi, Sivil İtiraz**. İstanbul: Alfa.
- Sassoon, Anne Showstack. .1982. Hegemony, War of Position and Political Intervention. **Approaches to Gramsci**. ed. Anne Showstack Sassoon. Londra: Writers and Readers Publishing Cooperative: 94-115.
- _____.1987. **Gramsci's Politics**. Minneapolis: University of Minnesota Press.

- _____.2002. Hegemonya. Çev. Meral Özbek. **Marksist Düşünce Sözlüğü**. ed. Tom Bottomore. İstanbul: İletişim Yayınları: 273-75.
- Savran, Gülnur. 1984. Sivil Toplumun Eleştirisi. **Yapıt**. s. 5: 31-49.
- Savran, Sungur. 1986 Sol Liberalizm: Maddeci Bir Eleştiriye Doğru. **11. Tez** s. 2: 10-40.
- _____.1993. 2. Cumhuriyet'i Demokrasiye Yönelik Bir Açılım Olarak Görmek Büyük Hatadır. **İkinci Cumhuriyet Tartışmaları**. Metin Sever, Cem Dizdar. Ankara: Başak Yayınları: 257-281.
- Sayer, Derek. .1987. **The Violence of Abstraction: The Analytic Foundations of Historical Materialism**, Cambridge: Blackwell.
- _____.1991. **Capitalism and Modernity: An excursus on Marx and Weber**, Londra-New York: Routledge.
- Schmitt, Carl. 2002. **Siyasi İlahiyat: Egemenlik Kuramı Üzerine Dört Bölüm**. çev. Emre Zeybekoğlu. Ankara: Dost Kitabevi.
- _____.2007. **Siyasal Kavramı**. çev. Ece Göztepe. İstanbul: Metis Yayınları.
- Schwarzmantel, J. 2005. Challenging Neoliberal Hegemony. **Contemporary Politics**. c. 11. s. 2-3: 85-98.
- Seligman, Adam B. 1992. **The Idea of Civil Society**. New York: Free Press.
- Sencer, Muzaffer. 1999. **Osmanlı Toplum Yapısı**. İstanbul: Sarmal Yayınları.
- Shields, Stuart. 2004. Global Restructuring and the Polish State: Transition, Transformation, or Transnationalization. **Review of International Political Economy**. c. 11. s. 1: 132-154.
- _____.2011. From the Washington Consensus to the Brussels: Consensus Neoliberalisation by Depoliticisation in Post-Communist Poland. **Socialism and Democracy**. c. 25. s. 2: 81-103.
- Shils, Edward. 1991. The Virtue of Civil Society. **Government and Opposition**. c. 26. s. 1: 3-20.
- Simon, Roger. 1991. **Gramsci's Political Thought: An Introduction**. Londra: Lawrence & Wishart.
- Sinha, Subir. 2007. Neoliberalizm ve Sivil Toplum: Proje ve Olasılıklar. **Neoliberalizm Muhafif Bir Seçki**. ed. Alfredo Saad-Filho, Deborah Johnston çev. Şeyda Başlı, Tuncel Öncel. İstanbul: Yordam Kitap: 271-281.
- Sintomer, Yves. 1992. Power and Civil Society: Foucault vs. Habermas. **Philosophy Social Criticism**. c. 18. s. 3-4: 357-378.
- Skocpol, Theda. 1985. Bringing the State Back In: Strategies of Analysis in Current Research. **Bringing the State Back**. ed. Peter B. Evans, Dietrich Rueschemeyer, Theda Skocpol. Cambridge: Cambridge University Press: 3-37.
- Smart, Barry. 1983. **Foucault Marxism and Critique**. Londra: Routledge & Kegan.
- Soederberg, Susanne. 2005. Recasting Neoliberal Dominance in the Global South? A Critique of the Monterrey Consensus. **Alternatives**. 30: 325-364.
- Stavrakakis, Yannis. 1997. Ambiguous democracy and the ethics of psychoanalysis. **Philosophy and Social Criticism**. c. 23. s. 2: 79-96.

- _____.2003. Re-Activating the Democratic Revolution: The Politics of Transformation Beyond Reoccupation and Conformism. **Parallax**. c. 9 s. 2: 56-71.
- Sunar, İlkay. 1974. **State and Society in the Politics of Turkey's Development**. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi.
- _____.1985. Demokrat Parti ve Popülizm. **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi c. 8**. İstanbul: İletişim Yayınları: 2076-2086.
- _____.2004. State and Economy in the Ottoman Empire. **The Ottoman Empire and the World-Economy**. ed. Huri İslamoğlu-İnan. Cambridge: Cambridge University Press: 63-87.
- Şengül, Tarık. Yerel Yönetim Kurumları: Yönetimden Yönetişime. **Çağdaş Yerel Yönetimler**. c. 8. s. 3: 3-19.
- _____.2009. **Kentsel Çelişki ve Siyaset**. Ankara: İmge Kitabevi.
- Tan, Celine. 2007. The Poverty of Amnesia: PRSPs in the Legacy of Structural Adjustment. **The World Bank and Governance: A Decade of Reform and Reaction**. ed. Diana Stone, Christopher Wright. Londra: Routledge: 147-167.
- _____.2011. The New Biopower: Poverty Reduction Strategy Papers and the Obfuscation of International Collective Responsibility. **Third World Quarterly**. c. 32 s.6: 1039-1056.
- Tanör, Bülent. 1997. **Türkiye’de Demokratikleşme Perspektifleri**. İstanbul: TÜSİAD Yayınları.
- _____.1999. **Türkiye’de Demokratik Standartların Yükseltilmesi: Tartışmalar ve Son Gelişmeler**. İstanbul: TÜSİAD Yayınları.
- Tatar-Peker, Ayşe. 1996. Dünya Bankası: Büyüme Söyleminden İyi Yönetme Söylemine. **Toplum ve Bilim**. s. 69: 6-61.
- Taylor, Marcus. 2005. Opening the World Bank: International Organizations and the Contradictions of Global Capitalism. **Historical Materialism**. c. 13. s. 1: 153-170.
- Taylor, Charles. 1990. Modes of Civil Society. **Public Culture**. c. 3. s. 1: 95-118.
- Texier, Jacques. 1979. Gramsci, Theoretician of Superstructure: On the concept of civil society. **Gramsci and Marxist Theory**. ed. Chantal Mouffe. Londra: Routledge & Kegan Paul: 48-79.
- Therborn, Göran. 1977. The Rule of Capital and the Rise of Democracy. **New Left Review**. s. 103: 3-41.
- Thomassen, Lasse. 2007. **Deconstructing Habermas**. Londra-New York: Routledge.
- Tilly, Charles. 1975. Reflections on the History of European State-making. **The Formation of National States in Western Europe**. ed. Charles Tilly. Princeton, N.J.: Princeton Univ. Press: s. 3-83.
- Timur, Taner. 1996. **Osmanlı Çalışmaları: İlkel Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine**. Ankara: İmge Kitabevi.

- Toprak, Binnaz. 1996. Civil Society in Turkey. **Civil Society in the Middle East**, ed. A. R. Norton. Leiden: E. J. Brill: 87-118.
- Turner, Bryan S. 1994. **Orientalism, Postmodernism and Globalism**. London and New York: Routledge.
- _____.1997. **Oryantalizm, Kapitalizm ve İslam**. çev. Ahmet Demirhan. İstanbul: İnsan Yayınları.
- _____.2001. **Marx ve Oryantalizmin Sonu**. çev. H. Çağatay Keskinok. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı. **Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı Vakıf Senedi**.
- Unger, Roberto M. 1999. **Democracy Realised: The Progressive Alternative**. London: Verso.
- Uğur, Aydın. 1998. Yeni Demokrasinin Yeni Aktörleri: STK'lar. **Merhaba Sivil Toplum**. ed. Taciser Ulaş. İstanbul: Helsinki Yurttaş Derneği: 69-78.
- Urry, John. 1981. **The Anatomy of Capitalist Societies: The Economy, Civil Society and the State**. Londra: Macmillan.
- Vacca, Guisepppe. 1982. Intellectuals and the Marxist Theory of the State. **Approaches to Gramsci**. ed. Anne Showstack Sassoon. Londra: Writers and Readers Publishing Cooperative: 37-69.
- Vazquez-Arroyo, Antonio Y. 2008. Liberal Democracy and Neoliberalism: A Critical Juxtaposition. **New Political Science**. c. 30. s. 2: 127-159.
- Voloşinov, V. N. 2001. **Marksizm ve Dil Felsefesi**. çev. Mehmet Küçük, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Waeyenberge, Elisa Van. 2009. Washington Mutabakı'ndan Washington Sonrası Mutabakata. **Neoliberal Küreselleşme ve Kalkınma**. ed. Fikret Şenses. İstanbul: İletişim Yayınları: 307-345.
- Weber, Heloise. 2006. A Political Analysis of the PRSP Initiative: Social Struggles and the Organization of Persistent Relations of Inequality. **Globalizations**. c. 3. s. 2: 187-206.
- Wellmer, Albrecht. 1985. Reason, Utopia and the Dialectic of Enlightenment. **Habermas and Modernity**. ed. Richard Bernstein. Cambridge: Polity Press: 35-66.
- Williams, Raymond. 1973. Base and Superstructure in Marxist Cultural Theory. **New Left Review**. s. 82: s. 3-16.
- _____. 1990. **Marksizm ve Edebiyat**. çev. E. Tarım, İstanbul: Adam Yayınları.
- Williamson, John. 1990. What Washington Means by Policy Reform. **Latin American Adjustment: How Much Has Happened?** ed. John Williamson. Washington: Institute for International Economics. <http://www.iie.com/publications/papers/paper.cfm?researchid=486>
- Williams, David, Tom Young. 1994. Governance, the World Bank and Liberal Theory. **Political Studies**. c. 42. s. 1: 84-100.

- Wood, Ellen Meiksins. .1981. The Separation of the Economic and the Political in Capitalism. **New Left Review**. s. 127: 66-95.
- _____.1990. The Uses and Abuses of ‘Civil Society’. **Socialist Register**. c. 26: 60-84.
- _____.1995. **Democracy against Capitalism**. Cambridge: Cambridge University Press.
- _____. 1994. A tale of two democracies. **History Today**. c. 44. s. 5: 50-55.
- _____.2003. **Kapitalizmin Kökeni**. çev. A. Cevdet Aşkın. Ankara: Epos Yayınları.
- _____.2006. Democracy as Ideology of Empire. **The New Imperialists: Ideologies of Empire**. ed. Colin Mooers. Oxford: Oneworld: 9-23.
- _____.2007. **Kapitalizmin Arkaik Kültürü: Eski Rejimler ve Modern Devletler Üstüne Tarihsel Bir Deneme**. çev. Oya Köymen, Ankara: Yordam Kitap.
- Wolfensohn, James D. 1999. A Proposal for a Comprehensive Development Framework.
<http://web.worldbank.org/archive/website01013/WEB/IMAGES/CDF.PDF>
- World Bank. 1980. **World Development Report 1980: Poverty and Human Development**. Washington: Oxford University Press.
- _____.1989. **Sub-Saharan Africa: From Crisis to Sustainable Growth**. Washington: World Bank.
- _____.1990. **World Development Report 1990: Poverty**. New York: Oxford University Press.
- _____.1991. **World Development Report 1991: The Challenge of Development**. New York: Oxford University Press.
- _____.1992. **Governance and Development**. Washington: World Bank.
- _____.1993. **The East Asian Miracle Economic Growth and Public Policy**. New York: Oxford University Press.
- _____.1994. **Governance: The World Bank’s Experience**. Washington: World Bank.
- _____.1996. **World Development Report 1996: From Plan to Market**. New York: Oxford University Press.
- _____.1997. **The World Development Report 1997: The State in a Changing World**. New York: Oxford University Press.
- _____.1997b. **Helping Countries Combat Corruption: The Role of the World Bank**. Washington: World Bank.
- _____.2000a. **World Development Report 2000/2001: Attacking Poverty**. New York: Oxford University Press.
- _____.2000b. **Anticorruption in Transition: A Contribution to the Policy Debate**. Washington: World Bank.
- _____.2000c. **Helping Countries Combat Corruption: Progress at the World Bank since 1997**. Washington: World Bank.

_____.2002.**World Development Report 2002: Building Institutions for Markets.** Washington: World Bank.

Xing, Li. 2001. The Market-Democracy Conundrum. **Journal of Political Ideologies.** c. 6. s. 1: 75-94.

Yalman, Galip L. 2002a. Tarihsel Bir Perspektiften Türkiye’de Devlet ve Burjuvazi: Rölativist Bir Paradigma mı Hegemonya Stratejisi mi? **Praksis** s. 5: 7-23.

_____.2002b. Hegemonya Projeleri Olarak Devletçilik, Kalkınmacılık ve Piyasa. **Liberalizm, Devlet, Hegemonya.** ed. E. Fuat Keyman. İstanbul: Everest Yayınları: 315-339.

_____.2004. Türkiye’de Devlet ve Burjuvazi: Alternatif Bir Okuma Denemesi. **Sürekli Kriz Politikaları: Türkiye’de Sınıf, İdeoloji ve Devlet.** ed. Neşecan Balkan, Sungur Savran. İstanbul: Metis Yayınları: 44-75.

_____.2007. Rethinking the Nature of the Beast: The Turkish State and the Process of Europeanization. **Neoliberal Globalisation as New Imperialism: Case Studies on Reconstruction of the Periphery.** ed. Ahmet H. Köse, Fikret Şenses, Erinç Yeldan. New York: Nova Science Publishers, 225-243.

_____.2009. **Transition to Neoliberalism: The Case of Turkey in The 1980s.** İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

YDH 1994a. **Sorularla Yeni Demokrasi Hareketi: Temel Politikalar.** İstanbul: YDH Yayınları.

_____.1994b. **Yeni Demokrasi Hareketi Tüzük ve Programı.** İstanbul: YDH Yayınları.

Yetiş, Mehmet. 2003. Marx ve Sivil Toplum. **Praksis** s. 10: 35-72.

Yılmaz, Hakan. 1999. Business Notions of Democracy: The Turkish Experience in the 1990s. **CEMOTI (Les Cahiers d'études sur la Méditerranée orientale et le monde turco-iranien)** s. 27: 183-194.

Young, Iris Marion. 1999. İletişim ve Öteki: Müzakereci Demokrasinin Ötesinde. **Demokrasi ve Farklılık: Siyasal Düzenin Sınırlarının Tartışmaya Açılması.** ed. Şeyla Benhabib. çev. Z. Gürata, C. Gürsel. İstanbul: Demokrasi Kitaplığı: 174-196.

_____. 2000. **Inclusion and Democracy.** Oxford: Oxford University Press.

Zabcı, Filiz. 2009. **Dünya Bankası: Yanılsamalar, Gerçekler.** İstanbul: Yordam Kitap.

Žižek, Slavoj. 2005. **Gıdıklanan Özne: Politik Ontolojinin Yok Merkezi.** çev. Şamil Can. Ankara: Epos Yayınları.

Zournazi, Mary. 2004. Umut, Tutku, Siyaset: Chantal Mouffe ve Ernesto Laclau ile Bir Söyleşi. **Umut: Değişim için Yeni Felsefeler.** çev. Uygur Abacı. İstanbul: Literatür Yayınları: 129-158.

EKONOMİK VE SOSYAL ETÜDLER KONFERANS HEYETİ YAYINLARI

- Aker, Ahmet. 1968. **Türkiye Dış Ticaretinde Himaye ve Sanayileşme.** İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti.
- Alkin, Erdoğan. 1968. **Türkiye Planlamasında Dış Ticaret.** İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti.
- Bener, Erhan. 1968. **Foreign Trade System in Turkey.** İstanbul: Ekonomik ve Sosyal EtüdlerKonferans Heyeti.
- Dönmezer, Sulhi. 1966. **Basın Hürriyetini Düzenleyen ve Sınırlayan Mevzuatın Değerlendirilmesi.** İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti.
- Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti. 1971. **1961 Anayasasında Değişiklik Üzerine bir Seminer.** İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti.
- _____.1971. **1971 Sonbaharında Türkiye'nin İktisadi Durumu Semineri.** İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti.
- _____.1972. **1972 İlkbaharında Türkiye'nin İktisadi Durumu Semineri.** İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti.
- _____.1973. **1972 Sonbaharında Türkiye'nin İktisadi Durumu Semineri.** İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti.
- _____.1973. **1973 İlkbaharında Türkiye'nin İktisadi Durumu ve Özel Sorunlar Semineri.** İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti.
- _____.1974. **1973 sonbaharında Türkiye'nin İktisadi Durumu ve Özel Sorunları.** İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti.
- _____.1974. **1974 İlkbaharında Türkiye'nin İktisadi Durumu ve Özel Sorunlar Semineri.** İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti.
- _____.1975. **1975 ilkbaharında Türkiye'nin İktisadi Durumu Semineri.** İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti.
- _____.1975. **1975 Sonbaharında Türkiye'nin İktisadi Durumu Semineri.** İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti.
- _____.1977. **1977 İlkbaharında Türkiye'nin İktisadi Durumu ve Acil Sorunlar.** İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti.
- _____.1984. **1984 Başında Türkiye'de Ekonomik Durum.** İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti.
- _____.1988. **1988 Sonuna doğru Türkiye Ekonomisi ve Geleceğe Bakış.** İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti.
- _____.1992. **2000'li Yıllara Doğru Türkiye'nin Dış Tanıtımı.** İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti.
- _____.1966. **Basın Özgürlüğü ve Türk Basının Sorunları.** İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti.
- _____.1992. **Çalışma Hayatında Yeni Düzenlemeler.** İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti.

- _____.1971. **Dış Ödemeler Dengesi Politikası.** İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti.
- _____.1969. **Dış Ticaret ve Ekonomik Gelişme.** İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti.
- _____.1967. **Dış Yardım.** Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti ve Milliyet Gazetesi, İstanbul: Milliyet Kültür Klubü.
- _____.1981. **Dışa Açılan Türk Mütahhitlerinin Sorunları.** İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti.
- _____.1975. **Dünyada ve Türkiye’de Nüfus Sorunları.** İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti.
- _____.1967. **Ekonomik Gelişmeyi Hızlandıran Etken olarak Eğitim.** İstanbul,.
- _____.1966. **Basın Semineri.** İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti.
- _____.1974. **Ekonomisindeki Durgunluk ve Enflasyon Nedenleri ve Çözümleri.** İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti.
- _____.1989. **Enflasyonla Mücadele Politikaları İsrail Modeli.** İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti.
- _____.1971. **İktisadi Kalkınma Yönünden Vergi Dışı Kaynakların Mobilizasyonu.** İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti.
- _____.1968. **İktisadi Devlet Teşekkülleri.** İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti.
- _____.1964. **İktisadi Kalkınmanın Sosyal Meseleleri.** İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti.
- _____.1965. **İktisadi Kalkınmanın Zirai Cephesi.** İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti.
- _____.1990. **İnsan Hakları ve Cezaların İnfazı.** İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti.
- _____.1966. **Karma Ekonomide Planlı Gelişme.** İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti.
- _____.1992. **Güneydoğu Sorunu ve Çözüm Arayışları.** İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti.
- _____.1964. **Nüfus Semineri.** İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti.
- _____.1976. **Ortadoğu’da Ekonomik İşbirliği.** İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti.
- _____.1969. **Ön Seçim.** İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti.
- _____.1967. **Para Darlığı: Sebepler ve Tedbirler.** İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti.
- _____.1989. **Para ve Maliye Politikalarının Gelir dağılımına Etkisi.** İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti.

- _____.1962. **Sanayide Yatırım ve Sermaye Terakümü.** İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti.
- _____.1964. **Sermaye Piyasası Seminerleri.** İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti.
- _____.1992. **Sivil Topluma Geçiş.** İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti.
- _____.1991. **Sosyalist Ekonomiden Piyasa Ekonomisine Geçiş.** İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti.
- _____.1968. **Tarımsal Ürünlerin Değerlendirilmesi.** İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti.
- _____.1971. **Toprak Reformu ve Ekonomik Gelişme.** İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti.
- _____.1975. **Türk Ekonomisinde Tasarruf Açığı ve Dış Finansman Sorunları.** İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti.
- _____.1979. **Türk Ekonomisinin Dışa Açılma Sorunları.** İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti.
- _____.1972. **Türk Tarımında Verimi Arttırma Sorunları ve Dünya Tecrübesi.** İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti.
- _____.1971. **Türk Vergisi Sisteminin Ekonomik Gelişme Üzerindeki Etkileri.** İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti.
- _____.1986. **Türkiye ve Federal Almanya'nın Ekonomik ve Sosyal İlişkilerinin Son 25 Yılı.** İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti.
- _____.1989. **Türkiye'de Bölgesel Politika.** İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti.
- _____.1979. **Türkiye'de İstihdam ve İşsizlik Sorunları.** İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti.
- _____.1973. **Türkiye'de İşçi-İşveren İlişkileri Semineri.** İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti.
- _____.1984. **Türkiye'de Vergi Adaleti, Vergi Güvenliği ve Verimliliğin Arttırılması.** İstanbul.
- _____.1990. **Türkiye-Avrupa Topluluğu ilişkileri.** İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti.
- _____.1989. **Türkiye'de Enflasyon İçinde Sanayinin Durumu.** İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti.
- _____.1980. **Türkiye'de Petrol Üretimi.** İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti.
- _____.1989. **Türkiye'de Sermaye.** İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti.
- _____.1970. **Türkiye'de Turizmin Geliştirilmesi.** İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti.

- _____.1977. **Türkiye'de Vergi Kaybı ve Önlenmesi Yolları**. İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti.
- _____.1972. **Türkiye'nin Enerji Sorunu ve Enerji İhtiyacı Semineri**. İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti.
- _____.1974. **Türkiye'nin Petrol Politikası**. İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti.
- _____.1976. **Uluslararası Deneylelerin Işığında Türkiye'deki Endüstri İlişkileri**. İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti.
- _____.1974. **Uzun Dönemli Plan Stratejisi ve III. Beş Yıllık Plan**. İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti.
- _____.1972. **Vergi Sisteminde Yapılacak Değişiklikler Semineri**. İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti.
- _____.1971. **Yatırımları ve İhracatı Teşvik Tedbirleri**. İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti.
- Ertan, Şinasi. 1985. **1985 Sonbaharında Ekonomik Durum ve İzlenen Politikalar**. İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferansı.
- Fabinc, Ivo. 1968. **Foreign Trade in Socialist Countries**. İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti.
- Hiç, Mükerrrem. ve diğ., 1973. **Montaj Sanayii: Gelişmesi, Sorunları ve Ekonomimizdeki Yeri**. İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferansı Heyeti.
- İpekçi, Abdi. 1966. **The Self-Control System of the Press**. İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti.
- Kafaoğlu, Adnan Başer. 1970. **Türk Gelir Vergisi Sistemi**. İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti.
- Neyzi, Nezhil Halim. 1986. **Ham Petrol Fiyatı ve Türkiye Ekonomisi**. İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti..
- Oğuzman, M. Kemal. 1966. **Gazetecinin Mesleki ve Sosyal Hakları ve Bunların Korunması**. İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti.
- Öniş, Ziya. 1986. **Döviz Sorunu**. İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti.
- Özer, İlhan. 1970. **Türkiye'de Gümrük Vergi ve Resimleri**. İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti.
- Özer, Şadi. 1970. **Control of Banks**. İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti.
- Pedersen, Soren Rishoj. 1966. **Gazetenin İdaresi**. İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti.
- Radice, Giles. 1966. **Demokratik Sosyalizm**. İstanbul: Çeltüt Matbaacılık. (Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti ve Milliyet Gazetesi işbirliğiyle hazırlanmıştır).
- Robbins, John C. 1964. **Türkiye'nin Nüfus ve Enerji Gelişimi**. İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti.

- Rowlands, D. G. H. 1966. **Britanya Taşra Basını**. İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti.
- Sarc, Ömer Celal. 1970. **Gelir Dağılımı: Türkiye'de ve Dışarıda**. İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti.
- Sarç, Ömer Celal. 1974. **Elli Yıldaki Gelişmeler**. Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti, İstanbul.
- Savaş, Vural. 1968. **Türkiye'nin Dış Ticareti ve Avrupa Ortak Pazarı**. İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti.
- Selek, Sahabattin. 1966. **Advertising and Publicity in the Newspaper Business**. İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti,.
- Şener, İsmail Hakkı. 1971. **Toprak Reformu ve Tarım Reformu**. İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti.
- Tuncalı Ergün. 1968. **Yeni Devletler**. İstanbul: Çeltüt Matbaacılık. (Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti ve Milliyet Gazetesi işbirliğiyle hazırlanmıştır).
- Tuncer, Baran. 1968. **Türkiye'nin Dış Ödemeler Açığı ve Dış Kaynaklar**. İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti.
- Tütengil, Cavit Orhan. 1966. **Taşra Gazeteciliği**. İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti.
- Umur, Reşad. 1966. **Gazetelerin Maliyeti ve Fiatı ile İlgili Meseleler**. İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti.
- Vries, Barend de. 1968. **Customs Unions and Developing Countries**. İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti.
- Wells, Francis G. 1968. **Balance of Payments Deficits and External Resources**. İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti.
- Wells, Francis G. 1968. **Dış Ödemeler Dengesi ve Dış Kaynaklar**. İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti.
- Yalman, Ahmet Emin. 1966. **Gazetecilikte İş Cephesiyle İdeal Cephe Arasındaki Uçurum ve Muvazene İhtiyacı**. İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti.
- Yaşa, Memduh. 1968. **Türkiye Ekonomisinin Gelişmesi ve Dış Ticaret**. İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti.

TESEV YAYINLARI

- Adaman, Fikret, Ali Çarkoğlu, Burhan Şenatalar. 2001. **Hanehalkı Gözünden Türkiye'de Yolsuzluğun Nedenleri ve Önlenmesine İlişkin Öneriler**. İstanbul: TESEV.
- _____.2003. **İş Dünyası Gözünden Türkiye'de Yolsuzluğun Nedenleri ve Önlenmesine İlişkin Öneriler**. İstanbul: TESEV.
- _____.2005. **Toplumun Kamu Hizmetlerine ve Reforma Bakışı**. İstanbul: TESEV.
- Adaman, Fikret, Ali Çarkoğlu. 2000. **Türkiye'de Yerel ve Merkezi Yönetimlerde Hizmetlerden Tatmin, Patronaj İlişkileri ve Reform**. İstanbul: TESEV.
- Ahıska, Meltem, Zafer Yenal. 2007. **Poverty and Citizenship between 'Bare Life' and the 'Political' The Case of Kavakpınar in Istanbul**. İstanbul: TESEV.
- Akay, Hale. 2009. **Türkiye'de Güvenlik Sektörü: Sorular, Sorunlar, Çözümler**. İstanbul: TESEV.
- Akça, İsmet. 2010. **Türkiye'de Askeri-İktisadi Yapı: Durum, Sorunlar, Çözümler**. İstanbul: TESEV.
- Akder, A. Halis, Murat Güvenç. ed. 2000. **Yoksulluk Bölgesel Gelişme ve Kırsal Yoksulluk, Kent Yoksulluğu Konferans Tebliğleri**. İstanbul: TESEV.
- Aker, A. Tamer, A. Betül Çelik, Dilek Kurban, Turgay Ünalın, Deniz Yüksek. 2005. **Türkiye'de Ülke İçinde Yerinden Edilme Sorunu Tespitler ve Çözüm Önerileri**. İstanbul: TESEV.
- Akgün Mensur. 2011. **Camp David Düzeni Sarsılırken Türkiye**. İstanbul: TESEV.
- Akgün Mensur. 2012. **Kıbrıs'ta muhtemel senaryolar: Diyelim ki çözüm bulunamadı**. İstanbul: TESEV.
- Akgün, Mensur, Gökçe Perçinoğlu, Sabiha Senyücel Gündoğar. 2009. **Ortadoğu'da Türkiye Algısı 2009**. İstanbul: TESEV.
- Akgün, Mensur Sabiha Senyücel Gündoğar, Gökçe Perçinoğlu, Jonathan Levack. 2011. **Ortadoğu'da Türkiye Algısı 2010**. İstanbul: TESEV.
- Akgün, Mensur Sabiha Senyücel Gündoğar. 2012a. **Ortadoğu'da Türkiye Algısı 2011**. İstanbul: TESEV.
- _____.2012b. **Ortadoğu'da Türkiye Algısı 2012**. İstanbul: TESEV.
- Akgün, Mensur, Ayla Gürel, Mete Hatay, Sylvia Tiryaki. 2005. **Quo Vadis Cyprus**. İstanbul: TESEV.
- Akgün, Mensur, Sabiha Senyücel Gündoğar, Aybars Görgülü, Erdem Aydın. 2011. **Türkiye'de Dış Politika Algısı**. İstanbul: TESEV.
- Altınuşık, Meliha Benli. 2007. **Lübnan Krizi: Nedenleri ve Sonuçları**. İstanbul: TESEV.
- _____.2010. **Arap Dünyasında Türkiye Algısı**. İstanbul: TESEV.
- _____.2011. **Türkiye'nin Ortadoğu'daki "Yumuşak Gücü" ve Önündeki Engeller**. İstanbul: TESEV.

- Arat, Yeşim. 1999. **Political Islam in Turkey and Women's Organizations**. İstanbul: TESEV.
- Arın, Tülay, İhsan Gören, Necdet Kesmez. 2000. **Parlamento ve Sayıştay Denetimi**. İstanbul: TESEV.
- Artan, İnci Erdem, Deniz Börü, Güler İslamoğlu, Serra Yurtkoru, Beril Sipahi, Kutlu Çalışkan, Sinem Ergun. 2005. **Üniversite Gençliği Değerleri Korkular ve Umutlar**. İstanbul: TESEV.
- Atılğan, Mehmet, Serap Işık. 2011. **Cezasızlık Zırhını Aşmak: Türkiye'de Güvenlik Güçleri ve Hak İhlalleri**. İstanbul: TESEV.
- Atiyas, İzak. ed. 2000. **Devletin Düzenleyici Rolü**. İstanbul: TESEV.
- Atiyas, İzak, Soli Özel. ed. 1996. **Devlet ve Sivil Toplumun Değişen Özellikleri: Ekonomi Politikaları Boyutu**. İstanbul: TESEV.
- Atiyas, İzak, Şeref Sayın. ed. 2000. **Kamu Maliyesinde Saydamlık**. İstanbul: TESEV.
- Atiyas, İzak, Şeref Sayın. 1997. **Siyasi Sorumluluk, Yönetmel Sorumluluk ve Bütçe Sistemi**. İstanbul: TESEV.
- Atiyas, İzak. 2006. **Elektrik Sektöründe Serbestleşme ve Düzenleyici Reform**. İstanbul: TESEV.
- Aydın Düzgüt, Senem. 2006. **AB'nin Türkiye ile İlişkilerinde Kant'ı Aramak**. İstanbul: TESEV.
- Aydın, Suavi, Meryem Erdal, Mithat Sancar, Eylem Ümit Atılğan. 2011. **Just Expectations: Compilation of TESEV Research Studies on the Judiciary in Turkey**. İstanbul: TESEV.
- Aydın, Suavi. 2005. **"Amacımız Devletin Bekası": Demokratikleşme Sürecinde Devlet ve Yurttaşlar**. İstanbul: TESEV.
- Aydın, Turan, Olgan Bekar, Okan Korkmaz. 1997. **Türkiye'nin Orta ve Uzun Vadeli Çıkarları Açısından Türk-Rus İlişkileri**. İstanbul: TESEV.
- Aydın, Enis Erdem. 2012. **A Separation: The Principalist Divide and the Parliamentary Elections in Iran**. İstanbul: TESEV.
- Aytar, Volkan, Yılmaz Ensaroğlu. ed. 2009. **Sivil Toplum ve Güvenlik Sektörü Gözetimi: Sınırlar ve İmkanlar**. İstanbul: TESEV.
- Aytar, Volkan. ed. 2005. **Güvenlik Sektöründe Demokratik Gözetim: Türkiye ve Dünya**. İstanbul: TESEV.
- Balancar, Ferda. ed. 2011. **Sessizlik Bulutunu Dağıtmak: Yerinden Edilmişlik Hikâyeleri Üzerinden Barışçıl Bir Ulusal Diyalog Yaratmaya Doğru**. İstanbul: TESEV.
- Balzacq, Thierry, Yılmaz Ensaroğlu. 2008. **İnsan Hakları ve Güvenlik: Türkiye, İngiltere ve Fransa**. İstanbul: TESEV.
- Barchard, David. 2000. **Güçlü Bir Ortaklığa Doğru Türkiye ve AB**. İstanbul: TESEV.
- Barkey, Henri J. 2012. **The Evolution of Turkish Foreign Policy in the Middle East**. İstanbul: TESEV.

- Bayramoğlu, Ali, Ahmet İnsel. ed. 2009. **Almanak Türkiye 2006-2008 Güvenlik Sektörü ve Demokratik Gözetim**. İstanbul: TESEV.
- Bayramoğlu, Ali. 2006. **“Çağdaşlık Hurafe Kaldırmaz”**: Demokratikleşme Sürecinde Dindarlar ve Laikler. İstanbul: TESEV.
- _____. (mod.). 2012. **Referandumdan Sonra HSYK: HSYK’nın Yeni Yapısı ve İşleyişine dair Yuvarlak Masa Toplantısı**. İstanbul: TESEV.
- Berk, Seda Kalem. 2011. **Türkiye’de “Adalete Erişim”**: Göstergeler ve Öneriler. İstanbul: TESEV.
- Bora, Aksu, İlknur Üstün. 2005. **“Sıcak Aile Ortamı”**: Demokratikleşme Sürecinde Kadın ve Erkekler. İstanbul: TESEV.
- Born, Hans, Ian Leigh. 2008. **İstihbaratı Hesap Verebilir Hale Getirmek**. İstanbul: TESEV.
- Born, Hans. 2003. **Güvenlik Sektörünün Parlamenter Gözetimi: İlkeler, Mekanizmalar ve Uygulamalar**. İstanbul: TESEV.
- Bozan, İrfan. 2007. **Devlet ile Toplum Arasında Bir Okul: İmam Hatip Liseleri, Bir Kurum: Diyanet İşleri Başkanlığı**. İstanbul: TESEV.
- Brewin, Christopher. 2002. **Turkey and Europe After Nice Summit**. İstanbul: TESEV.
- Bryant, Rebecca, Christalla Yakinthou. 2012. **Cypriot Perceptions of Turkey**, İstanbul: TESEV.
- Buğra, Ayşe, Çağlar Keyder. 2006. **Framework Paper Poverty and Social Policy in Contemporary Turkey**. İstanbul: TESEV.
- Buğra, Ayşe.1999. **İslam in Economic Organizations**. İstanbul: TESEV.
- Byford, Grenville. 2011. **What The Neighbours Think**. İstanbul: TESEV.
- Caparini, Marina. 2006. **Batı Balkanlar’da Güvenlik Sektörü Reformu**. İstanbul: TESEV.
- Cerrah, İbrahim. 2008. **Avrupa Polis Etiği Kuralları ve Türkiye Güvenlik Personelinde Mesleki Sosyalleşme**. İstanbul: TESEV.
- Cindoğlu, Dilek. 2010. **Başörtüsü Yasağı ve Ayrımcılılık: Uzman Mesleklerde Başörtülü Kadınlar**. İstanbul: TESEV.
- Cizre, Ümit, İbrahim Cerrah. ed. 2008. **Güvenlik Sektörü Yönetişimi: Türkiye ve Avrupa**. İstanbul: TESEV.
- Cizre, Ümit. ed. 2006. **Almanak Türkiye 2005 Güvenlik Sektörü ve Demokratik Gözetim**, İstanbul: TESEV.
- Çakır, Ruşen, İrfan Bozan, Balkan Talu. 2005. **İmam Hatip Liseleri: Efsaneler ve Gerçekler**. İstanbul: TESEV.
- Çakır, Ruşen, İrfan Bozan. 2005. **Sivil, Şeffaf ve Demokratik Diyanet İşleri Mümkün mü?** İstanbul: TESEV.
- Çandar, Cengiz. 2011. **Dağdan İniş, PKK Nasıl Silah Bırakır Kürt Sorunu’nun Şiddetten Arındırılması**. İstanbul: TESEV.
- Çarkoğlu, Ali. ed. 2000. **Siyasi Partilerde Reform**. İstanbul: TESEV.

- Çarkoğlu, Ali, Binnaz Toprak. 2000. **Türkiye’de Din, Toplum ve Siyaset**. İstanbul: TESEV.
- _____. 2006. **Değişen Türkiye’de Din, Toplum ve Siyaset**. İstanbul: TESEV.
- Çarkoğlu, Ali, Mine Eder, Kemal Kirişçi. 1998. **Türkiye ve Ortadoğu’da Bölgesel İşbirliğinin Ekonomi Politikası: Türkiye’nin Bölgesel Orta ve Uzun Dönem Politika Analizi**. İstanbul: TESEV.
- Çavdar, Ayşe, Volkan Aytar ed. 2009. **Medya ve Güvenlik Sektörü Denetimi: Sınırlar ve İmkanlar**. İstanbul: TESEV.
- Derya Demirler, Mert Kayhan (Yay. Haz.). 2006. **Türkiye’de Azınlık Hakları Sorunu: Vatandaşlık ve Demokrasi Eksenli Bir Yaklaşım, Uluslararası Konferans Tebliğleri**, İstanbul: TESEV.
- Devrim, Deniz, Jonathan Levack, Eduard Soler i Lecha. 2010. **Yeniden Hız Kazanırken: İspanya’nın AB Dönem Başkanlığı’nda Türkiye**. İstanbul: TESEV.
- Doğru, Osman. 2011. **“Sanık Öğüten Çarklar”**: İnsan Hakları Açısından Türkiye’de Ceza Adalet Sistemi. İstanbul: TESEV.
- Duss, Matthew. 2011. **Türkiye ve Ortadoğu: ABD’den Bir Bakış**. İstanbul: TESEV.
- Eliçin-Arıkan, Y. 1999. **İmar Planı Uygulamalarında Performans Denetimi İçin Bir Yöntem Önerisi**. İstanbul: TESEV.
- Elmas, Esra, Dilek Kurban. 2011. **İletişimsel Demokrasi-Demokratik İletişim, Türkiye’de Medya: Mevzuat, Politikalar, Aktörler**. İstanbul: TESEV.
- Emil, M. Ferhat, H. Hakan Yılmaz, Caroline Van Rijckeghem. 2005. **Kamu Borcu Nasıl Oluşturdu, Bu Noktaya Nasıl Gelindi?** İstanbul: TESEV.
- Emil, M. Ferhat, Hakan Yılmaz. 2004a. **Mali Saydamlık İzleme Raporu**. İstanbul: TESEV.
- _____.2004b. **Mali Saydamlık İzleme Raporu II**. İstanbul: TESEV.
- Ensaroğlu, Yılmaz, Dilek Kurban. 2011. **Kürtler Ne Kadar Haklı? Türkiye’nin Batısı Kürt Sorunu’na Bakıyor**. İstanbul: TESEV.
- Er, Başak. 2007. **Bilgi Edinme Hakkı Kullanma Kılavuzu**. İstanbul: TESEV.
- Erdal, Meryem. 2010. **“Herkesin Yargısı Kendine...”**: Demokratikleşme Sürecinde Basının Yargı Algısı. İstanbul: TESEV.
- Erdoğan, Mustafa, Serap Yazıcı. 2011. **TESEV Anayasa Komisyonu Raporu: Türkiye’nin Yeni Anayasasına Doğru**. İstanbul: TESEV.
- Erdoğan, M. Mustafa, Ethem Yenigün. 2008. **Türkiye’de Sosyal Bütçe: Nasıl Yapılıyor? Nasıl İzlenir?** İstanbul: TESEV.
- Eren, Mesut. 2005. **Türk İşçilerin Serbest Dolaşım Hakkı Engellenebilir mi?** İstanbul: TESEV.
- Ertuğrul, Doğan. 2012. **Türkiye Dış Politikası için bir Test: Suriye Krizi**, İstanbul: TESEV.
- Esmer, Yılmaz. 1999. **Devrim Evrim Statüko: Türkiye’de Sosyal, Siyasal, Ekonomik Değerler**. İstanbul: TESEV.

- Falay, Nihat, Erbar Berk, Erdal Kaya Ersin Kalaycıoğlu. 1998. **Belediyelerde Mali Yönetim: Yerel Yöneticiler için Bütçe Rehberi**. İstanbul: TESEV.
- Falay, Nihat, Ersin Kalaycıoğlu, Umut Özkırımlı. 1996. **Belediyelerin Mali Denetimi: İktisadi ve Siyasal Bir Çözümleme**. İstanbul: TESEV.
- Genç, Özge, Ebru İlhan. 2012. **Başörtüsü Yasağına İlişkin Değerlendirme ve Öneriler**. İstanbul: TESEV.
- Göksel, Nigar. 2012. **Turkey and Armenia Post-Protocols: Back to Square One**. İstanbul: TESEV.
- Görgülü, Aybars, Onnik Krikorian. 2012. **Türkiye'nin Güney Kafkasya Politikası: Devlet ve Sivil Toplum Aktörlerinin Rolü**. İstanbul: TESEV.
- Görgülü, Aybars, Alexander Iskandaryan, Sergey Minasyan. 2010. **Yakınlaşma Sürecini İncelemek**. İstanbul: TESEV.
- Görgülü, Aybars, Alexander Iskandaryan, Sergey Minasyan, Sabiha Senyücel Gündoğar. 2010. **Türkiye-Ermenistan İlişkileri: Kısır Döngüyü Kırma**. İstanbul: TESEV.
- Görgülü, Aybars. 2008. **Türkiye Ermenistan İlişkileri: Bir Kısır Döngü**. İstanbul: TESEV.
- Gültekin, N. Bülent, Kamil Yılmaz. 1996. **Para Kurulu Nedir, Ne Zaman Gereklidir?** İstanbul: TESEV.
- Günlük-Şenesen, Gülay. 2002. **Türkiye'de Savunma Harcamaları ve Ekonomik Etkileri 1980-2001**. İstanbul: TESEV.
- Hatay, Mete, Rececca Bryant. 2011. **Negotiating the Cyprus Problem(s)**. İstanbul: TESEV.
- Hoogen, Theo van den, Sylvia Tiryaki, Mensur Akgün. ed. 2008. **Promise to Keep Time to End the International Isolation of the Turkish Cypriots**. İstanbul: TESEV.
- İncioğlu, Nihal. ed. 2000. **Siyasal Rejim Tartışmaları**. İstanbul: TESEV.
- İnsani Gelişme Raporu 1997 Türkiye**. TESEV'in UNDP için hazırladığı rapor, 1997.
- İnsani Gelişme Raporu 1998 Türkiye**. TESEV'in UNDP için hazırladığı rapor, 1998.
- Human Development Report 1999 Turkey**. TESEV'in UNDP için hazırladığı rapor
- Kalaycıoğlu, Ersin, Binnaz Toprak. 2004. **İş Yaşamı, Üst Yönetim ve Siyasette Kadın**. İstanbul: TESEV.
- Karacal, Müge, Ayşe Uyduranoğlu Öktem. 2007. **Bütçe Kılavuzu Uzman Olmayanlar için Bir El Kitabı**. İstanbul: TESEV.
- Kardaş Şaban. 2012. **Turkey and the Gulf Dialogue in the Middle East**. İstanbul: TESEV.
- Karlsson, Ingmar. 2009. **Turkey in Europe but not of Europe?** İstanbul: TESEV.
- Kaya, Ayhan, Turgut Tarhanlı. ed. 2005. **Türkiye'de Çoğunluk ve Azınlık Politikaları: AB Sürecinde Yurttaşlık Tartışmaları**. İstanbul: TESEV.

- Kemal, Lale. 2012. **Zayıf Kalan Meclis İradesi: Yeni Sayıştay Yasası'nda Askeri Harcamaların Denetim Sorunu**. İstanbul: TESEV.
- Kentel, Ferhat, Levent Köker, Özge Genç. 2012. **Yeni Anayasa Sürecini İzleme Raporu-1, Ekim 2011-Ocak 2012**. İstanbul: TESEV.
- Kentel, Ferhat, Levent Köker, Mehmet Uçum ve Özge Genç. 2012. **Yeni Anayasa Sürecini İzleme Raporu-2, Şubat 2012-Haziran 2012**. İstanbul: TESEV.
- Kentel, Ferhat, Gevorg Poghosyan. 2005. **Ermenistan ve Türkiye Vatandaşları Karşılıklı Algılama ve Diyalog Projesi**. İstanbul: TESEV.
- Kentel, Ferhat, Meltem Ahıska, Fırat Genç. 2007. **“Milletin Bölünmez Bütünlüğü”: Demokratikleşme Sürecinde Parçalayan Milliyetçilik(ler)**. İstanbul: TESEV.
- Kerimoğlu, Baki, H. Hakan Yılmaz, Ferhat Emil, Bilin Neyaptı. 2005. **Mali Yerelleşme: Yoksulluk ve Bölgesel Eşitsizlik Sorunlarının Çözümü İçin Yeni Yaklaşım**. İstanbul: TESEV.
- Kirişçi, Kemal. 2001. **Justice and Home Affairs Issues in Turkish-EU Relations: Assessing Turkish Asylum and Immigration Policy and Practice**. İstanbul: TESEV.
- Klatzer, Elisabeth. 2011. **Yerelde Cinsiyete Duyarlı Bütçeleme Kılavuzu**. İstanbul: TESEV.
- Kurban, Dilek, Ceren Sözeri. 2012. **İktidarın Çarkında Medya: Türkiye’de Medya Bağımsızlığı ve Özgürlüğü Önündeki Siyasi, Yasal ve Ekonomik Engeller**. İstanbul: TESEV.
- Kurban, Dilek, Mesut Yeğen. 2012. **Adaletin Kıyısında, 'Zorunlu' Göç Sonrasında Devlet ve Kürtler / 5233 Sayılı Tazminat Yasası'nın Bir Değerlendirmesi-Van Örneği**. İstanbul: TESEV.
- Kurban, Dilek, Ayşe Betül Çelik, Deniz Yüksek. 2006. **Güvensizlik Mirasının Aşılması: Devlet ve Yerinden Edilmiş Kişiler Arasında Toplumsal Mutabakata Doğru**. İstanbul: TESEV.
- Kurban, Dilek, Deniz Yüksek, Ayşe Betül Çelik, Turgay Ünal, A. Tamer Aker. 2006. **'Zorunlu Göç' ile Yüzleşmek: Türkiye’de Yerinden Edilme Sonrası Vatandaşlığın İnşası**. İstanbul: TESEV.
- Kurban, Dilek, Kezban Hatemi. 2009. **Bir ‘Yabancı’laştırma Hikayesi: Türkiye’de Gayrimüslim Cemaatlerin Vakıf ve Taşınmaz Mülkiyeti Sorunu**. İstanbul: TESEV.
- Kurban, Dilek, Konstantinos Tsitselikis. 2010. **Bir Mütakabiliyet Hikayesi: Yunanistan ve Türkiye’de Azınlık Vakıfları**. İstanbul: TESEV.
- Kurban, Dilek, Serkan Yolaçan. 2008. **Kürt Sorununun Çözümüne Dair Bir Yol Haritası: Bölgeden Hükümete Öneriler**. İstanbul: TESEV.
- Kurban, Dilek, Yılmaz Ensaroğlu. 2010. **Kürt Sorununun Çözümüne Doğru: Anayasal ve Yasal Öneriler**. İstanbul: TESEV.
- Kurmuş Orhan. ed. 2006. **Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Sosyal ve Ekonomik Öncelikler**. İstanbul: TESEV.
- Levack, Jonathan, Gökçe Perçinoğlu. 2012. **Türkiye ve Ortadoğu: Alt-bölgeler Üzerinden bir Değerlendirme**. İstanbul: TESEV.

- Luif, Paul, Sabiha Senyücel Gündoğar, Zeynep Ceren Ak. 2009. **Avrupa Birliği Ortak Dış ve Güvenlik Politikası Türkiye Nereye Ait**. İstanbul: TESEV.
- Macar, Elçin, M. Ali Gökaçtı. 2005. **Heybeliada Ruhban Okulu'nun Geleceği Üzerine Tartışmalar ve Öneriler**. İstanbul: TESEV.
- Mahçupyan, Etyen, Ferhat Kentel, Özge Genç. (Yorum ve Değerlendirmeler). 2012 **Anayasaya Dair Tanım ve Beklentiler Saha Araştırması - Eylül 2012**. İstanbul: TESEV.
- Mahçupyan, Etyen. 2004. Türkiye'de **Gayrimüslim Cemaatlerin Sorunları ve Vatandaş Olamama Durumu Üzerine**. İstanbul: TESEV.
- Mahçupyan, Etyen, Dilek Kurban, Pınar Önen Süren, A. Tamer Aker. 2008. **Zorunlu Göç Mağdurlarına Destek, Hizmet ve Yardım Veren Kişi ve Kuruluşlar için Yol Gösterici Kılavuz**. İstanbul: TESEV.
- Memişoğlu, Fulya. 2012. **Easing Mental Barriers in Turkey-Armenia Relations: The Role of Civil Society**. İstanbul: TESEV.
- Müftüler-Baç, Meltem. 2002. **Avrupa Birliği'nin Genişlemesi ve Türkiye'nin Yeri**. İstanbul: TESEV.
- _____.2006. **Türkiye AB İlişkilerine Güvenlik Boyutundan Bir Bakış**. İstanbul: TESEV.
- Nişanyan, Sevan. 2011. **Hayali Coğrafyalar: Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Değişen Yeradları**. İstanbul: TESEV.
- Okumuş, Olgu, Engin Uğurlu. Yay. Haz. 2007. **Yerel Yönetim Reformunda Sivil Toplumun Rolü Sempozyumu**. İstanbul: TESEV.
- Oran, Baskın. 2004. **Türkiye'de Azınlıklar: Kavramlar, Teori, İç Mevzuat, İctihat, Uygulama**. İstanbul: TESEV.
- _____. 2006. **Türkiye İnsan Hakları Bilançosu, 2005 İzleme Raporu**. İstanbul: TESEV.
- Orhun Ömür. 2011. **Middle East: A Region in Flux**. İstanbul: TESEV.
- Özbudun, Ergun, Serap Yazıcı. 2004. **Democratization Reforms in Turkey (1993-2004)**. İstanbul: TESEV.
- Özbudun, Ergun. 2002. **2001 Anayasa Değişiklikleri ve Siyasal Reform Önerileri**. İstanbul: TESEV.
- Özcan, Özcan. 2005. **Türkiye-İsrail İlişkilerinde Dönüşüm: Güvenliğin Ötesi**. İstanbul: TESEV.
- Özdoğan, Günay Göksu, Ohannes Kılıçdağı. 2011. **Türkiye Ermenilerini Duymak Sorunlar, Talepler ve Çözüm Önerileri**. İstanbul: TESEV.
- Özkırımlı, Umut. 2008. **Milliyetçilik ve Türkiye-AB İlişkileri**. İstanbul: TESEV.
- Pınar, Abuzer. 2004. **Vergileri Kim Ödüyor ve Kamu Harcamalarından Kimler Yararlanıyor?** İstanbul: TESEV.
- Saban, Nihal. 2000. **Türk Yargı Sisteminin Etkinliği Araştırma Projesi Vergi Yargısının Etkinliği**. İstanbul: TESEV.
- Salem, Paul. 2010. **Ortadoğu'nun Doğusunda İşbirliği Tesisi**. Washington: Carnegie Vakfı. TESEV Dış Politika Programı Türkçe tercümesi.

- _____.2011. **Arap Dünyasında Türkiye'nin İmaji**. İstanbul: TESEV.
- Sancar, Mithat, Eylem Ümit Atılgan. 2009. **“Adalet Biraz Es Geçiliyor...”:**
Demokratikleşme Sürecinde Hâkimler ve Savcılar. İstanbul: TESEV.
- Sancar, Mithat, Suavi Aydın. 2009. **“Biraz Adil Biraz Değil...”:** **Demokratikleşme Sürecinde Toplumun Yargı Algısı**. İstanbul: TESEV.
- Seufert, Guenther. 2011. **Türkiye’de Dış Politika Algısı**. İstanbul: TESEV.
- Sözeri, Ceren, Zeynep Güney. 2011. **Türkiye’de Medyanın Ekonomi Politikası Sektörel Analiz**. İstanbul: TESEV.
- Şaylan, Gencay. 2000. **Kamu Personel Yönetiminde İnsan Kaynakları Yönetimine Geçiş: Kritik ve Reform Önerileri**. İstanbul: TESEV.
- Şeker, Murat. 2011. **Yerel Yönetimlerde Sosyal Bütçeyi İzleme Rehberi Raporu**. İstanbul: TESEV.
- Titiz, M. Tınaz. ed. 2000. **Türkiye’de Devlet Denetiminde Reformlar ve Başarılarının Değerlendirilmesi**. İstanbul: TESEV.
- Toksöz Fikret. 2008. **İyi Yönetişim El Kitabı**. İstanbul: TESEV.
- Toksöz, Fikret [vd.]. 2009. **Yerel Yönetim Sistemleri: Türkiye ve Fransa, İspanya, İtalya, Polonya, Çek Cumhuriyeti**. İstanbul: TESEV.
- Turan, İlter. ed. 2000. **TBMM’nin Etkinliği**. İstanbul: TESEV.
- TESEV-IPM-SPF. **Central and Local Government Policies Directed at Poverty Alleviation**. 2005.
- TESEV-IPM-SPF. **Poverty, Social Exclusion and Role of Social Work**. 2005.
- TESEV. 1998. **Yoksulluğu Önleme Stratejileri, Sivil Toplum Kuruluşları Diyaloğu**. 1998. İstanbul: TESEV-UNDP.
- _____.2006a. **Türkiye’de ve Dünyada Yerinden Edilme: Uluslararası İlkeler, Deneyimler ve Çözüm Önerileri**. İstanbul: TESEV.
- _____.2006b. **Vatandaşın Bilgi Edinme Hakkı Uluslararası Konferansı Konferans Tutanakları**. İstanbul: TESEV.
- _____.2010. **Türkiye’de Zorunlu Göç: Hükümet Politikaları, Uluslararası Konferans Tebliğleri**. 2010. İstanbul: TESEV.
- Uçum, Mehmet, Mihdi Perinçek, Tahir Elçi, Levent Pişkin, Ufuk Uras, Nimet Tanrıku. 2012. **Geçmişle Yüzleşme ve Mevcut Davalar Değerlendirme Raporu** İstanbul: TESEV.
- Uluçay, Öykü, Levent Koç. 2010. **Güney Kafkasya’da Yerel Girişimler Aracılığıyla Diyaloğu Arttırmak**. İstanbul: TESEV.
- Uygun, Oktay. 2012. **Yeni Anayasada Yerel ve Bölgesel Yönetim için Öneriler**. İstanbul: TESEV.
- Yakinthou, Christalla, Öncel Polili. 2010. **Ortak Bir Amaç Üzerinde Uzlaşmak Kıbrıs’ta Mülteci ve Sığınmacılar için İnsan Hakları**. İstanbul: TESEV.
- Yazıcı, Serap. ed. 2010. **Yargısal Düşüm: Türkiye’de Anayasal Reforma İlişkin Değerlendirme ve Öneriler**. İstanbul: TESEV.

Yazıcı Serap. **12 Eylül'de Halkoyuna Sunulacak Olan Anayasa Değişikliği Ne Tür Yenilikler İçermektedir?** İstanbul: TESEV.

Yenigün, Dilek Pelin. 2005. **Sivil Toplum Bütçeyi İzliyor 2006 Kamu Bütçesini İzlerken Nelere Dikkat Edilmeli?** İstanbul: TESEV.

Yenisey, Feridun, Sulhi Dönmezer. 2000. **Ceza Adalet Sisteminin Etkinliği 1998.** İstanbul: TESEV.

Yükleyen, Ahmet, Ahmet T. Kuru. 2006. **Avrupa'da İslam, Laiklik ve Demokrasi Fransa, Almanya ve Hollanda.** İstanbul: TESEV.

Yükseker, Deniz, Dilek Kurban. 2009. **Türkiye'de Yerinden Edilme Sorununa Kalıcı bir Çözüm Mümkün mü Van Eylem Planı'nın Değerlendirmesi.** İstanbul: TESEV.

Bültenler

İyi Yönetişim Bülteni No. 1 Kasım 2006; No. 2, Mart 2007; No. 3, Şubat 2008

AB Bülteni No. 1 Haziran; No. 2 Kasım; No. 3 Aralık 2006

Dış Politika Bülteni No. 4 Nisan 2007. No. 5 Temmuz 2007; No. 6 Aralık 2007.

ÖZGEÇMİŞ

1980 Tunceli doğumlu olan Gökhan Demir, Lisans derecesini 2002 yılında Trakya Üniversitesi Kamu Yönetimi bölümünden aldıktan sonra 2005 yılında Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nden "Post-Marksizm ve Radikal Demokrasi" başlıklı teziyle yüksek lisans derecesi almıştır. 2006 yılından beri Yıldız Teknik Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde çalışmaktadır.

YAYINLAR

"Tikelciliğin Sınırlarını Aşmak", **Mesele** No. 4, Nisan 2007, s. 44-45.

"Liberalizm, Toplulukçuluk ve Radikal Demokratik Yurttaşlık Kavramının Anahatları", **İdea: İnsan Bilimleri Dergisi** 1 (2), 2009, s. 111-124.

"Hegel ve Marx'ta Sivil Toplum", **Doğu Batı** No. 55, 2011, s. 111-138. (Dünya Ahtem Öztogay ile birlikte)

"Antonio Gramsci'nin Organik Bütünlük Anlayışı Çerçevesinde Devrimi Yeniden Düşünmek", **Praksis** No. 27, 2012, s. 85-106. (Ali Yalçın Göymen ile birlikte)

"Habermas ve Foucault: Müzakereci Demokrasi ve Yönetimsellik", **Akdeniz Üniversitesi İİBF Dergisi** 11(22), 2011: 48-71.